

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Salih Özbaran

YEMEN'den BASRA'ya
Sınırdaki Osmanlı

KitapYAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 55
TARİH VE COĞRAFYA ÖZİSİ – 22

YEMEN'DEN BASRA'YA SINIRDAKİ OSMANLI/SALİH ÖZBARAN

© 2004, KİTAP YAYINEVİ LTD.

YAYINA HAZIRLAYAN
AYŞEN ANADOL

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK MİNYATÜRÜ
ŞEHNÂME-İ NADİRİ

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CAD. ZAGRA İŞ MRK.
B BLOK NO:1 34398 MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
NİSAN 2004, İSTANBUL

ISBN 975 8704-53-2

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİZ CADDESİ, ÖZÖÇÜL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
w: www.kitapyayinevi.com

Yemen'den Basra'ya
Sınırdaki Osmanlı

SALİH ÖZBARAN

KitapYAYINEVİ

YERKÜREYİ VE GEÇMİŞ ZAMANI,
SINIRLARDA MAHKÛM ETMEDEN DEĞERLENDİREBİLEN
TARİHÇİLERE ARMAÇAN

İÇİNDEKİLER

HARİTA VE RESİMLER 7

KISALTMALAR 8

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR 14

GİRİŞ: SINIRLI TARİH, SINIRDAKİ TARİH VE BAŞKALARI 17

BİRİNCİ AYRIM: SORUNLAR 33

1.1 KEŞFEDENLER, TİCARET YOLLARI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU 34

1.2 OSMANLILARIN 16. YÜZYILDA GÜNEY DENİZLERİNDE

YAYILMALARINA İLİŞKİN SORUNLAR 41

1.3 YAYILAN AVRUPA, GENİŞLEYEN OSMANLI: 16. YÜZYIL BAŞLARINDA MEMLÜKLER,

OSMANLILAR VE PORTEKİZLİLER 48

1.4 RASÜ'L-HAYME'DE TARİH: KÖRFEZ'DEN OSMANLI'YA SEVECEK BAKIŞ 54

1.5 KUZEYDOĞU AFİRKA'DA OSMANLILAR 60

İKİNCİ AYRIM: KAYNAKLAR 71

2.1 16. YÜZYIL ARAP ÜLKELERİ TARİHİ İÇİN TÜRK ARŞİVLERİNİN DEĞERİ 73

2.2 OSMANLILARLA İLGİLİ PORTEKİZCE KAYNAKLAR 79

2.3 PORTEKİZ DEVLET ARŞİVİ "TORRE DO TOMBO" 86

2.4 PORTEKİZLİ TARİHÇİLER 90

ÜÇÜNCÜ AYRIM: OSMANLININ GÜNEYE YAYILMASI 94

3.1 OSMANLILARIN GÜNEYE YÖNELİK DENİZ POLİTİKASI 95

3.2 16. YÜZYIL BAŞINDA HİNT OKYANUSU: PORTEKİZ EGEMENLİĞİNİN KURULMASI 108

3.3 KIZILDENİZ'DE OSMANLI EGEMENLİĞİNİN YERLEŞMESİ 118

3.4 HİNT OKYANUSU'NDA YAYILMA 128

3.5 DİU SEFERİ (1538) VE YEMEN'DE OSMANLI NÜFUZU 133

3.6 OSMANLI-PORTEKİZ BARIŞ TEŞEBBÜSLERİ 139

3.7 HİNT OKYANUSU'NA AÇILAN YENİ YOL:

BASRA KÖRFEZİ KIYILARINDA OSMANLILAR 145

3.8 HÜRMÜZ KUŞATMASI (1552) 153

3.9 KÖRFEZ'DEN BİR ÖYKÜ: 1559 BAHREYN TRAJEDİSİ 162

3.10 BAHARAT TİCARETİNİN CANLANMASI: HİNT OKYANUSUNDA YENİ DURUM 172

DÖRDÜNCÜ AYRIM: ASKERİ VE MALİ YAPILANMA 181

**4.1 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLTİZAM: YEMEN, BASRA VE
LAHSA'DAKİ UYGULAMALAR 182**

4.2 BASRA VE LAHSA EYALETLERİNDE MALİ UYGULAMALAR 188

4.3 YEMEN'İN OSMANLI BÜTÇELERİ 195

4.4 OSMANLILAR VE HİNDİSTAN TİCARETİ 206

4.5 OSMANLI EKONOMİSİNİN SINIR BEKÇİLERİ:

GÖNÜLLÜYAN, MÜSTAHFIZAN, AZEBAN, MERDAN 216

4.6 ASKERİLERİN MÜLTEZİMLİĞİ: BASRA VE LAHSA EYALETLERİNDEKİ UYGULAMALAR 226

4.7 SINIRDAKİ ASKERİ ÖRGÜTLENME: MEVACİB KAYITLARINDAN SAYISAL VERİLER 240

4.8 ASYA'DA VE AFRİKA'DA ATEŞLİ SİLAHLARIN VE ASKERİ

TEKNOLOJİNİN YAYILMASINDA OSMANLILARIN ROLÜ 262

4.9 16. YÜZYILDA HİNT OKYANUSU'NDA OSMANLI DENİZGÜCÜ 267

SONUÇ 278

NOTLAR 281

SÖZLÜK 321

KAYNAKLAR VE BİBLİYOGRAFYA 331

DİZİN 343

HARİTA VE RESİMLER

HARİTALAR

- 1- 16. yüzyıl başlarında Hint Okyanusu dünyası / 109
- 2- 16. yüzyılda Doğu Akdeniz-Hint Okyanusu bağlantısındaki önemli kentler, limanlar ve üsler / 119
- 3- 16. yüzyılda Basra Körfezi'nin kuzey kısmı; Basra ve Lahsa (el-Hasâ) eyaletlerinde önemli sancaklar ve bazı yönetim birimleri / 146
- 4- 16. yüzyılda Hürmüz Boğazı ve çevresi / 154
- 5- 16. yüzyılda Yemen Beylerbeyliği: Sancaklar ve bazı yönetim birimleri / 197
- 6- 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap ülkelerinden Hint Okyanusu'na açılan gümrük noktaları (iskele ve benderler) / 207

RESİMLER

- 1- Habeş Eyaleti'nin Kızıldeniz'e açılan liman kenti: Sevvakin / 67
- 2- Portekizli tarihçi Diogo do Couto, 1542-1616 / 91
- 3- Piri Reis'in 1513 yılında hazırladığı haritasında resmettiği bir Portekiz "barça"sı / 111
- 4- 16. yüzyılın ilk yarısında Aden: 1513 yılında Portekizli genel vali Albuquerque'in kaleye yaptığı başarısız kuşatma / 114
- 5- Selman Reis'in savunduğu Cidde önlerinde Portekiz gemileri, 1517 / 125
- 6- Kanuni Sultan Süleyman'dan Portekiz kralı III. João'ya name-i hümayun, 1544 / 141
- 7- Bağdat Beylerbeyi Ayaş Paşa'nın Basra fethinden (Aralık 1546) önce Cezayir hâkimi Ali bin Uleyyan'a gönderdiği mektubun Portekizce tercümesinin ilk sayfası / 148
- 8- Hürmüz valisi Manuel de Lima'nın genel valisine gönderdiği ve Osmanlıların Basra çevresindeki yayılmalarını yansıtan 23 Haziran 1547 tarihli mektubunun ilk sayfası / 151
- 9- Manuel de Lima'nın 23 Haziran 1547 tarihli mektubunun son sayfası / 151
- 10- 16. yüzyılda Hürmüz: Kale ve şehir / 157
- 11- Seydi Ali Reis komutasındaki Osmanlı kadırgaları ve D. Fernando de Menezes liderliğindeki Portekiz gemileri 1554 Ağustosunda Horfeccan yakınlarında karşı karşıya / 158
- 12- Maskat açıklarında Seydi Ali Reis'in kadırgaları ile Portekiz gemileri savaş esnasında (Ağustos 1554) / 159
- 13- Fernão Vaz Dourado'nun Atlas'ında Hint Okyanusu Doğu Dünyası / 173
- 14- Osmanlı İmparatorluğu'nun 1561-62 dönemine ait bir Yemen özet bütçesinin (icmâl-i muhasebe) ilk iki (1b-2a) sayfası / 192
- 15- 1561-62 dönemine ait Yemen özet bütçesinin son iki (2b-3a) sayfası / 198
- 16- 1596-97 dönemine ait Yemen eyaleti ruznamçe kayıtlarını gösteren defterin ilk iki sayfası / 203
- 17- 16. yüzyıl sonunda Basra beylerbeyliğindeki gelirleri gösteren mukataat defterinin ilk iki sayfası / 233
- 18- Aden önlerinde 1569 yılında bir Portekiz filosunu püskürten Hızır Bey komutasındaki Osmanlı kadırgaları / 269

KISALTMALAR

Ahbarü'l-Yemani

Nahravâli, Kutbeddin [Ali],
Ahbarü'l Yemani, Süleymaniye
Kütüphanesi, İstanbul, Hamidiye,
yazma no: 886.

Barros, Déc.

João de Barros, *Da Ásia: Décadas*
I-IV, Lisbon, 1777/1778.

Berktaş ve Faroqi, *New Approaches*

H. Berktaş ve S. Faroqi (ed.),
New Approaches to State and
Peasant in Ottoman History,
Londra, 1992.

BOA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri,
İstanbul.

Boxer, "A Note on Portuguese"

C.R. Boxer, "A Note on
Portuguese Reaction to the
Revival of the Red Sea Spice
Trade and the Rise of Aceh,
1540-1600", *Journal of Southeast*
Asian History X/3 (1969).

Boxer, PSE

C.R. Boxer, *The Portuguese*
Seaborn Empire, 1415-1825,
Londra, 1969.

Braudel

F. Braudel, *The Mediterranean and*
the Mediterranean World in the Age
of Philip II (çev. S. Reynolds), 2
cilt, Londra, 1972-73.

Cart. Ormuz

Cartas de Ormuz a D. João de
Castro, Arquivo Nacional da Torre
do Tombo, Lizbon.

Castanheda

Fernão L. de Castanheda, *História*
do Descobrimento e Conquista da
Índia pelos Portugueses, Lizbon, 1833.

CC

Corpo Cronológico, Arquivo Nacional

CHI	da Torre do Tombo, Lizbon. <i>The Cambridge History of Islam</i> (ed. Holt, Lambton ve Lewis), 2 cilt, Cambridge UP., 1970.
CPD	<i>Corpo Diplomático Português</i> Lisboa, 1862-(15 cilt).
Col. Lourenço	<i>Colecção de São Lourenço</i> , Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lizbon.
Correia	G. Correia, <i>Lendas da Índia</i> , Lizbon 1858-1861.
Couto, Déc.	Diogo de Couto, <i>Da Ásia: Décadas</i> IV-XII, Lizbon, 1778-1788.
Darling, Revenue-Raising	L. Darling, <i>Revenue-Raising and</i> <i>Legitimacy: Tax Collection and</i> <i>Finance Administration in the</i> <i>Ottoman Empire</i> , 1560-1660, Brill: Leiden, 1996.
Déc.	<i>Décadas</i> . João de Barros ya da Diogo de Couto.
Documentos... Moçambique	<i>Documentos sobre os Portugueses em</i> <i>Moçambique e na África Central</i> , 1497-1840 (ed. S. Rego e T.W. Baxter), 7 cilt, Lizbon, 1962- <i>Documentos Orientais</i> , Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lizbon.
Doc. Orient.	<i>Encyclopaedia of Islam</i> (2. edisyon). <i>Gavetas da Torre do Tombo</i> , Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lizbon.
El ²	<i>As Gavetas da Torre do Tombo</i> (basılmış belgeler).
Gav (eta)	V. Magalhães Godinho, <i>Os</i> <i>Descobrimentos e a Economia</i> <i>Mundial</i> , 2 cilt, Arcádia: Lizbon,
Gavetas	
Godinho	

- İA
İlhan, "Katif District" 1963-1965.
İslâm Ansiklopedisi. -
M. İlhan, "Katif District (Liva) during the first few years of Ottoman rule: A Study of the 1551 Ottoman cadastral survey", *Belleten*, LI/200, 1987.
- Imber, "The Navy" C. Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980).
- İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600*, Cambridge UP, 1994.
- İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal History of the Ottoman Empire, 1300-1600*, Cilt I: 1300-1600 (çev. H. Berktaş), Eren: İstanbul, 2000.
- İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* VI (1980).
- JRAS
KK. *Journal of the Royal Asiatic Society*.
Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (İstanbul), Kamil Kepeci Tasnifi.
- Koğuşlar 888 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888.
- Mal. Müd. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (İstanbul), Maliyeden Müdevver Defterler.
- Mandaville, "al-Hasa" J.E. Mandaville, "The Ottoman Province of al-Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of American*

Mantran, "Règlements"

Meilink-Roelofs

MLI

Müh. D.

Orhonlu, *Habeş Eyaleti*

Orhonlu, "Bahreyn Seferi",

Orhonlu, "Hint Kaptanlığı"

Özbaran, "A Turkish Report"

Özbaran, *The Ottoman Response*

Port. Mon. Cart.

Oriental Society 90/3 (1970).

R. Mantran, "Règlements Fiscaux Ottoman, La Province de Bassora (2e moitié du XVIe siècle)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* X/2-3 (1967).

M.A.P. Meilink-Roelofs, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Lahey, 1962.

Mare Luso-Indicum: Études et Documents sur l'histoire de l'Océan Indien et des Pays Riverains à l'Époque de la Domination Portugaise.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (İstanbul), Divan-ı Hümayun, Mühimme Defterleri.

C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974.

C. Orhonlu, "1559 Bahreyn Seferine Ait Bir Rapor", *Tarih Dergisi* XVII/22 (1967).

C. Orhonlu, "Hint Kaptanlığı ve Piri Reis", *Belleten* XXXIV/134 (1970).

S. Özbaran, "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)", *Arabian Studies* IV (1978).

S. Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion*, ISIS: İstanbul, 1994.

A. Cortesão e A. Teixeira da Mota, *Portugaliae Monumenta*

Ruus	<i>Cartographica</i> , Lizbon, 1960. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (İstanbul), Kamil Kepeci Tasnifi, Ruus Defterleri.
Sahillioğlu, “Yemen’in 1599”	H. Sahillioğlu, “Yemen’in 1599-1600 Yılı Bütçesi”, <i>Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan</i> , Türk Tarih Kurumu: Ankara, 1985.
Schuman	L.O. Schuman, <i>Political History of the Yemen at the Beginning of the 16th Century: Abu Makrama’s Account of the Years 906-927 (1500-1521) with Annotations</i> , Amsterdam, 1960.
Sergeant	R.B. Sergeant, <i>The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadrami Chronicles...</i> , Oxford UP., 1963.
Shaw, <i>The Financial</i>	S. Shaw, <i>The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798</i> , Princeton UP, 1962.
Shaw, <i>The Budget</i>	S. Shaw, <i>The Budget of Ottoman Egypt 1005-1006/1596-1597</i> , Lahey/Paris: Mouton, 1968.
Sim. E.	Archivo General de Simancas, <i>Estados</i> (İspanya).
STAR	<i>Studies on Turkish-Arab Relations</i> .
Tapu-Tahrir	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri İstanbul, Tapu-Tahrir Defterleri.
TD	<i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi</i> .
TED	<i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi</i> .
Tevârih-i Âl-i Osman	<i>Tevârih-i Âl-i Osman</i> , İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe

TOEM

TSMA

Whiteway

Yazmalar, no. 2438.

Tarih-i Osmanî Encümeni

Mecmuası.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi,
İstanbul

R.S. Whiteway, *The Rise of the
Portuguese Power in India*, Londra
1967 (2. baskı).

DİĞER KISALTMALAR

a

b

b(in)

Cap.

D.

Doc.

E

fol.

H.

hk.

Liv.

M

UP

vr

Yaprağın/sayfanın ön yüzü

Yaprağın/sayfanın arka yüzü

bin/ibn (oğlu)

Capitolo (bölüm)

Defter

Documento (belge)

Evrak (belge)

Folio (sayfa)

Hicrî yıl

Hüküm (emir, ferman)

Livro (kitap)

Miladi yıl

University Press

Varak (yaprak)

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans öğrenciliğimin son yıllarıydı 1962-63. O dönemde, danışmanlığımı üstlenen, sonraki yıllarda kendisinden yakın ilgi ve arkadaşlık gördüğüm Cengiz Orhonlu'nun önerisiyle Osmanlı'nın Umman'ın bir kolu olan Basra Körfezi'nde yayılması ve bu bölgede Portekizlilerle ilişkileri, çekişmeleri üstüne bir "mezuniyet tezi" hazırlığına giriştim. İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki mühimme defterlerinde kayıtlı sultan fermanları başta olmak üzere ulaşabildiğim kaynaklara ve incelemelere dayanarak tezimi bitirdim. Sınırlı bilgilere dayalı, danışman yönlendirmesiyle yapılan bu tez şüphesiz çok eksikti; tarihçilikte sonradan yakaladığım kavram, yaklaşım ve yöntemlerin pek azını içeriyordu. Herhalde o aşamada doğaldı bu süreç!

Bu ilk çalışma deneyimimi geliştirebilecek fırsatı ertesi yıl buldum. Orhonlu'nun sayesinde ve yüreklendirmesiyle, Halil İncalcık'ın jüri üyesi olarak teşvikiyle, 1964 başında Sirkeci'den trene binip İngiltere'ye ayak bastım. Londra Üniversitesi'nde öğrenci olabilmek için tarih ve dil çalışmalarımı hızlandırdım. Bernard Lewis bana School of Oriental and African Studies'in kapısını açtı, ilk danışmanım oldu; 16. yüzyıl keşifler dünyasına ve özellikle Hint Okyanusu'na açılmak isteyen bir doktora adayından isteneceği üzere, Portekizce öğrenmeye giriştim. Bu arada, doktora tezimin yazılma safhası dahil uzun yıllar birlikte çalıştığım Vernon J. Parry danışmanım oldu. Parry 1974 yılında 59 yaşında, Orhonlu ise 1976'da 49 yaşında ansızın aramızdan ayrıldılar; ama isimleri hiç silinmedi bende tarih dosyasından; anılarını, yüreklendirmelerini hep içimde taşıdım. O yıllardan bugüne dek yayınlarım oldu; gerek yurt içinde gerekse yurt dışında bazı seminer bildirilerim ve konferans metinlerim basıldı, bazıları da genişletildi ve yayına hazır duruma getirildi. İşte böyle bir derleme ve telif olarak ortaya çıktı elinizdeki kitapçık.

1960'ların sonundan 2003'e kadar uzanan bir süreç içinde –tarihçilik ve tarih öğretilimiyle ilgili söyleyip yazdıklarımın ve diğer bazı uğraşlarımdan gayri– faaliyetlerimin aşağı yukarı aynı konu çerçevesinde olması, Sınırdaki Osmanlı başlığı altında bütünleştirilmelerini çok kolaylaştırdı.

Sınır boylarında gezinen tarihçiliğin boyutlarını irdeleyen bir “Giriş”ten sonraki sorunlar, bu sorunlara yanıt bulmaya çalıştığım 16. yüzyıl kaynakları, imparatorluğun yayılmasını yansıtan olaylar dizisi, mali ve askeri örgütlenme, ana başlıkları oluşturdu.

Bazı telif çalışmalarımda gördüğüm, ayrıca İngilizce yayınlanan bilirdi ve makalelerimi tercüme ederken fark ettiğim yinelemeleri ortadan kaldırarak bir bütünlük sağlamaya çalıştım. Yine de, kimi zaman vurgulama gereğinden, kimi zaman da metnin özgünlüğünü bozmamak için dokunmadım bu tekrarlara. Yazdıklarımı yeniden okudum; yazdığım dönemin özelliklerini taşıyan üslubuma (pek) ihanet etmeden, (çok az da olsa) kimi sözcükleri değiştirdim; kısaltmalarda ortak noktaları bulmaya çalıştım. Metin içinde veya dipnotta, açıklanması her an yapılmayan, yapılma gereği duyulmayan eski ve yabancı terimler hakkında kısaca bilgiler veren bir “Sözlük” ekledim.

Aşağı yukarı kırk yıllık bir akademik süreç içinde ortaya koyduklarımın ağırlıklı bölümünü oluşturan bu kitapçık, çok önemli bir katkı sayılabilebilir de, bazı kişilerin, bilirkişilerin, uzmanların, yardımsever insanların elvermeleriyle gerçekleşebildi. Orhonlu’nun adeta ikinci evi gibi algıladığı arşivdeki ve üniversite hayatımdaki yardımlarını, Parry’nin Londra’daki teşvik ve heyecanını hiç unutmadım, unutmayacağım. Arşiv müdavimlerinden Halil Sahillioğlu’nun ve Nejat Göyünç’ün “cankurtaran” ve engin belge okuma alıştırmaları; arşivin o sıcak ortamını yaratan, zorluklarımızı halleden ve bazıları çoktan göçüp gitmiş olan Ziya Eşrefoğlu, Ziya Esrek, Rauf Tunçay, Turgut Işıksal, Hasan Adalı, İbrahim Sivrikaya, Eşref Eşrefoğlu, Özcan Mert gibi kişilerin uzmanlık ve dostlukları sanki dün gibi karşımda ve hayalimde. Hepsine minnettarım, binlerce teşekkür borçluyum. Lizbon’da çalıştığım günlerde ve sonraki yıllarda ilgisini gördüğüm akademisyenlerden António da Silva Rego, António Dias Farinha, Luís de Albuquerque ve Luís Felipe Thomaz’ın, Lizbon’da Arquivo Nacional da Torre do Tombo’nun müdürlüğünü de yapmış olan José Pereira da Costa ve uzmanlardan Maria do Carmo Dias Farinha’nın ve Fundação Calouste Gulbenkian’ın yardım ve katkılarını; İspanya’da, kısa bir süre için çalışma fırsatı bulduğum Archivo General de Simancas’taki yetkililerin gösterdiği

yakınlığı ve uzun zaman çalıştığım British (Museum) Library yetkililerinin ilgisini bir kez daha anmak isterim. Burada sunulan tarih bilgilerinin kazanılmasında ve hazırlanmasında, Londra'dayken teşviklerini esirgemeyen Bernard Lewis, Victor L. Ménage, Turhan Gandjei, dostluklarını her zaman sürdüren Ali Alparslan ve Feroz Ahmad; Topkapı Sarayı arşiv ve kütüphanelerinde çalışırken yardımlarını gördüğüm Filiz Çağman ve Ülkü Altındağ gibi tarihçi, edebiyatçı, arşivci ve kütüphanecilerin, İstanbul Üniversitesi ve Süleymaniye kütüphanelerindeki yetkililerin şu veya bu şekilde katkıları oldu.

Son olarak ve can-ı yürekten, İzmir'de yıllarca birlikte olduğum, bu kitapta dile getirilen sorunlar üstüne dertleştığım arkadaşlarımdan Zeki Arkan'a satır aralarında yakaladığı hata ve eksiklikler, Aydoğan Demir'e hazırladığım "Sözlük"ü gözden geçirip önerdiği değişiklikler ve Asaf Koçman'a hazırlattığı haritalar için minnettarlığımı duyurmak isterim.

Bu kitabın akademik havasını yumuşatıp her tarih severin rahatça okuyabilmesi için gerekli değişiklikleri öneren Ayşen Anadol'a olan teşekkür borcumu ayrıca ifade etmek isterim.

Osmanlı'nın sınır boyunda karşılaştığı ve içinde yapılandığı serüvenlerin küçücük bir yanısıdır bu derleme; onu düzeltmek, genişletmek, yenilemek isteyenlere basit bir katkı sağlayabilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

SALİH ÖZBARAN

BORNOVA/İZMİR - NİSAN 2004

GİRİŞ

SINIRLI TARİH, SINIRDAKİ TARİH VE BAŞKALARI

Batı'ya ait olan bizler, savaşlara ve baskılara ilişkin sicilimizden anlaşılabileceği üzere, bizden farklı olanlara saygı göstermede çoğu kez feci biçimde başarısızlığa uğramışızdır.

BERNARD LEWIS, 1996

Osmanlı İmparatorluğu'nun olası bir sömürgeci güç çerçevesi içinde değerlendirilmemesi, tarihçiliğimizin ve genel olarak Osmanlı tarihçiliğinin hâlâ önemli bir eksiği olarak göze çarpmaktadır.

EDHEM ELDEM, 2003

Türkiye'de gerek üniversitelerin (belki birkaç istisnaıyla) tarih bölümlerinin araştırma projeleri ile öğretim programlarına, gerekse bugün ilköğretim ve lise müfredat ve ders kitaplarına yansıyanlara baktığımızda –hatta çoğu zaman kopyalayarak aktardığı haberlerin ötesinde başka dünyaları umursamayan “medya” âlemini düşündüğümüzde– sınırdaki ve sınır ötesindeki tarihin/tarihçiliğın yanına yaklaşılabildiğimizi pek söyleyemeyiz. Örneğın, İbrahim Kafesoğlu'nun sadece Türk tarihini incelemenin dünya tarihini incelemek anlamına geleceğini ve Faruk Sümer'in okyanuslara açılmanın gereksizliğini ilan ettiği 1960'lar ve 70'lerdeki tutumun temelinde değişmediğini görmek hiç de zor değildir. Özellikle Osmanlı tarihinde, temel kimlik belirlediği gerekçesiyle de Türk-İslam tarihinde sıralanan devlet listeleri, tarihteki varlığımızın teminatı olarak ders ve öğretim programlarındaki çakılı yerlerini korumakta inat ediyorlar sanki; öte yandan yakın dönem tarihimiz “Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi” içinde geçitştirilip hem devrim tarihinin boyutlarını daraltıyor, hem de çağdaş tarihi güdük bırakıyor. Bu durum, ne yazık ki tarihçiliğın elinin kolunun bağlanması, kendini savunmaya göre kurgulaması, ama başka kültürlerin içini dışını bilme-

diğinden savunmasını da yapamayıp zamanını tarihine tanık olan müttefik aramakla geçirmesi anlamına geliyor; bir bakıma da öyle tecelli etmiştir Türkiye'deki "eyyamcı" tarihçiliğin sınırları/boyutları. Yakın bir tarihte yayınlanan bir yazımda, Mersin Üniversitesi'nden Fevzi Demir'in bazı üniversitelerin tarih lisans programları arasında yaptığı karşılaştırma sonucunda –birkaç üniversite dışında– Türk ve Türk-İslam tarihi sınırlarının dışına tesadüfen çıktığını, dünya boyutlarına, Asya ve Avrupa içlerine nadiren ulaşıldığını ortaya koyduğunu dile getirmiştım.¹

Tarih öğretiminde ve ders kitaplarında sınırların keskinliğini epeyce törpülemişe benzeyen Avrupa Birliği ülkelerinin dahi bu tür sorunları aşmada engellerle karşılaştıkları biliniyor. Örneğin tarih eğitimcisi Wolfgang Höpken, Avrupa kavramı içinde gezinirken 2003 yılında bile Batı ve Merkezi Avrupa'nın Doğu'ya göre öncelikli olduğunu vurguluyor; ders kitaplarında Avrupa tarihinin akla yakın bir oranda yer aldığını, ama ülkelerin komşularıyla aralarına keskin çizgiler çizip onları yok saydığını gösteriyor.² Gerçekten de, 20. yüzyılı ulus-devletlerin perçinlediği sınırları aşarak geçiren tarihçilerin, Halil Berktaş'ın deyişiyle, "etnik tabanlılığı bir analiz birimi olarak almaksızın, ulusal birimleri aşan, enlemesine kesen bir bölgesel coğrafya anlayışını" öne çıkarmalarına ve böylece "tedrici ekonomik, sosyal ve kültürel değişimleri incelemeye" koyulmuş olmalarına karşılık,³ tarihçilik kendi alanında hâlâ bencil ve dar, dolayısıyla hâlâ yetersiz. Murat Belge'nin vurguladıkları da farklı değil. Belge, akademik çerçeve içinde uğraş verenlerin "emekleri üzerinde bir çeşit dans" ettiğini söylese de, tarihçiliğin çok ciddi bir sorununu açık açık dile getiriyor: "Yetmişlerden başlayarak her şeyin başına 'milli' koyarak yazmaya başladık; milli tarih, milli coğrafya vb. Dünyanın gerisi bizi ilgilendirmiyor. Bizi milli olan ilgilendiriyor..."⁴ Bu bağlamda, ayaklarını yere sağlam basarak eleştiride bulunan, "sınırlı tarih"i aşarak Japon dünyasına dalan Selçuk Esenbel'in uyarıları daha da anlamlı geliyor bana:

Bizler, Türkiye gibi ülkelerde yaşayan insanlar, kendimizi, kendimizle ilgili bazı boyutları inceliyoruz. Fakat kendi dışımızdaki dünya ile ilgili derinlemesine inceleme imkânlarına sahip değiliz; kuru-rumsal yapısı eksik, bilgi birikimi eksik.⁵

Ben burada sadece Osmanlı tarihini, bu tarihin de belirli alan ve zamanını ele alacağım; *sınırlandırılmış* tarihten *sınırdaki* ve *sınır ötesindeki* tarihe geçmeye, eski bir ifadeyle “gayrihi” ile karşılaşılan “sınır”daki durumu vurgulamaya çalışacağım; biraz Akdeniz’de, özellikle de Arap ülkeleri ve Hint Okyanusu sularında/sınırlarında dolaşacağım.

Çalışmalarım sırasında, kafamdan, Türkiye’ye mihlanmış (buna rağmen Türkiye’nin, hatta öğretimin her safhasında öğrenci karşısına çıkan Osmanlı coğrafyasının bile konu ve yaklaşım zenginliklerini kazanamamış) ve üniversitelerde sayıları hızla artmış, ancak programları tekrarlamaktan “bi-tab” düşmüş tarih bölümlerini geçirir, bu arada ortaöğretimdeki tarih öğretimini yan gözle müşahade altında tutmaya çalışırdım; hatta 17-19 Mart 1999’da Cambridge’de yapılan “Osmanlı Sınırları” seminerinde kuruluş yüzyılında Anadolu sınırlarındaki belirsizlik, heterodoks görüntü, sonraki yüzyıllarda da geniş imparatorluk içinde rekabet kadar ilişkinin, tepki kadar etkinin yaşandığı, farklılıklar kadar benzerliklerin yer bulduğu dile getirildiğinde, bu konuda uzun uzun düşünmüştüm.⁶ Bu arada Osmanlı tarihçiliği üstüne değişik çalışmalar ve derlemeler çıktı ortaya. Bu yayınlar, kontrol altında tuttuğumu sandığım bazı konularda 1999 yıldönümü sarhoşluğunda (işe yarayabilenlerin sınırlı kaldığı) yazılanların dışında, daha önce ve sonra ortaya atılan ve “akl-ı selimi” elden bırakmayan değerlendirmeleri de düşünüp değişik iklimlerde gezinerek bir şeyler yazmama ve daha önce aldığım notları yansıtmama vesile oldu. Örneğin, *Toplum ve Bilim*’in tarihyazımı özel sayısındaki son saptamalar ve Fikret Adanır ile Suraiya Faroqhi’nin yayına hazırladıkları *Osmanlılar ve Balkanlar: Bir Tarihçilik Tartışması* başlıklı⁷ kitaptaki vurgulamaları, Osmanlı tarihçiliğinin gerek Türkiye’deki durumunu, gerekse dünya boyutlarındaki sınırlandırılmış görüntüsünü yansıtmaya çalışıyordu.⁸ Saptamalardaki ortak noktalar çok açıktı ve bana göre can alıcıydı. Öte yandan Büşra Ersanlı’nın *Toplumsal Tarih*’in özel bir sayısı için hazırladığı makalesine attığı çok anlamlı başlık olan “Zihinsel Sınır Güvenliği”nin⁹ çağrıştırdığı darlık da, beni sınırlarda dolaşmaya teşvik etti: Türkiye tarihçilikte başını önüne eğmiş gidiyor, dünya ise –her yerde olmamakla birlikte– kurumlarındaki geniş araştırma ve eğitim yelpazesine Osmanlı’yı ve Türkiye’deki gelişmeleri de katıyor, tarihi çok daha geniş bir platforma oturtmaya çalışıyor. Burada hemen anımsatmalıyım ki, bir zamanların Osmanlı egemenliğindeki topraklara ve

halklarına ilişkin hassasiyetlerin dile getirilişı –Osmanlı dönemi tarihini eski keskinlikleriyle tahrif edenlerin sayısı azalmış olmakla birlikte– sürüyor. Doğal karşılanması gereken böyle tepkilere ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi ve devrimler üstüne hassas davrananlara karşılık, Osmanlı'yı Türkiye'dekilerden daha çok yüceltmeyi iş edinmiş müttefik tarihçilerin bu tarihi nerelere götürmek istediklerini de bilmek “faideden hâli” olmayacaktır. Ancak konumuz bu tür tarih fırsatçıları yakalamak değil şu anda.

Osmanlı yönetimindeki Arap toprakları üstüne araştırmaları bulunan Tufts Üniversitesi tarih profesörlerinden Leila Fawaz'ın Mart 2002 Cambridge konuşmasında 19. yüzyıl Beyrut'undan söz ederken vurgulama gereği duyduğu husus, sınırların hapsettiği tarihi açmak bakımından çok önemliydi: “Osmanlı” için hayıflanmış, tarihçiliğin sadece Arap ve Batı gözlemleriyle yetinemeyeceğini sandığını belirtme gereği duymuştu. Pek doğal gibi görünen böyle bir anımsatmanın yapılması yine de çok yerindeydi; Fawaz gibi bir otoritenin geç de olsa böyle bir uyarıda bulunması, yıllar önce Albert Hourani gibi bir tarihçinin –Arap dünyası için 15. yüzyıldan sonraki yüzyılları yok sayan, Arap ile Osmanlı arasına keskin bir sınır çizen Philip Hitti gibi tarihçi iddialarının aksine– Osmanlı incelemelerine dikkat çekmesinin yeterli olmadığını gösteriyordu. Ancak benim bu giriş yazısındaki derdim, yukarıda da belirttiğim gibi, başkalarının Osmanlı'ya nasıl baktıklarından ziyade, Türkiye'deki tarihçiliğin bu “başka” edebiyatına giren ve onunla “kendi” arasına çektiği kalın çizginin yok saydığı zenginlik içinde duran tarihi devreye sokmaya çalışmaktır; daha önce verilen bazı örnekleri de anımsatarak tarihçiliğin Türkiye'de bıraktığı açığı vurgulamaktır.

Orhan Koloğlu tarihçilikte “Anadolu ile sınırlı olarak başlatılan çabalarımız şimdi daha kapsamlı hale gelmeye başladı” derken yayın hayatına giren 21 ciltlik *Türkler* adlı derlemeye atfı yapar, bu eseri özellikle SSCB döneminde kapalılığı aşılamayan Orta Asya Türk tarihi konusunda bir gelişme olarak gösterir. Ancak bu girişim, sınırdaki tarihin ötesine gitmek anlamını taşımaz, tarihi “bizden” olanlarla bütünleştirme amacını güder. Koloğlu'nun değindiği husus, Türk tarihini yazarları, yorumcuları ve konularıyla zenginleştirme yolunda bir atılım sayılabilir; ancak “başkalarının” kültür dünyalarına girmek demek değildir. Nitekim, Koloğlu, derlemedeki Akdeniz eksikliğini yakalamış ve şunu vurgulamıştır:

Orta Asya ile bağları aramanın karşısında değilim, hatta ihmalimizi telafi için üzerine gidilmesinden de yanayım, ama bunun gelişmekte olan “*Mediterraneity* = *Mediterraneité* = Akdenizlilik” oluşumunun içinde yer almamıza engel teşkil edeceğini sanmıyorum.¹⁰

Faroqhi ve Adanır, Osmanlı tarih literatüründe “serhat” konusunda değinmelerin ötesine geçilemediğini, ancak 20. yüzyıldaki bazı çalışmalarda 16. yüzyılın Osmanlı kuzey, güney ve doğu sınırlarındaki tarihinin ayrıntılarına girilebildiğini vurgular. Bu bağlamda İnalçık, Kütükoğlu, Orhonlu ve Beydilli gibi tarihçilerin mesailerine dikkat çekerken (bu arada başka çalışmaların varlığını da unutmamak gerekir) ve günümüze kadar Türk tarihçilerin ne denli Osmanlı merkez yapısı ve olguları sınırında kaldıklarını dile getirirken, benim de özellikle üstünde durmak istediğim şu yorumu yaparlar:

Genellikle, 17. ve 18. yüzyıllarda Habsburglar ve Ruslarla olan sınır ilişkileri Türk olmayan araştırmacıların dikkatlerine terk edilmiştir. Aynı şekilde Osmanlı-Fransız, Osmanlı-İngiliz ve Osmanlı-Felemenk ilişkileri Avrupalı ve kuzey Amerikalı tarihçilerin çalışma alanları içinde kalmıştır.¹¹

Osmanlı’nın “yakın” Rumeli’si ile Faroqhi’nin batı ve merkezi Anadolu’daki Anadolu, Karaman, Rum eyaletleri olarak saydığı Osmanlı çekirdeğindeki yapılanmanın ötesinde, Erzurum ve Diyarbakır gibi eyaletlere bile tam nüfuz edilemediğinin dile getirilmesi yerindedir; ama benim aşağıda vermek istediğim Arap ülkelerindeki sınırın çok daha beri kesimini içeriyor. Adeta, Osmanlı’nın kendi aidiyetini ve meşruiyetini belirlerken bu geniş etkileşim alanından uzaklaşıp “Memleket-i Rûm” içindekilerle sınırlı tutması gibi bir şey çıkıyor ortaya. Başka bir deyişle, tarih araştırmalarındaki *sınırın* ne denli *sınırlandırılmış* kaldığı dile getirilmiş oluyor.¹²

Osmanlı İmparatorluğu üstüne “çeper” söyleminde dile getirilen, ancak ayrıntılı araştırmalardan ziyade adaptasyon olan çalışmaları ve çoğu zaman belge yayınından öteye gitmeyen gayretleri bir kenara koyacak olursak, yukarıdaki tespiti çok yerinde sayabiliriz.

“SINIRIN” GETİRDİĞİ SINIR

Sınır, şüphesiz çok anlamlı bir sözcük. Tarihçiler, çalıştıkları konunun gerektirdiği ölçüler ve olanaklar içinde sınırı en azından coğrafya, siyaset, kültür, ekonomi, dilbilim, ırk ya da cinsiyet açılarından incelemeye koyuldular. Ancak bu kolay bir iş değil. Özellikle de ulus-devlet deneyimlerini yansıtan, yakın ve şimdiki zamanların belirlediği keskin sınırlar düşünüldüğünde “çokluklar”ın iç içe veya dirsek temasıyla yaşandığı dönemlerin kavranmasının kolay olmayacağı tahmin edilebilir. Nitekim, eski çağlardan günümüze doğru ve dünya ölçeğinde “sınır/uç” (*frontier / frontière / frontera / grenze / krai / jing vb*) konusunu 700-1700 arası için ele alan görece yeni bir derleme¹³ bu zorluğu iyi yansıtıyor. Siyaset bilimcilerin, coğrafyacıların ve özellikle merkezdeki yöneticilerin tarihçilerden daha kolay çizebildikleri tarihsel sınırların “yaratılmış” olmaları da gözden ırak tutulmamalı. Keskin coğrafi sınırların bulunmadığı bir yapılanma içinde olsa bile, “dairenin dışında” ya da “resmi ideolojinin karşısında” bırakılmak istenenlere ilişkin değil işaret etmek istediklerim. Türk ve Türkiye tarihinde İslam’ı çalışmanın bile ne denli zor olduğunu yetkiyle vurgulayan Ahmet Yaşar Ocak’ın, Türkiye’de kimi konulara getirilmiş olan tabulara dokunmanın “arı kovanına çomak sokmak”la eş anlama geldiğini ifade etmesi, coğrafya ortaklığına, din ve dil bütünlüğüne, aynı devlet ve imparatorluğun güdümünde bulunmasına rağmen dairenin dışında telakki edilmiş olan ve güya “ehl-i sünnet” mezhebinden sapanların tarihine yaklaşabilmekte de zorlukların yaşandığını gösteriyor.¹⁴ Ocak adeta haykırıyor: Tarihçiler “İslam olgusunu artık bir cehalet ve önyargı konusu olmaktan kurtarıp modern bilimsel yöntemlerle çalışma alanlarının içine almalı”, birçok bilgi dalının verileri doğrultusunda ve evrensel geçerlilikte işlemelidir.

BİRAZ AKDENİZ SINIRLARINDA DOLAŞMAK

Merkezden ayrılmak istediğimi söylemiştim: Niyetim tarih dengelelerini kurmada zorluk çekildiğini sandığım sınırlarda gezinmek ve sadece kendi kaynaklarıyla paslaşıp kendini odak noktası gören, dolayısıyla geçmişin yorumunda benzersizlik, rakipsizlik, çoğu zaman üstünlük arayan zihniyetin dışına taşmak; ama bu arada, Avrupa-merkezliliğin tek yanlı tarihçiliğinin yüzyıllar boyu aşılacağı olduğu anlaşıyor. Kemirdiği tarihçiliği unutmamak ve onun zerk ettiği söylemleri tekrar etmekten kaçınmaya çalışmak.

Önce Akdeniz'e açılmak istiyorum, karşıma birçok ülke, devlet ve toplum çıkacağını düşünerek. Çünkü Piri Reis gezindi oralarda; 16. yüzyılın başlarında yazdı ve çizdi. 20. yüzyılda da Fernand Braudel, başka meraklıların ve tarihçilerin yanı sıra, o ortamın renklerini yansıttı. Cebelitarık'a kadar uzanmak istiyorum, sınırları aşarak veya geniş sınırların getirebileceği zenginlik içinde dolaşarak. Ardından Süveyş'ten, Aden'den, Habeş diyarından, Basra'dan ileriye ve beriye bakarak Osmanlı güney sınırlarındaki yaşam ve eylemlerin içine nasıl daha çok nüfuz edebileceğimize değinmek istiyorum. Osmanlı tarihine, günümüzde daralmış dünya boyutlarından ve ulaşılması mümkün değişik kaynaklardan bakabileceğimizin birkaç örneğini vermek istiyorum. Böylece, tarihin o kocaman kesitini daha geniş cephelerden anlayabilme fırsatı yaratabileceğimizi, Batı tarihçiliğinin ve evrensel değerlerin –ister araştırma bazında, ister öğretim aşamasında– kabulleneceği bir anlatıma yönelebileceğimizi sanıyorum. Hemen hatırlatmak istiyorum ki, burada sorun ya da eksiklik olarak gördüğüm hususların Türkiye'deki tarihçiliğin dışından getirilebilecek örneklerle biraz ışığa kavuşturulabileceği ileri sürülse de (ve benim anımsatacağım dış kaynaklı araştırmalar bulunsa da, hatta Osmanlı tarihini geniş ölçekte ama kendi ve sınırlandırılmış özellikleriyle ortaya koymaya çalışan kitaplar ve makaleler bulunsa da) amacım, günümüzde ulaştığımız tarihçilikte dahi uçlarına dikiş atılmış tarihi sölenemize ve yeniden dikiş atma istekleri karşısında bize esneklik getirecek öğeleri bulmada yardımcı olabilmek.

Bu konuda önce, Türkiye-İtalyan ilişkilerini konu alan ve dört ciltlik yoğun bir çalışmayla bu konuyu tamamlamayı planlayan Şerafettin Turan'ı örnek verelim. Çalışmasının birinci cildi 1453'e kadarki dönemi kapsıyor; dönemin birkaç Osmanlı kaynağı yanında Batı'da yazılmış kronik ve incelemelerle dengelediğinde dünya tarihçiliği içinde söylemini bulmaya çalışıyor. Yazarın da önsözünde ifade ettiği gibi, İtalyanca belgeler ve yayınlar Osmanlı tarihini kurtarıyor, kenarda kalmış bir alan aydınlığa kavuşuyor.¹⁵ Turan, bundan sonraki ciltlerde İtalyan kaynaklarını 16. yüzyılda zenginleşen Osmanlı belgeleriyle kıyasladığında ve Akdeniz'e ortak diğer toplumların bıraktıkları mirasla şekillendirdiğinde, girişiminin yararı ve tarihe katacağı tat herhalde önemli olacaktır. Osmanlının erken dönemleri için Osmanlı kaynaklarıyla birlikte İtalyan malzemesini de kullanan Kate Fleet'in çalışmaları da bir o kadar önemlidir. Aynı şekilde beylikler ve Os-

manlı Anadolu'sunu gerek Türkçe, gerekse Yunanca ve Latince kaynaklardan yansıtmış olan Elizabeth Zachariadou'nun yarım yüzyıllık mesaisi sınırları aşan çalışmaların bir örneğidir.

Tayyib Gökbilgin, Halil İnalçık ve Mahmut Şakiroğlu'nun özellikle Venedik'te ve Osmanlı sınırında dolaşan çalışmalarının sağladığı yararları unutmadan, burada Cemal Kafadar'ın Osmanlı tüccarlarının sınırındaki tarihine ilişkin bir çalışmasından bahsetmek istiyorum. Kafadar, daha geniş bir dünya boyutlarına taşınan ticari faaliyetleri belirlerken dinsel ve kültürel yasakları neden gösterip bu ticareti yok sayanları eleştiriyor, “aher diyar”da rol almış “askeri”nin veya “reaya”nın bu ticareti küçümsemeyecek boyutlara ulaştırmış olabileceğinin sinyallerini veriyor.

Burada vurgulanması gereken önemli husus, sınırda dolaşan bu tarihin sınırın ötesinde de rahatça gezinebilmekle yükümlü oluşudur. Bu bağlamda Venedik tarihinin içine nüfuz edebilme gereğidir; Osmanlı tarihi uzmanı olursa bile, sınırda temsil edilen bir kültürün iç dünyalarında gezinebilme projesidir. Burada Venedik üstüne çalışmış ünlü tarihçi Frederic C. Lane geliyor aklıma. Onun sadece bir makalesini anımsatmak istiyorum. Baharat ticaretinde Akdeniz-Hint Okyanusu bağlantısını kurup, kimilerince spekülatif sayılsa da, bazı önyargıları ortadan kaldırmış olmasının ötesinde, 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyılın başlarındaki denizcilik faaliyetleri ve donanma düzeni ile özellikle “köke” tipi gemilerin simgelediği yapısal değişikliği belirlemesi, Osmanlı'yı Akdeniz'de daha geniş kapsamlı bir tarihin içine sokabiliyor. Lane, özellikle 19. yüzyılda yapılmış bazı incelemelerin kılavuzluğuyla 16. yüzyıla ait İtalyanca kaynakları kullanıyor; ayrıca özellikle resmi belgeler, Marino Sanuto'nun günü gününe yazdığı raporları ve gemilerden gelen mektupları yansıttığı bilinen *Diarii*'si, tüccar-banker olduğunu söylediği Piriuli'nin tanıklıkları ve benzer kaynaklar da elinin altında. Böylece bir devlet merkezinden diğerinkine uzanan geniş coğrafyanın süslediği tarihi yansıtıyor.¹⁷

Kafadar'ın vurguladığı üzere, sınırları zorlayan bu tarih çalışmaları rekabet ve savaşa endeksli olmamalıdır, çünkü değildir. “Şüphesiz din ve daha az derecede siyasal birliktelik, kimliğin erken modern çağlardaki oluşumu açısından önemli öğelerdi” diyor Eric Dursteler. Makalesinde, 1600'lerde doğu Akdeniz dünyasında din, ırk, cinsiyet ve siyaset sınırlarını aşarak geziniyor; tıpkı Righetto, Gazanfer Ağa, Stanga ve Gagliano gibi-

lerin gerektiğinde çok farklı kutuplarda dolaşmalarına, farklı grupların temsilcileri olarak rekabet etmelerine karşın Akdeniz’de görece sükûnet içinde yaşamaları gibi.¹⁸

Sadece örneklemeye çalıştığım konulardan biri de İspanya ile Osmanlı arasına konulabilecek sınırın tarihi üstüne. Bir-iki örnek vererek Akdeniz’i terk edeceğim; Akdeniz’in başka ülkelerine ve kuzey Afrika’daki sınırın bâkir tarihine dokunmadan, zenginlikleri fakirleştirme korkusuyla dokunmaya cesaret edemedi. Ne Cengiz Orhonlu’nun Bornu ile Osmanlı arasında yarattığı orta Afrika sınırına el atarak, ne de Temimî Vakfı’nın yıllardır organize ettiği Osmanlı-kuzey Afrika girifliğine dokunarak. Kısaca şunları söylemek istiyorum: Andrew Hess yıllar önce *Unutulan Sınır* diye çevirebileceğimiz bir başlık altında 16. yüzyılda Osmanlı’nın İber Yarımadası ile Afrika bağlantısını kurmaya çalıştığında, Akdeniz tarihine çoğulcu bir bakış açısıyla eğilmişti. Müslüman-Türk ve Hristiyan-Latin imparatorlukları arasındaki etkileşimin sırrını çözmeye çalışmıştı.¹⁹ Sınır uygarlıklarının daralıp genişleyen kültürel karışımlarının arka planlarında yatan öğelerin üzerine gidilmesi bakımından çok önemlidir Hess’in çalışması. Suraiya Faroqhi’nin Osmanlı’nın ufuklarında tur yaparken değindiği bir husus burada anılmaya değer: 16. yüzyıl Hollanda tarihiyle uğraşan yabancı bir tarihçi bu ülkeyi zaptetmeye çalışan İspanyol ordularının tuhaf bir davranış sergilediklerini fark eder; üstün olmalarına rağmen geri çekilip nihai savaşı kaybetmişlerdir. Araştırdınca sebebini bulur: Osmanlıların Akdeniz’de savaşı tırmandırmaları yüzünden İspanyollar kaynaklarını Akdeniz’e aktarmışlardır.²⁰ İngiliz tarihçi Geoffrey Parker’ın düşüncelerini de yansıtan Faroqhi, böylesine sınırsız bir tarihin, sınır ilişkilerini incelerken nerelere kadar gidilebileceğini vurguluyor. Demek ki, amaç Osmanlı tarihi olsa bile, farklı kültürler içinde tur atabilmenin avantajı reddedilemez. Hollanda ya da İspanya, Türk tarihçisinin konusu olabilmelidir; Parker’ın veya John Elliott’ın İngiltere veya ABD tarihi aracılığıyla İspanya kültürüne yaptığı katkılara ortak olabilmelidir. Yine bir örnek, Muzaffer Arıkan ve Paulino Toledo’nun, Türk-İspanyol ilişkileriyle ilgili olarak yayınladıkları İspanyolca belgelerdir; yazarlar “yalnız Barbaroslarla ilgili belgeler bakımından yapılacak bir karşılaştırma, bu konuda Türk arşivlerinin ne kadar yetersiz olduğunu ortaya koymaya kâfi idi”²¹ yargısına varırlar. Bu çalışma ya da son birkaç yıl içinde İspanyolca belgelere dayanarak yazılan makaleler²² yansıt-

maktadır ki, sınırların çevresindeki tarihi ona ortak olmuş başkalarının dil-
lerinden de okumak artık kaçınılmazdır.

Ancak burada sınır ötesindeki tarih konusunda ne denli gerilerde kaldığımızı da hatırlatmak zorundayım. N. Gül Işık'ın İspanya'yı –gezerek, severek, özkaynaklarına ulaşarak ve anlatım sanatıyla büyülenerek– ele aldığı geniş kapsamlı bir çalışması, tarihçilerin ne yönde ve ne tür araştırmalara girmeleri gerektiğini mükemmel bir biçimde sergilemektedir.²³ Bu yolla, sadece İspanya'nın Endülüs döneminden, V. Carlos'tan ya da sonraki aşamalarından haberdar olmuyor, aynı zamanda İspanya İmparatorluğu'nu Osmanlı İmparatorluğu ile karşılaştırma imkânı bulabiliyoruz. Böyle bir yöntem *sınır ötesi* tarihlerin evrensel ölçekte birlikte inşa edilmeleri için de bir olanak sağlıyor.

BİRAZ DA GÜNEY SINIRLARI

Süveyş ve Basra ile Hint Okyanusu dünyasına ve güney Arap topraklarına açılan Osmanlı, Lizbon'dan aşağı yukarı aynı niyetlerle kalkıp gelen donanmalarla, yerel halklarla karşılaşmıştı. İşte bu donanma ve halkları iyice incelemeden sunulabilecek tarihlerin niteliği her zaman şüpheyle karşılanacaktır. Çok ilginçtir ki, 1525'te Hint Okyanusu dünyasında olup bitenler karşısında Osmanlı'nın tutumunu bir rapor halinde hazırladığını sandığımız (Memlûk devletinin de hizmetinde çalışmış olan) Osmanlı denizcisi Selman Reis'in merakı, tutkuları ve ihtirası, yakın yüzyılların Osmanlı ve Türkiye tarihçiliğine bile yansımamış, gezindiği ve yazdığı yöreler inceleme alanları içine girmemiştir. Şüphesiz, Atif Paşa'dan ve Saffet Bey'den bu yana birçok tarih meraklısı, Hint Okyanusu'nda, Kızıldeniz'de ve Basra Körfezi'nde boy göstermiş olan Osmanlılar hakkında bir şeyler yazmışlardır; hatta Cengiz Orhonlu Osmanlı kroniklerinin pek suskun kaldığı Habeş illerindeki olayları arşiv belgeleriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Portekizli rahip Manoel de Almeida'nın 17. yüzyılın ilk yarısına ait Habeşistan tasvirlerinde dikkat çektiği bir husus, yani o yörelerde “Türk terzilerinin” giyim-kuşam için ne denli önemli olduklarına işaret etmesi,²⁴ sınır ve sınır ötesi tarihindeki etkileşimler konusunun cazibesini bir kat daha artırıyor. Arabistan'ın Hadramî kroniklerinden yansıyan 16. yüzyıl manzaralarında Osmanlı'nın yeri²⁵ ve gazeteci Mustafa Balbay'ın 2000 yılında kitaplaştırdığı Yemen gezi notlarındaki “Türkler Mezarlığı”²⁶ gibi tasvirler, sı-

nırları zorlayarak yaratılan imparatorluk tarihine buruk ama sorgulayarak ve temkinli yaklaşmanın, bilgilenmenin ve “başkalarının” tepkili tavırlarını anlamının gereğini anımsatıyor. Burada belirtmeliyim: Sözünü ettiğim yörelerdeki Osmanlı sosyal varlığına ilişkin tarih incelemeleri bu yazının konusu değildir. Ancak, Osmanlıların kültürel ve yapısal özelliklerinin, dile getirdiğim alan ve zamanın, birçok ortağıyla birlikte donatılarak yansıtlamadığına, böyle bir derinliğe girilemediğine işaret edilmek istenmiştir.

Haklı gerekçelere dayandırılmaya çalışılan Osmanlı fetih hareketleri karşısında, başka egemenlikleri temsil eden birimlerin, toplum, devlet ve imparatorlukların yapıları sessiz bırakılmıştır. Bu “başka”ların başkalkılarını devre dışı, dolayısıyla tarih dışı saymış o bilinen Avrupa (-Batı) merkeziliğin Osmanlıları yüzyıllarca dışladığını, “farklı” insanlar olarak sınıflandırdığını biliyoruz. Ama, “West” *v(ersus)* “East” formülü, İslam dünyası içinde “Osmanlı” *v(ersus)* “ötekiler” (isterseniz “Memalik-i Mahrusa” karşısında “gayrihi” diyelim) kalıbıyla da ortaya çıkabiliyor. Osmanlı tarihinin güney sınırları ve ötelerindeki tarihini gün ışığına çıkarmadan başkalarının tarihine el atmanın bir lüks olabileceği söylenebilirdi belki, ama bu söylem pek geçerli değil artık. Cengiz Orhonlu’nun, Halil İnalıcık’ın, Suraiya Faroqi’nin ve (benim de aralarında olduğum) başka Türk tarihçilerinin Osmanlı devletinin gerek yayılmasını, gerekse askeri ve ticari tarihini yazma girişimlerinde belirli bir gelişim sağlamalarına rağmen, Osmanlı’nın *sınırdaki* tarihini aşmada ve *sınır ötesi* tarihi yakalamada ulaştıkları yer başlangıçtan öteye henüz geçemedi. Tarihi, gazete sütunlarında ve televizyon kanallarında güncelleştirmeye çalışan İlber Ortaylı’nın “Biz Ortadoğu’yu tanıyor muyuz?” sorusu²⁷ şüphesiz hemen olumsuz yanıtını buluyor: Sadece Amerikalı ve İsrailli tarihçilerin yazdıklarıyla yetinmenin ne denli eksik bir akademik yaklaşım olduğunu vurgulaması, çok yerinde bir saptamadır.

Osmanlı tarihinde güneye yayılmanın örneğini bir muharebe tarihinden verecek olduğumda bile giriftlikten, çeşitli unsurların ortak yaşamından söz etmem gerekiyor. Kronolojik sıraya uygun düştüğü için Bacqué-Grammont ve Anne Kroell’in bir ortak çalışmasını öncelikle anmalıyım: Bu çalışmada söz edilen Osmanlı belgeleri, Portekiz yazışmaları ve başka kaynaklar 1517 yılında Cidde’ye yapılan bir Portekiz saldırısının değişik yüzlerini yansıtıyor, “başkalarını” da dillendiriyor.²⁸ Osmanlılar, Memlüklerin topraklarına da sahip olmak üzereler; sınırları Kızıldeniz kıyıları-

na varmış, Arapların ve Afrika'nın değişik kültürlerini sarmalamış, okyanusu dolaşıp gelen Portekiz imparatorluğuyla yüz yüze gelmiştir. Girift, çok ırklı ve çok dinli bir coğrafyayı yansıtan bir siyasi/askeri tarihtir karşımızdaki. Andığım kitapta "Rûmî" diye anılan Osmanlılar bu tarihin baş aktörlerindendir; Arap, Portekizli, Türkmen, Magribî (kuzey Afrikalı), Habeşlerin yer aldığı geniş bir sınır kuşağının sözcüsüdür. Biri diğerine çok uzak gibi görünen kültürlerin temsilcisidir. İşte böyle bir çok renkliliği canlandırdığı için Bacqué-Grammont ve Kroell'in çalışması önemli sayılmalıdır. Aslında böyle bir çalışma bizlere sınırların ötesine gitme fırsatı vereceği için de çok önemlidir. Sınırların ötesinde neler, kimler yok ki! Koskocaman bir Hint Okyanusu dünyası, Afrika kıyılarından, Arabistan sahillerinden Çin'e kadar uzayan bir ticaret ağında yüzyıllarca dolaşan insanlar, Portekizlilerin Hindistan'a gelişleriyle başlayan Avrupalılar hegemonyası ve geniş yerel coğrafyalarda kendi dinamikleriyle ayakta kalmaya çalışan ülkeler. Bu niteliklerin kendi başlarına Türk tarihçiliğinin içinde yer almaları gerekli şüphesiz, eğer tarih sadece bir ülkeyi, bir ulusu ve bir imparatorluğu kapsamıyorsa. Ayrıca, oralardan esen rüzgârların Osmanlı ülkelerine, Osmanlıdan gidenlerin oralara neler götürüp getirdikleri her iki tarafı da zenginleştirecek konularla doludur. Halil İnalcık'ın yarım yüzyıl kadar önce 15.-16. yüzyıllar Bursa'sıyla ticari bağlar yoluyla bütünleştirmeye çalıştığı İran ve Hindistan dünyaları, tarihçileri özendirecek heyecanı yaratabilecek niteliktedir.²⁹ Hindistan ve onu çevreleyen okyanus coğrafyasının tarihçisi olan Chaudhuri'nin –kuramsal yaklaşımlarına girmeksizin yansıtacağım– sorusu³⁰ Türkiye'dekilere de sorulmalı elbette: Avrupalıların kolonyalizminden önceki çağlara ait olan ve İslam'ın, Sanskrit Hindistan'ının, güneydoğu Asya'nın ve Çin'in tarihsel deneyimlerinin karşılaştırılmasına ilişkin ciddi modern akademik çalışmalar neden bu denli sınırlıdır? Türk tarihçiliği açısından soracak olursam, neden yok mertebesinde?

Bir girişimi de dile getirmek isterim bu bağlamda. Karşılaştırmalı tarihçiliğin esinlendirdiği ve 1980'lerde Türk tarihçilerin de katılımıyla girilen bir proje, Osmanlı, İran, İç Asya ve Hindistan dünyaları arasındaki sınırların –özellikle Osmanlılarda özel teşebbüs faaliyeti olarak da tanımlanan iltizam sisteminin karakteristikleri bakımından– ötelinde yatan benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarma yolunda olumlu adımlar atmıştı.³¹ Ancak böyle bir girişim, teorik açıklamaların –örneğin feodal olu-

şun ya da Asya tarzı üretimin, merkez gücünün ya da adem-i merkeziyetin– *tasdik*’inin/*reddiye*’sinin ötesine geçebilecek araştırmalardan ve destek sağlayacak çalışmalardan ne denli uzak olduğumuzun da kanıtıdır. Osmanlı denizcisi Seydi Ali Reis’in yukarıda saydığım dünyalarda dolaşıp yansıttığı bilgilerin eksiğini kapatacak, o yörelerin ve toplumların 16. yüzyıldaki yapılanmalarını inceleyebilecek ve böylece değindiğim kıyaslamayı çok daha sağlam temellere oturtabilecek akademik atılımları beklemektedir Türk tarihçiliği.³²

Bir örnek de Basra Körfezi’ndeki sınırdan vermek istiyorum (ABD’nin şu sıralarda dünya stratejisinde ve petrol kaynaklarına el atmada Başkan Bush liderliğinde yürüttüğü politikanın da çağrıştırdığı tarihsel bir sürecin başlangıç yüzyıllarından söz etmek istiyorum). Sınırlarını Basra ve Lahsa eyaletlerinin sahillerine kadar genişleten Osmanlı İmparatorluğu 1559’da Bahreyn Adası’nı da ele geçirmek istedi ve Lahsa Beylerbeyi Mustafa Paşa (söylendiğine göre, sultanın izni olmadan) Menâma şehrini kuşattı. Girişim başarısızdı.

Böyle bir sınır olayı, tarihçiliğin ancak çok yönlü ve çok kaynaklı araştırmasıyla çözümlenebilir. Osmanlı belgelerinin değeri bellidir; ancak yayılmakta olan başka bir imparatorluğun, yani Portekiz’in bıraktığı kaynaklardaki strateji bilgileri de önemlidir; olayın bölgesel sahiplerinin veya çok yakın komşularının konumları, başka bir deyişle Arap ve İran dünyasından gelen yankılar da aynı şekilde önemlidir. Osmanlıların karşılarında buldukları Portekizliler kadar adanın egemenliğini elinde bulunduran Murad Şah’ın dayandığı Acem güçleri, Rafizi (Şii) etkisindeki Arap askerler ve özellikle değişik bir iklimin getirdiği zorluklar gibi başka unsurlar, bu basit gibi görünen vakanın ne denli farklı öğeleri barındırdığını gösterir. Bu olayın görgü tanığı olup Bahreyn seferinden sonra “ismi var cismi yok” bir sancak beyliğine gideceği söylenen bir Osmanlı beyinin raporuna koyduğu şiiir bu bakımdan çok ilginçtir.

Vâdi-i Bahreyn bir müşkil ve müşkil yîrdür
Kavmi cümle Rafizi küffarile hem birdür
Nâ muvafık asker ü serdâr bî tedbîrdür
Dest-gîr olan bize şimdi hemen şemşîrdür
Başa yazılan gelür çünkim her iş takdîrdür.

Bir Osmanlı belgesinin coğrafyasıyla, stratejisiyle, ırk ve mezhep farklılıklarıyla bir şiirin içine sıkıştırdığı imgeye ve tarihsel olgulara nüfuz edebilmek için sınırların zorlanması, “başkaları”nın incelenmesi gerekmektedir. Belki o zaman çok yönlü bakış açıları yaratabiliriz; şu sıralarda ABD’nin demokrasi sözü vererek sahiplenmeye çalıştığı bir alanın tarihsel derinliğine erişebiliriz.³³

SONUÇ

Yerbilimci A. M. Celal Şengör, *Cumhuriyet* gazetesinin *Bilim Teknik* ekindeki haftalık yazısında³⁴ Osmanlıların coğrafya bilimindeki geri kalmışlığından bahsederken Seydi Ali’yi de işin içine katıyor, onun Portekizlileri ve Hint Okyanusu coğrafyasını tanımadığını, bu yüzden yenilgiye uğradığını belirtiyor. Başka şeylere de değiniyor Şengör: Bu ünlü coğrafyacının, Hindistan’dan Edirne’ye gelişini anlattığı *Miratü’l-Memâlik* (Ülkelerin Aynası) adlı eserinde gerekli gözlemleri yapamadığını vurguluyor ve aklına “geçtiği ülkelerin bitkilerini, hayvanlarını, ticaret yaşamını, Osmanlı İmparatorluğu’nun buralardan edinebileceği yararları kaydetmek, bunlar üstüne düşünmek gelmemiştir” diyor. Gerçi kendisi de aklına Seydi Ali’nin *Muhit* adlı derlemesini ya da Selman Reis’in güney deniz ve ülkeleri üstüne hazırladığı layihayı getirmiyor; ancak, burada üstünde titredığımız *sınırdaki* veya *sınır ötesindeki* tarihin yalnızlığı düşünüldüğünde temel yaklaşımı sağlam.

Bernard Lewis, “çatışan kültürler” bağlamında “Batı’ya ait olan bizler” diye başlıyor ve “savaşlara ve baskılara ilişkin sicilimizden anlaşılabilceği üzere, bizden farklı olanlara saygı göstermede çoğu kez feci biçimde başarısızlığa uğramışsındır” diye tescilliyor Batı’nın konumunu; ancak onun yaratıcı yeniliklerini de vurguluyor:

Bütün kültürlerin kendi kazanımları, kendi sanat ve müzikleri, felsefe ve bilimleri, edebiyat ve yaşam tarzlarının insanlığın ilerlemesinde başka katkılar vardır; bunların bilinmesinin bize yarar sağlayacağına ve yaşamımızı zenginleştireceğine kuşku yoktur. Bu sonsuz insan çeşitliliğini, onu inceleme ve ondan öğrenme gereğini fark etmek belki de Batı’nın en yaratıcı yeniliklerinden biridir. Çünkü başka kültürlerle yönelik merak duygusunu besleyen, onların dillerini öğrenme, adetlerini araştırma, kazanımlarına değer biçme ve saygı gösterme isteğini taşıyan yalnızca Batı’dır.³⁵

Kimi başka tarihçilerin de belirttiği gibi, dinsel ve politik aidiyetin, ırk ve cinsiyet sınırlamalarının ötesinden bakmak gerekecek 16. yüzyılın Akdeniz-Hint Okyanusu bağlantılarına, güney sınırlarına ve Osmanlı tarihçiliğine. Dil, din ve ırk çeşitliliğinin kendiliğinden yol açtığı siyaset farklılıklarını temsil eden insanların ortak noktalarını da dile getiren yaklaşımlar oluşturulmalı.³⁶

Başkalarını Avrupa (Batı) tarihçiliğinin o “*dominant*” niteliğinin dışında bırakma çabalarına, “Kale Avrupa” zihniyeti arkasına saklanma eğilimlerine rağmen, eğer, Eric Hobsbawn’ın belirttiği üzere, “Kolomb’dan beri, ilk post-Avrupa’nın sonunda, onun geleceğini hem bölgesel tarih olarak, hem de evrensel tarihin bir parçası olarak yeniden düşünmek”³⁷ zorundaysak, Osmanlı’nın “*dominant*”lığını, hem ortak olma, hem de katkıda bulunma bakımından yeniden düşünüp değerlendirmeliyiz. Bir özeleştirici eşliğinde başkalarının çeşitliliğini merak edip anlamaya çalışmalıyız.

ABD’nin (İngiltere ile birlikte) askerleriyle ve geliştirdiği son sistem silahlarıyla Irak üstüne yürüdüğü 2003 yılı başlarında aynı soru depreşiyor ve Türkiye’nin güney komşularına, Arap dünyasına ve daha geniş bir coğrafyaya ilişkin tarihsel coğrafya bilgisinin Türk tarihçiliği içinde hiç de memnun edici olmayan, çok sınırlı bir çerçevede işlenmeye çalışıldığı ortaya çıkıyor. Kimi tarihçilerin Osmanlı çekirdek bölgesini ima etmek için geliştirdikleri İngilizce terimle *core lands* –merkezi yönetimi, başkenti ve orduyu besleyen kesif coğrafi çerçeve– benim gezinmeye çalıştığım 16. yüzyıldaki Osmanlı ufuklarından bakıldığında bütün çıplaklığıyla görünüyor. Tarihçilikte ve tarih öğretiminde ufuklara bakmak ve ötelere gitmek, “biz”in içine gizlenmiş tarihçiliği aşabilmesi bakımından kaçınılmaz bir gayret gerektiriyor. “Gayrihi”, Osmanlı’nın başlangıç yüzyıllarından bu yana pek farklı bir konuma getirilmiş gibi görünmüyor. Gazeteci Balbay’ın 1991 “Birinci Körfez Savaşı”nın ardından Irak’a yaptığı inceleme gezisi izlenimleri Irak’taki beşeri alışıma ne kadar da güzel ışık tutuyor: Basra, Kerbela, Bağdat ve Kerkük coğrafyasının tarihsel dokusunu nasıl yansıtıyor; birbirlerine hasmâne “başkalıklar” yaratan 21. yüzyılın emperyal yapılarına ne denli doğal bir yanıt veriyor:

Şoför Hüsam Müslüman Arap... Vezaret Elam’dan yani Enformasyon Bakanlığı’ndan yanımıza verilen Efram Hristiyan Arap... Ker-

kük'e varınca görevi devrettiği Muhammed Türkmen... Kerkük-Musul seferi sırasında bize eşlik eden valilik görevlisi Adil Kürttü.³⁸

Osmanlı tarihi, coğrafi, etnik, dini ve siyasi sınırlar aşılmadıkça yayılma alanlarında tek başına fazla bir şey ifade etmeyecektir; bu girişte konu ettiğim Akdeniz ve kitabın temel konusunu oluşturan Hint Okyanusu'na ulaşan o geniş alanlar, merkezi birimler gibi tarihin temel yapıları olarak görülmedikçe; ağırlık emperyal güçlerin elinden kurtarılıp yerel karakteristiklerle dengelenmedikçe; bu geniş alanlar, dünya tarihinin yeniden düzenlenmesi istenen formatında hakları olan yerlere oturtulmadıkça;³⁹ Edhem Eldem'in yeni tarihli bir makalesindeki uyarı gibi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun olası bir sömürgeci güç çerçevesi içinde değerlendirilmemesi tarihçiliğimizin ve genel olarak Osmanlı tarihçiliğinin hâlâ önemli bir eksiği olarak göze" çarpacaktır.⁴⁰ Bu kitaptaki yazılar, umarım, belirtilen böyle bir eksikliği dile getirecek, bazı Arap ülkelerinde ve Hint Okyanusu'nda ortaya çıkan çekişmeleri ve Osmanlı yapılanmasını ele alacak, yerel ve evrensel tarihe basit de olsa bir katkı yapacaktır.

SORUNLAR

Bu kısım, Osmanlı İmparatorluğu'nun güney sınır bölgelerinde, Hint Okyanusu yönünde ve doğu Afrika'da yayılmasına ilişkindir. İlk bölüm, o süreçte Afrika sahillerinde ve Asya'da yayılan Portekiz İmparatorluğu karşısında Osmanlıların takındıkları tavrı ve Hint dünyasına açılan ticaret yollarında gerçekleştirmeye çalıştıkları atılımı gözden geçiriyor. İkinci bölüm ise, birincinin tamamlayıcısı olarak, güney denizlerine yayılan Osmanlıların bu serüvenini 20. yüzyıl sonlarında tarihçiliğin nasıl değerlendirdiğine bir göz atmayı amaçlıyor. Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci bölümler, Osmanlı egemenliğinin varolduğu ya da varolduğu sanılan belirli sınır bölgeleri üstüne yapılan yorumları yansıtmaya çalışıyor. İlki, Memlûk varlığıyla beraber üç egemen gücü karşısında gören Cidde'nin kozmopolit tarihinin dile getirilmesine yardımcı olan bir araştırmayı örnek sayan bir yaklaşımı içeriyor. Dördüncü Bölüm, Osmanlı İmparatorluğu'na Basra Körfezi'nden bakarken Birleşik Arap Emirliği yetkililerinin ve tarihçilerinin –20. yüzyıl sonlarında– artık reddetmeden Osmanlı'ya bakmaya çalıştıklarını teslim ediyor, ancak Osmanlı varlığıyla ilgili çalışmaların kısırlığını, tarihçiliğin gerektiği biçimde filizlenemediğini açıklamaya çalışıyor. Son bölüm ise, Osmanlıların Habeş ülkesine yayılmasını araştıran tek Türk tarihçisi sayılması gereken Cengiz Orhonlu'nun incelemelerini ve bu konuda geliştirilmesi gerektiğine inandığım bazı hususları içeriyor.

KEŞFEDENLER, TİCARET YOLLARI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU*

Sadece bugün kavrayabiliyoruz ki bütün avantajlar denklemin yalnızca bir yanında yer almaktadır. Keşfedilen bireyin ya da halkın deneyimi, pasif ve belki de olumsuz biçimde nitelendirilebilir.

EMMANUEL WALLERSTEIN, 1988

1.1

Bugün, Akdeniz'in iki ucunda yer alan, dünya siyasetini ve ekonomisini yönlendirmede oldukça sınırlı yetkiye ve güce sahip iki ülke var: Türkiye ve Portekiz. Bu iki ülke, yüzyıllar önce, imparatorluklarının kendilerine verdiği güven ve yetkiyle, Hint Okyanusu dünyasının, Asya'nın, Ortadoğu'nun, Afrika'nın geleceğini paylaşmak için çekişiyorlardı; merkezlerinden çok uzaklarda buldukları vergi kaynaklarını, ticari faaliyetleri ve üretim bölgelerini düzenlemede anlaşıyorlardı.

I

Lizbon'da, Türk Büyükelçiliği'nde bir salonun duvarını süsleyen, aslı Portekiz Devlet Arşivi'nde olan, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1544 Eki mi'nde Portekiz kralı III. João'ya gönderdiği bir mektup (name-i hümayun), dönemin diplomasisini iyi yansıtıyor:

Haliya mezbur Duarte Catanho nam ilçiniz tekrar saadetlû dergâhımıza göndermişsiz, gelüb sizin cânibinizden bazı şartlar dahi muradınız olduğu takrir eyledi. Bunları sabıka gelen ilçiniz dahi dimiş idi amma kabûl olunmamış idi, şimdi dahi kabûl olunmadı. Eğer sabıka gönderilen ahkâm-ı şerife muktezasınca dostluk maksudunuz olursa bu cânibe ilâm eyleyesiz, olmayacak olursa dahi yine bil diresiz ki ana göre Hind câniblerinin tedariki görüle.¹

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki mühimme defterlerinde yer alan başka bir name-i hümayun, yirmi yıl sonrasının diplomasisine ışık tutarken iki imparatorluğun rekabet içinde anlaşma yolları aradıklarına tanıklık ediyor.²

* 500. Yılında Amerika (yay. Recep Ertürk ve Hayati Tüfekçioğlu), Bağlam: İstanbul, 1994, s. 17-24.

Bilindiği üzere, 16. yüzyılın ortaları, Avrupa'nın yayılmasından çok etkilenen Levant ticaretinin, Kızıldeniz ve Basra Körfezi yollarının yeniden canlandığı bir dönemdir. Bu olgu ünlü tarihçilerce kabul ediliyor; Braudel, Lane, Boxer, İnalcık, Orhonlu gibiler bu tezi savundular, belgelendirdiler. C. R. Boxer, 16. yüzyılda Hint Okyanusu'nda Portekiz'in sürekli etkili olduğunu savunabilecek artık hiçbir ünlü tarihçi olamayacağını söylüyor. Türklerin 1538'de Aden'i almasından sonra Kızıldeniz yolunda baharat ticaretinin canlandığını Portekizce kaynaklara dayanarak açıklıyor.³ Danimarkalı tarihçi Steensgaard da doğu ticaretine ilişkin araştırmasında ticaret yollarının durumunu şöyle yansıtmakta:

Asya'ya giden deniz yolunun keşfinin kıtalararası geleneksel ticaret yollarına yıkıcı etkisi, ancak bütün bir yüzyıl geçtikten sonra hissedilmiştir. 16. yüzyılın başında bir duraklamadan sonra Ortadoğu boyunca uzanan ticaret yolları eski önemini yeniden kazandı ve 16. yüzyılın sonunda kıtalararası kervan ticareti, belki de tarihi neticesi olarak düşünülmesi gereken boyutlarına ulaştı. Kervan ticaretine kesin darbe kuzeybatı Avrupalı ticaret kumpanyalarının... gelişinden önce vurulamadı.⁴

1991 başlarında, Batılı güçler Kuveyt'i Irak askerlerinin kuşatmasından kurtarmak için Basra Körfezi'ne girdiler; bir kez daha Körfez, uluslararası ve kıtalararası rekabetin merkezi oldu. Batı'nın saydığı birçok gerekçe yabana atlamayacak kadar önemli bulunsa bile, gerçek neden petroldü.

Avrupalıları 500 yıl kadar önce Hint Okyanusu'na çeken de pek farklı değildi. 1498'de Hindistan'a ulaştığında Vasco da Gama'nın "Sizi buraya hangi şeytan getirdi?" sorusuna verdiği yanıt şöyleydi: "Hıristiyanları ve baharatı bulmaya geldik." Gerçekten de artık, Portekizli tarihçi Godinho'nun deyişiyle "baharat emperyalizmi macerası" başlamıştı.⁵

Portekizliler doğu imparatorluklarını hızla kurdular. Doğunun ticaret emtiasının Akdeniz'e ve Avrupa ülkelerine taşınma yolu olan Basra Körfezi'ni ve Kızıldeniz'i abluka altında tutmak suretiyle, ayrıca özellikle baharatı Ümit Burnu yoluyla Asya'dan Portekiz'e taşımak amacıyla güçlü deniz kuvvetlerini kullanarak, Hint Okyanusu'nun stratejik noktalarını tuttular. Osmanlı orduları Suriye ve Mısır'a girdiklerinde Kızıldeniz'deki ticari faali-

yet duraklama noktasındaydı. Osmanlı fethinden sonra Mısır'ı ziyaret eden Leo Africanus, orada herhangi bir ticari faaliyet görememişti. Magalhaes Godinho, İtalyan kaynaklarına dayanarak 1519 yılını yansıtırken, Doğu Akdeniz ticaretinden hiç de iyi söz etmiyor: “*Non é piu mercadonti ni al Cayro ni in Alexandra*” [Ne Kahire’de tüccar vardı, ne de İskenderiye’de].⁶

II

Amacımız, Osmanlı merkezi otoritelerinin güneye yayılma nedenlerini ortaya koymak değil. Şüphesiz Batı’da olduğu üzere, dinin öne çıkışından ve ekonomik beklentilerden söz edilebilir. Ancak Memlûklerin hizmetinde de çalışmış olan ünlü denizci Selman Reis’in 1525 tarihli raporu okunduğunda, Osmanlı yöneticilerinin ticaret yollarının önemini yeterince takdir edemedikleri, keşifleri izleyemedikleri ileri sürülebilir.⁷ Selman Reis, keşiflerin Osmanlı çıkarlarıyla çakıştığının farkındaydı; Portekizli gemicilerin Doğu Akdeniz yoluyla gitmesi gereken emtiayı engellediklerinin bilincindeydi. Birkaç örnekle yetineceğim:

1529’da bir Portekiz filosu, baharat yüklü büyük bir gemiyi (*não*’yu) zaptetmiş, sekiz gemiyi ele geçirmiş ve dört küçük gemiyi Hindistan kıyılarında yakmıştı.⁸ Aynı şekilde, Kızıldeniz ile Hindistan arasında 16 Müslüman gemisine (*terradas*) el konduğu, bir Osmanlı kalyonunun zapt edildiği Portekiz kroniklerinde kayıtlıdır.⁹ Örnekler çoğaltılabilir. Portekizli Pero Caroldo’nun Venedik’ten kralına gönderdiği habere inanmak gerekirse, 1531’de Venedik gemileri Beyrut ve İskenderiye’den baharat yükleyememişlerdi.¹⁰

Aşağı yukarı bu tarihlerde, Osmanlıların güney sularına daha büyük projelerle geldiklerine tanık oluyor, bu hedeflerin işaretleri ve kanıtlarıyla karşılaşırız. Süveyş tersanesinde hazırlanan gemiler, Nil ile Kızıldeniz arasında bir kanal açma girişimi, Akdeniz’de ve İran yakasında gelişen olaylara öncelik tanınması yüzünden sonuç vermemiş olmakla birlikte, 1538’de Aden’in alınması ve 74 parçalık bir donanma ile iri topların Hindistan sahillerinde görünmesi, dünya nimetlerinin Frenklere bırakılamayacağıının düşünüldüğünü ve Müslüman devletlerin bir koruyucularının bulunduğunu gösteriyordu.

Bu arada, iki imparatorluk arasında anlaşma yolları da açık tutulmak isteniyordu. Osmanlı sarayı baharata, bibere ihtiyaç duyarken Portekizliler hububat açıklarını kapatmak istiyorlardı. 16. yüzyıl ortalarında dip-

lomatik ilişki de kurulmuştu. Osmanlılar Basra Körfezi'ne ulaştıklarında bir yandan kuzeydoğu Arabistan topraklarında yerleşirken, bir yandan da Hürmüz'e elçi göndererek Portekizlilerle ilişki kurmak istediler. Körfez'in giriş çıkışının kapalı tutulması doğal olarak işlerine gelmiyordu. Bu yüzden ki –diplomatik ilişkilerin gereken ciddiyetle yürütülememesinin de etkisiyle– Osmanlılar 1552'de ünlü denizci Piri Reis yönetiminde 25 gemilik bir donanmayla Hürmüz'ün üstüne gittiler. Bu girişim Osmanlı sarayına zafer getirmedi; diğer girişimler de hüsrarla sonuçlandı. Okyanus Osmanlı gemilerini yuttu.

İlginç bir durum çıkmıştı ortaya: Osmanlılar büyük deniz karşılaşmalarında veya Hint Okyanusu çıkarmalarında başarısızdı; ancak Kızıldeniz ticareti bir hayli canlılık kazanmaktaydı. Braudel'in tespitlerine göre, 1554-1564 arasında yıllık 20.000 ila 40.000 kantar karabiber ağırlıklı baharat Levant'tan geçiyordu.¹¹ Portekiz kroniklerine dayanan Boxer, 16. yüzyıl ortalarında Acelilerin Kızıldeniz-Açe ticaretinde faal olduklarını bildiriyor.¹² Venedik tarihi uzmanı Lane ise, keşifler öncesinde İskenderiye'den geçen karabiber miktarını 1.150.000 İngiliz *libre*'si olarak yansıtırken, 1560-64 yıllarındaki miktarın 1.310.454 *libre*'ye ulaştığını saptıyor.¹³

Belirtilen yollar üstünde ticaretin canlanmasına ilişkin daha başka kanıtlar göstermek mümkün; en azından Osmanlı Yemen'inin bütçelerinde yer alan veya Basra defterlerindeki mahsulatı belirten rakamları belirtmek yerinde olur. Ama burada ayrıntıya girmek istemiyorum. Kısaca şunu söyleyebilirim: Osmanlılar Hint Okyanusu'ndaki ticari gelir beklentilerine bir ölçüde karşılık buldular; ancak muhasebe defterlerinde yer almış gelirlerinin büyük bir bölümü ticaret yollarının getirdiği kâr değildi; iltizam yoluyla toplanan vergilerin tutarıydı. Bu tutar da, Avrupalı hasımlarla ve yerel başkaldırlılarla mücadele edilen bölgelerdeki askerlerin, yöneticilerin maaşlarına ve gerekli bazı harcamalara gitmişti. Kimi zaman vergi gelirleri ve liman girdileri de yetmemişti. Açık veren eyalet bütçelerini ve mühimme defterlerinde yer alan hükümleri böyle durumlar için kanıt gösterebiliriz.

III

Coğrafi keşifleri değerlendirmek için 1492 tarihi (yani Kristof Kolumb'un, Amerigo Vespucci'nin deyimiyle "Yeni Dünya'yı keşfi) ile 1498 tarihini (yani Vasco da Gama'nın Hindistan kıyılarına varışı) esas aldığı-

mızda –en azından konuyu geniş tutmak için böyle düşündüğümüzde– durumu şöyle özetleyebiliriz:

16. yüzyıl başlarken Avrupa'nın Ortadoğu'yu yarıp geçen ticaret ağı canlıydı. İslam ve Hristiyan dünyalarını bütünleştiriyordu. Ticaret yolları Akdeniz'le ve bağlantılı karayollarıyla kenetleniyordu; bu, Akdeniz'in ve ona egemen devletlerin ağıydı. Ama bu ağ okyanusa açılan İber Yarımadası devletlerince bozuldu.¹⁴

Portekiz'in tanınmış tarihçisi Magalhães Godinho, yayılmadaki ekonomik faktörleri ön planda tutarken asillerin toprak kazanma ve burjuvazinin pazarlarını ele geçirme isteğini, Fas'taki zahireyi, kumaşı, Sudan'daki, Guine'deki altını elde etme, balıkçılığa egemen olma arzusu-nu, Hindistan'daki baharata, kıymetli taşlara, nadir ve kokulu bitkilere ulaşma heyecanını ve özellikle Dom Henrique'i harekete geçiren, Tanrı'ya ve krallığa hizmet etmede çok önemli sayılan Haçlılık ve asalet ruhunu da dile getiriyor.¹⁵

Portekiz yayılmasına daha yeni açıklamalar getiren Luís Filipe Thomaz ise, yayılmanın sosyal tarihinin henüz yazılmadığını, eldeki verilerin tarihçilerin yol almalarını önlediğini öne sürüyor. Yeni Delhi'de yayınlanan bir dergi için 1991'de yazdığı makalede, Portekiz'in doğuya yayılmasına belli bir çizgiden/doğrultudan, bakıldığını, yayılmanın okyanusta politik ve ekonomik egemenlik için hazırlanmış planların uygulanması olarak görüldüğünü söylüyor. Portekiz'deki iç sorunların kenara itildiğini, Portekiz kroniklerinin iman ve imparatorluk gibi yüce sayılan amaçları işlediklerini ileri sürüyor. Thomaz'a göre, Portekiz'in Asya'daki girişimlerini yönlendiren üst zümreler adeta bir klandı, evliliklerle bağlydılar ve sayıları sınırlıydı; toprak sahibi aristokrasiye dönüşme şansları pek yoktu; kraliyetin şeref lendirmesi, makam bahşetmesi onlara yetmişti. Bir tür *noblesse de service* ile taçlandırılıyorlardı.¹⁶

IV

Bu aşamada, keşifleri daha geniş bakış açısıyla ve güncel açıdan değerlendiren Wallerstein'e değinmek istiyorum. Wallerstein "Keşifler ve Beşeri Gelişme" konulu makalesinde şöyle sormuş: "Keşiflerin şaşılması yanı neydi, yeni bir dünyayı sahiplenmek neden güzeldi?" İki çağrışımı belirtiyor. İlki, keşfedenin insani yanı, insanlığın vizyonu ile gücünün gelişmesi.

Diğeri ise her keşifte bir keşfedenin olduğu; keşfedebilmek için zeki, başarı ve güçlü olma zorunluluğu. Wallerstein şunu da ekliyor: “Sadece bugün kavrayabiliyoruz ki bütün bu avantajlar denklemin yalnızca bir yanında yer almaktadır. Keşfedilen birey ya da halk bu deneyimi pasif ve belki de olumsuz biçimde nitelendirilebilir.”⁷

Hatırlatmaya dahi gerek yok burada; Wallerstein konuya kapitalist dünya ekonomisi çerçevesinde bakıyor. 15. yüzyılın sonuna doğru birikmeye başlayan sermayeyi, beraberinde ortaya çıkan sömürüyü, ırkçılığı, cinsiyetçiliği ve büyük boyutlu yıkımları dile getiriyor. Ama umudunu yitirmiyor; son 150 yıl içinde, sözünü ettiği sisteme karşıt olan gelişmeleri vurguluyor, başarıdan dem vuruyor. Keşiflerle bağlantılandığı insani gelişmeler üstüne yazdığı makaleyi şöyle bitiriyor:

Bizim tuhaf ve hiç de eşitlikçi olmayan modern dünyamız, bu kapitalist dünya ekonomisi, ya daha eşitlikçi/demokratik tarihi sistemle ya da bir o kadar eşitlikçi olmayan/demokratik olmayan bir sistemle yer değiştirebilir; bunun adı henüz belli değil. Şüphesiz önümüzde duran gerçek politik ve ahlaki sorun bu.⁸

Bu arada bir gazetecinin Ağustos 1992’de yazdığı bir makaleden alıntı yaparak konuyu biraz daha güncelleştirmek istiyorum. Acaba biz tarihçilerin hep eskide bıraktığımız konulardan birine, daha mı hakça davranıyor? Şöyle diyor Haluk Şahin:

Cenovalı denizci Kristof Kolomb’un bundan 500 yıl önce İspanya adına Amerika yakınlarına varmasıyla yeni bir aşamaya giren büyük karşıtlaşma günümüzde de nitelik değiştirerek devam ediyor. Sömürü ilişkilerinde doğal kaynakların talan edilmesi, soykırım, kölelik gibi kaba yöntemlerin yerini, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra daha ince bağımlılık ilişkileri aldı.⁹

Bu sözleri belki popülist sayabilir, gazete yazısının çağrıştılabileceği kolay reçete olarak görebilirsiniz. Eğer öyleyse, denizasırlı tarihçiliğin uzmanı Hollandalı tarihçi Henk Wesseling’in değerlendirmesine bakabilir, yazımızı akademik bir yaklaşımla noktalayabiliriz.

Wesseling'in 1991'deki değerlendirmesinde ilginç noktalarla değiniliyor; denizaşırı tarih, dünya tarihi içine sokulmaya, yönetenler ile yönetilenler arasında denge kurulmaya çalışılıyor. Hollandalı tarihçi, sadece Avrupa yayılmasının tarihi yerine, Avrupalı ve Avrupalı olmayanların karşılaşmasının tarihine ve Avrupalı olmayanların ekonomik, sosyal, politik ve kültürel sistemlerine yer arıyor. Avrupa'nın yayılma tarihi yanında bağımsız Asya ve Afrika tarihlerini de yeterli görmüyor; bunları tek başlarına anlamsız buluyor. Hepsini birleştirmek istiyor ve bunu bir dünya tarihi formu gibi benimliyor; Batılı tarih disiplininini aşmak için alışıyor. "Bizim tarihimiz dünya tarihi için ilktir" diyen nl Huizinga'nın yarım yüzyıl önceki yaklaşımını eleştiriyor, "bugün hl bu yaklaşımın yönlendirmesiyle" karşı karşıya bulunduğumuzu hatırlatıyor.²⁰

İster Batı yayılmasında, ister Osmanlı genişlemesinde, tarihçilik yönetilenler/keşfedilenler açısından getireceği yaklaşımlarla dengeyi sağlamak zorundadır; bunu insanlık için yapmalıdır.

OSMANLILARIN 16. YÜZYILDA GÜNEY DENİZLERİNDE YAYILMALARINA İLİŞKİN SORUNLAR*

*Osmanlılar bu eksenî tanıdılar ve trafiği açık tutmak için güç gönderdiler.
Emtiyaya ihtiyaçları vardı ve Hindistan ürünlerini Avrupa'ya sağlamak
için Lizbon ile çekiştiler.*

HALİL İNALCIK, 1992

I

1.2

Emperyalizm ve milliyetçilik, modern tarihyazımında katı parametreler belirledi: Batı ve diğerleri arasında, dinamik ve durgun toplumlar arasında, yenilik ve gelenek arasında bölünmüş bir dünya betimledi; tarihi teleoloji içinde planladı, tarihleri imparatorlukların ve ulusların sınırlarıyla böldü. Böylece tarihin bilirkşi raporları, her zaman var olan, her an yeniliğe giden modern devletler için bölünmüş bir dünya tanımlamakta."

Bu satırlar, Pennsylvania Üniversitesi'nden David Ludden'e ait ve Haziran 1992'de İstanbul'da yapılan, Osmanlı, Safevi ve Hint dünyalarına ilişkin bir toplantının sonuçlarını yansıtmak için kaleme alınmış. Bu alanların birçok değerli tarihçisinin artık karşı çıktığı yaklaşımları özetlemiş. Yeni tarihlerin doğduğunu, emperyalizm ve milliyetçilik göstergelelerinin aşılarak halkların karşılaştırmalı ve bütüncül tarihlerine el atıldığını haber veriyor.¹

Osmanlı tarihini/tarihçiliğini gözden geçiren, yeni gelişmeleri irdeleyen diğer bir çalışma da Suraiya Faroqhi ve Halil Berktaş'ın derlediği bir kitap; Osmanlı, İran ve Hindistan'daki devlet-toplum ilişkileri konusunda yeni görüşleri aksettiriyor. Türkiye Cumhuriyeti'ndeki milliyetçi görüşlerin, elit ve devletçi yaklaşımların, tarihte çoğunluğu unutup onu yönetici sınıfın tarihine indirgeyen tavırların, toplumları Batılı/Hristiyan ve Doğulu/Müslüman olarak karşılıklı onaylayan araştırmacılığın sürdüğü şu sıra-

* *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

larda, Osmanlı-İran-Hint karşılaştırmacı tarihçiliğinin güzel örnekleri veriyor bu derlemede.²

Aslında, Britanyalı oryantalist Denison Ross, “Bu düşündürücü sahadada daha ne kadar çok yapılacak şeyin bulunduğunu, Frenkler ile Müslümanların tam olmayan ve ekseriya çelişkili kayıtları arasında dengeyi sağlayabilmek, hiç olmazsa tarihi gerçeği ortaya koyabilmek için daha ne kadar dikkat ve gayretin gerekli olduğunu” belirten satırları yetmiş yıl önce, tarihçiliğin günümüzdeki konumuna henüz yaklaşmadığı ve Batı merkezli/emperyalist nitelikli olduğu bir dönemde yazmıştı.³ Otuz yıl kadar önce de, Arap tarihi uzmanı R. B. Serjeant, Hadramî kroniklerini İngilizce’ye çevirip yorumladığında bölgesel tarihe bir parça daha yaklaşabilmiş, Hadramutluların kendi seslerini verebilmişti.⁴ Cengiz Orhonlu’nun gayretiyle 1974 yılında Osmanlı arşivlerinden bazı belgeler konumuzun Osmanlı/İstanbul yakasını yansıtırken,⁵ yine 1970’lerde Fransız araştırmacı Jean Aubin ve çalışma ekibi, *Mare-Luso Indicum* dergisiyle Portekiz cephesinde saklı belgeleri gün ışığına çıkarmıştı. Aubin hem Portekiz’in, hem de onunla mücadele etmiş ve işbirliği yapmış Doğu/İslam ülkelerinin sosyal ve ekonomik tarihlerinin, siyasetlerinin güvenli bir tablosunun ortaya çıkarılabileceğini açıklamıştı.⁶

Buraya başka araştırmacıları eklemek mümkün. Ancak, tarihsel sürecin niteliğine değişik biçimde bakanları, “iç ve dış yapı ve kavramlarıyla imparatorluk” tarihine değişik yaklaşanları söz konusu ettiğimiz bu yazıda araştırmacı adı sıralamanın, bibliyografya tanzim etmenin pek yararlı olacağını sanmıyorum; son gelişmeler ışığında sorunları dile getirmenin daha akılcı olacağını düşünüyorum.

II

Benim burada dile getirmeye çalıştığım, çoğunlukla yayılan imparatorlukların politikalarına bağlı kalmış ve olay-dizimci biçimde ortaya konulmaya çalışılmış tarihçiliğin sorunlarıdır: Portekiz’in yükseliş nedenleri, gücünü neden kaybettiği ve ardından Asya’ya yayılan Kuzey Avrupa ülkelerinin “daha akılcı”(!!) politikalarının sırları; ya da benim de aralarında bulunduğum tarihçilerin, Osmanlıların güney denizlerine yönelik hareketlerinin aydınlatılmasını amaçlayan çalışmaları; kralların/sultanların ve onlar adına iş gören yöneticilerin giriştikleri serüvenlerin doğruluklarını kanıtlamaya yönelik incelemeler.

Güney denizlerine geniş açılardan bakma gereği duyanların başında şüphesiz Halil İnalçık geliyor. Biraz önce andığım İstanbul toplantısında konuya ilişkin şöyle bir yorum yapmış:

Avrupa'daki imajın aksine, Hindistan, dönemimiz Osmanlı ekonomisi için imalat kaynağı olarak baharattan da önemli idi. Osmanlı bölgeleri Hindistan'a kıymetli madenler ihraç ettiler; böylece doğu-batı eksenini yarattılar; para doğuya, mamuller batıya aktı. Osmanlılar bu eksenini tanıdılar ve trafiği açık tutmak için güç gönderdiler. Emtiyaya ihtiyaçları vardı ve Hindistan ürünlerini Avrupa'ya sağlamak için Lizbon ile çekiştiler. Zihinlerindeki bu düşünce ile Güceratlılar ve Açelilerle işbirliği yaptılar... Her üç imparatorluğun görkemi, emperyal girişimi canlı tutan gümrüklerdeki transit ticaret üstünden yapılan vergilemeye bağlı altın ve gümüş birikimine dayanmıştı.

Bu saptamalar, hem ufkumuzu açması hem de ticaret tarihi bakımından şüphesiz çok yararlı. Geçmişe bölgesel düzeyde, mikro ölçekte ve yukarıda andığım toplantılarda oluşturulmak istenen karşılaştırmalı yöntemle ya da dünya denizaşırı tarihçiliğinde ortaya konmaya çalışılan, toplum tarihinin çağrıştırdığı konu ve yaklaşımlarla bakıldığında sorunlarımızın birçok başka boyutu da ortaya çıkabilecektir. Tarihte Avrupa/Batı merkezlilikten kurtulmaya çalışırken sadece Portekiz'in "Estado da Índia"sını öngören ya da Osmanlı'nın "Memalik-i Mahrusa"sını şart koşan tarihlerin tuzağına düşmemek gerektiğine inanıyorum.⁷

III

Osmanlıların Arap topraklarına ve güney denizlerine doğru genişlemelerini ele alan tarih çalışmaları, bana göre birkaç aşama gösteriyor: Avrupa emperyalizminin sürüklediği, genelde Batı merkezli, Batı için yapılan değerlendirmeleri içeren ve metin yayınında karar kılmış bir dönem; Cemal Abdül Nasır'la birlikte doruğuna ulaşan ve Osmanlıları yok sayan ya da onların sosyoekonomik hayatı çok gerilettiğini iddia eden dönem; ve son 15-20 yıldır arşiv malzemelerinin de değerlendirilmeye çalışıldığı, Osmanlı sempatisinin yeşertildiği, bir yanıyla duygusal ve politik nitelikler taşıyan dönem. Sonuncusu, karşı düşüncelere rağmen sürmektedir; çeşitli kuru-

luşlar toplantılarla, yayın faaliyetleriyle katkıda bulunmaktalar. Ancak, gerek Türkiye’de, gerekse Arap denizlerinin çevrelediği ülkelerde tarihçilik, okulunu, akademik tavrını kanıtlayamamış durumda. Benim bazılarına kattığım, Türk-Arap ilişkileri ve benzeri konuları ele alan toplantıların pek çoğu “temenni” sözcükleriyle bezenmişti. Osmanlı arşivlerinin zenginliği her zaman dile getirilmişse de tarihçiliğin, “yeni tarih”in, belirlediği konular ve yöntemler çok sınırlı kaldı.⁸

Burada, yapılacak araştırmalardan beklenenlere ilişkin görüşleri çoğaltmıyorum. Beklentilerin çok az bir bölümünün yerine getirilebildiğini hatırlatmak istiyorum. Osmanlı İmparatorluğu’nun güney denizlerine doğru yayılması ve Arap toprakları üstündeki egemenlik dönemi son 15-20 yıl içinde bazı ciddi çalışmalara konu edildi; ama istenilen gerçekleşmedi. Tarihçiler arşivleri kısmen keşfettiler; ama yaklaşımlarını, tavırlarını pek yenileyemediler.

IV

Osmanlıların güneye yayılması konusu, Batı güdümünden, İstanbul merkezîyetçiliğinden ve Arapların dönem dönem gösterdikleri reaksiyonlardan kesinlikle kurtarılmalıdır. Buna niyet edildiğinde, gerek Asya’ya yönelik çalışmalar doğrultusunda, gerekse Faruqi’nin belirlemeye çalıştığı benzerlikler ya da farklılıkları hedef alan yaklaşımlarla –erken modern dönem Avrupa’sını ele alan tarihçilik ile 15.-18. yüzyılların Osmanlısını konu edinen tarihçilik arasındaki ilişkilerle– tarihi, gereken birimlere yayabileceğimizi sanıyorum.⁹ Böylece, geçmiş olay ve olguları aynı kural, kuram ya da beklentiler içinde ve kesin olarak açıklayan 1960’ların ve 1970’lerin yaklaşımlarını da aşabileceğimizi düşünüyorum.

Hadramî kaynakları okunduğunda gerek Portekiz’in gerekse Osmanlı’nın yayılmasından doğan rahatsızlıklar izlenebiliyor.¹⁰ Özellikle de Richard Blackburn’ün 16. yüzyıl Yemen’ini konu alan çalışması gözden geçirildiğinde, ortalığın süt liman olmadığı anlaşılıyor.¹¹ İncelediğimiz geniş dünyada iki imparatorluğun serüvenleri, çıkarları, hatta din kurtarıcılıklarının ötesinde, aralarında anlaşma yolları aramaları, kimi sultanlıkların ve devletçiklerin müttefik değiştirmeleri, çok geniş ve yerel tarih olarak algılayabileceğimiz bu birimin politik tarihinin de ayrıştırılmasını gerektiğini gösteriyor. Ama bu bölge toplumlarının 16. yüzyıl geçmişleri çok büyük

çapta (ne yazık ki, bir bakıma kaçınılmaz olarak) Portekiz ve Osmanlı kaynakları içinde yer alır. Bir yanda Portekiz kronikleri ve Hint Okyanusu dünyasını yansıtan arşiv malzemeleri vardır; diğer yanda da Osmanlının sınırlı vekayinameleri ve güney eyaletlerine ilişkin 16. yüzyılın ikinci yarısında çoğalan arşiv kaynakları. Bunlardan neler çıkarabiliriz? Şüphesiz, çok şey. Kaynaklardaki kanunnameler devletin ve merkezin ideolojisini yansıtır; bu kaynaklardaki düzenin dışına çıkmamız gerekir. İşte hem böyle farklı bir bakışla, hem de uyum içinde yaşayan toplum/toplumlar düşüncesini aşarak toplum/devlet ilişkilerini yakalamak, yaşanmış hakikatlere yaklaşılabilmek mümkündür sanıyorum.

Hint Okyanusu'na doğru imparatorluğunu genişleten, İslam topraklarında köşe başları tutmak suretiyle ticari tekel kurmak isteyen Portekiz'in karşısına dikilen Osmanlıların 16. yüzyıl ortalarında Levant ticaretini canlandırdıkları bilinir. Okyanus dünyasından Osmanlı hazinesine akan gelirlerin tam bilinmediğini, abartılı ifade edilmiş olduğunu sanıyorum. Mandaville 1970'te yayınladığı bir çalışmasında şunları söylemişti: "Alışveriş ve ticaretin katkısı olmakla beraber Lahsa ekonomisi geniş ölçüde tarıma dayalıydı."¹² Mandaville'nin düşüncelerine temel olan mühimme defterleri dışında, Basra Körfezi'ne kapı sayılan Basra ve Lahsa beylerbeyliklerine ait muhasebe kayıtlarına ve tapu defterlerine bakıldığında bu durum onaylanabilir.¹³ Mehdi İlhan'ın 1551 yılına ait Basra tahrir defterini esas alıp Kuzeydoğu Arabistan yani Lahsa eyaleti hakkında belirledikleri de aynı yönde sayılabilir.¹⁴ Bu aşamada Osmanlının gerçek yüzünü açık denizlerde değil, Arap topraklarında uyguladığı ve "hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarma" anlamındaki fiskalizmde aramak, artı ürünleri yansıtan defterlerde keşfetmek gerekir.

Burada, 17. yüzyılda egemen vergilendirme biçimi olarak tımar sisteminin yerini aldığı ileri sürülen iltizam sisteminin de gözden geçirilmesi gerektiğini vurgulamak istiyorum. Arap ülkelerinin büyük bir kısmında ve Kuzey Afrika'da¹⁵ hemen fetihlerden sonra uygulanması, daha açık bir ifadeyle 16. yüzyılın ilk yarısından, büyük ölçüde de ortalarından itibaren bu topraklarda "vergilerin nakden alınması veya nakde çevrilerek merkezi bir hazineye intikal ettirilmesi" amacıyla uygulanması, iltizamın, tımarın çözülmesinden sonra devreye giren bir sistem değil, Mehmet Genç'in de açıkladığı gibi, imparatorluğu oluşturan bir vergilen-

dirme biçimi olarak algılanmasını gerektirmektedir. “Osmanlı klasik dönemi” diye tanımlanan yılları nitelerken ve bunun için de tımarı kaçınılmaz hareket noktası sayarken, 16.yüzyılda geniş Arap topraklarında tatbik alanı bulmuş iltizamın tarihteki yerini düşünmeliyiz.¹⁶ Dolayısıyla, gelirleri toplama hakkı olan, savaş için belirli sayıda asker besleyen görevli ile köylü ilişkisinde temellendirilen varsayımları çok daha esnek hale getirmemiz gerekiyor.

16. yüzyıl Yemen’ine baktığımızda da aynı şeyleri söyleyebiliriz. Özellikle Yemen bütçelerinden, bunların ayrıntılı biçimleri olan ruznamçe defterlerinden, kimi muhasebe kayıtlarından hareketle ileri sürebiliriz ki, Osmanlı merkezi yönetimi 16. yüzyılda çeşitli nedenlerle (eyaletlerin uzak oluşundan, nakit paraya olan ihtiyaçtan vb) iltizam sistemini Yemen’de başlangıçtan itibaren uygulama gereği duymuştur.¹⁷

Osmanlıların güneye uzanan yelpazesinde uygulanan mali sistemin gerektirdiği askeri örgütlenme, imparatorluğu tımar sisteminin öngördüğü sipahi ve cebelûdan yoksun bırakmış, üstelik ele geçirilen toprakların, kalelerin, kıyı kentlerinin savunmasında azaban, müstahfızan, gönüllüyan, tüfenkçıyan ve benzerinin ücretlerinin ödenmesinde zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. H 969/M 1561-62 yılına ait Yemen bütçesine göre, eyalet gelirlerinin yüzde 70 kadarı beylerin, askerlerin aylıklarına harcanmıştır.¹⁸ Osmanlı arşivlerindeki, güney eyaletlerine ait mevacic defterleri bunun çok ayrıntılı kanıtıdır. Devlet çoğu zaman bu eyaletlerde eyalet gelirleriyle yetinememiş, daha merkezi beylerbeyliklerden yardım almak suretiyle aylıkları veya yıllıkları ödeyebilmiştir.

Karada böylesi bir örgütlenmeye girişmiş Osmanlının açık denizlerde zamanın heybetli topları ve usta topçularıyla dahi sonuç alamadığını görüyoruz. Gemilerinin kalitesizliğini, hemen hemen bütün gözlemciler vurgulama gereği duymuşlardı. Akdeniz ülkelerinden devşirme teknik elemanların, çoğu zaman zorla toplanmış kürekçilerin uyumsuz bir ordu oluşturduklarını da belirtmeliyim.¹⁹

V

Osmanlı devleti 16. yüzyılda Suriye, Irak, Arabistan topraklarında yayıldı, güney denizlerinde dolaştı, imparatorluk kurdu. Ancak, Robert Mantran’ın yıllar önce sorduğu üzere “ekonomik bir yayılmaya elverişli koşullar bir araya”

getirebildi mi? Başka bir deyişle, “uluslararası düzeyde ticari bir geleneğe” sahip olabildi mi? “Fetihlerin sağladığı kolaylıklardan” yararlanabildi mi?”

Mantran’ın bu sorulara yanıtı olumsuz. Halil İnalcık, Cengiz Orhonlu, Andrew Hess yayılmada Osmanlı bilincinden söz ediyorlar. Svat Soucek denizcilik yönünden kötü bir tablo çiziyor güney için; Mickel Cook ise bilinçsizlikten, uzak görüşlü olamamaktan dem vuruyor.

Hiç şüphesiz, Hint Okyanusu sınırlarında Osmanlılarla birlikte oluşan yapının ayrıntılı bilgilerine ihtiyaç var. İltizamın en uç noktasındaki köylünün ekonomisine, donanma ile sefere çıkan askerin sosyopsikolojik durumuna, gemi yapıcılığının ince noktalarına, tüccarın işlevine, gümrüklerdeki giriş çıkışa ilişkin ayrıntılı bilgiler gerekiyor. Tarihçiliğin, sözlerimin başında dile getirdiğim çalışmaların hız kazanmasıyla, dolaştığımız coğrafyayı daha anlaşılır hale getireceği umundayım.

YAYILAN AVRUPA, GENİŞLEYEN OSMANLI: 16. YÜZYIL BAŞLARINDA MEMLÛKLER, OSMANLILAR VE PORTEKİZLİLER*

Cidde, Akdeniz savaş sisteminin savunmadaki askeri gücünü açıkça göstermiştir.

J. F. GUILMARTIN, 1974

1.3

Jean-Louis Bacqué-Grammont, meslektaşı Anne Kroell ile birlikte kaleme aldığı *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge: L’Affaire de Djedda en 1517’* (Kızıldeniz’de Memlûkler, Osmanlılar ve Portekizliler: 1517 Cidde Olayı) başlıklı çalışmasını lütfedip bana gönderdiği zaman, bu iki yazarın bazı konularda öncülük ettiklerini düşündüm. Zengin tarih kaynaklarını Osmanlı tarihi açısından da değerlendirmelerini görünce sevindim. Bir yandan, 1517 yılında Kızıldeniz’de güçlü bir Portekiz donanmasına karşı Cidde’yi savunan, İslam’ın kutsal topraklarını Hristiyanların yağmalamasına izin vermeyen Osmanlı denizcisi Selman Reis’in savaş taktiklerini, Kızıldeniz’de Portekizlilerin emellerini, Memlûklerin ve Osmanlıların eylemlerini, özellikle Portekizce kaleme alınmış belge ve kroniklerin ışığında yapılan araştırmaların rehberliğinde sunmalarını takdirle karşılıyorum; öte yandan 1517 Cidde olayı ekseninde dönen gelişmeleri biraz daha açmak, olaya biraz daha geniş açıdan bakmak istiyorum. Amerikalı tarihçi J. F. Guilmartin’in, 16. yüzyılda Akdeniz’de savaş taktik ve tekniklerini açıklarken, “Cidde, Akdeniz savaş sisteminin savunmadaki askeri gücünü açıkça göstermiştir” yorumunu² geniş bir zaman dilimi için değerlendirmek gereğini duyuyorum.

I

15. yüzyılın son yıllarında, çeşitli tecrübelerin ardından okyanusa açılan ve Hindistan’a varan Portekizlilerin beklentilerinden belki de en büyüğü, baharat yollarına egemen olmaktı. Bu yollar Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden doğu Akdeniz limanlarına varıyor, oradan da Avrupa’nın

denizci tüccar devletlerinin eline geçiyordu. Akdeniz'e kol açan bu iki iç denizin kaynaklarının Hint Okyanusu'nda kurutulabileceği inancıyla, Portekiz İmparatorluğu Estado da Índia'nın temelini atmıştı.

Diğer yandan, denizlerden sürekli uzak kalmış, denizcilik geleneğine sahip olamamış Türkler, Osmanlı İmparatorluğu ile denizlere de ortak olmaya başlamışlardı. Özellikle 1453'te İstanbul'un ele geçirilmesinden sonra Akdeniz'de, Karadeniz'de, 1517 yılında Mısır'ın Memlûklerden alınmasından sonra da Kızıldeniz'de ve Hint Okyanusu'nda gövde gösterisi yapıyorlardı. Avrupa'nın kâşif uluslarından Portekizlilerin Kızıldeniz için planları ve girişimleri, Doğu Akdeniz'de büyüyen Osmanlı devletine karşı şüphesiz bir meydan okuma olarak görülmüştü.

Türklerin Doğu Akdeniz dünyasında egemenlik kurmaları, hatta denizlere tam adapte olamadıkları erken dönemlerindeki eylemleri, kimi tarihçilerce sansasyon yaratacak biçimde yorumlanmış, Avrupa'nın keşiflere girişmesi Türklerin yayılmalarıyla açıklanmıştı. Ancak Doğu Akdeniz'deki Osmanlı varlığı, Portekizlilerin yayılma nedenleri, baharat ticaretini tekel altına alma istekleri ve Kızıldeniz'i abluka altında tutma teşebbüsleri, son 40-50 yıl içinde daha mantıklı açıklamalara kavuşmuştur.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Amerikalı tarihçi Lybyer'in, ondan da önce Alman tarihçi Kulischer'in ikazlarından sonra, bugün de bazıları hayatta olan ünlü tarihçiler 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarındaki coğrafi keşiflerin Kızıldeniz ve Akdeniz'de doğurduğu sonuçları gerçeklere çok daha yakın biçimde açıklayabilmişlerdir. Avrupalı tarihçiler meseleyi Akdeniz ülkelerine, bilhassa Venedik'e getirdiği sonuçlar açısından değerlendirmişler, Doğu Akdeniz çevresinde yerleşik toplumların tarihine kısmen de olsa ışık tutmuşlardır. Yine de hemen belirtmek lazım: Osmanlı İmparatorluğu'nun anılan dönemlerdeki ve yörelerdeki ekonomik tarihi henüz aydınlığa kavuşturulamamıştır. Burada, söz konusu dönemdeki ülkelerin, toplumların, imparatorlukların üstüne yapılan çalışmaların kısaca gözden geçirilmesi, bildiğim bazı adların yerlerinin belirlenmesi, sanırım yararlı olacaktır.

Portekizlilerin Ümit Burnu yolunu keşfinden sonra Venedik'in Doğu Akdeniz limanlarıyla yaptığı ticaretin kesin bir darbe yediği fikri, Amerikalı tarihçi Frederic C. Lane'in daha 1933 yılında kaleme aldığı bir makaleyle bir hayli zayıflatılmıştı.¹ Pek çok tarihçi Lane'in görüşlerini paylaştı. Lane, 1940'ta yazdığı başka bir makalede görüşü doğrultusunda yeni deliller

gösterdi. Portekizlilerin yayınladığı *Corpo Diplomatico Portuguez*'de kayıtlı, Papalık nezdindeki Portekiz elçisi ve bu elçinin Kahire ve Halep'teki ajanlarının haberleri, Lane'e 16. yüzyıl ortalarında baharat ticaretinin Doğu Akdeniz limanlarında canlandığını gösteren kaynaklardan bir kısmıdır.⁴

Akdeniz'in çevre dünyalarla bağlantısını çok iyi kurmuş olan ünlü Fransız tarihçi Fernand Braudel, kendisinden önce yapılan çalışmaların da rehberliğinde –Akdeniz'i çevreleyen ülkelerin birçoğundaki arşiv kaynaklarının ışığında– Portekizlilerin Kızıldeniz ağzındaki engellemelerinin 1550 yıllarına kadar Akdeniz dünyasının zararına olduğunu belirtmişti. Dönemin kaynağı G. Priuli'nin endişesini, yani “yeni doğan bir bebeğin süten yoksun kalması” benzetmesini de dile getirerek, baharat eksikliğinin İtalya'da çaldırdığı tehlike çanlarını çok iyi vurgulamıştı. Gerçekten, 1504 yılında Venedik gemileri Beyrut ve İskenderiye'de baharat bulamamışlardı.⁵

16. yüzyılın ortalarına doğru baharat ticaretinin eski rayına oturması, diğer bir deyişle Akdeniz yönünde canlanması, çeşitli etkilerin yanı sıra Osmanlıların Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve Basra Körfezi'nde Portekizlilere gösterdikleri tepki ve Arap ülkeleri kıyıları boyunca kurdukları egemenlik sayesinde olmuştu. Henüz çok iyi belgelenmemiş, istenilen istatistiklere kavuşturulamamış olmasına rağmen, gerek Türkçe, gerekse Portekizce ve Akdeniz'in diğer uluslarının dillerinde yazılmış arşiv malzemesi, gezginlerin bıraktıkları materyal ve resmi yazışmalar, yukarıda andığım ve aşağıda değindiğim çalışmalarla örneklenebileceği üzere, bu yüzyıl ve bu bölgedeki gelişmeleri kanıtlayabilir. Osmanlı arşivlerinin az konuştuğu 16. yüzyılın ilk yarısı için, bir yanda Marino Sanudo'nun *Diarii*'si gibi Akdeniz kaynakları, öte yanda Portekiz arşivlerinde saklı birçok resmi yazışma bize ışık tutmaktadır. Portekizli tarihçi Magalhães Godinho'nun bu konuya katkılarını burada bilhassa anmak isterim. Godinho, Portekiz İmparatorluğu'nun iktisadi yapısını incelerken 16. yüzyılın ilk yarısında Kızıldeniz-Akdeniz bağlantısını çok ayrıntılı bir şekilde çıkarmıştır. Marino Sanudo'dan, Priuli'den ve bazı Portekizce kroniklerden yararlanarak çıkardığı istatistikler 1496-1531 arasında İskenderiye ve Beyrut'tan Venediklilerin aldıkları baharat miktarını, Venedik ve Kahire'deki baharat fiyatlarını vermektedir ki bunlar Kızıldeniz-Akdeniz baharat ticaretinin çeşitli kesintilere rağmen, belli ölçülerde de olsa, sürdüğünü göstermektedir.⁶

Levant diye bilinen Doğu Akdeniz dünyasının 15. ve 16. yüzyıllardaki durumunu konu eden başka tarihçiler de olmuştur; bilhassa Türkçe kaynakları da kullanmak suretiyle Osmanlı deniz dünyasının aydınlanmasına veya daha doğru bir ifadeyle, problemlerin ortaya konmasına yardımcı olmuşlardır. Amerikalı tarihçi Andrew C. Hess, 1453-1525 döneminde kurulup gelişen Osmanlı deniz imparatorluğunu, denizlerde güçlü ülkelerin kuvvetleriyle karşılaştırarak özetlemiştir.⁷ Burada Hess'in verdiği özeti tekrarlamak veya H. İnalcık, Ş. Turan, J. Guilmartin, S. Soucek, C. Imber, M. Lesure gibi tarihçilerin katkılarını belirtmek, hatta onlardan da önce İ. H. Uzunçarşılı, O. Ş. Gökyay gibi bilginlerin çalışmalarından birer birer söz etmek belki gereksiz; ancak özellikle Hess'in ortaya çıkarmak istediği gerçeği hatırlatmakta yarar var: Akdeniz'de, 16. yüzyılın başlarında Kızıldeniz'e taşma hazırlığı içinde bulunan bir Osmanlı donanması ortaya çıkmıştır. F. C. Lane bir yazısında⁸ özellikle Marino Sanudo'ya dayanarak 1499-1502 dönemindeki Osmanlı-Venedik mücadelesinde donanma hareketlerini ve denizcilik teşkilatını anlatırken, Osmanlıların anılan tarihlerde Venediklilere üstünlük sağladıklarını belirtmektedir. Gerçekten, Venedik kaynaklarındaki bu kayıtları bize yansıtan Lane'in görüşü yerindedir; bu tarihler Osmanlı deniz gücü için dönüm noktası sayılmalıdır.

Gelibolu ve Galata gibi tersanelerde başlayan gemicilik geleneğinin rehberliğinde Osmanlıları Süveyş tersanesinde faal buluyoruz. Burada, Portekizlilerin Hindistan emtiasına ortak olduklarını görüp Osmanlı devletini daha etkili bir denizaşırı politikaya davet eden denizci Selman Reis'in 1525 tarihinde hazırlayıp Osmanlı yöneticilerine sunduğunu kuvvetle tahmin ettiğimiz raporunu anmakta yarar var. Bacqué-Grammont ve Anne Kroell'in yayınladığı bu rapordan anlıyoruz ki o sırada Osmanlılar egemenlikleri altındaki Cidde limanında demirli altı baştarde, sekiz kadirga, üç kalyote ve bir kayıkla sınırlarını Hint Okyanusu'na taşımak niyetindedir. En azından uzağı görebilen denizci Selman Reis'in görüşü böyledir.⁹ Nitekim daha sonra, 1532 yılında, Akdeniz-Kızıldeniz bağlantısı için Nil-Kızıldeniz arasında bir kanal açma fikri gelişmiş, ama sonuçsuz kalmıştı.¹⁰ 1538 yılında da Mısır Beylerbeyi Süleyman Paşa, Kızıldeniz'de hazzırlanabilen 74 gemilik bir deniz gücü ile Hindistan'daki Diu'yu kuşatmıştı. Akdeniz'deki Preveze ile aynı zamana rastlayan bu deniz seferi Osmanlıların istedikleri sonucu getirmemişti, ancak Kızıldeniz'i kontrol al-

tında tutmaları için önemli bir köşeyi, Yemen'i, egemenlik sınırları içine almalarını sağlamıştı.

16. yüzyılın ilk yarısındaki bu Osmanlı çıkarmasının sonuçlarının veya bu dönemdeki Osmanlı faaliyetlerinin, Kızıldeniz-Akdeniz ticaret akışını yönlendirdiği, daha doğrusu etkilediği muhakkaktır. Yukarıda andığım tarihçilerin tespit ettikleri grafiği, yani 16. yüzyılın ortalarına doğru ve ortalarında, ayrıca daha sonraki yarım yüzyılda doğu Akdeniz limanlarındaki baharat ticaretinin canlanmasını, belirtmeye çalıştığım Osmanlı reaksiyonu ile paralel götürüp açıklamamız gerekmektedir. Burada, Lane'in 1561 yılları için Portekiz'in Papalık nezdindeki elçisinin verdiği haberlere dayanarak belirttiği canlanmaya destek mahiyetinde, aynı yıl düzenlenmiş olan Yemen eyaleti bütçesini" göstermek isterim. Bütçenin gelir hanesinde baharatın da yer aldığı gözlenmektedir. İngiliz tarihçi C. R. Boxer, Hollandalı tarihçi Meilink-Roelofs ve Portekizli tarihçi Godinho'nun çalışmalarının rehberliğinde ve Portekiz İmparatorluğu'nun Asya'daki serüvenlerini yazmış olan 16. yüzyıl tarihçilerinin kroniklerinin ışığında, Gücerat gemilerinin Uzakdoğu'dan, Açe'den Kızıldeniz'e baharat taşıdıklarını, bunun 1540'lı yıllar için dahi tespit edildiğini anlayabiliyoruz.¹²

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarına Mısır'ı dahil ettikten sonra Kızıldeniz'deki faaliyetlerini, hatta bir dereceye kadar Hint Okyanusu'ndaki girişimlerini ciddi olarak ele alıp uluslararası bir platforma oturtan tarihçi, hiç şüphesiz, Cengiz Orhonlu olmuştur. Orhonlu, on dört yıllık bir çabanın ardından, 1974 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyasetini, *Habeş Eyaleti*'ni yayınladığı zaman tarih bilgimizi birdenbire Akdeniz'den Afrika'ya, Hint Okyanusu'na taşıyvermişti.¹³

II

Ancak, arşivlerimiz ve kroniklerimiz bizleri her dönem için ve doyurucu biçimde aydınlatamamıştır. Türkiye'deki arşiv kayıtları özellikle 16. yüzyıl ortalarında zenginleşmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu döneme kadar güney yayılmasını incelemek isteyen tarihçiler Akdeniz ülkelerinin arşivlerinde, kroniklerinde, çeşitli kaynaklarında gezinmek zorundadır. Eğer birinci elden, görgü tanıklarından ses almak istiyorsak, tek taraflı ve şovence yazılmış eserleri, tutulmuş kayıtları kontrollü ve karşılaştırmalı kullanmayı düşünüyorsak, Akdeniz ve Hint Okyanu-

su'nun tarihçi trafiğinin de yoğun olması gerekmektedir. Türk tarihçiler yabancı arşivlerden şimdiye kadar çok az yararlanmışlar, yapılmış araştırmalardan faydalanmayı tercih etmişlerdir. Tabii bu da, onların doğrudan doğruya yabancı kaynakla baş başa kalmalarını engellemiştir. Öte yandan, Akdeniz arşivlerinde çalışmış, Portekiz kaynaklarını kullanmış Avrupalı ve Amerikalı tarihçiler de, Osmanlı kaynaklarını ihmal etmişlerdir. Bu açığın kapanması lazımdır. Bacqué-Grammont ve Anne Kroell bu yolda çok güzel bir örnek vermişlerdir. Ancak bu tür çalışmalarla Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldaki genişlemesi, dünya ekonomisine yön vermek için yola çıkmış imparatorluklar karşısındaki durumu biraz daha aydınlığa kavuşturulabilir.

RASÜ'L-HAYME'DE TARİH: KÖRFEZ'DEN OSMANLIYA SEVECEN BAKIŞ*

Bir halkın, yönetimin veya bireyin milli ve sosyal felsefesi tarihi deneyiminin yorumunda etkilidir, belirleyicidir. Osmanlı İmparatorluğu modern Türk devleti ile aynı nitelikte görülmemelidir.

Osmanlı İmparatorluğu ortaçağ imparatorluğu nitelikleri taşıyordu. Türkiye'de çağdaş tarihçilik onu böyle görmekte; mirasını, hanedanı, askeri ve dini devlet sistemini ve siyasetini göklere çıkarmak zorunda değildir.

HALİL İNALCIK, 1987

1970'lerden önce Arap tarihçiler Osmanlı arşivlerini kullanmamışlar, Türkçe yayınlanan belgeleri değerlendirememişler, araştırma sonunda Fransız ve İngiliz kaynaklarına ve yayınlarına bağlı kalmışlardı.

ABDÜLCİL TEMİMİ, 1987

1.4

Birleşik Arap Emirlikleri'nden Rasü'l-Hayme Emirliği'nin Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi tarafından 19-20-21 Kasım 1988 günlerinde bir toplantı düzenlenmişti. Emir'in sarayının karşısındaki şirin Rasü'l-Hayme otelinin konferans salonunda yapılan, Osmanlı-Basra Körfezi ilişkilerini konu alan ve anılan merkezin müdürü Ahmed C. et-Tedmuri tarafından düzenlenen bu toplantı, körfez ülkelerinin ortaklaşa kurdukları, körfez ülkelerinin geçmişini aydınlatma amacı taşıyan bir örgütün direktifliğinde yürütülen birçok toplantıdan sonuncusuydu.

Arap ülkelerinden Bahreyn Emirliği Adalet Bakanı ve anılan merkezin genel müdürü Şeyh Abdullah bin Halid el-Halife'nin, Arap tarihçileri birliği başkanı Prof. Mustafa Abdülkadir en-Neccar'ın, Birleşik Arap Emirliklerinin Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi müdürü Dr. Abdullah Morsi'nin, Mısır'dan

* *Tarih ve Toplum* 64 (Nisan 1989), s. 28-30'da yayınlanmıştır.

Prof. Abdülaziz Nevvar'ın, Tunus'tan Prof. Abdülcélil Temimi'nin, Hollandalı arşivci Dr. Slot'un ve başkalarının yanında Türkiye'den Başbakanlık Arşiv Genel Müdürü Doç. İsmet Miroğlu ile beraber nasıl bir seçimle çağrıldıklarını bilemediğim, aralarında benim de bulunduğum –ağırlığını Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarihçilerinin oluşturduğu– 8 temsilcinin (Prof. M. İpşirli, Doç. M. Maksudoğlu, Doç. C. Baltacı, Doç. H. Yavuz, Doç. A. Tabakoğlu, Y. Doç. İ. Bostan ve Osman Zeki Soygit) katıldığı ve toplam 27 bildirinin tartışıldığı bu toplantı, beklendiği üzere ve son yıllardaki Türk-Arap ülkeleri politik/ticari ilişkileri doğrultusunda, geçmişte kardeşliği arayan bir nitelikte oldu. Belgelerin az, ama iyi niyet ifadelerinin pek bol olduğu bir ortamda geçti. Kısacası, benim 23 yıl önce Londra'da izlediğim ve daha ziyade Osmanlı yönetimindeki Mısır'ı konu alan bir sempozyumda Arap tarihçilerin gösterdikleri yaklaşımın tam tersine bir ortam egemendi. O tarihte Prof. Cemaleddin eş-Şeyyal, 18. yüzyılın Mısır'ında entelektüel ve sosyal tarihe bakarken şöyle demişti: “Osmanlı döneminde Mısır'ın tecrit oluşu, kültürel ve sosyal hayatın büyük ölçüde gerilemesine sebep olmuştur.” Gerçi Londra'daki toplantıda Şinasi Altundağ, Hasan Adalı ve Stanford Shaw gibi tarihçiler Osmanlı belgelerinin önemine değinmişler, Arap tarihçilere yol göstermişlerdi. Ama Mısır'daki siyasi ortam, diğer Arap ülkelerinde ve Türkiye'deki atmosfer Türk-Arap ilişkilerine daha az önyargıyla bakabilecek hazırlıkta değildi. Yine de, arşiv belgelerine inilmemiş olsa bile, Türk-Arap ilişkilerinin geçmişiye tarafsız bakmaya çalışan Arap tarihçiler çıkmıştır. 1958'de Zeine N. Zeine, Türk-Arap ilişkilerinin geçmişi ve Arap milliyetçiliğini işlerken gelecek için umut vermişti.²

Benim burada amacım Türk ve Arap tarihçilerin birbirlerinin geçmişiye bakış tarzlarını vermek değil; Londra'daki toplantıya değinmemin sebebi, 20-30 yıl önce dahi Türk-Arap ortak tarihine bakarken tarafların gereken bilimsel olgunluğa erişmemiş olduklarını göstermektir.

Bugün durum, şüphesiz, farklı. Gerçekten son 10-15 yıl içinde bazı örgütlenmeler, Osmanlı egemenliğinde kalmış Cezayir'den Basra Körfezi'ne, Yemen'e, Habeşistan'a uzanan Arap toprakları tarihine belgesel yaklaşımı, özellikle Türkiye'nin zengin arşivlerinden yararlanma arzusunu gösterdi.

UMUTLAR VE KAYGILAR

Arap ülkelerinde Osmanlı tarihini temsil eden misafir Türk tarihçiler (Prof. Halil Sahillioğlu, Doç. Engin Akarlı gibi), Arap ülkelerinden Tür-

kiye'ye doktora ve araştırma için gelenler, çoğu Arap ülkelerinde yapılan sempozyumlar, özellikle Osmanlı yönetimindeki Arap ülkelerini konu eden süreli yayınlar,³ şüphesiz, bölgedeki tarihçilikte yeni bir ortam yarattı. Bu ortama büyük katkıları olan Tunuslu tarihçi Abdülcelil Temimi, Türk-Arap ilişkilerinin yakın geçmişinde karşılaşılan sorunları şöyle belirlemişti:

- 1) 19. yüzyılın ikinci yarısından 1970'lere kadar geçen süre içinde yazılan tarih ve edebiyat çalışmaları doğru ve tarafsız değildir; Batı'da yapılan çalışmalardaki gibi temelsiz yargılarla doludur; Batılı görüşler, hiç eleştirilmeden adapte edilmiştir; Osmanlılarla ilgili yaygın önyargıları silip atmak çok zor olmuştur.
- 2) 1970'lere kadar Türk ve Arap tarihçilerini bilimsel görüş alış verişinde bulunduracak girişim olmamıştır. Türklerin Arap akademik dünyasında yer almalarının ya da tersinin gerçekleştirilememesi her iki taraf arasında duvar oluşmasına yol açmıştır; araştırma sonuçları yankı bulamamıştır.
- 3) Yakın zamana kadar bilimsel metotlar uygulanmamış, çözüm bekleyen problemler ele alınmamıştır.
- 4) 1970'lerden önce Arap tarihçiler Osmanlı arşivlerini kullanmamışlar, Türkçe yayınlanan belgeleri değerlendirememişler, araştırmalarında Fransız ve İngiliz kaynaklarına ve yayınlarına bağlı kalmışlardır.
- 5) İlgili arşiv ve kütüphanelerde bulunan belgelerin katalog veya süreli yayınları hâlâ yoktur.

Osmanlı egemenliğinde kalan Arap toprakları tarihi uzmanı olan, burada konu ettiğimiz araştırmaların yeni bir dinamizm kazanmasını sağlayan Prof. Temimi'ye göre günümüzde, diyalog sonucu, hiçbir Arap tarihçi Osmanlı hâkimiyetinde kalmış Arap eyaletlerinin tarihine eskisi gibi olumsuz gözle bakmamaktadır.⁴

Mısır'daki Ayn Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dekanı ve tarih bölümü başkanı Prof. Nevvar, gelecekte Türk ve Arap tarihçilerin Osmanlı idaresindeki Arap eyaletlerine ilişkin ortak çalışmalara girmelerini arzu etmektedir.⁵

Prof. Halil İnalcık da, Osmanlı tarihi araştırmalarına egemen önyargılardan söz ettikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye

Cumhuriyeti'nin niteliklerinin karıştırılmaması gerektiğini vurgularken gözlemlerini şöyle sıralamıştır:

- 1) Bir halkın, yönetimin veya bireyin milli ve sosyal felsefesi tarihi deneyiminin yorumunda etkilidir, belirleyicidir. Osmanlı İmparatorluğu modern Türk devleti ile aynı nitelikte görülmemelidir.
- 2) Osmanlı İmparatorluğu ortaçağ imparatorluğu nitelikleri taşıymıştı. Türkiye'de çağdaş tarihçilik onu böyle görmekte; mirasını, hanedanı, askeri ve dini devlet sistemini ve siyasetini göklere çıkarmak zorunda değildir.
- 3) Bir imparatorluğun kusurlarını Türk halkı üzerine yüklemek doğru değildir.
- 4) Tarihçiler dört yüzyıllık Osmanlı-Arap ortak geçmişine daha yapıcı yaklaşmalı, özellikle ekonomik, sosyal ve kültürel bağları ortaya koymalıdır. Yapmacık genellemelerden kaçınmalı, muazzam Osmanlı arşivlerinden yararlanmalıdır. Son incelemeler göstermiştir ki, gerileme iddialarına karşı, Osmanlı egemenliğinin başlangıç yıllarında Suriye ve Filistin şehirleri ve kırsal kesim, Memlûk dönemine nazaran daha iyi durumda idi.⁶

18-20 Haziran 1979 tarihlerinde Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen "Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte" Birinci Uluslararası Konferans için zamanın başbakanı Bülent Ecevit'in dilekleri şöyleydi:

Türk Arap ilişkileri konusunda Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen seminer çok uygun bir zamana rastlamaktadır. Çünkü hükümetimiz, dost İslam ve Arap ülkeleriyle sağlam tarihsel temellere dayanan yakınlığını, çağın koşullarına ve gereksinmelerine uygun biçimde güçlendirmeye ve bu yakınlığın ekonomik, kültürel ve siyasal alanlarda daha somut içerik kazanmasına özel bir önem vermekte, bu yönde çaba göstermektedir.

Bu alanda atılacak adımların bölge huzuruna ve gerek Türkiye'nin gerek İslam ve Arap ülkelerinin gelişmelerini güvenlik içinde hızlandırmalarına büyük katkısı olacağı kanısındayım.⁷

Gerek üst düzeydeki devlet yöneticileri, gerekse akademik dünyada söz sahibi tarihçiler tarafından dile getirilen eksiklikleri ve teşvikleri çoğaltmak, son 10-15 yılda ortaya konan çalışmaların olumlu gelişmelerini sergilemek mümkündür, ancak bu satırların amacı değildir. Üzerinde durmak istediğim husus, yetkililerin Türk-Arap ilişkilerinin geçmişini ararken “çağın koşullarına” ve “bilimselliğe” özel dikkat çekmiş olmalarıdır. Rasül-Hayme toplantısına bu gözle bakarak kısaca değerlendirmek isterim.

RASÜ'L-HAYME'NİN MESAJI

Rasül'l-Hayme'deki bu toplantının vermek istediğini –bir bakıma da veremediğini– şöyle özetleyebilirim:

a) Birçok eleştiri kokan bildiriye karşılık tarihçilerin büyük çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun Körfez sahillerindeki varlığına sevecenlikle bakma gereği duymuşlardır; kimileri ise 18-20 yıl önceki bakış açısından adeta öç alırcasına övgü ile söz etmişlerdir. Ancak, son 15-20 yıl içinde böyle bir dönüşü haklı çıkaracak tarih incelemelerinin yayınlandığını söylemek zordur. Bu konumda, Türk-Arap ilişkilerinin tarihi, bilimsel araştırmaların arkasından gitmemiş, Türkiye-Arap ülkeleri siyasi ve ticari ilişkilerinin gerisinden sürüklenmiştir. Bu durumda yakın bir gelecekte durumun tersine dönmeyeceği nasıl garanti edilebilir? Rasül'l-Hayme'de tarihçiler, genelde, meselenin Osmanlı yakasını dile getirmekle, daha doğrusu Osmanlı varlığına önem verilmesi gereğini duyurmakla beraber, son yılların ortak isteklerini –sadece isteklerini– bir kez daha vurgulamaktan ve tarihçilik dünyasının çoktan hallettiği bazı meseleleri tekrarlamaktan öteye gidemediler. “Şurada şu belge koleksiyonu var”, “buradaki belgeler önemli”, “Osmanlı vesikalarına kulak vermek lazım” gibi temenniler ve hatırlatmalar, “...daki belgelerin incelenmesi sonucu... sonuçlara varabiliyoruz” türü gelişmelerden çok daha fazlaydı. Şüphesiz pek masraflı olan böyle bir toplantının çok daha yararlı ve zengin sonuçları olmalıydı.

b) Konferansa katılan Türk tarihçilerin pek çoğunun Osmanlıların Körfez'deki durumlarıyla ilgili fazla bir incelemeleri yoktu (şunu hemen belirtmek lazım ki, anılan bölgeleri araştırma konusu yapan tarihçilerimiz yok denecek kadar azdır). Dolayısıyla, Türk tarihçilerin zengin belge koleksiyonlarına dayanarak bildiri sunmaları ve Osmanlı arşivlerinin zenginliklerini yansıtmaları olanaksızdı. Ama bazı tarihçi meslektaşlarımızın, Osman-

hıların Körfez'deki statülerini belirleyici Osmanlı raporlarından söz etmeleri ilgiyle karşılandı. Ancak bunların yeterli olduğunu söylemek çok zordu.

Unutmamak gerekir ki tarihçilik, duygudaşlığın veya dindaşlığın sınırlarını aşmak zorundadır; söz ettiğim konferansta eksikliğini gördüğüm inandırıcı kaynakların, başarılı çalışmaların da ötesinde, ünlü tarihçi Fernand Braudel'in belirttiği ilkeleri göz önünde bulundurmak zorundadır:

Tek taraflı tarih yoktur. Hiçbir şey tek başına egemen faktör değildir: ne ırklar arasındaki çatışma, bunların çarpışma ve uzlaşmaları insanın bütün geçmişini belirlemiş, ne güçlü ekonomik düzenler, gelişme ve çöküş yaratanlar, ne sürekli sosyal gerginlikler, ne Ranke gibilerin kişiyi ve bütün tarih genişliğini yüceleştirdikleri yaygın maneviyat, ne teknolojik üstünlük, ne de nüfus patlaması, toplumların hayatında önemli etkileri olan bitkilerin yayılması. İnsanın karmaşık durumu da ortadadır.⁸

KUZEYDOĞU AFRIKA'DA OSMANLILAR*

Önce çok kolay olacağını ve kısa zamanda malzemesini toplayacağımı sandığım bu konunun arşiv belgeleri yönünden kısır olduğu, çok zaman ayrılmasına rağmen az verim elde edildiği gerçeğine vardım.

Osmanlılar... Habeşistan'ı hedef olarak seçmişlerdi. Kızıldeniz ve Hint denizinde sahilleri olan bu ülkeyi ele geçiren devlet, Doğu Afrika ile Hindistan arasında sahiller boyunca cereyan eden doğu ticaretine ciddi müdahalelerde bulunabilir ve bu ticarete tamamen hâkim olabilirdi.

CENGİZ ORHONLU, 1974

1.5

Cengiz Orhonlu, İstanbul Üniversitesi'nin Tarih Bölümü profesörlerindendi.' Onun Afrika tarihi ile ilgilenme nedenini en veciz olarak Habeş Eyaleti kitabına yazdığı "Sözbaşı"ndan izleyebiliriz:

Bu eserin başlangıcı 1959-60 yıllarında Kanada'nın Montreal şehrinde bulunduğumuz sıralara rastlar. Mc Gill Üniversitesi'nde tarih doktorası yapan bir Habeş gencinin Habeşistan'da Osmanlılar hakkında bana sorduğu bazı soruları lâıykı ile cevaplandıramamıştım. Ondan sonra Redpath Library'de bulunan seyahatname ve diğer genel eserlerle bu konuya dair notlar toplamaya ve ilgili eserleri okumaya başladım. Yurda döndükten sonra arşivde bu konuya dair belgeleri tespite başladım. Önce çok kolay olacağını ve kısa zamanda malzemesini toplayacağımı sandığım bu konunun arşiv belgeleri yönünden kısır olduğu ve çok zaman ayrılmasına rağmen az verim elde edildiği gerçeğine vardım. Bununla beraber muayyen bir zaman içinde olmayarak uzun bir süre içinde malzeme-yi ne zaman toplayabilirsem o zaman bitirme kararını verdim.

Gerçekten, Cengiz Orhonlu müthiş bir enerji ve yoğunlaşmayla malzeme peşine düştü; esas kitabını çıkardığı 1974 yılına kadar konuyla ilgili olarak iki makale hazırladı. Çok iyi tanıdığı arşivde ilgili tasnifleri tararken yurt dışından da gereken literatürü getirtmeye çalıştı.

* "Ottomans in Africa," *Studies on Ottoman Diplomatic History*, V, 1990.

Orhonlu'nun 1976 yılındaki ölümünün ardından onu değerlendirmeye çalışan bir meslektaşı şu satırları yazmıştı:²

C. Orhonlu, Osmanlı geçmişinin bilinmeyen konularına el atarken uzun dönemlerde gezinmiş, belirli konu ve zaman sınırları içinde kalmayarak her zaman kronoloji zincirini kurmaya çalışmıştır. Ele aldığı kurumları ve olayları incelerken çok yönlü etkileri bulmaya gayret etmiş, kendisine sanki ikinci bir ev saydığı İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde topladığı bilgileri kolayca değerlendirmişti. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını olarak kitap halinde sunduğu çalışmaları dışında çeşitli dergi, ansiklopedi ve benzeri yayın organlarında neşredilmiş pek çok araştırması bulunmaktadır. [...] Cengiz Orhonlu'yu, benim gibi, çok yakından tanımış olanlar veya çalışmalarına yakından tanık olanlar bilirler ki o, çok büyük gayretlerle, bitmez-tükenmez enerji ile topladığı delillerini daktilo makinesine taktığı kâğıt üzerine kolayca döktürürdü. Hatta, aynı kâğıt, makineden çıktıktan sonra, saplamaların yer aldığı kulakçıklarla dolardı. Elindeki yepyeni bilgileri tarih okuyucusuna bir an önce ulaştırma kararlılığı, hazırladığı metinlerin bazen son rötuşlardan geçmesine bile engel olurdu. Onun için tarih, düpedüz, bilimdi, bilinmeyenin hızla gün ışığına çıkarılmasıydı; tarihin sanat yönü kendisini fazla ilgilendirmemişti.³

Onun meslektaşı ve yakın arkadaşı olmuş Nejat Göyünç, Orhonlu'yu belge takibi konusunda amansız ve araştırma yönteminde ilham kaynağı olabilen nadir kişilerden sayar.⁴

“OSMANLI AFRİKASI”NIN OLUŞUMU

Cengiz Orhonlu'nun Afrika tarihine ilk hamlesi daha sonra *Habeş Eyaleti* kitabına bir bölüm olarak koyduğu bir makaleyle oldu.⁵ Bu inceleme bir bakıma onun daha sonra işleyeceği Kızıldeniz'deki Osmanlı varlığı, Hindistan baharat ticareti yolu ve kazanç getiren bu ticareti denetimde tutmaya çalışan Osmanlı-Portekiz mücadelesi için bir giriş niteliğindeydi. Cengiz Orhonlu'nun deyişiyle:

Hindistan'dan ve diğer yönlerden gelen doğu ticaretinin önemini ve sağladığı faydaları takdir eden Osmanlı devleti, [1517'den sonra] savaşın meydana getirdiği durgunluk devresini bertaraf ederek, bu ticareti canlandırmaya karar verdi; bunun için altın ve baharat ticaretini teşkilatlandırmaya başladı. Bu hususta yapılan ilk hareket Kızıldeniz'de hâkimiyeti ve kontrolü elde ettikten sonra Akdeniz ve Hindistan arasında emniyetin teessüsüne çalışmaktı. Fakat, Osmanlıların Kızıldeniz ile ilgilenmelerini İran'da Safevî devletinin doğu ile temasını önleyecek bir blok teşkil etmelerini bertaraf gayesi ile olduğu da ileri sürülmektedir; doğu ile temasları –Türkistan, Hindistan vb– deniz yolu ile temin edilebilecekti. Osmanlıların en büyük rakipleri doğu ticaretinin tekeline ellerinde bulundurdıkları iddiasında bulunan Portekizliler idi.⁶

Orhonlu ilk incelemesinde çoğunlukla Fernand Braudel'e dayandı. Daha sonraki çalışmaları, çok daha fazla Osmanlı malzemesi kullandığından orijinal nitelikteydi; onun Osmanlı güçlerinin doğu Afrika kıyılarına ve Habeşistan'a egemen olma girişimlerini anlattığı makalesinde bu durum belirgin hale geldi.⁷ Orhonlu burada Osmanlıların Akdeniz havzasına gelen altının kaynaklarına ulaşmak arzusunu özellikle vurgulamaktadır. 1552 yılında Cezayir Beylerbeyi Salih Paşa'nın bu yöndeki askeri harekâtı ve 15 deve yükü altın tozunun elde edilişi bu arzusun kanıtıydı.⁸

Osmanlıları Habeşistan'a iten sebepler şüphesiz yalnız altın mes'elesi değil idi. Diğer bir sebep de, doğu ticareti tekeli mes'elesi idi. Hint denizinde Portekiz üstünlüğüne bir son vermek için Pîrî Reis ve Seydi Ali Reis idaresinde donanmalar sevk edilmiş, fakat donanmayı teşkil eden gemilerin teknik kifayetsizliğinden dolayı başarıya ulaşamamışlardı. Osmanlılar bu durumu telâfi etmek için, Habeşistan'ı hedef olarak seçmişlerdi. Kızıldeniz ve Hint denizinde sahilleri olan bu ülkeyi ele geçiren devlet, Doğu Afrika ile Hindistan arasında sahiller boyunca cereyan eden doğu ticaretine ciddi müdahalelerde bulunabilir ve bu ticarete tamamen hakim olabilir. Bir diğer husus da, bu bölgede, gelecekleri tehlikede olan Müslümanların son yıllarda içinde bulundukları zor durum idi. Böyle bir gayeye yönelmiş bulunan hareket 1554-1555'te başlamıştır.⁹

Habeşistan üstünde Osmanlı hâkimiyetini yerleştirmeyi amaçlayan böyle bir girişimle ilgili bu iki makale, daha sonra 1974'te, Orhonlu'nun ölümünden iki yıl önce çıkan *Habeş Eyaleti* içinde de yer aldı. Bu onun, kuruluşundan Osmanlıların sözde egemenlik iddialarının bulunduğu 19. yüzyıla, yani Osmanlı-Habeş ilişkilerinin bitişiyle o yörelerden çekildikleri zamana kadar Habeş eyaletini konu eden en kapsamlı çalışması oldu. Hiç şüphesiz, Orhonlu, *Habeş Eyaleti* ile Osmanlıların Afrika bağlantısını en kapsamlı ele alan Türk tarihçisi sayılır. Onun İstanbul Başbakanlık, Topkapı ve Hariciye arşivlerinde gayretli çalışmaları bilginliğinin bir kanıtıdır. Dağınık belgelerin, defterlerin ve diğer bazı arşiv malzemesinin içinden çıkardığı bilgilerle Osmanlıların Etiyopya'daki varlığını –belirli bir ölçüde olsa bile– gün ışığına çıkarmıştı. *Habeş Eyaleti*'ni eleştiren ve tanıtan Fransız tarihçi Michel Lesure şunları yazma gereği duymuştu: “Şüphesiz, Osmanlıların kuzeybatı Afrika'daki topraklara yayılması en az bilinen konular arasındadır. Sayın Orhonlu'nun kitabı bu konuyla ilgili olarak taze bilgiler sunan yararlı bir çalışmadır.”¹⁰

Lesure, 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlıların baharat yollarını denetim altında tutabilmek için yaptıkları girişimleri, Hint Okyanusu'na ve Habeşistan'a yönelik siyasetlerini aydınlatacak kaynakların eksikliği üzerinde de durmuştu. Orhonlu'nun, Osmanlı arşivlerinde baharat ticaretine ilişkin el değmemiş belgelerin bulunduğu dair açıklaması daha ziyade anılan yüzyılın ikinci yarısı için geçerli olmalıdır.¹¹ Bu, Osmanlıların güney politikalarını anlamak için yeni kaynaklara ihtiyaç duyulduğu anlamına gelir. Orhonlu, elbette, Lane ve Braudel gibi tarihçilerin çalışmaları ile Selman Reis'in layihası gibi kaynakları bütünleştirerek amacına ulaşmak istemişti. Ne var ki, bu yolda başka kaynakları da kullanmak mümkündür. Portekiz kralı III. João ve Kanuni Sultan Süleyman arasındaki 1544 yılı yazışmaları buna iyi bir örnektir. Bu mektuplar Duarte Catanho ve Diogo de Mesquita gibi elçiler aracılığıyla gönderilmiş olup Lizbon'daki Torre do Tombo arşivlerinde muhafaza edilmektedir.¹² Orhonlu'nun kullanamadığı bu belgeler onun İstanbul'da keşfettiği belgelerin çok önemli karşılığı mahiyetindedir. Örneğin, Osmanlıların Habeşistan üzerine gitmelerini açıklayan ve Orhonlu'nun gösterdiği nedenleri genişletecek ve ek bilgiler getirecek bir kaynak da Habeşistan başpiskoposu Dom Andre de Oviedo ile Papa arasındaki yazışmalardır. Papa'ya 15 Haziran 1567 tarihinde bir mektup

gönderen Oviedo, Osmanlıların Habeşistan'a egemen olabileceklerinden, Hindistan için çok büyük bir tehlike işareti vermelerinden, Habeşistan'daki kadirgalarında kullanabilecekleri köle, erzak ve demir gibi ihtiyaçların peşinde olduklarından söz eder: “*Porque se os Turcos vierem primeira e se fizeram senhores de Ethiopia...serao de grande periuizo a India...porque ha nesta terra muitas cousas que lhe servem muito pera provimento de suas gales, como sao escravos, virtualhas, ferro etc.*”¹³

Bu bilgiyi esas alan Orhonlu, Habeş beylerbeyliğinin resmen kuruluşunun 5 Temmuz 1555 olduğu ve Özdemir Paşa'nın bu ülkeyi fethetmekle görevlendirildiği kanısına varmıştı.¹⁴

HABEŞ EYALETİ

Daha 1542 yılında Osmanlılar, Yemen'de Portekizlilerden yardım gören Hristiyan rakibi Glavdevas'a (Claudius) karşı savaştan Habeş hâkimi Ahmed el-Mücahid'i desteklemişler, ona ateşli silah ve asker sağlamışlardı. Aslında, Osmanlıların Func sultanlığını ele geçirmek amacıyla 1555'te Mısır'dan bir sefer düzenleme niyetinden söz eden Orhonlu, Mozambik'e kadar ulaşmayı hedefleyen hareketin Kızıldeniz'den yapılacağını iddia eder.¹⁵ Gerçekten, Mısır'dan yola koyulan Osmanlı kuvvetleri Kızıldeniz'in Arabistan kıyılarında egemen oldukları yerlerdeki güçleriyle birleşti. Özdemir Paşa 1557-59'teki hamleleriyle Massava, Arkiko, Tigre, Debarva (Deborao) gibi yerleri ele geçirerek Habeşistan içlerine nüfuz etti. Her ne kadar Özdemir Paşa'nın ölümüyle Osmanlı ilerleyişi sendelendiyse ve fethedilen yerlerden bazıları elden çıktıysa da, Kızıldeniz'i Habeşistan ile birleştiren yolun önemli mevkileri Osmanlı kontrolünde kaldı; stratejik noktalar Sefer Reis komutasında denizden destek gördü. Böyle bir gelişme Portekizlilerin aleyhine olmuştu; D'Almeida'nın yansıttığına göre “bütün bu gelişmelerin sebebi şu anda pek çok Türk ile Massava'da (Maçua) bulunan Özdemir Paşa (*Baxa Zamur*) idi.”¹⁶ P. Andre de Oviedo ve müritleri 17 Mart 1557 yılında Massava önüne geldiklerinde orada Özdemir Paşa'yı dört gemi (fusta) ile limanı almaya kararlı bir hazırlık içinde buldular.¹⁷ Orhonlu'nun tahminlerine göre, Osmanlılar Habeşistan'a 1400-1500 kadar disiplinli asker çıkardılar; teknik kapasitelerine karşın bu kuvvetler yörenin zor iklim şartları ve arazi yapısıyla da mücadele etmek zorunda kaldılar (aslında anılan birliklere bu zor koşullar altındaki görevleri ve uzaklık dolayısıyla fazla üç-

ret ödenmişti).¹⁸ Yine Orhonlu'nun tespitlerine göre, daha sonra Özdemir-
roğlu Osman Paşa zamanında Osmanlıların bölgedeki yayılması Türk kay-
naklarında yeterince yer almıyor. Oysa Diogo do Couto'nun *Da Ásia*'sında
ve Pêro Pais'in *História*'sında bu dönem önemli ölçüde kayda geçmiştir.
1567'den sonra Hüseyin Paşa, Ahmed Paşa, Rıdvan Paşa ve Süleyman Pa-
şa'nın art arda beylerbeylikleri sürecinde eyalette bir süreklilik yaşanmıştı;
bu arada, Orhonlu'nun doğru değerlendirmesiyle, İmam Mutahhar'ın Ye-
men'deki direnişi (1569-70) yüzünden bazı kuvvetler takviye için oraya kay-
dırılmış, Habeşistan'daki yayılma seferleri duraklamak zorunda kalmıştı.
Bu eyaletin elde tutulmasının en önemli ögesi, savunmada ve ikmalde kul-
lanılan Osmanlı kadırgalarının 17. yüzyıla kadar bölgede kalmasıydı. Bas-
ra, Lahsa, Yemen ve Kuzey Afrika'daki diğer beylerbeylikler gibi Habeşis-
tan'da da, uzun süreli Osmanlı etkinliği, kale muhafızlarının koruduğu
noktaların ötesine gidememişti. Bu bağlamda, bu topraklardaki Osmanlı
yönetiminin yapısı çok benzer nitelikteydi. Addi Quarro (Debra Quarro)
Muharebesi 1578 (veya 1579) yılında Ahmed Paşa'nın yönetimi sırasında
kaybedilmişti. Hızır Paşa zamanında ise Etiyopya kralı ve Arap müttefikle-
rine karşı Arkiko Savaşı kazanılmıştı. 1582-89 (!) döneminde Etiyopya hü-
kümdarıyla ilişkiler nispeten iyiydi; ancak daha sonra yeniden mücadele
dönemine girildi. Böylece, kıyı boyundaki önemli noktaları denetim altın-
da tutan Osmanlılar ile iç bölgelere hâkim olan Etiyopya hükümdarı arasın-
daki savaş ve barış süreci 16. yüzyılın sonuna kadar sürdü.

Orhonlu'ya göre, Osmanlı arşiv belgeleri 17. yüzyıl Habeşistan tari-
hi bakımından pek zengin değildir. Genellikle Batı kaynaklarına dayanarak
kaleme aldığı bu dönemin bir önceki yüzyıla göre nispeten daha sakin ol-
duğunu beyan eder. Orhonlu, Etiyopya kralıyla sürdürülen iyi ilişkilerin,
Osmanlıların kıyıları sürekli denetlemesi ve iç bölgelere giden mallardan
gümrük resmi almalarıyla kötülediğini belirtir.¹⁹

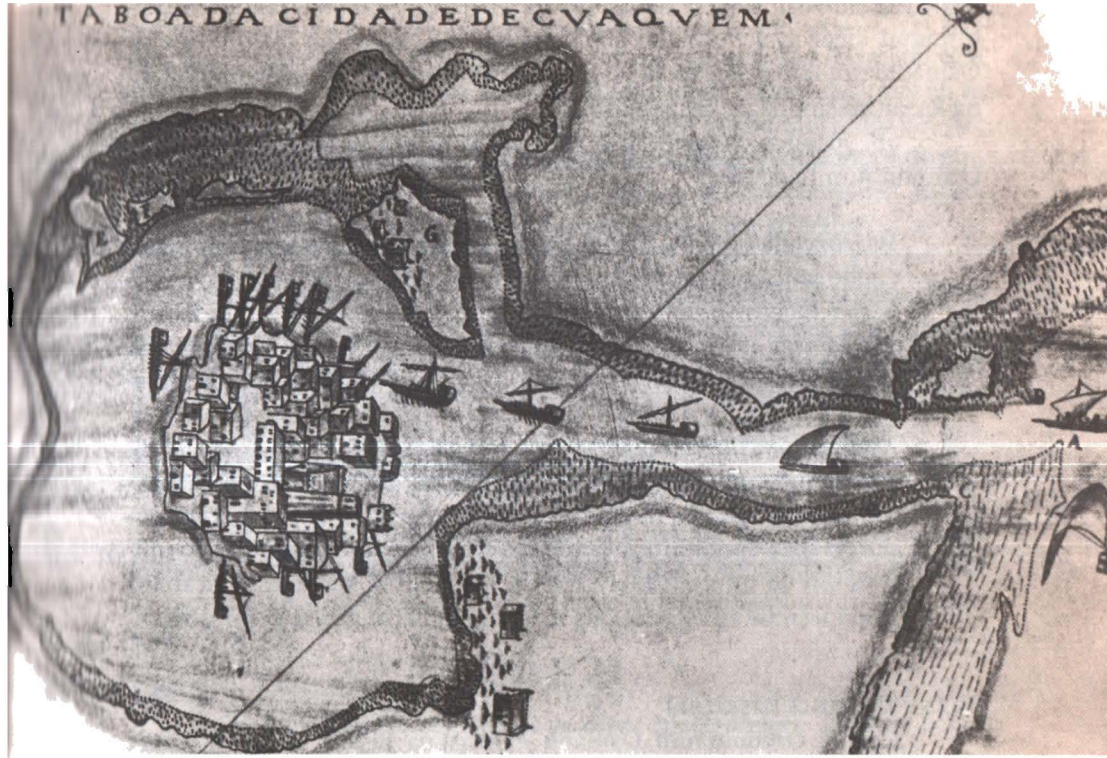
Eyalet, ayrıca, Osmanlıların sınır bölgelerini nasıl ikmal ettikleri ve
denetim altında tuttuklarını gösteren tipik bir birimdir. Ulaşım İstanbul-
İskenderiye-Sevvakin-Massava doğrultusunda uzanıyordu, ince uzun bir
mesafeydi bu. Orhonlu'nun sözcükleriyle:

Habeş eyaletini teşkil eden toprakların geniş olması nispetinde,
eyalette kontrol ve bağlantıyı temin eden kuvvetlerin az olması bu-

ranın devamlı olarak takviye edilmesini icap ettiriyordu. Habeş krallığı ile daimi denebilecek bir savaş durumu bu takviyeyi devamlı bir şekilde sokuyordu. Eyaletin yeter mali geliri olmaması burada görev yapan memur ve askerlerin maaşlarının başka eyaletlerden –Mısır’dan– gönderilmesi şeklinde bir nizamla bağlanmıştı; fakat her zaman maaşların zamanında verilmemesi mahzuru eyalet idaresi için büyük bir zaaf teşkil etmekte idi. Bu eyaletteki görevlilerin, görevlerini yapmakta isteksizlik göstermeleri gibi küçümsenemeyecek bir mahzur meydana getirmekte idi.²⁰

Orhonlu’nun kaynaklarının çoğu 16. yüzyıldan, bir kısmı da 17. yüzyıldandır. *Habeş Eyaleti* yazarı, eyaletin yönetim ve mali yapısına ilişkin bilgileri tam elde edemeyişinin gerilimini yaşadığından söz eder. Ona göre, bu eyalet için herhangi bir tahrir (sayım) yapılmamıştır; her nasılsa, o böyle bir kaynağa rastlamamıştı. Ancak, bütün bu eksikliklere rağmen, ruus ve mühimme defterlerini kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun bu uzak eyaletini başarıyla aydınlatmaya çalışmıştı. Habeş Eyaleti, Afrika ve Arap ülkelerindeki birçok eyalet gibi, 1555 yılında salyâneli eyalet (vergilerin doğrudan doğruya merkez için toplandığı ve yerel harcamalar için gereken ayrıldıktan sonra kalanın –eğer varsa– merkez bütçesine aktarıldığı bir sistem) statüsünde kurulmuştu. Yönetim merkezi Sevvakin sancağı idi; Akik, Bor (Bur), Matrer (?), Hindiye, Sarace ve Mısır’dan dahil edilen İbrim diğer sancakları oluşturuyordu. Orhonlu’ya göre, “eyaletin en büyük gelirini Massava, Sevvakin ve Beylül gibi limanların gümrük hasılatı teşkil ediyordu.” En çok vergiyi baharat sağlıyordu; “bu madde ile dolu gemi uğradığı her yerde navlun bırakıyordu.”²¹ Anılan limanlardan elde edilen vergilerin toplamı 1581 yılında 15,000 *flori* idi; bu vergiler iltizam yöntemiyle toplanmıştı. İnci avcılığı da önemli bir diğer gelir kaynağını oluşturuyordu.²²

Bu arada, esir ticaretinin de kazançlı bir iş olduğunu belirtmek gerekir. Orhonlu’nun esir ticaretiyle ilgili olarak verdiği bilgiler Osmanlı belgelerinden ziyade yabancı araştırmacıların çalışmalarına ve Avrupalı gezginlerin betimlemelerine dayanır. Osmanlıların Habeşistan üzerinde tam bir egemenlik kuramamış olmalarından dolayı meydana gelen böyle bir kaynak eksikliği, şüphesiz, Orhonlu’nun böyle tipik bir salyâneli eyalet hak-

Resim 1. Habeş Eyaleti'nin Kızıldeniz'e açılan liman kenti Sevvakin.

D. João de Castro, *Roteiro do Mar Roxo*, 1541.

kında daha geniş bir tasvir yapmasını engellemiştir. Örneğin, eline Osmanlıların tarımsal alanda topladığı vergiler ya da ihtisab-ihatisabiye (yani bir muhtesib adına tüccar ve zanaatkarlardan alınan vergiler) ile ilgili olarak bilgi geçmemiştir.

Orhonlu'dan öğrendiğimiz bir başka şey de, Habeşistan'da görev yapan Osmanlı birliklerinin çoğunun genellikle Mısır ve Yemen gibi yakın eyaletlerden nakledilmiş olmalarıydı; özellikle "Mısır Kulu" ve Mısır'dan nakledilen "Garip Yiğitler." "Şeggalin" denilen askerler ile barut, tüfek ve

bazı ateşli silahlar Yemen'den geliyordu. At ve katır gibi hayvanlar imparatorluğun diğer eyaletlerinden getiriliyordu. Bir başka çok önemli öge de Osmanlıların ikmal sağlamak ve yöreyi savunmak için 17. yüzyılın ortalarına kadar kullandıkları kadirgaldı.²³

18. yüzyılda Osmanlıların Habeşistan'a olan ilgisi azalmıştı artık. Orhonlu'nun ifadesiyle:

Bu yüzyılda eyaletin önemi kalmamıştı: İsmen mevcut olan eyalet Cidde sancağı ile birlikte tevcih edilmekte olup, tayin olunan beyler-beyler hiçbir zaman oraya gitmeyerek yerlerine vekil (mütesellim) göndererek idare ediyorlardı. Bunun anlamı eyaletin gelirinin çok düşük bir derecede olup giderlerini karşılayacak bir durumda olmadığıdır. Daha XVII. yüzyıl başlarında eyalet idarecileri, Habeş topraklarında yayılma imkânlarının azamîsine erişmiş olduklarını fark ederek mevcudu muhafazaya çalışmışlardı. Bunda Osmanlı devletinin başka yönlerde, başka meselelerle uğraşmak zorunda kalmasının, Habeş eyaletinin mahalli idarecilerin yönetimlerine terk edilmesinin de rolü olmakla beraber, esas olarak kıtalararası ticaretin gelişmesinin, müstemlekeci tüccar devletlerinin tesiri olmuştur.²⁴

BORNU-OSMANLI İLİŞKİLERİ

Cengiz Orhonlu'nun Osmanlı Afrika'sına ilişkin bir diğer temel çalışması da, Osmanlıların Bornu ile münasebetleri ve bu konuya ait belgelerin bir makale formu içinde yayınıdır.²⁵ Bu makalede Orhonlu'nun ortaya koyduğu üzere, Cezayir Beylerbeyi Salih Paşa komutası altında Kuzey Afrika kıyısından güneye bir Osmanlı seferi yapılmıştı. Osmanlı askerlerinin güneyde ulaştıkları en uzak noktalar Vargle ve Tugurt idi. Makalede, Osmanlıların Afrika iç bölgeleriyle kurdukları ilişkileri gösteren belgeler de yayınlanmıştı. Ancak burada işaret edilmelidir ki, Orhonlu bu konuda daha önce G.B. Martin'in Osmanlı-Bornu münasebetleri hakkındaki bir araştırmasından yararlanmıştı. Yine de, Osmanlı tarihinin bu alanında çok az bilgisi olan Türk okurlarının aydınlatılması, Osmanlı belgelerinin de kullanılarak önceden yapılmış bir araştırmanın yeni Osmanlı belgeleriyle tamamlanmış olması, önemli bir katkı sayılmalıdır. İdris Alavma'nın (1570-

1602) altın çağında doruk noktasına ulaşan olumlu Osmanlı-Bornu ilişkilerinin nedenleri iki temel gerekçeye dayandırılmıştı: İlki, Osmanlıların Bornu Sultanlığı'nın karmaşık merkezi Afrika ticaret yollarındaki prestiji ve etkinliğinden istifade etmek istemesi; ikincisi de, Bornu Sultanlığı'nın hac yolunun emniyetini sağlamak için Osmanlı gücünden faydalanmayı düşünmesi. Orhonlu'nun 1574'te İstanbul'a ulaşan Bornu heyetine ilişkin mühimme defterlerindeki kayıtlardan yansıttığı bilgiler şöyledir:

Bu hey'etin başında Elhac Yusuf adlı bir kimse vardı. Gelen elçilik hey'etinin Osmanlı devletinden şu hususları istediği öğrenilmektedir: Bornu ahalisinden hac farızasını ifa etmek için Mekke'ye gidenlere kimsenin taarruz ve hücum etmeyerek emniyet içinde gidip gelmelerinin sağlanması; ticaret için gelip gidenlerin emniyetlerinin temin edilmesi garantisi.²⁶

Orhonlu'nun belirttiğine göre, Osmanlılardan beklediğini elde edemediği için hayal kırıklığına uğrayan İdris, Osmanlılarla ilişkilerini zaman zaman sürdürmekle birlikte, 1582 yılında dikkatini Fas sultanlığına çevirmiştir.

SONUÇ

Orhonlu'nun *Habeş Eyaleti* ve diğer incelemeleri, Türk ve başka (özellikle Arap) tarihçilerin Arap ve Afrika ülkelerinde Osmanlı hâkimiyetiyle ilgili olarak yeni görüşlere açılmaya çalıştıkları bir anda ortaya çıktı. Özellikle 1970'lerden itibaren Osmanlı Afrika'sı tarihi bilhassa Tunuslu tarihçi Abdülcélil Temimi'nin gayretleriyle yeni bir soluk aldı. Bu tür çabalar Afrika'daki Osmanlı yüzyılları üstüne çalışmalar için yeni çalışmalarını özendirdi. Orhonlu'nun öncü çalışmaları daha sonraki ilgiyi mümkün kıldı, onlara adeta bir zemin hazırladı. Ölümünden sonra yayınlanan "Afrika ile ilgili Türkçe Yayınlar ve Kayıtlar"ından²⁷ da anlıyoruz ki, konumuz ilgilendiren neredeyse sayısız yayın yapmıştı tarihçiler, ancak bu yayınların çoğunda akademik düzey oldukça düşüktü (Bu noktada, Samih İlter'in vesika dolu çalışmasını,ERCÜMENT KURAN, Abdurrahman Çaycı ve Orhan Koloğlu'nun katkılarını apayrı tutmak istiyor, unutulmamaları gerektiğini düşünüyorum).

Orhonlu, Osmanlılarla doğrudan ilgisi olan Afrika tarihinin bir bölümü üstüne çalışmaya başladığında, daha önce yapılan ve onun kullanabileceği bir inceleme yoktu; herhangi bir teşvik de sözkonusu değildi öyle bir çaba için. O, Osmanlı belgelerinin içinde, örnek olabilecek bir “corpus” ortaya koymayı başardı. Türk tarihçiliğinde Afrika’ya ilişkin esas katkının Cengiz Orhonlu tarafından yapıldığını söylemek yanlış olmaz sanırım. Erken yaştaki ölümü, başladığı işlerin yarım kalmasına neden oldu; bizler de onun gün ışığına çıkartabileceği pek çok bilgiden yoksun kaldık. Umudumuz odur ki, çalışmaları başka dillere çevrilsin ve Afrika tarihçilerinin sonraki kuşakları için ilham kaynağı olsun.²⁸

KAYNAKLAR

Burada yer alan bölümler, genelde, Osmanlı İmparatorluğu belgelerini saklayan İstanbul arşivleri ile Portekiz İmparatorluğu'nun Asya ve Afrika belgelerini saklayan merkezler ve bu konudaki tarihçilikle ilgilidir. Birçok dilde ve ülkede, Osmanlı İmparatorluğu'nun güney sınırlarındaki Arap eyaletlerine ve Hint Okyanusu dünyasına dair –Osmanlı arşivleri gibi olmasa bile– sayısız diyebileceğimiz belge, defter ve tarih eseri bulunuyor. Arap ülkeleri başta olmak üzere, Etiyopya, İran ve Hint Okyanusu'na komşu olan toprakların bilgin ve aydınları gerek kendi, gerekse başka yöreleri konu alan eserler telif ve tercüme ettiler. Örneğin, R.B. Sergeant'ın *Hadramî Kronikleri*'ni tercüme edip yorumlamasıyla Yemen ve buna bağlı olarak daha geniş çevrenin, dolayısıyla da Osmanlı ve Portekiz gibi geniş topraklara yayılmış imparatorlukların tarihlerinin ne denli aydınlığa çıktığı biliniyor. Aynı şekilde Kutbeddin Mekki'nin *Berkü'l-Yemânî fî fethi'l-Osmânî* adlı eserinin bazı eklemelerle *Ahbârü'l-Yemânî* başlığı altında Osmanlıca'ya aktarılmasının Yemen'in ve oraya karışanların tarihlerine nasıl katkı yaptığı kimi tarihçilerce takdir ediliyor. Öte yandan İskender Münşi'nin Şah Abbas dönemi İran tarihi kaynağı olarak bilinen *Âlem-ârây-i Abbâsî* adlı eserinin varlığıyla Osmanlı-İran ilişkilerinde nice vakaların aydınlığa kavuştuğu, bu bakımdan Osmanlı vakayiname yazarlarının bıraktığı açıkları kapattığı da biliniyor. Mısır ve Etiyopya sınırlarından Hindistan'a, hatta Endonezya'ya kadar uzanan ülkelerin kaynaklarına, örneğin Osmanlıların Açe'deki varlıklarından söz eden *Bustani's-Selâtin*'e kadar birçok tarihi eserde saklı bilgiler vardır. Ayrıca, resmi görev, merak, gezi, ajanlık, hac vb nedenlerle Batı ülkelerinden anılan bölgelere gitmiş olanların bıraktığı –tek yanlı olsa dahi– zengin bilgilere de uzanmak zorundadır tarihçi.

Belirttiğim alan ve zaman hakkındaki bu kaynaklar, Osmanlı “tevârih”inin pek suskun kaldığı anda imdada yetişen ve ilk görgü tanıkları sayılan Osmanlı arşiv belge ve defterleri ile Portekiz'in bazı arşiv malzemesi ve zengin kronikleridir. İlk bölüm, 16. yüzyılı kaleme alan Osmanlı tarih-

çilerinin pek gezinemedikleri güney sınırları konusunda, onların açıklarını kapatabilecek, Başbakanlık Osmanlı ve Topkapı Sarayı Müzesi arşivlerinde korunan çeşitli vesikaların ve defterlerin değerlendirilmesiyle ilgilidir.

İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümleri meydana getiren yazılar Portekiz kaynaklarıyla ilgilidir. İlk yazıdaki amacım, Arap topraklarında ve Hint Okyanusu'nda Osmanlı yayılması, Portekizlilerle mücadeleleri ve ilişkileri hakkındaki Portekizce malzemeyi gerek Portekizli, gerekse Türk, Arap, İran vb tarihçilerinin ihmal edişini vurgulamaktır; bu malzeme özellikle, Osmanlı kaynaklarının az olduğu 16. yüzyılın ilk yarısı için bir hazine niteliğindedir.

Son iki bölüm, Portekiz'in en önemli devlet arşivi sayılan Lizbon'daki Torre do Tombo'da saklı belgeler ve 17. yüzyılda da yaşamış Portekizli tarihçilerin tuttukları yıllıklarla ilgilidir. Portekiz tarihçileri, 16. yüzyılda Afrika ve Asya topraklarına ve denizlerine yayılanlar arasına giren Osmanlılara, Kızıldeniz'e, Basra Körfezi'ne ve daha nice coğrafi köşelere ve toplumlara ilişkin yazdıklarıyla –emperyal gücün temsilcisi bazı tarihçilerin tarafgir tutumlarına rağmen– tarihçiliğe taht kurmuştur adeta. Ben burada, gezginlerin notları, özel görevlilerin raporları ve haritacılığa getirdikleriyle önemli yer tutan kaynaklar için basitçe yol göstermeye çalışıyorum.

16. YÜZYIL ARAP ÜLKELERİ TARİHİ İÇİN TÜRK ARŞİVLERİNİN DEĞERİ*

Arap tarihinin Osmanlı dönemi, Türk arşivlerinde bulunan malzeme zenginliğiyle, zamanla, en çok bilinen dönemlerden biri olabilir.

BERNARD LEWIS, 1951

Profesör Bernard Lewis 1951'de Osmanlı döneminde Arap toprakları tarihi konusuna tarihçilerin dikkatini çekerken şöyle bir gözlemlerde bulunmuştu:

Arap tarihinin Osmanlı dönemi şu ana kadar en çok karanlıkta kalmış ve ihmal edilmiş dönemdir. Türk arşivlerinde bulunan malzeme zenginliğiyle bu süreç, zamanla, en çok bilinen dönemlerden biri olabilir.¹

Lewis, İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı tasnifleri açıkladıktan sonra Osmanlı eyaletlerinde yapılan kayıtları içeren Tapu Defterleri üstünde durmuş ve Irak (Musul, Bağdat), Suriye (Halep, Trablusşam, Hama, Humus) ve Filistin ile ilgili bir liste sunmuştu.² Arabistan ile ilgili hiçbir tapu defteri bulunamadığından, makalesinde yer almamıştı.

O günlerden bu yana, hatta makalesini yazmadan önce, bazı Osmanlı belgeleri yayınlandı.³ Türk arşivleri son zamanlarda bu ülkeler üstünde çalışan kimi tarihçilerin dikkatini çekmeye başladı, ancak bu ilgi oldukça sınırlı kaldı. Arabistan tarihi ile ilgili Osmanlı belgeleri gerçekten çoktur ve dikkatlice incelendiğinde Arabistan –Lewis'in de işaret ettiği üzere– çok daha iyi tanınacaktır.

Bu bölümde, Türk devlet arşivlerinden en büyük ve en önemlisi sayılan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde korunan mühimme, ruus ve bazı maliye koleksiyonları ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki 16. yüzyıl Arabistan'ına ilişkin bazı belge ve defterler üzerinde duracağım.⁴

* "The Importance of the Turkish Archives for the History of Arabia in the Sixteenth Century (with Particular Reference to the Beylerbeyliks of the Yemen and Lahsa)", *Sources for the History of Arabia*, Kısım 2, Riyad University Press, 1979 [1970'li yıllardaki literatüre ve o günlerdeki tasniflere dayanılarak örnekleme yöntemiyle yansıtılan bu bilgilerin zenginleştirilmeye ihtiyacı olduğu açıktır. Elinizdeki bu kitabın daha sonraki bölümlerinde karşınıza çıkacak yeni malzeme ve yorumlar da bunu göstermektedir].

A- MÜHİMME DEFTERLERİ (MÜH. D.)

Osmanlı Divan-ı Hümayun'u tarafından çıkarılıp başkentteki ve eyaletlerdeki yetkililere gönderilen hüküm ve fermanların suretlerini içerir.⁵ Zeyilleriyle beraber 250 cildi aşan bu defterler –bazı eksikliklere rağmen– 16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın son çeyreğine kadarki dönemi kapsar.

16. yüzyılın ilk yarısı için mühimme defteri yoktur; bu tür defterlerin ilk kez ne zaman hazırlandığı bilinmiyor. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde H 959-60/ M 1552 tarihli, Başbakanlık Arşivi'ndekilerden daha eski bir cilt bulunmaktadır.⁶ Bu cilt Osmanlıların Arabistan ve Hint Okyanusu'ndaki sorunlara ilişkin buyruklarını içerir. Bazı hükümler, kuzeydoğu Arabistan bölgesindeki Lahsa'nın 1552 yılında Basra beylerbeyliğine bağlı ve Mehmed adlı bir beyin yönetimi altında bir Osmanlı sancağı olduğunu gösteriyor.⁷ Aynı defterde Yemen'in fethiyle ve idari statüsüyle ilgili hükümler,⁸ Müslüman tüccarların Cidde'de iyi muamele görmeleri ve yasanın öngördüğünden fazla vergi alınmaması hususunda fermanlar var.⁹ Bu defterde yer alan, Osmanlıların Hürmüz seferine ilişkin diğer fermanlar Cengiz Orhonlu tarafından yayınlandı.¹⁰

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ilk mühimme defteri H 961-62/M 1553-54 tarihlidir" ve Yemen'deki Ta'iz sancağı beyi olan Mustafa Bey'in Mısır'da yeni bir sancağa tayin edildiğine ilişkin bir kaydı içerir.¹² 1555-1566 yıllarını kapsayan Mühimme II-VI'de bazı ek bilgiler vardır. Örneğin sonraki yıllarda daha önemli bir konuma gelecek olan Kızıldeniz'deki Moha "kapudanlığı"nın H 972/M 1565 yılında Ferhad adlı birine verildiği¹³ ve 1000 "nefer kul"un Mısır'dan Yemen'e gönderilmesi gerektiği bu belgelerde yazılıdır. Bir yıl sonra çıkarılan bir fermanla da Yemen'in çok geniş bir alan olduğu, bundan dolayı iki beylerbeyliğe ayrılması gerektiği buyrulmuştu.¹⁴ Aynı defterde güney Yemen'deki Bender-i Şihr ve Hadramut'a egemen olan kişinin oralara ulaşan mallardan çok fazla vergi tahsil ettiği, bu yüzden o yörelerin fethedilmesi gerektiği bilgisi yer alır.¹⁵ Ayrıca, Yemen'in kaliteli barut ürettiğine ilişkin kayıtlar da vardır.¹⁶

Anılan bu defterde Lahsa beylerbeyliğine de değinilir: Lahsa Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın sağlığı yerinde değildir, bu nedenle Hama beylerbeyliğine atanması uygundur.¹⁷

H 973/M 1567-68 tarihli başka bir mühimme defterinde ise Yemen Beylerbeyi Murad Paşa'nın Arap mallarını yağmalamaması ve halkına zulüm etmemesi hakkında uyarılar yer alır;¹⁸ isyankâr olduğu kabul edilen Şeyh Mutahhar'ın hakkından gelinmesi istenir.¹⁹ Bu defterin kaydettiği bilgiler arasında Yemen beylerbeyliğinin varolduğu sanılan San'a beylerbeyliği ile yeniden birleştirilmesini ve Özdemiroğlu Osman Paşa'ya verilmesi gereğini içeren kayıtlar da vardır.²⁰ Bu arada Süveyş Kaptanı Mahmud Bey'in –aslında Sumatra'da istilacı Portekizlilere karşı mücadele eden Açe sultanlığına yardım için yolculuğa hazırlanan– 15 kadirga ile Yemen'e gitmesi, buyrulduklar arasındadır.²¹ Aynı defterdeki bir başka ferman, vezir Sinan Paşa'nın 700.000 *akçe* yıllık gelir (salyâne) ile Mustafa Paşa yerine Yemen beylerbeyliğine ve oralandaki seferler için seraskerliğe getirildiğine dair bilgi verir.²²

VII. defter Lahsa beylerbeyliğiyle de ilgili bilgiler içerir: Anılan eyaletin beylerbeyinin yıllık geliri –beylerbeyinin 1.000.000 *akçe* talebine karşılık– 500.000 *akçe* olarak kararlaştırılmıştır.²³ Lahsa'daki sınırın korunmasında önemli bir askeri sınıf sayılan gönüllülerin komutanı (gönüllüyan ağası) olan Ali ve kardeşi Lütfi'nin, Arap ileri gelenlerine (ümeraya) hakaret ve rüşvete teşvik ettikleri;²⁴ Halep ve Basra beylerbeylerinin Lahsa'ya 1000 top yuvalağı, 40 dingil ve kayış göndermesi gerektiği de bilgiler arasındadır.²⁵ Osmanlı merkezi yönetimi bu tür önlemleri sadece iç karışıklıklar için almaz; Basra ve Lahsa eyaletlerine hâkim olduktan sonra Osmanlı topraklarını Körfez yoluyla Hint Okyanusu'na bağlayan güzergâhtaki, özellikle Hürmüz üssündeki Portekiz donanmasına karşı bir tedbir de söz konusudur: H 973/M 1566 tarihli mühimme, Portekizlilerin ("küffâr-ı hâkisar"ın) 12 kadirga ve 2 kalyonla Bahreyn üzerine gittiğini, birkaç gemiyi zaptettiğini ve ada halkından bazılarını esir ettiğini yazmaktadır.²⁶ Osmanlı yönetimi Bahreyn'e yakın toprakların, özellikle Katif ve Lahsa'nın maruz kalabileceği tehlikeleri düşünerek Basra ve Bağdat beylerbeylerini Basra Körfezi'ndeki Portekiz faaliyetlerine karşı dikkatli olmaya çağırmıştır.

Yemen'le ilgili diğer bazı bölümlere göz gezdirecek olursak, özellikle İstanbul'daki Divan'ın emniyet için oralara asker ve mühimmat göndermeyle ilgili emirleri dikkat çekicidir. Örneğin XVI. defter, merkezin Yemen olaylarına nasıl baktığına ve oralara ne tür savaş malzemesinin gönderildiğine dair hükümler içerir.²⁷ XXIII numaralı defterde Aden ve Mo-

ha'nın Portekiz saldırıları yüzünden tehlikede olduğu ve Moha'da olası bir saldırıya karşı koyabilecek kadirgalar bulunmadığına dair ilgili yöneticilere gönderilmiş hükümler vardır: 1573 yılında Moha kapudanının emrinde hiç kadirga yoktur, oysa o yörelerin emniyeti çok önemlidir. Süveyş'te bekleyen iki kadirga hemen Moha'ya gönderilmelidir.²⁸

Mühimme defterlerinden seçtiğim, çeşitli bilgileri içeren sultan fermanları, bu defterlerin Arabistan tarihi bakımından ne denli önemli olduğunu bir kez daha gözler önüne seriyor. Verdiğim örnekler yalnızca 20 yılı kapsıyor. Üzerlerinde çalışma fırsatı bulduğum 16. yüzyıla ait diğer defterler de bir o kadar değerlidir. 17.-19. yüzyıllar üstüne çalışanların da ihmal edemeyecekleri kaynaklardır bunlar.

B- RUUS DEFTERLERİ

Ruus kayıtları –mühimme defterlerinden farklı olarak– yönetimin işleviyle ilgilidir; daha ziyade atama, onurlandırma ve benzeri konularda aydınlatıcıdır. Ruus kayıtları Divan-ı Hümayun'a bağlı Ruus Kalemi'nce tutulmaktaydı. Bunlar H 953/M 1547 yılından H1326/M 1908'e kadarki uzun dönemi kapsar.²⁹ Arabistan'daki Osmanlı eyaletlerinin yapısıyla ilgili en sağlıklı bilgilerin ruus belgelerinden elde edilebileceğini söylemek pek yanlış olmasa gerekir.

Bu bağlamda, ilk defter olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) yer alan Kamil Kepeci (KK) tasnifindeki H 957/M 1550 tarihli ve 209 numaralı ruus defterinden söz edilebilir. Bu deftere göre Katif, Basra beylerbeyliğine bağlı bir liva (sancak) olarak görünmektedir: Katiflivası, Kuban Beyi Murad Bey'e 300.000 *akçe* gelirle tevcih edilmiştir.³⁰ Yemen beylerbeyliğiyle ilgili olarak, aynı defter başka birçok konunun yanında, Yemen azebleri ağası Ahmed'in Yemen'de yeniçeri ağalığına atandığını bildirmektedir.³¹

Ruus defterleri³² açıkça gösteriyor: Osmanlı yönetimi, Yemen ve Lahsa beylerbeyliklerinde vergileri tımar sistemiyle değil, doğrudan doğruya eyalet hazinesi için araçlar vasıtasıyla toplatma yoluna gitmiştir. Bu beylerbeyliklerinde, yani salyâneli eyaletlerde, beylerbeylerin, diğer askeri yetkililerin ve askerlerin yıllık ve üçer aylık maaşları (mevacib) eyaletlerde toplanan vergilerden sağlanmıştır.

KK 238 numaralı ve 14 Kasım 1580 tarihli defterden bugün daha iyi anlayabileceğimiz bir dille aşağıda yansıtmaya çalıştığım alıntılar, bir ruus

defterinin 16. yüzyıldaki Lahsa eyaletiyle ilgili olarak nasıl önemli olabileceğini gösteren haberlerle” doludur:

Lahsa beylerbeyi Mehmed Paşa’nın bildirdiğine göre Cibreyn livası beyi Ahmed Bey fesat çıkarmış, muhafızlar (kul taffesi) içinde karışıklık yaratmış, yerel nüfusu isyana teşvik etmiş ve kendisi de isyanın eşiğine gelmiştir. Beylerbeyi, livanın yıllık geliriyle Mehmed beye verilmesi için arz eylemiştir.

Adı geçen Lahsa beylerbeyinin bildirdiğine göre, Ceşe’deki gönüllüler ağası Kasım muktedir bir kişidir; sınır boylarında nice hizmetleri görülmüştür. Beylerbeyinin arzı gereği Kasım’a lütufta bulunulması, Basra beylerbeyliğinde boşalacak bir sancak verilmesi emredilmiştir.

Aynı beylerbeyinin bildirdiğine göre, gündeliği 34 akçe olan Lahsa çavuşlarından Abdullah oğlu Ali dirayetli bir kişidir, vergilerin (mal-ı miri’nin) toplanmasında çok gayret göstermiştir. Beylerbeyinin arzı gereği çavuşluk görevinin devamlı olması emredilmiştir.

C- MALİYE DEFTERLERİ (MAL. MÜD.)

Bildiğimiz kadarıyla, şu ana kadar Arabistan ile ilgili (Basra’ya bağlı sancakları içeren 1552 tarihli defter dışında) hiçbir tapu defteri ortaya çıkarılamamıştır. Ancak, Maliyeden Müdevver Defterler olarak tanınan tasnifte yer alan ve mali kayıtları içeren kaynaklar mevcuttur. Bu defterlerin bazıları merkezden gönderilen buyrukları, bazıları da imparatorluk bütçesinin (Hazine-i Âmire), özellikle de eyalet bütçelerine esas olan gelir ve gider hesaplarını içermektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde adı geçen bu tasnif içindeki belgeleri birkaç satırla özetleyen dizin fişleri vardır. Ne var ki, bu fişlerden ilgili defterlerin içinde ne olduğunu kestirebilmek zordur. Bu yüzden, Arabistan’la ilgili bilgiler arayan bir araştırmacının gerekli defterleri dikkatlice incelemesi gerekmektedir.

Birkaç örnek verelim: 1565 yılına ait bir defterde, Adilcevaz beyi olan Mustafa Paşa’nın Lahsa beylerbeyliğine atandığı kayıtlıdır.³⁴ Bazı maliye defterleri gümrük vergilerini, ticaret ve zanaat kurallarını; yönetici maaşlarını (salyâne), askerlerin ücretlerini (mevacib) ve başka harcamaları içermektedir. Örneğin 1594-95 tarihli MAD 7092’de, Yemen’e dair özet

bütçe (icmâl) niteliği taşıyan kayıtlar vardır. Yine buradan anlaşılmaktadır ki, o tarihte Yemen'in yıllık toplam geliri 608.479 "altun" olup, beylerbeyinin, defterdarın, diğer yüksek rütbeli askerlerin (ümera) yıllık maaş tutarı 92, 837 ve askerlerin yıllık ücret tutarı 344. 916 altundur.³⁵

D- TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ'NDE ÇEŞİTLİ BELGE VE DEFTERLER (TSMA)

Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki malzemenin tasnif çalışmaları halen sürmektedir; burada bulunan malzeme içinde Arabistan'ı ilgilendiren belge ve defterler, bu tasnif işi sona erdiğinde tam olarak ortaya çıkabilecektir. Araştırmacı şimdilik beş ciltlik eski katalogla yetinmek zorundadır. Eldeki bu yazma kataloga bakılarak, Topkapı Sarayı arşivinin 16. yüzyıl Arabistan tarihi hakkında pek zengin olduğu söylenemez.

Osmanlı denizcisi Selman Reis'in yazdığına kesin gözle bakılan iki layiha basılmış durumdadır; bunlardan ilki 1517 tarihli ve Cidde'yi kuşatmayı planlayan Portekiz donanmasına karşı bir direnişi yansıtmaktadır;³⁶ diğeri ise 1525 tarihli olup Osmanlı yetkililerini muhtemel bir Portekiz saldırısına karşı uyarmakta, Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve çevrelerinin tarihsel coğrafyaları hakkında orijinal bilgiler vermektedir.³⁷ Süleyman Paşa'nın 1538 yılında Hindistan'daki Diu kalesi ve kıyı kentine yaptığı sefer ile Cidde, Aden ve Şihr gibi önemli liman şehirlerini ilgilendiren ve anılan arşivde saklı olan belgeler de yayınlanmıştır.³⁸ H 923/M 1517 ve H 931/M 1524 tarihli olup Osmanlıların Kızıldeniz'deki konumlarını gösteren iki belge³⁹ ile H 954/M 1547 ve H 958/M 1551 tarihlerini taşıyan ve Özdemir Paşa'nın Yemen'deki serüvenlerini yansıtan diğer iki belge⁴⁰ Topkapı Sarayı'ndaki tarih kaynakları arasında önemli yere sahiptir.

TSMA'da, tür olarak BOA'dakilere benzeyen maliye defterleri de korunmaktadır; özellikle üçü burada anılmaya değer: 1576-80 tarihlerini kapsayan bu defterler Yemen beylerbeyliğindeki kaleleri ve içinde bulunan askerlerin listelerini verir.⁴¹ Diğer iki defter de 1560 ve 1575-76 tarihli olup Yemen eyaletinin gelir ve gider kalemlerini yansıtmaktadır; bir çeşit bütçe niteliğindedir.⁴² Bu defterlerden ilki özet (icmâl) mahiyetindedir ve Yemen bütçeleri olarak bilinen kaynaklar içinde en eskisidir.

Yukarıda kısaca –ve elbette eksik olarak– vermeye çalıştığım arşiv materyali Arabistan'ın ve dolayısıyla çevresinin, bu bağlamda Hint Okyanusu'nun 16. yüzyıl tarihi bakımından çok değerli sayılmalıdır.

OSMANLILARLA İLGİLİ PORTEKİZCE KAYNAKLAR*

Portekizlilerin doğudaki yayılmalarının gerçek sosyal tarihi henüz yazılmamıştır; aslında, şu anda içinde bulunduğumuz temel koşullar bizleri daha ileri gitmekten alıkoymaktadır.

LUÍS FILIPE THOMAZ, 1991

2.2

Amatör bir tarihçi olan denizci Saffet Bey 1910'da *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'na Bahreyn'de 1559 yılında geçen bir olayı yazmış, Türkçe kroniklerin anılan olayı aydınlatamadığını, ancak İstanbul'da mevcut arşiv malzemesinin bu araştırmada kendisini tatmin ettiğini belirtmişti. Sorularının bir bölümüne yanıt bulabilmek için bazı Batılı, bu arada Portekizce tarih kitaplarına başvurduğunu da iddia etmişti. Saffet'ten otuz beş yıl kadar sonra bir başka amatör tarihçi, Alman Herbert Melzig, Osmanlıların 1538 Diu seferi üstüne bir kitapçık hazırlamış ve Torre do Tombo, Palácio da Ajuda, Simancas ve diğer arşivlerde bulunan bazı belgelerin özetlerini vermişti. Her iki araştırmacı da –iddialarına karşın– Portekizce kaynakları doğrudan kullanmamışlardı. Özellikle Melzig, G. Schurhammer'in devasa eseri *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asiens..*'den (1932'de yapılan ilk baskısından) özet çeviriler yapmıştı.

Benim Portekizce malzemeyle tanışıklığım ise, lisans öğrenimimin son yılında 16. yüzyılda Basra Körfezi'nde Osmanlı-Portekiz ilişki ve çekişmesi üstüne mezuniyet tezimi hazırladıktan sonra, ancak 1965-66 döneminde başladı. Tecrübelerim doğrultusunda, Portekizce kaynakların Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap toprakları ile Hint Okyanusu gibi çok geniş bir sınırdaki Osmanlı-Portekiz ilişkileri üstüne nasıl kullanılabileceğini açıklamaya çalışacağım. Bu bağlamda, özellikle 16. yüzyılın ilk yarısında adı geçen belirli bölgeler, olgular ve olaylar anılacaktır.

* 8-10 Mayıs 1997 tarihlerinde Lizbon'da Portekizlilerin Arapça çalışmalar ve oryantalizm üstüne düzenledikleri *Cinco Séculos de Arabismo e Orientalismo em Portugal* (1497-1997) konulu sempozyumda "The Portuguese Material for Ottoman History" başlığı altında sunulan ve *CIDC Insight: Luso Turkish Edition*, 1998'de yayınlanan bildirimin, bazı düzeltmeler yaptığım çevirisidir.

Beni en çok hayrete düşüren şey, 16. ve 17. yüzyıllar için zengin olan Portekiz belgelerine ve kroniklerine Arap ve Türk tarihçilerinin pek ilgi göstermemiş olmasıdır. Böyle bir merakın varolmayışının nedenlerini açıklama yoluna gitmeyeceğim. Sadece, Hint Okyanusu ve çevresindeki ülkeler üstüne çalışan tarihçilerin yakın bir gelecekte bu zengin Portekiz hazinesini keşfedeceklerini ummaktayım; aynen, Portekizli tarihçilerin kendi atalarının yakın ilişki kurdukları ülkelerin dillerini ve geleneklerini öğrenmek suretiyle akademik çalışma merkezlerini geliştirmelerini beklediğim gibi.

Portekiz Doğu İmparatorluğu (Estado da Índia) ile ilgili olarak burada anımsanması gereken bir başka şey, Batı, özellikle de Portekiz tarihçiliğinin Hint-Portekiz serüvenleri üstüne odaklanmış olmasıdır. Portekiz'in güney Asya'daki etkisini anlamak açısından, bu yaklaşım belki anlayışla karşılanabilir; ancak, aynı tarihçiliğin Arap topraklarına, Kızıldeniz'e, Basra Körfezi'ne ve oralarındaki Osmanlı varlığına karşı bu denli sessiz kalmasını anlamak zor. Fransız tarihçi Jean Aubin, diğer ayrıntılı incelemelerinin yanında, Hürmüz üstüne bir çalışmayla¹ ve Portekizli tarihçi António Dias Farinha körfezle ilgili bir kitapla,² Basra Körfezi tarihine çok yararlı katkılarda bulundular. Jean Louis Bacqué-Grammont ve Anne Kroell ortak çalışmaları *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge* ile gösterdiler ki, 1517'deki Cidde olayı Osmanlı belgeleri kadar zengin Portekizce kaynaklarıyla da tasvir edilebilir. Portekiz'in Braga'sından António Manuel Lázaro, 16. yüzyılda Kızıldeniz'de Osmanlı-Portekiz rekabet ve ilişkilerini çalışmak amacıyla Türkiye'ye –bu arada dil öğrenimi için İzmir'e– geldiğinde Osmanlı tarihinin Portekiz tarihçiliğinde gereken yeri alacağına ve Portekiz'in zengin arşiv, kronik, coğrafya ve diğer zengin malzemesinin ortaya konacağına dair umutlarını bir hayli arttı.

Bu arada Vitorino Magalhães Godinho'nun, örneğin, yerli kaynakları kullanmamış ve Batı bakış açıları doğrultusunda yazmış olmasına karşın fevkalade bir çalışma olan *Os Descobrimentos e a Economia Mundial* adlı eserini kesinlikle unutmuyorum. Bu eserde Portekizlilerin kullandıkları ticaret yolları ile Osmanlıların ortak olup önemli rol oynadıkları Levant-Hint Okyanusu güzergâhı tarihine Portekiz kaynakları ve İtalyan kronikleriyle saçtığı ışık çok önemli sayılmalıdır. Bu gayretler yalnızca bir başlangıç aşamasıdır. Kısa bir zaman önce Luís Filipe Thomaz şu vurgulamayı yap-

ma gereği duymuştu: “Portekizlilerin doğudaki yayılmalarının gerçek sosyal tarihi henüz yazılmamıştır; ve aslında, şu anda içinde bulunduğumuz temel koşullar bizleri daha ileri gitmekten alıkoymaktadır.” Thomaz’ın bu uyarısı, birçok Avrupalı ve Amerikalı tarihçinin “gerçek” tarih olarak Avrupa-Amerika tarihini kabul ettikleri ve Osmanlı tarihini “başka” olarak gördükleri yolundaki yaklaşımını cesaretlendiriyor. Buna karşılık, gerek Arap, gerekse Türk tarihçilerinin kendilerini “milliyetçi”, “dinci” ya da tek yanlı kılacak yaklaşımlara fırsat vermekten kaçınmalarını istemek pek yanlış olmaz sanırım.

15. ve 16. yüzyıl Portekiz yayılmasını açıklamak için ne tür bir yaklaşım kullanılırsa kullanılsın, benim kanaatim, bu yayılmanın Osmanlıların yayılma amaçlarına benzer pek çok yanının bulunduğu doğrultusundadır. Filipe Thomaz’ın açıkladığı üzere, tarihçilerin çok daha fazla kaynak bulma zorunlulukları vardır ve Portekizce kaynaklar, bu bağlamda, çok önemlidir. *Documentação Ultramarina Portuguesa, Coleção de São Lourenço* ve *As Gavetas* gibi dizilerde ve *Studia* gibi dergilerde Portekizce belgelerin yayınlandığı biliniyor. Burada bu yayınlarla ilgili ayrıntıya girmek istemem. Sadece ve özellikle belirtmem gereken bir husus varsa o da şu olabilir: A. de Silva Rego ve Luís de Albuquerque saygıyla anmak istediğim kişiler arasındadır; onlar “Ottomanist”, Osmanlı tarihiyle ilgilenen tarihçiler değildi, ancak Osmanlılarla ilgili birçok belge yayınladılar; bu arada Arap, Türk, Fars veya Afrika ve Asya’nın başka kültür öğelerini barındıran ülkelerin halklarıyla ilgili neşriyatları oldu.

PORTEKİZCE KAYNAKLARIN ZENGİNLİĞİ

Portekiz arşivlerinin boyutları, yapıları ve yararları hakkında konuşmayacağım; bu benim yetkimi aşan bir şey; arşiv düzenlemeleri ve yayınlarındaki son gelişmeleri bilemeyebilirim. Burada, özellikle Torre do Tombo’da bulunan malzemeye ilgili olarak ve temel konumuz bağlamında bazı noktalara değinebilirim.

Resmi yazışmaların dilinde Osmanlı sultanları genelde *Grão Turco* ve *Turco* (*Turquo*) olarak yansıtılmakta, Osmanlı yöneticileri ve halkı da *Turcos*, *Rumis* ya da *Rumes* olarak tanımlanmaktadır. Bu kullanım biçimlerinde dikkat edilmesi gereken husus, Memlûkler ile Osmanlıların birbirlerine karıştırılmaması gereğidir. Bilhassa 1517 yılından önce ve hemen son-

rası için anılan terimlerin dikkatsizce yorumlandığını gözden kaçırmamak gerekiyor. *Grão Sultão* ya da *Soldão*, Memlûk sultanını tanımladığı gibi Osmanlı hükümdarı için de kullanılmış olabilir.⁴ Aynı şekilde, belgelerde ve diğer kaynaklarda geçen *mouro* deyimini, Kuzey Afrika'daki bir Müslüman kadar, İslam dünyasındaki başka Müslüman grupları da betimleyebilir. Albuquerque 1510'larda *Cartas*'ında (Mektuplar) *Rumes* tanımını kullanmıştı: "Rûmiler kesinlikle Hindistan sahillerinde herhangi bir limana ulaşamazlar"; "Zat-ı şahanelerine Rûmiler'in bir tüfek örneğini gönderiyorum"; "Türkler [Malabar'da] bizimle savaşıyorlardı."⁵ Dikkatli okunup "*Rumes*" ve "*Turcos*"un kimler için kullanıldığı tahmin edildiğinde, Albuquerque'in Osmanlılar, Memlûkler, ticaret yolları, ateşli silahlar ve denizcilik tarihine ilişkin değerli bilgiler bıraktığı anlaşılır. Osmanlıların güney yayılmasıyla ilgili kroniklerin ve arşiv belgelerinin 16. yüzyılın ilk yarısı açısından ne denli eksik olduğu düşünüldüğünde, bu bilgilerin ne kadar önem taşıdığı açık seçik anlaşılır.

Portekiz kaynakları, şu ana kadar bilinenlerle dahi, Osmanlıların kendi kaynaklarının işaret ettiği etki alanlarından çok daha geniş ufuklarda, Hint Okyanusu'nu çevreleyen ülkelerde bir etki alanı yarattıklarını göstermektedir. Özellikle ateşli silahlarda ustalaşmış kişiler, paralı askerler ve ticaret yapanlar Portekizce yazışmalarda sık sık adı geçenler arasında yer alır.

Osmanlılar, Suriye ve Mısır'ın zapt edilmesinden sonra, Memlûkler gibi, Portekiz deniz imparatorluğuyla yüz yüze geldiler. Merkezinden çok uzaklardaki ülke ve denizlerde egemenlik kuran bu imparatorluk, Akdeniz'den okyanus sularına inen bu yeni misafirlere kuşkuyla baktı ve onları Kızıldeniz girişinden gözlemeye koyuldu. Tüccarların ya da ajanların hasım Osmanlıların faaliyetlerine dair getirdiği her haber Portekizliler için çok önemliydi artık; haberler Hindistan'da Goa'ya ve sonra da Lizbon'a hızla ulaştırılıyordu. Estado da Índia'dan krala giden resmi mektuplar veya raporlarda Osmanlılar sık sık yer almaya başlamıştı. Torre do Tombo arşivi bu tür yazılarla doludur. João de Barros, Diogo de Couto, Fernão Lopes de Castanheda ve Gaspar Correia gibi tarihçiler de Osmanlıların serüvenlerini tasvir etmişlerdi. Böylece zengin Portekiz kaynakları, Osmanlı-Portekiz ilişkileri tarihçiliğinde geniş yer tutmaya aday olmuştu. Hint Okyanusu'nda Portekiz gemilerinin Müslüman ticaret gemilerine saldırılarıyla ilgili haber ve raporlar, Kızıldeniz ile Malabar kıyıları arasında ve başka

yönlere canlı kalan ticaretin tanıkları olarak da bizlere ulaşabilmiş kaynaklar arasındadır. Bu Portekiz kaynaklarını, R. B. Serjeant tarafından 1963 yılında tercüme edilip basılan Hadramut yıllıklarına değişik dayanaklar sağlayan tarih me hazları olarak da değerlendirmek mümkündür.⁶

Portekizce kaynaklar özellikle 16. yüzyılın ilk yarısındaki açıkları iyi kapatmaktadır. Selman Reis'in 1525 tarihli, Portekizliler ile Hint Okyanusu çevresine ışık tutan raporu ya da Diu seferiyle ilgili belgeler sınırlı Osmanlı kaynaklarındandır; bunlar Portekiz malzemesiyle tamamlanabilir ve aşılabılır. İlerideki bölümlerde içlerindeki ayrıntılı bilgilere başvurduğum Barros, Couto, Castanheda ve Correia gibi kronikler ve Torre do Tombo gibi belge merkezleriyle Osmanlıların yayılması çok daha geniş olarak yansıtılabilir.

Barros tarafından *Raez Soleimão* olarak kaydedilen Selman Reis Portekiz kroniklerinde ve arşiv belgelerinde sıkça geçmektedir: "Midilli denilen bir adada doğmuştu; pek güçlü değildi, aslen Türk'tü (*Turco de na-ção*), mesleği gemilerde dülgerlikti."⁷ Gerek Memlûk, gerekse Osmanlı donanmalarında önemli işler yapmış olan böyle bir denizcinin bilinmeyen yanlarını ve Osmanlıların Kızıldeniz ve Yemen'deki serüvenlerini Portekiz kaynaklarından öğrenmek mümkündür. Örneğin 10 Aralık 1528 tarihinde Manuel d'Azevedo'nun yazdığı ve Venedik'ten gönderilen bir mektupta Selman'ın yedi Portekiz gemisini zaptettiği ve batırdığı haberi vardır.⁸

Andığım kaynaklar, Portekiz'in Kızıldeniz girişini kapatma (*bloqueia*) çabalarını da sık sık yansıtıyor; böylece, Kızıldeniz'den çıkan tüccar gemilerinin her an saldırılarla karşılaşabildiğini anlıyoruz. Bir örnekle yetinmek gerekirse, Mart 1529'da Hindistan'ın batı kıyılarına yakın yerlerde bir Portekiz filosunun baharat yüklü büyük bir gemiyi ve ayrıca sekiz gemiyi ele geçirdiğini, dört gemiyi de yaktığını belirtmek yeterlidir sanırım.⁹ Bu tür haberlerden de anlaşılmaktadır ki, Luzitanyalıların Hindistan sahilleri ile Kızıldeniz (Estreito de Mecqua) arasında işleyen gemilerle şiddetli bir mücadeleye girişmiş olmasına, yani güzergâhın muntazam ve emniyetli olmamasına rağmen ticaret sürmüştür.

Portekizce kaynaklardan bilgi dağarcığımıza ulaşan diğer bir malzeme de, Hint Okyanusu çevresinde yer alan ve Hristiyan rakiplerine, yani Portekizlilere karşı Osmanlı sultanlarından yardım isteyen Müslüman devlet ve yönetimlerin başvurularıyla ilgilidir. Örneğin, Hindistan genel valilerinin kimi mektuplarında, Hürmüz şahı Şerefeddin'in Portekizlileri

Hürmüz'den çıkarmak için Kanuni Sultan Süleyman'dan askeri yardım istediği bildirilmektedir.¹⁰ Gücerat padişahının da Osmanlılardan yardım talep ettiği ayrıntılarıyla kayıt edilmiştir. Tarihçi Barros, diğer Müslüman ülkelerdeki askeri yapılanmalara göre ateşli silahları çok daha iyi kullanan Osmanlıların yaygın şöhretinden bahsetmektedir.¹¹

Portekiz tarih kaynaklarının zenginlik sağlayan başka bir yanı da, Osmanlıların 1538 yılında Hindistan'daki Diu'yu kuşatmasıyla ilgilidir. Kuşatma süresi, önceki hazırlıklar ve getirdiği sonuçlar hem arşiv belgelerinde, hem de kroniklerde genişçe yer almaktadır. Şüphesiz, Osmanlıların Portekiz deniz kuvvetlerine karşı yaptıkları hazırlıklar rakiplerini sürekli uyanık bulunmaya sevk etmiş; günden güne daha etkileyici duruma gelmeleri hasımlarının yazışmalarında ayrıntılı biçimde yer almıştı. Torre do Tombo'nun *Corpo Cronológico* tasnifi, Estado de Índia yetkilileri tarafından genel valiye ya da krala gönderilen resmi yazılarla doludur. Örneğin, tercüman Gaspar Pires'in 20 Ekim 1537 tarihinde yazdıkları gerek Akdeniz'de, gerekse Hint Okyanusu'ndaki siyasi ve askeri durumla ilgilidir. Böyle bir bilgiyi daha da ilginç yapan, Pires'in bu bilgiyi önce İstanbul'da Osmanlı donanmasında çalışan, sonradan Galata tersanesinden kaçıp Hürmüz'de Portekiz üssüne ulaşan üç Portekizliden almış olmasıdır.¹² Ayrıca, Portekiz belgelerinin yayınında emeği geçmiş olanlardan Elaine Senceau ve Luciano Ribeiro gibi araştırmacıların yayınladıkları malzemeler arasında, 1538 kuşatması çerçevesinde, Osmanlılara ilişkin bilgiler hiç de az değildir.

Torre do Tombo'da korunan belgeler içinde Basra Körfezi'ndeki politik faaliyetler kadar ticari gelişmeleri de yansıtan sayfalar bulunmaktadır. Örneğin, 1546'da Osmanlı kuvvetlerinin Basra'yı işgalleri, anılan arşivdeki *Cartas de Ormuz a Dom João de Castro* ve *Colecção de São Lourenço* gibi koleksiyonlarda yer alan mektuplarda sık sık geçmekte ve Osmanlıları okyanusa bağlayan bu ikinci yolu bir hayli aydınlatmaktadır. Denilebilir ki, anılan bu malzeme yığınları, Osmanlıların Basra Körfezi kıyılarına nasıl yerleştiklerini ve ticaret yollarından gereken payı elde edebilmek için güçlü Portekiz deniz kuvvetlerine karşı nasıl bir tavır aldıklarını, Osmanlı kaynaklarından çok daha ayrıntılı yansıtmaktadır.¹³

Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle Osmanlı güney yayılmasıyla ilgili pek çok Portekizce tarih kaynağı bulunmaktadır. 16. yüzyılın ikinci

yarısı için aynı rahatlıkla konuşmasak bile, bu dönem için kullanılabilecek materyal mevcuttur; ayrıntılara girmeyeceğim. Sadece şunu belirtmekle yetineceğim: Gerek arşiv belgeleri, gerekse tarih kronikleri ve coğrafya eserleri bakımından Portekizce kaynaklar, Osmanlının yayıldığı Arabistan ve Hint Okyanusu'ndaki ülkeler ve halklar konusunda adeta birer hazinedir. Bu hazine tümüyle incelendiğinde ve kullanıldığında, Osmanlı güney sınırındaki sosyoekonomik ve askeri yapılanma, çok daha iyi bilinecektir. Belki o zaman yayılan imparatorlukların bıraktıkları kültürün öğeleri yerli toplumların özleriyle kıyaslanacak ve tarihçilik, görevini biraz daha iyi yerine getirmiş olacaktır.

PORTEKİZ DEVLET ARŞİVİ

“TORRE DO TOMBO”*

Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa, ticareti geliştirerek Basra'yı mamur hale getirmek istiyordu; böylece Sultan büyük bir gelir sağlayabilirdi.

MANUEL DE LIMA, 1547

2.3

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda güney siyaseti, yani Kızıldeniz, Basra Körfezi ve genel olarak Hint Okyanusu'ndaki siyasi ve ticari faaliyetleriyle ilgili Portekizce tarih kaynakları arasında, 'şüphesiz ki en önemli yeri arşivler işgal etmektedir. Tahmin edildiğinden de çok zengin olan Portekiz arşiv kaynakları Osmanlı/Türk tarihi için henüz ele alınıp incelenmiş değildir.² Öte yandan gerek Portekizli, gerekse diğer bazı Avrupalı tarihçiler Portekiz, Hindistan ve İspanya arşivlerindeki Portekizce belgelerden kısmen faydalanmışlar, bazılarını da neşretmişlerdir.³ Ancak bu belgeler dahi, Osmanlı tarihçileri için hâlâ kapalı bir kutu gibidir.

Burada söz konusu edilen arşiv, muhteva bakımından pek zengin olan Portekiz devlet arşivi “Arquivo Nacional da Torre do Tombo”dur. Okura yol gösterecek ayrıntılı katalogları olmamasına rağmen bazı genel indeksler yardımıyla istenileni bulmak pek güç sayılmaz.⁴

KRONOLOJİK KOLEKSİYON (CORPO CRONOLÓGICO):

Torre de Tombo'da esas itibarıyla iki büyük koleksiyon vardır. En büyüğü *Corpo Cronológico* olup 82.901 belgeye sahiptir. Bunlar “Maços” yani demetler diye gruplandırılmıştır. Bu koleksiyon içindeki vesikaların her biri birkaç satırla özetlenip bir indeks (*Sumários do Corpo Cronológico*) yapılmışsa da içindekileri vermekten uzaktır. Bunun yanında ayrıca soyadı (*índice de cognomes*) ve mansıb ile yer adları indeksi (*índice de nomes comuns*) gibi pek de yararlı olmayan indeksler hazırlanmıştır. Çoğunluğunu 15. ve 16. yüzyıllarla ilgili vesikaların teşkil ettiği bu koleksiyon içinde, Osmanlılarla doğrudan doğruya veya dolaylı olarak alakalı pek çok vesika olduğu şüphesizdir; bütün bu belgelerin gün ışığına çıkması araştırmacı ve zaman

* *Tarih Enstitüsü Dergisi* 1 (1970), s. 57-62'de yayınlanmıştır.

meselesidir. Bu yazıda, görebildiğim bazı vesikaların ışığı altında sözünü ettiğim arşivin Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı faaliyetleri için nasıl bir değer taşıdığı belirtilmekle yetineceğim.

Şüphesiz ki Portekizliler üzerinde çok büyük bir tesir bırakan olay, Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 Eylül'ünde Hindistan'ın Diu şehrine yaptığı seferdi. İşte bu olaydan sonradır ki Kızıldeniz veya Basra Körfezi'nden gelecek bir kervanın getireceği Osmanlılar ve hazırlıklarıyla ilgili haber Portekizliler için çok önemli olmuş ve artık gerek Hindistan genel valisinin, gerekse Hürmüz ve Maskat gibi kale muhafızlarının resmi mektuplarında Osmanlılar esas konuyu teşkil etmişti.⁵ Süleyman Paşa'nın seferi hakkında bazı yayınlanmış belgeler⁶ yanında, *Corpo Cronológico*'da mevcut vesikalar içinde, bilhassa Duarte Catanho'nun mektuplarının önemine işaret etmek gerekir.⁷ Onun bu koleksiyon içinde en önemli mektubu, Kızıldeniz seyahatinden sonra 26 Ekim 1540'ta İtalya'dan Lizbon'a yazdığıdır.⁸ Rapor niteliğindeki bu yazısında Catanho, Süveyş'te Osmanlıların 27 baştarde, 13 kadirga (*galees Reaes*) ve 6 kal-yon (*galiones*) toplam 46 parça gemisi olduğunu yazıyor. O sıralarda Sanquis (?) Bey'in kumandasında 3200 yeniçerinin Aden'e yolladığını da öğrenmekteyiz. Ayrıca, baharat ticaretiyle ilgili olarak fiyatlardan bahsederken de 15 Ağustos 1540'ta İskenderiye'ye 60.000 kg zincifre ve 50.000 kg'dan fazla, vesika-da ismi yazılmayan bir baharat türünün geldiği kaydedilmektedir. Bu da o tarihlerde Süveyş yolunun işlediğini gösterir.

Bahsettiğimiz bu koleksiyondaki Kanuni Sultan Süleyman'ın 28 Mayıs 1542 tarihli mektubunun Portekizce tercümesine göre,⁹ Sultan Portekizlilerden buğday karşılığı biber istemiş ve Aden, Cidde ve Sevvakin gibi limanlara uğramamalarını talep etmiştir. Ancak böyle bir anlaşmanın o zaman için tahakkuku söz konusu değildir.

Corpo Cronológico'da diğer önemli bir mektup, Hürmüz valisi D. Álvaro da Noronha'nın 25 Kasım 1552'de kralına yazdığı mektuptur;¹⁰ buna göre Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yer olan Kurna'da 2.000 Türk'ün bulunduğu, orada bir kale inşa ettikleri ve o çevrede Cezayir diye bilinen bölge hâkimlerinin de Osmanlılara 20.000 *cruzados* (Portekizlilerin 400 reis kaymetindeki paraları) vermeyi kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Diğer ilgi çekici mektuplar da Piri Reis'in 1552 Hürmüz seferiyle ilgilidir. O yıldaki Hürmüz veziri Reis Nureddin, Hürmüz'ün Portekizli valisi D. Álvaro da Noronha ve âmil Bastião Lopez'in tafsilatlı mektupları" büyük denizci Piri Reis'in seferi konusunda pek

kıymetli sayılmalıdır. Bu seriden kayda değeri diğer bir kaynak Gaspar João Rebeiro imzalı Venedik'ten yazılan bir mektuptur ki 27 Ağustos 1564 tarihini taşımaktadır. Buna göre, 6 Haziran 1564 tarihinde Kahire'ye Aççe'den 18.000 kental karabiber ve 3.000 kental başka çeşit baharat geldiği anlaşıyor.¹²

ÇEKMECELER (AS GAVETAS DA TORRE DO TOMBO):

Torre do Tombo'daki iki büyük koleksiyondan diğeri de "As Gave-tas"tır (çekmeceler veya gözler), sayıları 22'dir. Çoğu 15. ve 16. yüzyıllara ait olan belgeler üç ciltte özetlenmiş (*Inventário dos documentos chamados das Gavetas*) ve ayrıca "*Indice dos documentos que se quardam nas XX Gavetas anti-gas*" diye indeksi yapılmıştır. Vesikalar, Lizbon'daki Deniz Ötesi Tarihi Araştırmaları Merkezi (Centro dos Estados Históricos Ultramarinos) tarafından *As Gaveas da Torre do Tombo* adıyla basılmaktadır. Şimdiye kadar 7 cilt çıkmıştır. Basılan belgeler içinde, 1563 yılında Basra'ya seyahat edip o bölge hakkında rapor yazan Simão da Costa'nın verdiği haberler çok kıymetlidir. Bu raporda,¹³ da Costa Osmanlıların Basra beylerbeyliğinin teşkilatı, iktisadi ve sosyal durumu hakkında geniş bilgi vermektedir. Yine da Costa'nın bu vesileyle 11 Aralık 1563'te Goa'dan yazdığı mektup da aynı vesikanın baş kısmında yayınlanmış olup 1562'de Basra beylerbeyinin Hürmüz'e bir elçi gönderip Portekizlilerle iyi münasebet kurma çabalarını, Portekiz kroniklerinin de bahsettiği üzere Basra beylerbeyinin Hürmüz-Basra ticaret yolunu ihya etmek istemesini teyit etmektedir.

HÜRMÜZ MEKTUPLARI (CARTAS DE ORMUZ):

Bahsettiğim arşivde, 1545-48 arasında, Hürmüz'ün Portekiz valileri ve ticaret ajanları tarafından yazılıp Hindistan genel valisi D. João de Castro'ya gönderilen mektupları içeren bir cilt halinde Hürmüz Mektupları (*Cartas de Ormuz a D. João de Castro*) vardır. Bunlardan, 1547'de Hürmüz valisi olan Manuel de Lima'nın mektupları içerik bakımından bilhassa kıymetlidir. Osmanlılar Basra'yı 1546 yılı sonunda, yani Portekiz'in Hürmüz valisi Luis Falcão zamanında almışsa da, Osmanlılar hakkında nispeten daha doğru ve ayrıntılı haberleri Manuel de Lima vermektedir.¹⁴ Basra'nın ilk beylerbeyi Mehmed Paşa'nın Hürmüz'le iyi ticari ilişkiler kurmak için gönderdiği elçi Hacı Fayat (Hagi Fayat) Manuel de Lima'ya Osmanlılar ve Osmanlıların Basra ve civarındaki faaliyetleri ile Basra-Halep ticaret yolunun durumu hakkın-

da gerekli bilgiyi vermiş, de Lima da bunları, genel valisine yazdığı mektuplarda aktarmıştır. Ayrıca, Hacı Fayat'ın sözlerinden emin olmak ve diğer bazı gizli haberler için kendi adamı Domingos Barbudo'yu Basra'ya göndermiştir. Manuel de Lima'nın mektuplarından çok iyi anlıyoruz ki Basra'yı Osmanlılara kazandıran Bağdat beylerbeyi Ayas Paşa bu bölgelerin imparatorluk için ne kadar kıymetli olabileceğini düşünüp gerekli ehemmiyeti vermiş ve Hürmüz'le iyi münasebet kurulmasını o zaman için uygun görmüştür:

O [Hacı Fayat] Ayas Paşa'nın ticareti geliştirmek suretiyle Basra'yı mamur hale getirmek istediğini biliyordu. Böylece [bu bölge] Sultan'a büyük bir gelir temin edebilirdi.⁵

Aynı mektuptan, Basra'yı fethettikten sonra Osmanlıların oraya 2000 asker yerleştirdikleri, Basra ve civarını Cezayir Araplarına karşı nispeten kontrol altına aldıkları anlaşılmaktadır. Bundan sonra nüfuz sahalarını Lahsa'ya doğru genişletmişlerdir.

Luis Falcão zamanında Basra Beylerbeyi Mehmed Paşa, Basra'dan pek uzak olmayan ve Arabistan sahilinde bulunan Lahsa (Iaçaa) denilen yerin alınmasını emretti ve oranın idaresini bir Arab'a vererek oranın hâkimi yaptı.⁶

Bilindiği gibi Osmanlılar 1550'de Katifi alıp Hürmüz ve Bahreyn ile komşu olmuşlardı.

SÃO LOURENÇO KOLEKSİYONU (COLECÇÃO DE SÃO LOURENÇO):

Osmanlıların Basra Körfezi'ne inişleri hakkında en geniş bilgiyi, eksik ve karışık olmasına rağmen, çeşitli mektupların kopyalarını içeren altı ciltlik São Lourenço Koleksiyonu verir. Gerek Ayas Paşa'nın Ulyan/Uleyyan-oğluna gönderdiği mektup,⁷ gerekse Cezayir Arapları reislerinin Hürmüz'deki Portekiz valisine yolladıkları yazılı davetlerden⁸ anlaşıldığına göre, Osmanlıların Uzakdoğu ve Hindistan'dan gelip Basra Körfezi ile Kızıldeniz boyunca devam ederek Akdeniz dünyasına açılan ticaret yollarından istifadeyi hiç düşünmemiş olmaları kanısı ve iddiası doğru değildir.

PORTEKİZLİ TARİHÇİLER*

Osmanlı İmparatoru Süleyman'ı Portekizlilere karşı büyük bir donanma göndermeye iten sebepler...

JOÃO DE BARROS, 1538

Osmanlıların Katif kalesini almaları...

DIOGO DO COUTO, 1550

2.4

Gerek iktisadi, gerekse dini sebeplerle küçük ülkelerinden yayılıp 15. ve 16. yüzyılların büyük bir deniz imparatorluğunu kuran Portekizliler bu keşif ve fetihlerini zengin kroniklerde anlatmışlardır. Bilhassa Hindistan, 16. yüzyıl tarihçilerinin esas konusunu teşkil etmiştir.¹ Osmanlı tarihinin bu kısmında araştırma yapanlar için kıymetli kaynak eserler bırakan bu tarihçiler João de Barros, Diogo do Couto, Fernão Lopes de Castanheda ve Gaspar Correia'dır.

JOÃO DE BARROS (1496-1570):

Vizeu'da doğduğu zannedilen Barros 16. yüzyıl Rönesans Portekiz'inin en meşhur tarihçisi ve dilde de örnek tutulan klasik Portekiz yazarıdır. İlk defa *Chronica do Emparador Clarimendo* 1520 ile Kral Manuel'in dikkatini çekmiş, ardından kral tarafından Portekiz milletinin Asya'da yaptığı keşif ve fetihlerin destansı bir tarihini yazmaya teşvik edilmişti. 1522'de batı Afrika'da Guinea'ya gitti, döndüğünde hazinedar oldu, 1533'te de Asya ve Afrika'daki kolonilerle ilgilenen "Casa da India e Mina"ya müdür tayin edildi. Bu mevkide otuz yıl kalan Barros birçok vesika görmüş, doğunun kara ve denizlerinde Portekiz keşif ve fetihleriyle ilgili tarihini yazmıştı; bu eser kısaca *Decadas da Asia* başlığıyla, ilk cildi 1552'de, ikincisi 1553'te olmak üzere basıldı. On yıl sonra üçüncü ve 1615'te de João Baptista Lavanh tarafından dördüncü cildi çıkarıldı.²

Eserini 1539 yılına kadar getiren Barros, Memlûk Sultanlığı devrinde Kızıldeniz'deki faaliyetlere de yer verdikten sonra³ bilhassa Selman Re-

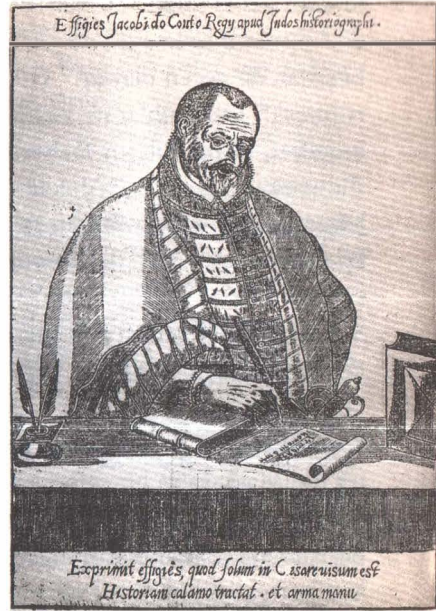
* Tarih Dergisi 23 (1969), s. 75-82'de yayınlanmıştır ve yinelenmeyi önlemek için baştan iki sayfası çıkarılmıştır.

is üzerinde durur.⁴ Ayrıca Lopo Soarez'in Cidde ve Aden seferlerini⁵ ve aynı yılda Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethini, Kızıldeniz üzerindeki niyetlerini ve Selman Reis'in bu defa Osmanlı İmparatorluğu adına faaliyetlerini, Mustafa ve Hayrettin⁶ beyleri anlatır.⁷ Daha sonra Gücerat Hükümdarı Sultan Bahadır'ın⁸ yardım talebi⁹ ve Hadım Süleyman Paşa'nın Diu Seferi yansıtılır.¹⁰ 1531'de Mustafa Bey'le Hindistan'a gidip orada Surat valisi olan ve Hüdâvend unvanını alan Hoca Sefer'in¹¹ faaliyetleri üzerinde de durmuştu.¹²

DIOGO DO COUTO (1542-1616):

Barros'un eserini yine aynı isim altında devam ettirip 17. yüzyıl başına kadar getiren Couto, Osmanlılar hakkında en geniş bilgi veren Portekiz tarihçisidir. Birçok Portekiz asili gibi üniversite öğrenimini bırakıp 1559'da 14 yaşında asker olarak Hindistan'a geldi, orada ilk on yılını Portekiz deniz kuvvetlerinde geçirip birçok ülke gördü, bu arada gerek Kızıldeniz, gerekse Basra Körfezi'nde Osmanlıları yakından tanımak imkânını buldu. Askerlik hayatında başarı kazanıp ödüllendirilen Couto, daha sonraları Goa'da 1595-1604 arasında "Chronista e Guarda-Mor de Torre do Tombo do Estado da India" unvanıyla resmi tarihçi ve arşivci olarak çalıştı. Bu arada elinden pek çok resmi yazı geçti, komşu ülkelerden de devamlı haberdar oldu.¹³ Sonra meşhur *Décadas*'ın devamını yazdı. 1597'de yazıp Lizbon'a gönderdiği *Década* IV 1602'de yayınlandı ve 1778'de Barros'unkilerle beraber *Da Ásia* olarak 24 cilt halinde tekrar basıldı.¹⁴

Çeşitli vesilelerle Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahseden Couto'nun bu kayıtlarını şöyle sıralayabiliriz: Hadım Süleyman Paşa ve seferiy-

Resim 2. Portekizli tarihçi Diogo do Couto, 1542-1616
Década VII, 1616: oyma baskı.

le ilgili geniş bilgi;¹⁵ D. Estavão da Gama'nın Süveyş'e bir baskın teşebbüsü;¹⁶ Osmanlıların 1542'de Habeşistan'da Zeyla hâkimine yardımları ve Habeşistan'da geçen olaylar;¹⁷ Hindistan'da Hoca Sefer'in faaliyetleri ve öldürülmesi;¹⁸ Osmanlılar'ın Basra'yı fethi (1546);¹⁹ Aden üzerindeki Portekiz emelleri, Osmanlıların faaliyetleri ve Aden'de Osmanlı hâkimiyeti;²⁰ Luiz Figueira'nın Kızıldeniz'e seferi (1550), Sefer Reis (Bey) ile karşılaşması ve başarısızlığı;²¹ Osmanlıların 1550'de Katif'i almaları;²² Portekizlilerin mukabil faaliyetleri, Antão de Noronha'nın Katif²³ ve Basra²⁴ seferleri; Pirî Reis ve seferi;²⁵ Murad Reis'in seferi;²⁶ Seydi Ali Reis'in seferi;²⁷ diğer bir Türk kapitanı Sefer Reis'in Basra'da kalan gemileri almaya gönderilmesi ve faaliyeti;²⁸ D. Alvaro da Silveira'nın 1556'da Basra'ya başarısız bir seferi;²⁹ Habeşistan'da Osmanlı ve Portekiz faaliyetleri;³⁰ Osmanlıların 1559'da Bahreyn adasını kuşatması ve bunun gayet geniş tasviri;³¹ Portekizli Christavão Pereira'nın Massava'ya bir seferi ve Osmanlılara mağlubiyeti (1560 ?);³² Jorge de Moura'nın Kızıldeniz Boğazı'na gelişi, Osmanlıların Baroa'ya yardımı;³³ Habeşistan'da Osmanlıların diğer faaliyetleri ve İshak Bey;³⁴ Osmanlı ve Portekizlilerin karşılıklı barış ve ticaret yolunu canlandırma teşebbüsleri ile Basra beylerbeyi Ali Paşa'nın faaliyetleri;³⁵ bir Portekiz donanmasının 1566'da Cidde boğazına başarısız seferi;³⁶ diğer bir sefer (1567);³⁷ Osmanlıların Maskat'a seferi ve Ali Bey;³⁸ Osmanlı-İran münasebetleri;³⁹ Aç donanmasında Osmanlılar;⁴⁰ 1583'te Osmanlı-İran münasebetleri;⁴¹ Ferhat Paşa'nın İran seferi;⁴² 1583'te Osmanlılara karşı Portekiz-İran ittifak teşebbüsü;⁴³ Tebriz'de Osmanlı faaliyetleri.⁴⁴

Görüldüğü üzere siyasi ve askeri faaliyetleri yazarken Osmanlı-İran meselesine kadar uzanan Couto'nun bu eseri değerli bir kaynaktır. Aynı zamanda coğrafi açıklamalarıyla yerel tarihler için çok faydalı bilgiler içermektedir.

FERNÃO LOPEZ DE CASTANHEDA (1500-1559):

Portekiz Hindistan'ının tarihini ilk defa kaleme alan bu Portekizli tarihçi, 1528'de babasıyla beraber Hindistan'a gitmişti. Orada yirmi yıl kalan Castanheda bazı olaylara bizzat şahit oldu.⁴⁵ Hint Okyanusu'ndaki Portekiz keşif ve fetihlerini kapsayan eseri *História do Descobrimento e Conquista da Índia pelos Portugueses* on kitap halindedir; ilk yedisi ancak 1551-1554

arasında ve sekizincisi 1561'de basılabildi.⁴⁶ Eser 1498-1538 dönemini kapsar. Bilhassa Süleyman Paşa'nın 1538 Diu seferi ayrıntılarıyla anlatılır. Gücerat hükümdarının yardım talebi, Süleyman Paşa'nın sefer hazırlıkları, Hindistan seferi ve neticeleri bu çerçevede yansıtılır.⁴⁷

GASPAR CORREIA (1495-1561):

16. yüzyılın ilk yarısında Portekizlilerin Hindistan'daki faaliyetlerini yazan diğer bir tarihçi de Gaspar Correia'dır. *Lendas da Índia* adlı tarihi 1858-1866 arasında Lizbon'da dört cilt olarak basıldı. Daha önce yetersiz ve çok basit diye üzerinde durulmamıştı. Uzun süre Hindistan'da kalan Correia'nın eseri 1497-1550 dönemini kapsar, dördüncü cilt sonunda bir indeks vardır.⁴⁸ Bu indeksten de anlaşılacağı üzere birçok vesileyle Türklerden bahseden Correia, 1517'de Osmanlılarca fethinden önce Mısır'ı anlatırken ülkenin hâkimine "O Turco" der. Eserinde Portekizlilerin Kızıldeniz seferi, Selman Reis'in faaliyetleri,⁴⁹ Hoca Sefer,⁵⁰ Süleyman Paşa'nın Seferi,⁵¹ Osmanlıların Basra'ya hâkim oluşları⁵² ve 1548'de Aden'deki olaylar⁵³ üzerinde bilhassa durmuştur.

Basitçe Portekiz kroniklerini ve kapsadıkları bazı olayları vermeye çalıştığım bu yazı, bundan sonra bu konular üzerinde yapılacak araştırmalara bir giriş oluşturabilir. Diğer taraftan, Osmanlı toprakları üzerinden geçip seyahatname yazmış veya rapor bırakmış seyyahlar ile 16. yüzyıl Osmanlı tarihi bakımından hayli zengin Portekiz arşivlerindeki belgeler üzerinde de durmak suretiyle Osmanlı-Portekiz meselesini, çoğu zaman meçhulümüz olan Osmanlı güney siyasetini ortaya çıkarmak, hedefimiz olacaktır.

OSMANLININ GÜNEYE YAYILMASI

Burada yer alan bölümler, Portekiz İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu'nda stratejik noktaları elde etmeye çalıştığı zaman diliminin manzarasını yansıtmaya gayesiyle bölgedeki ülke ve halkların durumlarına kısaca değinerek başlıyor. Ardından, Portekizlilerin Hint Okyanusu dünyasındaki yapılanmalarına temas edilip Osmanlıların güneye sarkma serüvenleri ele alınıyor. Osmanlı'nın yayılma aşamaları 16. yüzyılın ikinci yarısına, yeni Avrupalıların kurduğu şirketlerle göründükleri 17. yüzyılın başlarına kadar getiriliyor. Uzun bir bölümde Osmanlıların yayılma siyasetlerinin temel faktörleri üzerinde durulmaya, ayrıca siyasi, askeri ve ekonomik dürtülerin etkileri bazı örnekler ve sayılarla sunulmaya çalışılıyor. Osmanlı yayılmasının bir ön değerlendirilmesi söz konusudur burada. Onları okyanus kıyılarına çeken neydi? Osmanlı politikalarını planlayanların güneye yönelik özellikle ekonomik açıdan bir büyük projeleri var mıydı?

Genel tavrıları belirlemeyi amaçlayan böyle bir bölümün ardından, yayılmaya ilişkin ayrıntıya giren diğer bölümler aşağı yukarı yüzyılın ikinci yarısının ortalarına kadarki siyasi, askeri ve ticari olayları sıralıyor, ardından da özellikle baharat ticaretinin daha canlı hale gelişi ve geniş çaplı donanma hareketlerinin son bulduğu bir dönemin başlaması anlatılıyor. Hem Osmanlıların, hem de Portekizlilerin imparatorluk merkezlerinden çok uzak diyar ve denizlerde yaptıkları askeri harekâta ne tür zorluklarla karşılaştıklarını da açığa çıkarma isteğindedir bu yazılar.

OSMANLILARIN GÜNEYE YÖNELİK DENİZ POLİTİKASI*

Silahların ve gemilerin gücü ancak görmekle anlaşılır, tarif etmek mümkün değildir.

SELMAN REİS, 1525

I

9.1

Albuquerque 1513'te Kızıldeniz'e girdiğinde, buradaki durumu kralına şu sözlerle rapor etmişti: "Gelişimizin duyulmasıyla [yerli] gemilerin tümü sırra kadem bastı; kuşlar bile su üzerinden kayboldu; Kızıldeniz, bizim gelişimizle öylesine kasvete bürünmüş, öylesine terk edilmişti ki." Bu alıntı *Lusiadas*'ın ve Portekizli tarihçilerin destansı tarzlarından hiç de geri kalmaz, gerçekliği ne kadar aktardığı ise kuşku götürür. Bu anlatım şüphesiz Hint Okyanusu'ndaki durumla bağdaşmıyordu.¹

1525'te Kahire'de Sadrazam İbrahim Paşa'ya rapor veren Osmanlı denizcisi Selman ise Kızıldeniz'deki Osmanlı gücünü şöyle anlatıyordu:

Her bir gemi ağız açmış birer ejderhadır. Bu diyara gelüp ve bu yerakları ve bu gemileri görmeyen ahvaline muttali olmaz; dillerle tabir değildir;... Portakal [Portekizliler] gelüp Tur denizine dahl etmemişdir, Tur denizine gelmemeğe bais bu gemiler ve bu yeraklar havfından olmuştur.²

Bu sözler de gerçek dışıydı ve Osmanlıların Hint Okyanusu'ndaki durumunu yansıtmıyordu.

Tarihçiler, Portekizlilerin Doğu, özellikle de Müslüman dünyasının önde gelen çevrelerinde derin etkiler bıraktıkları, Osmanlıların da varlıklarını Yemen, Basra ve Lahsa kıyılarında hissettirdikleri konusunda hemfikir; ancak karşıt tarafların ağırlıklarını hakkıyla değerlendirebilmek için

* *Kanuni ve Çağı: Yeniçağda Osmanlı Dünyası* (ed. M. Kunt ve C. Woodhead), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998. Aslı İngilizce olan bu makalemin çevirisinde dikkatimi çeken bazı terim hatalarını düzeltmeye çalıştım.

hâlâ yeterli bilgiye sahip değiliz. Soruna ilk dikkati çeken, yaklaşık yetmiş yıl önce, “Frenklerin ve Müslümanların eksik ve sık sık birbiriyle çelişen anlatımlarını dengelemek ve tarihsel gerçeğe uygun bir hale getirmek için çok çalışma ve dikkat gerekiyor” diyen İngiliz şarkiyatçı Denison Ross oldu. O zamandan bu yana Osmanlıların güney denizlerindeki yayılması, Arabistan ve doğu Afrika kıyıları boyunca deniz ve kara örgütlenmeleri ve Levant ile Hint Okyanusu arasındaki ticari etkinlikleri konularında bilgimizi artıran birçok çalışma yapıldı. Bununla birlikte bu konudaki bilgilerimiz, Osmanlı tarihinin diğer yönleri ve Avrupa tarihinin çok büyük bir kısmı hakkındaki bilgilerimizle karşılaştırıldığında, hâlâ doyurucu olmaktan uzaktır.

Osmanlıların güneydeki (kara ve deniz) etkinliklerini karanlıkta bırakan nedir? Osmanlı tarihçiliğinin 16. yüzyıl hakkındaki ketumluğu İran, Arabistan ve Afrika ülkelerinin yerli tarihçilerinin etraflarındaki dünyaya karşı ilgisizliği ve son zamanlara kadar mevcut zengin arşiv malzemelerinin (özellikle Osmanlı ve Portekiz) kullanımındaki engeller ya da ihmal-kârlık, Osmanlı güney politikasını daha iyi anlamamızın önünde duran etkenler arasında sayılabilir.

Son otuz yıl içinde –aralarında Braudel, Lane, Magalhães Godinho, Meilink-Roelofs, Boxer ve Steensgaard da olmak üzere–⁴ birçok Batılı tarihçi Doğu ticaretine ilgi duydu; Ortadoğu’dan geçen ticaret yollarının, 16.yüzyılın ilk çeyreğinde Portekizlilerin Hint Okyanusu’na girip Kızıldeniz ve Basra Körfezi’nin girişini kapatmalarının ardından, yüzyıl ortalarında eski önemini yeniden kazandığını gösterdiler. Bütün bu tarihçiler, Ortadoğu dillerindeki özgün kaynakları kullanamadıkları halde, ilke olarak Levant ticaret şirketlerinin ve azınlık toplumlarının kayıtlarına bakarak, her zamanki Avrupa merkezli değerlendirmelerinin tersi bir çabaya girdiler ve konunun araştırılması için bazı yol açıcı ve teorik katkılarda bulundular.

Bunları tamamlayan, Osmanlı güney politikasını evrensel bir perspektife oturtmaya çalışan Osmanlı tarihçilerinin –İnalçık, Hess, Blackburn ve Mandaville gibi–⁵ çalışmaları oldu; bu yazarlar, yeniçağ tarihçilerinin Osmanlılara bakışını göz önünde bulundurmak gerektiğini gösterdiler. Bernard Lewis de, Osmanlıların Hint Okyanusu’ndaki etkinlikleri için üs olarak kullandıkları Arap topraklarının tarihi konusunda Osmanlı arşivlerinin araştırılmasının önemini ilk vurgulayanlardan biridir.⁶

Burada, özel bir önem taşıyan üç başka araştırmacıdan da söz etmek gerekli. Bu araştırmacıların yerel arşivler ve kaynak olarak anlatılar üzerine yaptıkları çalışmalar, Osmanlıların Ortadoğu'nun güneyindeki geçmişi konusunu çok daha geniş bir tarihyazımı geleneğine oturtabilmeyi mümkün kıldı. Bir dilci olan Fransız araştırmacı Aubin, çeşitli çalışmalarında, ama özellikle de *Mare Luso-Indicum*'da, 16. yüzyıl Hint Okyanusu tarihiyle bağlantılı Portekiz ve İran malzemesinin genişliğini göstermiştir.⁷ Sergeant'ın bazı Hadramî kayıtlarını Arapça'dan İngilizce'ye çevirmesi, Arapların o dönemde bölgedeki Osmanlı etkinliklerine dair yaklaşımlarını anlama konusunda geniş bir pencere açar.⁸ Orhonlu, Sergeant'ın araştırması üzerine yaptığı olumlu bir eleştiride, çalışmanın "Yemen'deki Türk yöneticilerin Arap kıyı bölgelerinde Osmanlı yönetiminin kurulmasında Osmanlı yetkililerinin belirttiğinden çok daha aktif" olduklarını gösterdiğine işaret eder.⁹ Orhonlu, 1559 Bahreyn seferi konusundaki kendi çalışmasında, Celalzâde, Peçevî ve Mustafa Âli gibi önemli tarihçilerin çalışmaları türünde Osmanlı anlatı kaynaklarındaki bilgi azlığından dolayı ciddi zorluklar çektiğinin farkındaydı.¹⁰

Artık, bütün bu tarihçilerin çalışmalarından yararlanarak güneyde ve güneydoğudaki Osmanlı varlığının daha düzgün ve genel bir manzaranın sunulması mümkün. Bununla birlikte 16. yüzyıl Osmanlı tarihinin bu yönüne dair en güvenilir kaynakların büyük bir kesimine –Portekiz ve Osmanlı arşiv birikimine– hâlâ dokunulmadığı da unutulmamalı.¹¹ Bu yüzden Osmanlıların böyle geniş bir alandaki siyasi, askeri ve sosyoekonomik başarılarının her ayrıntısını ortaya koymak henüz olanak dışıdır. Aşağıda anlatılacaklar ancak bir ön değerlendirme olabilir.

II

...Da Gama'nın mürettebatından ilk kişi Kaliküt'e vardığında yanı-
na İspanyolca konuşan iki Tunuslu yaklaştı ve "Hangi şeytan attı si-
zi buraya?" diye sordu. O da cevap verdi: "Buraya Hristiyan ve ba-
harat aramaya geldik"¹² (*Vimos buscar cristãos e especiaria*).

Gerçekten de Portekiz'in emperyalist serüveni –*o advento do imperi-
alismo da pimenta*–¹³ şaşırtıcı bir hızla ulaşmıştı. Hedefi, özellikle de Albu-
querque'nin Portekiz'in Doğu valisi olduğu 1510 yılından sonra, Kızılde-
niz'in girişini kapatmak ve Basra Körfezi'ne girişi kontrol etmek üzere

Hürmüz'ü tutmaktı. Bu politika Levant'ın ve bazı Avrupa ülkelerinin ekonomilerini olumsuz yönde etkiledi. O dönemde Hint Okyanusu'nda bu Avrupalı ziyaretçilere kafa tutacak hiçbir deniz gücü yoktu. Memlûk kuvvetleri varlıklarıyla Mısır ticaretine ani ve sert bir darbe vuran Luzitanyalıları geri püskürtmekte yetersizdi. Atlas Okyanusu üzerinden Lizbon'a 1513'te üç *nau*'nun (büyük geminin) 500.000 kg ve 1517'de altı *nau*'nun 2.000.000 kg'dan fazla baharat taşıdığı dönemde Mısır ekonomisi kriz içindeydi.¹⁴ Osmanlılar Memlûkleri egemenlikleri altına aldıklarında, Hint Okyanusu'nda "ticari bir organizasyon tarafından desteklenen ekonomik amaçlı siyasi bir deniz gücü" kurulmuş durumdaydı.¹⁵

O halde Osmanlıları okyanus kıyılarına çeken neydi? Osmanlı politikalarını planlayanların özellikle ekonomik açıdan güneye yönelik bir büyük projeleri var mıydı? İncalcık ve Orhonlu'nun, Osmanlıların bu kendilerine oldukça uzak dünyadaki siyasi ve ticari gelişmelerin farkında oldukları yolundaki pozitif yaklaşımlarına katılabilir miyiz?¹⁶ Yoksa Akdağ'ın, Coçuk'un, Osmanlıların bu konuda pek fazla bir perspektife sahip olmadıkları şeklindeki negatif düşüncesini mi kabul etmeliyiz?¹⁷

Safeviler ve Memlûklerle doğu ve güneydoğu Anadolu için yapılan mücadelenin siyasi ve askeri sebeplerinin ardında hiç şüphesiz Anadolu ve komşuları arasındaki ticari ve iktisadi bağlar yatıyordu. Coğrafi açıdan bakıldığında Osmanlı Anadolu'su doğu Akdeniz ile İran, Irak ve Suriye arasında olağanüstü bir konuma sahipti; bu bölgelere giden kervan yolları Osmanlı toprakları üzerinden geçiyordu. Bu arada Mısır da Afrika, Asya ve Avrupa arasında ticari malların değiş tokuşu anlamında çok önemli bir konum kazanmıştı. Mısır'ın pamuk, kumaş ve şeker gibi mamul maddeleri ve hububatı çeşitli ülkelere pazarlanıyordu.¹⁸ Buna karşılık, Memlûk donanması için gerekli malzeme de Anadolu'dan geliyordu. Kereste, demir ve zift önce İskenderiye'ye getiriliyor, ardından Kahire ve Süveyş'e götürülüyordu. 1517'den önce aralarındaki sıkı rekabete rağmen Osmanlılar güney komşularına silah, demir ve kereste sağlayarak yardım ettiler; ayrıca Memlûkler Portekizlilere karşı "Rumî" (Osmanlı) gönüllüler de kullanıyorlardı.¹⁹ Mısır'ın fethedilmesinin ardından, Osmanlılar Hicaz'daki kutsal yerlerin muhafızlığı gibi ek bir sorumluluk üstlendiler, bu arada Hint Okyanusu çevresindeki çeşitli Müslüman hükümdarların Portekiz'e karşı yardım istekleriyle karşılaştılar.²⁰

İstanbul yönetimi nüfuzunu güneye doğru genişletirken güçlü toplar ve ateşli silahların avantajından yararlandı. Daha önce Memlûk donanmasında hizmet veren ve Cidde'yi Portekizlilerin müthiş bir saldırısına karşı başarıyla savunan Osmanlı denizcisi Selman Reis 1525'te verdiği raporda Osmanlıların bölge denizlerinde başarı kazanmak için yeterli koşullara sahip olduğunu vurguluyordu. Cidde'de üslenmiş ve "Hindistan'da Portekiz egemenliği altında tüm kale ve limanları ele geçirmek için" hizmete hazır on sekiz gemi ve çeşitli tipte 106 büyük top vardı. Bununla birlikte Selman, bağlı olduğu yönetimin politikasından hoşnut değildi:

İnsan bunların [gemilerin] ve silahların Cidde'de boş boş yattığını görünce elim duygulardan kaçamıyor... eğer onlar [Portekizliler] bu gemilerin kullanım dışı ve mürettebattan yoksun olduğunu duysalar büyük bir armadaya gelmeleri mukadderdir; bu gemilerden başka bu uğursuz Portekizlileri engelleyecek hiçbir şey yok.²¹

Ekonomik etkenler de göz önünde bulundurulmalı. Selman'ın geniş ölçekli ticari hareketlenmelerin de farkında olduğu ortaya çıkıyor. Raporun bu bölümü muhtemelen Osmanlı güney politikasının gelişimini etkilemişti. Kızıldeniz'deki etkin Portekiz blokajına karşın, H 933-34/M 1527-28 tarihli bir Osmanlı hesap pusulasından görüldüğü üzere, ticari etkinliklerden hâlâ sınırlı bir miktar gelir elde ediliyordu.²² Hint Okyanusu'nda daha etkili olsalardı, Osmanlıların daha fazla gelir elde edecekleri açıktı. Portekiz ve Hadramî kaynakları Portekizlilerin ticari gemilere verdiği zarardan sık sık söz eder. Hadramî kaynaklarından *Tarih eş-Şihri*'de yer alan bir rapora göre, 1528'de bir Portekiz gemisi Şihr limanına gelerek kökboyası yüklü bir Osmanlı gemisine meydan okumuştur.²³ Gaspar Correia'nın anlattığına göreyse, Portekizliler ile Osmanlılar 1529'da Hindistan'dan Kızıldeniz'e karabiber taşıyan büyük bir gemi için kavga tutuşmuşlardı.²⁴ Bunlar birçok çatışmanın sadece iki örneğidir. Bu sınır bölgesinin güvenliğini sağlamak ve güneye doğru genişlemeyi sürdürmek üzere 1530'da Süveyş'te yeni gemiler inşa etmek için Osmanlı yönetimi yaklaşık iki milyon *akçe* harcadı.²⁵ Ertesi yıl, Portekiz'in Venedik büyükelçisi Pero Caraldo'nun verdiği rapora göre, "[Süveyş'te] 40 küçük kadirga, 10 büyük kadirga ve 20 irili ufaklı tekne hazırlanıyor[du]... Donanma hazır olur olmaz Paşa [Mısır valisi] Süleyman, Kral'ın armadasını aramak üzere denize açılacak[tı]."²⁶

1531 sonunda Osmanlı kadirğaları Hint Okyanusu'nda Portekizlilere kafa tutmaya ve Osmanlı desteğine ihtiyaç duyan Müslüman devletlere yardıma hemen hemen hazırdu. Hindistan'dan²⁷ ve ertesı yıl da Venedik'ten²⁸ Lizbon'a ulaşan haberlerde Osmanlıların Hindistan'a kadar uzanan bir saldıruya geçmekte kararlı olduğu bildiriliyordu. Ne var ki bu niyet pratiğe geçirilemedi. Akdeniz'deki ve Safevı sınırlarındaki gelişmeleri daha acil ve önemli bulan Osmanlı yönetimi Süveyş'teki topların ve savaş levazımının Akdeniz'e nakledilmesini, Mısır beylerbeyi Süleyman Paşa'nın da İran yolundaki sultana katılmasını emretti.²⁹ Uzun süre hazırlık yapılmasına rağmen Osmanlı donanmasının Hint Okyanusu seferi böylece ertelenmiş oldu.

Ama söz konusu sefer 1538'de, Osmanlıların Hint Okyanusu'nda topladıkları en güçlü donanmayla gerçekleştirildi. Komutası altındaki 72 gemiyle Süleyman Paşa önce Aden'i aldı, ardından Diu açıklarında Hindistan sularına çıktı. Bu durum Estado da Índia'nın nüfuzu için açık bir tehdit oluşturmuşsa da, Portekiz'in okyanus donanması ile Osmanlıların Akdeniz tipi kadirğaları arasında büyük bir deniz savaşı olmadı. Genelde, Diu seferinin Osmanlı lehine sonuçlanmadığı kabul edilir. Bununla birlikte bu yaklaşım, bu deniz seferi sürecinde ve sonucunda, daha sonra Osmanlı güney politikasında önemli bir rol oynayacak olan Yemen eyaletinin kurulduğu gerçeğini gözden kaçırır.³⁰ Bir diğeri sonuç da, özellikle ateşli silahlar konusunda, Osmanlı teknolojisinin Hint Okyanusu çevresindeki Müslüman devletlere doğru yayılmasıdır.³¹ 1530'larda Osmanlı silah uzmanlarının Sumatra'daki Müslüman devleti Ae'ye kadar gittikleri görülüyor. Ae ile Batıklar arasında savaş ancak "Hükümdar'ın (Alaaddin) karabiber yüklü dört gemi gönderip uzun zamandır Mekke Boğazı'ndan, yani Kızıldeniz'den gelmelerini beklediği 300 Türkün ulaşmasıyla" Ae'in lehine döndü.³²

Portekiz kralının Estado da Índia'daki komutanlarına gönderdiği direktiflerin gösterdiği üzere, Osmanlıların okyanustaki ekonomik gelirlerden pay almak için her an gelebilecekleri izlenimini bırakan Diu seferi, Portekiz üslerinde şüphesiz korku yaratmıştı. Süveyş tophanesi ve tersanesi Portekiz deniz hedefleri için sürekli bir tehlikeydi. 1541'de Süveyş'te Dom Estavão da Gama'nın komutasındaki bir donanma Osmanlı kadirğalarını yakma girişiminde bulundu, fakat başaramadı.³³

Kızıldeniz'in efendisi olduklarını kanıtlayan Osmanlılar doğu Afrika'ya yönelik cüretli bir faaliyete başladılar. Habeşistan kralıyla çatışma ha-

lindeki Müslüman lider Ahmed ibn İbrahim'e gönderilen Osmanlı top ve tüfekleri özellikle önemliydi.³⁴ Osmanlıların bölgede tedirginlik yarattıkları, João de Sepulveda'nın Mozambik'ten Portekiz kralına gönderdiği 10 Ağustos 1542 tarihli mektubun satırlarında görülebilir:

Geçen yıl Malindi kıyısında Majestelerine, buraya gelen Rumilerin [Osmanlıların] hileleri nedeniyle ve o yıl büyük bir donanmayla gelip bu kaleleri alarak dostlarımızı cezalandıracaklarına cidden inanılması yüzünden çıkan karışıklığın ardından, işlerin size layık bir şekilde ilerlediğini arz etmiştim ... Ağustos sonunda Malindi'ye gittim; kendileri de çok ciddi onayladıkları için, Rumilerin buraya gelmesine kesin gözüyle bakılıyordu.³⁵

Bununla birlikte ekonomik kaygılar zaman zaman Osmanlılar ile Portekizlileri güney bölgeleri konusunda anlaşmaya yönlendirdi. Osmanlılar ticaret yollarının açık kalmasını, Hindistan'dan ve Uzakdoğu'dan karabiber ve başka baharat getirtmeyi istiyorlardı. Portekiz'in ise kuzeyin hububatına ihtiyacı vardı. Lizbon'da, Torre do Tombo'da bulunan belgelerden ve ayrıca Portekiz temsilcisi Duarte Catanho'nun etkinliklerinden bildiğimize göre, 1538 sonrasında iki imparatorluk birbirine karşılıklı tam yetkili elçiler gönderdi.³⁶ Osmanlıların Müslüman tüccarların Hint Okyanusu'nda güvenle dolaşma istekleri ve Şihr-Aden-Zeyla hattının iki rakip deniz gücü arasında sınır olarak saptanması talepleri, pratikte Portekizliler tarafından yerine getirilemeyecekti; buna rağmen, 16. yüzyıl ortalarında Levant üzerinden yapılan baharat ticareti yeniden canlandı.

Bu arada Osmanlılar bir başka okyanus rotasında daha varlıklarını hissettiriyorlardı. 1546'da Bağdat valisi Ayas Paşa, Cezayir'in Şattülarap'taki Arap hükümdarına, Sultan Süleyman'dan "Basra üzerine yürüyüp kenti alma, oradan Hürmüz'e ve Hindistan'a gitme ve Portekizlilerle savaşma" emri aldığını yazdı.³⁷ Gerçekten de Basra'yı alan Ayas Paşa burada yeni bir beylerbeylik kurdu.³⁸ Ertesi yıl, Basra'nın yeni Osmanlı valisi, Basra Körfezi üzerinden giden deniz yolunun açılması isteğiyle Hürmüz'ün Portekizli *capitão*'suna bir elçi gönderdi.³⁹ 1548'de Osmanlılar sadece bir yıl önce kaybettikleri Aden'i geri aldılar ve iki yıl sonra da batı Arabistan kıyısında, Bahrein'in karşısında yer alan önemli bir liman olan Katif'i ele geçirdiler. Böylece Hint

Okyanusu havalisinde Osmanlı nüfuzu epeyce genişledi.⁴⁰ 16. yüzyıl ortalarında güney denizlerinin ve karalarının efendiliği yakın gibi görünüyordu.

1538'deki Diu seferinden sonra Hint Okyanusu'ndaki ikinci ve son büyük Osmanlı seferi 1552'de gerçekleşti. Bu kez hedef, Portekizlilerin deniz trafiğini ve körfezden çıkışı kontrol ettikleri en önemli yerlerden biri olan Hürmüz'dü. Tanınmış Osmanlı denizcisi ve coğrafyacısı, *Kitab-ı Bahriye*'nin yazarı Piri Reis 850 asker, 30 kadirga ve kalyonla Süveyş'ten yola çıktı. Önce Maskat kentini yağmaladı, ardından Hürmüz'ü kuşattı. Hürmüz'ün Portekiz valisi Alvaro de Noronha'ya göre böyle bir Osmanlı saldırısının başarısızlığa uğramasının tek nedeni şuydu: "Mühimmatı, barut ve diğer savaş malzemeleri son derece azdı; bunların büyük bir kısmını da boğazı geçerken batan bir kalyonla birlikte kaybetmişlerdi."⁴¹ İklim, deniz koşulları ya da savaş tarzlarındaki farklılıklar dikkate alınmaksızın Piri Reis bu başarısızlığın sorumlusu kabul edildi ve daha sonra idam edildi. 1554'te onun halefi ve bir başka yetenekli Akdeniz denizcisi olan Seydi Ali Reis de görevini –Piri Reis'in filosunu Süveyş Körfezi'nden geri getirmeyi– başaramadı. Osmanlıların çeşitli tipte büyük toplara sahip ve daha çok kıyı savaşlarına uygun Akdeniz tipi kadirgaları Hint Okyanusu'nun açık denizlerinde ya daha hızlı Portekiz gemilerince ele geçirildiler ya da denizde harap oldular.⁴²

III

Braudel'in "Türkiye-Portekiz savaşı"ndan⁴³ (1560-1563) söz etmesine karşılık, güney denizleri, Akdeniz'den farklı olarak, 1554'ten sonra başka geniş çaplı Osmanlı seferi görmedi. Fakat bu, bölgedeki deniz faaliyetlerinin tümüyle sona erdiği anlamına gelmiyor. Osmanlılar Arabistan ve doğu Afrika kıyılarında kara hâkimiyeti kurmayı başarmışlardı; bu durum denizlerde de var olmalarını gerektiriyordu. Mısır'ın 1517'de fethedilmesiyle Süveyş'te Osmanlılara kalan Memlûk limanı ve tersanesi, Osmanlıların güneye doğru genişlemesinde çok önemli bir rol oynadı. Süveyş tersanesi konusunda muntazam bilgi olmamasına rağmen, eldeki dağınık bilgiler durumu biraz olsun aydınlatılabilir.⁴⁴

Selman Reis Mısır kapudanı unvanıyla Süveyş'teki ilk Osmanlı deniz kumandanı oldu. Onun 1525 tarihli raporu o yıl Cidde'de üslenen Süveyş filosundaki gemilerin ve topların durumu hakkında birinci elden bilgi sağlar:

GEMİLER (hepsi Akdeniz tipi)

6 baştarde

8 kadirga

3 kalyate

1 kayık

SİLAHLAR

7 badaluşka, kaleleri bombalamak için

13 yantopu

57 zarbozan

29 şayka

95 demir top

97 ufak top

400 kantar barut

530 bakır badaluşka güllesi

900 bakır ufak top güllesi

Raporda ayrıca zift, yelken bezi ve kürek gibi denizcilik malzemeleri de belirtilmektedir.⁴⁵ Gemi yapımında çalışan elli kalafatçı, yirmi marangoz, iki demirci ve iki bıçkıcı da sayılmıştır. Buradaki kalafatçı ve marangoz sayısı Gelibolu (1518) ya da Galata'daki (1530) ana tersaneler için verilen sayılardan daha yüksektir.⁴⁶ Liste yirmi topçu ve Anadolu'dan toplanan 1000 denizciyi de içermektedir. Selman Reis Süveyş tersanesine sekiz yıl içinde 1.200.000 Mısır *sultani*'si gönderildiğini tahmin ederken, bir Osmanlı hesap defteri H 937/M 1530-31'de Süveyş'te gemi yapımına ayrılan para için resmi rakamı yaklaşık iki milyon *akçe* olarak verir.⁴⁷

Selman'ın anlattıkları ve daha sonraki gelişmeler, 1531'de aldığı bilgiyi rapor eden Pero Caraldo'nunla karşılaştırılabilir:

Süveyş'te bulunmuş ve İskenderiye'den buraya [Venedik'e] gelen bir adama göre, Süveyş'te 40 küçük kadirga, 10 büyük kadirga, 20 büyük (*não*) ve 10 küçük (*fusta*) gemi hazırlanmaktaymış... Bu amaçla 3000 adam sürekli çalışıyormuş. Sultan (*o Turquo*) Süveyş'e yelken bezi, ip, top ve savaş malzemesi gönderilmesini emretmiş. Keresteler Süveyş'e develerle taşınıyormuş. 3000 yeniçeriye ek olarak, buraya kürekçiler ve başka adamlar da gönderil-

miş... donanma komutanı Hadım Süleyman Paşa (o *governador do Cairo*) olacakmış.⁴⁸

Osmanlı donanmasında çalışan bir Venedik deniz subayının raporu da Venedik topçuları, kürekçileri, marangozları, kalafatçıları ve subaylarının da Osmanlı donanmasının ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olduklarını söylemektedir.⁴⁹

Yetmişten fazla gemiyle oldukça büyük olan Osmanlı Kızıldeniz filosunun karşılaştığı güçlükler bu donanmanın yapısı, tertibi ve açık deniz politikasıyla açıklanabilir. Her şeyden önce, Osmanlılarda, “[yetenekli denizcilerden oluşan küçük çekirdeği] eğitecek ve genişletecek kararlı bir politika” yoktu.⁵⁰

Süveyş filosu dışında, Moha’da üslenen, Aden ile Bâbü’l-Mendeb’i savunmak ve korsanlık yapmak üzere kullanılan küçük bir filo daha vardı. 16.yüzyıl ortalarından itibaren bu deniz birliği Moha kapudanının komutası altındaydı. Osmanlıların Yemen eyaletine ilişkin bir belgeye göre Moha’da 1561 yılında aralarında reisler (rüesa), denizciler (azeban) ve ustalar (alâtçıyan) bulunan 141 adam vardı. Aynı belgede Mirliya Sefer Bey, aynı zamanda Hind Denizi kaptanı anlamına gelen “kapudan-ı derya-yı Hind” unvanını taşımaktaydı.⁵¹ Bu görev, ilgi alanının Kızıldeniz’le sınırlı olmaması açısından özellikle ilginçtir. Bu deniz örgütlenmesi aracılığıyla Osmanlılar Hint Okyanusu’ndaki meselelere karışma hakkı ve bölgenin yüklü gelirlerinden pay alma şansını elde ettiler.

Ne var ki Osmanlılar Basra Körfezi’nde hiçbir zaman büyük bir donanma tutmayı başaramadılar. Basra’da gemi inşasında kullandıkları malzeme uzak yerlerden sağlanıyordu. Örneğin kereste Anadolu’nun güneyinden, Maraş civarındaki dağlardan geliyordu.⁵² Basra donanmasının başındaki görevli, Lahsa kapudanı (yani Arabistan’ın doğu kıyılarında üslenen gemilerin kaptanı) olarak tanınıyordu. Bölgedeki gemilerin işlevi Portekizlileri, bazen de sadece yerel Arap faaliyetlerini gözlemekten ibaretti.⁵³ Şat-tülarap bölgesindeki Osmanlı yönetimi hep güçlüklerle karşı karşıyaydı ve Arapları kontrol altında tutmak için sürekli bir deniz gücü gerekiyordu.⁵⁴

IV

Osmanlı arşiv kayıtları, özellikle de merkezi yönetimin Mısır, Yemen, Basra, Lahsa (1555’ten itibaren) ve Habeş valilerine gönderdiği emir-

lerin yer aldığı mühimme defterleri, bu uzun sınır bölgesinde ticari, askeri ve idari hayatın nasıl düzenlendiğini göstermektedir. Diğer yararlı ayrıntılar, yapılan atamalar, verilen nişanlar vb ile ilgili ruus defterlerinde, ayrıca gelir-giderlere, maaşlara ve ücretlere ilişkin maliye defterlerinde bulunabilir. İnalıcık, askeri yaklaşımın genel olarak o uzun beylerbeylik oluşumu sürecini belirlediği görüşünü taşısa da,⁵⁵ ele aldığımız konuda ekonomik yönelimler, belki daha fazla değil ama, en azından eşit önemdeydi.

Yemen’de –Mısır, Habeş, Basra ve Lahsa’da olduğu gibi– daha fazla nakit para elde etme ihtiyacından dolayı, Rumeli ve Anadolu gibi ana bölgelerde uygulanmakta olan temel tımar sistemi idari açıdan uygun değildi. Yaygın mültezim kullanımı ve bunun kontrolünün merkezi yönetime getirdiği güçlükler, Osmanlının güneye doğru yayılmasının değişken doğasına bir ölçüde açıklık getirebilmektedir.⁵⁶

16. yüzyıldan kalma bazı yıllık kayıtlar Yemen’deki Osmanlı mali örgütlenmesinin belirli esaslarını yansıtmaktadır. Gelirler, büyük ölçüde mültezimlerce toplanan arazi vergilerinden (harac-ı arazi), ticari mallardan alınan vergiler ile kira bedellerinden (mukataat), limanlar (iskeleha) üzerinden yapılan alışveriş ve ticarete koyulan vergilerden ve diğer muhtelif kaynaklardan oluşuyordu. Gelirin büyük kısmı dört ana sancaktan, Zebid, Taiz, Sana ve Sâde’den geliyordu. H 969/M 1561-62 yılında Zebid ile ona bağlı bölgelerden 5.795.080 *pare* toplanmıştı; bunun 4.657.665 *pare*’lik kısmını arazi vergileri, 1.137.415 *pare*’lik kısmını ise diğer iltizam kaynaklarından elde edilen gelirler oluşturuyordu. Eyaletten alınan liman vergilerinin toplamı (Moha, Aden, Salif, Kameran, Cezan, Hüdeyde ve Şihr için) 4.237.806 *pare*’ydi. Tablo 1, yüzyılın ortası ile sonundan seçilen ve genel durumu gösteren yıllarda iskelehadan gelen gelirin oranını göstermektedir.

TABLO 1. YEMEN EYALETİ’NİN GELİRLERİ (PARE CİNSİNDEN)⁵⁷

YIL	ARAZİ VERGİSİ VE İLTİZAM	LİMAN VERGİLERİ (İSKELEHA)	DİĞER	TOPLAM
H 969/ M 1561-62	20.681.358 (%65,5)	4.273.806 (%13,5)	6.775.787 (%21)	31.730.951
H 1008/ M 1599-1600	8.829.288 (%54)	4.845.951 (%29)	2.479.815 (%17)	16.425.054

1560'larda görece düşük bir orana sahip (yak. %13,5) olsa da, liman vergilerinden gelen gelirin Osmanlılar için önemi yüzyılın ikinci yarısı boyunca, özellikle eyaletteki diğer kaynaklardan toplanan gelirlerdeki düşüşten dolayı, belirgin bir biçimde artmıştı. Kızıldeniz ticaretinin giderek daha büyük önem kazandığını, 1560-1564 arasında İskenderiye'den (dolayısıyla Osmanlı egemenliğindeki Kızıldeniz üzerinden) Venedik'e deniz yoluyla taşınan karabiber miktarındaki artış kanıtıyor: Bu dönemde yıllık ortalama miktar 1.310.454 libreydi; oysa 16.yüzyıl başlarında Portekiz müdahalesi olmadan önce Venedik'e yılda yaklaşık 1.150.999 librelük ürün ulaşıyordu.⁵⁸ Portekiz kaynakları da Kızıldeniz ticaretinin yeniden canlanışına dair örneklerle doludur. O zamanlar Goa genel valisi olan Antão de Noronha 1566'da Portekiz krallığına yazdığı bir mektupta, Açe ve diğer Müslüman gemilerinin Kızıldeniz'e yılda 20.000-25.000 kental karabiber taşınmasına karşılık, Hindistan'dan Ümit Burnu'nu dolaşarak gelen Portekiz gemilerinin Lizbon'a ulaştırabildiği miktarın ancak 10.000-12.000 kental olduğunu belirtir.⁵⁹ Bu durum sadece Portekizlilerin politikalarını değiştirmiş olmalarıyla açıklanamaz; bu aynı zamanda Kızıldeniz rotası boyunca gelişkin bir Osmanlı örgütlenmesinin varlığından da kaynaklanmaktadır.

Beylerbeyi, toplanan gelirleri, eyaletteki askeri ve idari harcamaların doğrudan karşılanmasında kullanıyordu. Gelirin çoğu askeri/idari görevlilerin (beylerin) maaşlarına ve askerlerin ücretlerine gidiyordu. Yemen, tımarlı eyalet değil, salyâneli (maaşlı ve ücretli) eyaletti.⁶⁰

H 969/M 1561-62'de askeri ve idari personelin maaşları eyaletin toplam gelirinin %70'ini oluşturuyordu. Bunun ve diğer harcamaların karşılanmasından sonra kalan miktar irsaliye olarak İstanbul'a gönderiliyordu. Bu, Yemen'in merkezi yönetime mali açıdan sağladığı yararı göster-

TABLO 2. YEMEN EYALETİ'NİN HARCAMALARI (PARE CİNSİNDEN)⁶¹

YIL	BEYLERBEYİ MAAŞI	ÜMERA MAAŞLARI	HÜKÜMET GÖREVLİSİ VE ASKER ÜCRETLERİ	DiĞER	TOPLAM
H 969/ M 1561-62	1.667.928 (% 6)	2.166.639 (% 8)	18.479.035 (% 69)	4.424.410 (% 17)	26.738.009
H 1008/ M 1599-1600	294.390 (yak.% 1)	2.477.071 (% 12)	15.639.609 (% 68)	4.337.422 (% 19)	23.015.492

mektedir. 1561-62'deki Yemen hesap kayıtları, o yıl İstanbul'a irsaliye olarak 2.028.000 *pare* yollandığını belirtiyor.⁶² Bu miktar toplam gelirin %6,4'üne karşılık geliyordu. 1595 yılında anlaşıldığı kadarıyla 668.479 altın sikke (sikke-i hasene) toplam gelirin 110.000 sikkelik bölümü (%16,5) başkente gönderilmişse de,⁶³ bu muhtemelen olağandışı bir durumdu. Yüzyılın sonlarında kuzeybatı Avrupa ticaret şirketlerinin doğu Akdeniz ticaretine kesin bir darbe vurmasından dolayı Osmanlıların Yemen'de bütçe açığı vermeleri olağan hale gelmişti. 1599-1600'e ait ve bu durumu gösteren bir belgeye göre, sadece maaş ve ücretlere giden *pare* (18.678.070 *pare*) toplam gelirin yaklaşık iki milyon üzerindedir; bu, temelde, arazi vergisi ve iltizamdan gelen *pare* miktarının büyük ölçüde azalmasının bir sonucudur. Bu yüzden o yıl başkente irsaliye gönderilememiştir.⁶⁴ Arşiv belgeleri böylesi durumlarda bütçe açığını kapatmak için Mısır hazinesinden para aktarıldığını gösteriyor.

Yüzyıl sonunda, sürekli açık verme eğilimi karşısında, Yemen'de güçlü bir Osmanlı varlığını sürdürmenin çekiciliği, mali açıdan, açıkça ortadan kalkmıştı. Üstelik Yemen'deki yerel Zeydî kabileleriyle neredeyse aralıksız çatışma halinde olan Osmanlılar bölgede geniş bir askeri güç bulundurmak zorundaydılar. Ne var ki gelir kaynaklarının gitgide kuruması ve başka kazanç kapılarının nispeten azlığı, 1635'e gelindiğinde Osmanlıların eyaleti terk etme kararı almalarına yol açtı.

Osmanlı egemenliğinin güneye doğru Yemen, Habeş, Basra ve Lahsa'ya kadar yayılması batı, kuzey ve doğuya doğru olan genişlemeyle, en azından 16. yüzyılın birinci yarısı itibarıyla, bir ölçüde paralellik taşımaktadır. Osmanlılar Portekizliler karşısında, özellikle de Hint Okyanusu'nu çevreleyen Müslüman ülkeler arasında, gerçek bir emperyal devlet duruşu sergileyebilmişlerdi. Lahsa valisi Mustafa Paşa'nın 1559'da Bahreyn'i ele geçirme girişimi, 1562-64 yıllarında karşılıklı imparatorluk elçileri atanması, Ali Paşa'nın 1581'de Muskat'a taarruzları, ardından 1585 ve 1589'da Portekizlileri Mozambik kıyısından sürme teşebbüsleri Osmanlı devletinin Hint Okyanusu'nda varlığını hissettirmesini sağladı. Fakat Osmanlılar bu yayılmadan umdukları yararı elde edemediler. Ne Portekizlileri bölgeden sürmeyi başarabildiler, ne de 16. yüzyıl sonunda, Hint Okyanusu'na yeni bir siyasi ve ticari renk verecek olan Felemenk ve İngiliz şirketlerine engel olabildiler.

16. YÜZYILDA HİNT OKYANUSU: PORTEKİZ EGEMENLİĞİNİN KURULMASI*

Hıristiyanlığı ve baharatı bulmaya geldik.

VASCO DA GAMA, 1498

Memlûk sultanı emrettiği donanma inşası için gerekli keresteyi ... savaş halinde olduğu Padişahın (Turco) hâkimiyetindeki İskenderun'dan getirtti.

JOÃO DE BARROS

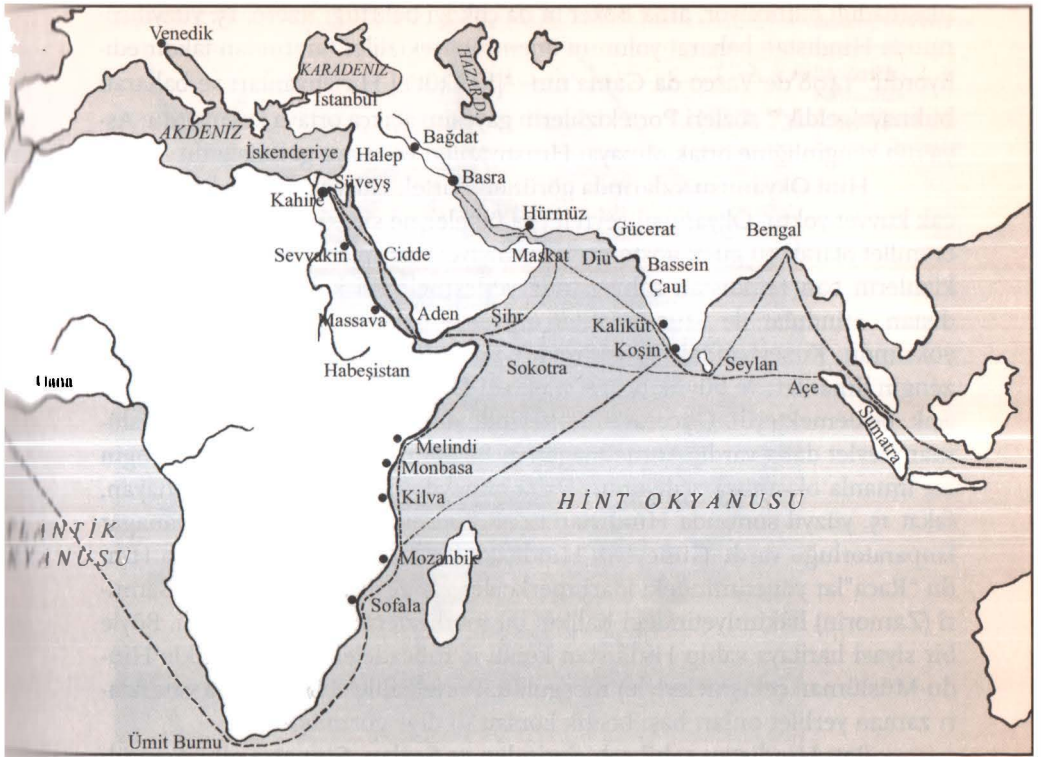
15. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın sonlarına kadar geçen zaman içinde Avrupalılar dünyanın bir bütün ve denizlerin de yeknesak olduğunu düşünmeyi öğrendiler. Kaynakları tecrübe ve şahsi gözlem raporlarına dayanıyordu. İşte bu iki buçuk yüzyıllık süre içinde Avrupalılar dünyanın meskûn bölgelerinin çoğuna –deniz yoluyla varılabilen hemen hemen bütün ülkelere– ayak bastılar. Daha önce bilmedikleri geniş ülkeleri keşfettiler ve şu anda bildiğimiz dünyanın kabataslak şeklini çizdiler...¹

3.2

Avrupalıların yayılmasını yazan tarihçi J.H. Parry'nin yukarıdaki kelimelerle özetlediği “Keşifler Çağı”nda denizci milletlerden İspanyollar Amerika kıtalarında yerleşme alanları bulup iktisadi güçlerini artırırlarken, Portekizliler Afrika sahillerinde ve Hint Okyanusu'nu çevreleyen ülkelerin denize açık bazı liman şehirlerinde egemenlik kurdular.

Portekizlileri, Lizbon'da denize dökülen Tejo Nehri ağzından Asya sularına kadar götüren faktörler tarihçiler tarafından henüz tam olarak ortaya konmuş değildir. Bunu böylece kabul eden Portekiz deniz imparatorluğunun tanınmış İngiliz tarihçisi C.R. Boxer söz konusu etkenleri “dini, iktisadi, stratejik ve siyasi faktörlerin karışımı” olarak saptıyor ve önemlerine göre şöyle tasnif ediyor: a) Müslümanlara karşı Haçlı ruhu, b) Afrika'daki Guinea altınına erişme arzusu, c) Doğudaki Hıristiyanlığı temsil

* *Tarih Dergisi*, sayı 31, 1977, s.72-81'de yayınlanmıştır.

Harita 1. 16. yüzyıl başlarında Hint Okyanusu dünyası.

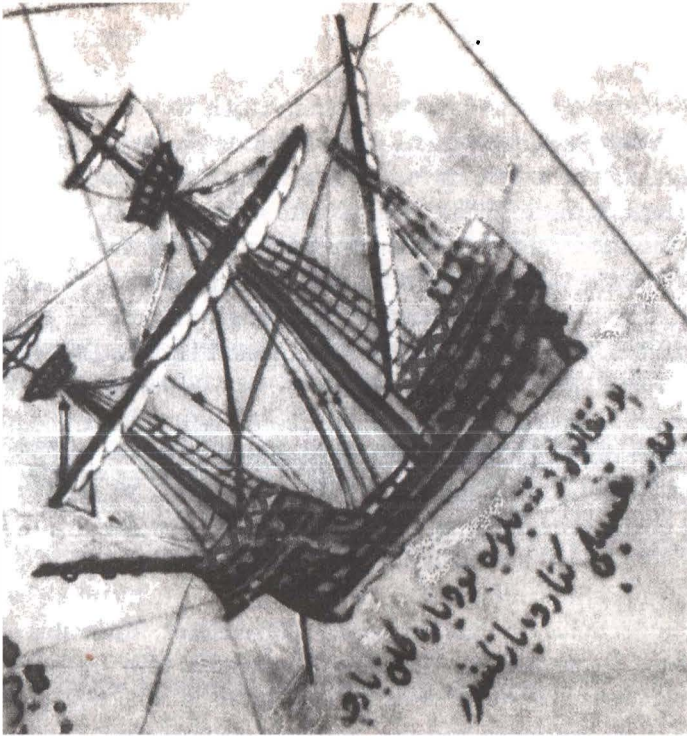
eden yarı menkıbevi Preste João'yu [Rahip-Kral Yohannes] arama isteği ve d) Doğudan gelen baharatın kaynağını bulma arzusu.²

Gerçekten de, 1487'de Bartholemeu Dias, Portekiz Kralı II. João'nun emriyle Ümit Burnu'nu dolaşmaya çıkarken, Arapça konuşan diğer bir Portekizli, Pero de Cavilha, doğuya Preste João'yu aramak ve baharat hakkında bilgi toplamak üzere Hindistan sahillerine geliyordu. Hürmüz'ü ve Kızıldeniz'i ziyaret eden ve Preste João'yu temsil eden Habeş imparatoru tarafından çok iyi kabul gören Portekizli misyoner Cavilha, baharat ticaretine bizzat tanık oldu ve 1490-91'de kralına bir rapor gönderdi. O tarihten sonra hayatının sonuna kadar Habeşistan'da kalan Cavilha'nın raporunun Lizbon'a ulaşım

ulaşmadığı bilinmiyor, ama Boxer'ın da çok iyi belirttiği üzere, 15. yüzyıl sonunda Hindistan baharat yolunun önemi Portekizliler tarafından takdir ediliyordu.³ 1498'de Vasco da Gama'nın "[Kaliküt'e] Hıristiyanları ve baharatı bulmaya geldik"⁴ sözleri Portekizlilerin gayesini açıkça ortaya koyuyordu: Asya'nın zenginliğine ortak olmaya, Hıristiyanlığı yaymaya gelmişlerdi.

Hint Okyanusu sularında görünen Portekizlilere denizde karşı koyacak kuvvet yoktu. Okyanusu çevreleyen ülkeler ne siyasi birlik, ne de denizci millet olarak bu gücü gösterecek potansiyele sahipti. Bu durum Portekizlilerin batı Hindistan sahillerinde yerleşmelerini kolaylaştırmıştı. Hindistan, Hindular ile Müslümanlar arasında bölünmüştü, siyasi birlikten yoksundu. Kuzeybatıdaki Müslüman Gücerat devleti Kambey ve Broç gibi zengin limanları ve büyük ticaret merkezi Diu ile Portekizlilerin saldırısına açık, beklemekteydi. Gücerat'ın güneyinde denizde kıyıları olan iki Müslüman devlet daha vardı: Ahmednagar ve Bicapur. Bicapur, Goa gibi zengin bir limanla okyanusa açıyordu. Daha güneyde denize çıkışı bulunmayan, fakat 15. yüzyıl sonunda Hindistan'ın en kudretli devleti olan Viceyanagar İmparatorluğu vardı. Güneybatı Hindistan kıyıları (Malabar) boyunca Hindu "Raca"lar yönetimindeki idari merkezler yer alıyordu; bu bölgede Sâmuri (Zamorin) hâkimiyetindeki Kaliküt bu merkezlerin en önemlisiydi. Böyle bir siyasi haritaya sahip Hindistan kendi iç mücadeleleriyle (özellikle Hindu-Müslüman çekişmeleriyle) meşguldü. Portekizliler Hindistan'a vardıkları zaman yerliler onları başı bozuk korsan (!) diye görmüşlerdi.

Batı Hindistan sahil şehirlerinden ve Seylan, Sumatra gibi Asya ülkelerinden gelen ticari mallar Arap ve Güceratlı Müslümanlar tarafından Basra Körfezi ve Kızıldeniz yoluyla Osmanlı ve Avrupa ülkelerine, Doğu Akdeniz'e ulaştırılırken Hürmüz ve Aden gibi kilit noktası teşkil eden limanlardan geçiyordu. Hürmüz, Basra Körfezi'ne giriş-çıkışı kontrol edebilen dünyanın en zengin antrepolarından biriydi. Aslında kaya parçalarından ibaret, içme suyu, yeşillik örtüsü olmayan bu kale-şehir mükemmel bir limana sahipti, Umman sahillerinde Maskat ve Kalhat gibi limanları da kontrol altında tutuyordu. Basra Körfezi'nde kıyısı olan İran şahlığı Şiiliğin bayraktarlığını yapıyor, Sünni Osmanlı sultanına karşı savaşa hazırlanıyordu. Körfezi kuzeyde Şattü'l-Arab ile birleştiren, Hindistan'dan gelen malları Suriye ve Anadolu'ya aktaran Basra ise, Irak'ta hâkim Türk ve Moğol hükümetlerinin sözde idaresi altında huzursuz bir yerdi.

Resim 3. Pîrî Reis'in 1513 yılında hazırladığı haritasında resmettiği bir Portekiz "barça"sı.

Aden liman şehri ile Kızıldeniz'e gelince: Yemen'e Benî Tâhir hanelerini hükmediyordu, kuzeyde Memlûk Sultanlığı Mısır, Suriye ve Hicaz'a egemendi. Mısır'ın Kahire ve İskenderiye pazarlarında el değiştiren Asya baharatından aldığı vergiler en büyük gelir kaynağıydı. Hint Okyanusu'na kapıları açık bu devlet denizci olmaktan çok uzaktı; bazı Osmanlı ve Avrupalı denizci ustaların hazırladıkları filolar Hint Okyanusu'nda güçlü Portekizlilere karşı koyabilecek kudrette değildi. Memlûkler kılıç savurmayı kürek çekmeye tercih ediyordu.⁵ Kızıldeniz'in Afrika kıyılarındaki Memlûk nüfuzu hemen hemen Sevvakin limanına kadar uzanıyordu. Daha güneydeki kıyılar ve doğu Afrika kıyıları (Sevâhil) boyunca bağımsız sayılabilecek Müslüman devletler yer alıyordu (Adal, Zeylâ, Malindi ve Mombasa); asıl işleri Yemen ve daha uzak memleketlerle ticaret yapmaktı.

Vasco da Gama, üç gemi ve 170 kişiyle ayrıldığı Lizbon'a iki yıl sonra iki gemi ve 55 kişiyle dönmüştü. Hindistan'da Kaliküt hâkimi Zamorin ile görüşmüş, Arap tüccarlar ile zengin Hindu racalar arasındaki sıkı ticari işbirliğini fark etmişti. Hint Okyanusu'ndaki bu düzenin ancak kuvvet kullanarak bozulabileceğini anlamıştı. Gerçekten de, Portekizliler planlarını tam bir şiddet ve hayret verici süratle tatbika koyuldular.⁶ 13 Eylül 1500'de maceralı bir yolculuktan sonra altı gemiyle Kaliküt'e varan Pedro Alvarez Cabral, ertesi yıl 2.000 *quintal*⁷ baharatla döndü. Bu defa Portekizliler Malabar'da Kaliküt'e rakip olacak bir baharat pazarını, Koçin limanını keşfetmişlerdi. Batı Hint Okyanusu'ndaki Mozambik adası Portekizlilerin güzergâhında menzil (*escala*) görevini yaparken⁸ Koçin de Hindistan sahillerinde bir Portekiz üssü olabilir.⁹ Kendisini şimdiden Doğu ticaretinin hâkimi¹⁰ gören Portekiz Kralı I. Manuel (1495-1521), askerlerinin toprak kazanmalarını değil, deniz trafiğini kontrol edecek kilit noktalara hâkim olmalarını istiyordu.

Vasco da Gama bütün doğu denizlerinin *admirante*'si tayin edildi ve biri 10, diğeri 4 büyük gemiden (*nau*)¹¹ oluşan iki filo ile Hint Okyanusu'na gönderildi. Portekizliler kendileriyle dost olmak isteyenlerle barış içinde yaşayacaklar, egemenliklerini tanımayanlarla da savaşacaklardı. Kızıldeniz'e baharat götüren gemiler (*naus de Meca*) amansızca takip edilecek, Mozambik'te bir kale yaptırılacak, Sofala'daki altın ticaretine el konulacak, Kilva (Kilwa veya Quilão) Portekiz üstünlüğünü tanımadığı takdirde tahrip edilecekti; kısacası doğu Afrika İslam tesirinden arınacak, ticaretine el konacaktı.¹² Bundan böyle Hint Okyanusu'nda devamlı kalacak Portekiz donanması, Müslüman tüccarların (*Mouros de Meca*) gelip baharat yükledikleri batı Hindistan limanlarını abluka altında tutacaktı. Portekizliler, yüzyıllardır Levant'a giden baharatı Lizbon'a getirecek askeri atılımı yapıyorlardı. Profesör Magalhães Godinho'nun deyimiyle "baharat emperyalizmi"¹³ devri başlıyordu.

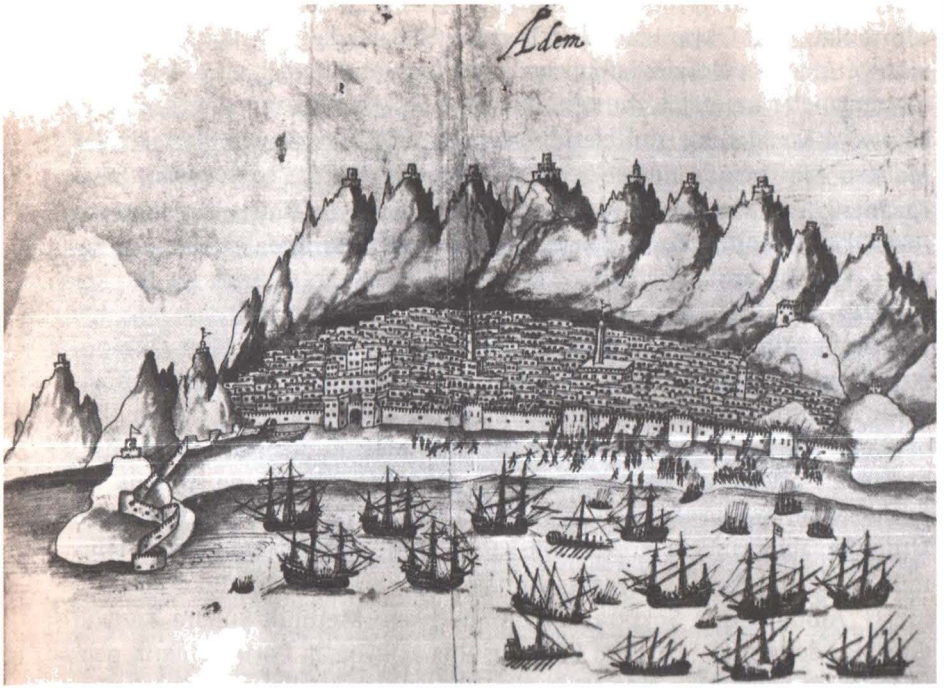
Vasco da Gama Ekim 1503'te Lizbon'a ikinci dönüşünde 30.000 *quintal* baharat getirmişti; Hint Okyanusu'nda da artık altı gemilik bir filonun koruduğu Koçin ve Keynanor'da (Cananor) iki ticaret mümessilliği (*feitoria*) vardı.¹⁴ Mart 1505'te 1500 asker taşıyan 16 *nau* ve 6 karavel ile Hindistan'a ilk genel vali (*vice-rey*) olarak gönderilen D. Francisco de Almeida'ya verilen talimatta, özellikle Malabar-Kızıldeniz ticareti üzerinde duruluyor, Levant'a giden baharatı durdurabilmek için Kızıldeniz ağzında veya

oraya en yakın bir yerde bir kale inşa etmesi emrediliyordu. İki kısma ayrılmış olan Hint Okyanusu'ndaki Portekiz filolarından (*capitanias-mores do mar*) birincisi Kızıldeniz'i ablukaya alıp Müslümanların Kaliküt'ten baharat getirmelerine engel olurken, ikincisi Kambey Müslümanlarının Sofala'ya veya Kızıldeniz'e gitmelerini önleyecekti.¹⁵ Gerçekten de, Portekizliler Malabar sahillerinde ticaret gemilerini kontrol etmeye başlamışlar, fakat Kızıldeniz'i abluka altında tutacak güce henüz ulaşamamışlardı.¹⁶ Yeni hareketler için yeni bir denizci beklenecekti. 1506 Nisanında işte bu yeni denizci Hint Okyanusu'na geldi. Tristão da Cunha'nın yanında bir filo kumandanı olarak gelen, sonradan "Büyük" lakabıyla tanınacak olan bu şahıs Afonso de Albuquerque idi ve beraberinde Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda uygulamak istedikleri yeni planları getirmişti. Albuquerque, Kızıldeniz'i kontrol altında bulundurabilmek için Sokatra adasına hâkim olup orada bir kale inşa etmek, sonra da Hürmüz adasının üzerine gitmek niyetindeydi. Portekiz'in bu ünlü denizcisi, kendileri için hiç de stratejik bir fayda sağlamayan Sokotra'yı Araplardan aldı ve Hürmüz şahlığına bağlı Umman sahillerindeki Koryat, Maskat ve Horfekkan'ı yakıp geçerek Hürmüz'e saldırdı. Ancak adayı 1515 yılından önce almak mümkün olmadı.¹⁷

Albuquerque Sokotra üzerine giderken, Memlûk Sultanı Kansuh Gûrî'nin donanması da Hint Okyanusu'na açılıyordu. Portekizlilerin gelişi, sultanın baharattan elde ettiği gümrük gelirlerini etkilemeye başlamıştı. Tarihçi Godinho, Venediklilerin İskenderiye'den 1500-1505 yıllarında yükledikleri baharat miktarını şöyle vermektedir:¹⁸

1500	Türk-Venedik savaşı sebebiyle gemi gelmemiştir.
1501	2630 <i>colli</i> (1 <i>collo</i> = 10 <i>cantaro</i> (<i>kantar</i>), 1 <i>cantaro</i> aşağı yukarı bir <i>quintal</i> = 44-45 kg'dır.
1502	1020 <i>colli</i>
1503	2944 <i>colli</i>
1504	-
1505	1160 <i>colli</i>

Ayrıca, İslam'ın kutsal topraklarına da yaklaşmıştı Portekizliler. Emir Hüseyin¹⁹ idaresinde 1500-2000 kadar silahlı asker taşıyan 12 gemilik Memlûk donanması 1508 Martında Çaul'da (Chaul) Portekiz filosunu

Resim 4. 16. yüzyılın ilk yarısında Aden: 1513 yılında Portekizli genel vali Albuquerque'in kaleye yaptığı başarısız kuşatmanın tasviri olabilir.
Gaspar Correia, *Lendas da India*

mağlup etmiş, ancak ertesi yıl Diu önündeki çarpışmada hayli zayıf verecek yenik düşmüştü.²⁰ Anadolu'dan ve diğer Osmanlı ülkelerinden gidenler dahil birçok ülkeden gelen savaşçıların oluşturduğu alelacele hazırlanmış bu Levant donanmasının Portekizlileri püskürtmesi beklenemezdi.

1509'da, Asya sularında Portekiz imparatorluğuna gerçek şeklini verecek olan Afonso de Albuquerque genel vali oldu. 1510'da batı Hindistan'ın önemli bir liman şehri olan Goa'yı aldı. Lakin Gücerat ile Kızıldeniz arasında işleyen ticarete son verememişti; diğer bir deyişle, bütün baharatı Lizbon'a yöneltememişti. Portekiz kralı yeni talimatında Kızıldeniz girişini kontrol edebilecek bir yer olan Aden üzerine gidilmesini, Cidde'nin tahrip edilmesini ve Süveyş'teki Memlûk donanmasının yakılmasını emre diyordu.²¹ 1513 Şubatında Albuquerque 1700 Portekizli ve 1000 Hindistan

yerlisinin doldurduğu 24 gemilik bir kuvvetle Aden üzerine gitti. Emir Mercan'ın koruduğu Aden kalesi alınamadı; yapılan hücumlar zayıyla sonuçlandı. Su ikmali için Kameran adasına çekilen Albuquerque bu defa açık tehlikesiyle karşılaştı. Kızıldeniz'in bunalıcı yazında bitkin hale gelmiş askerleriyle tekrar Aden önünde göründüyse de şehre hiçbir müdahalede bulunamadan Diu ve Çaul üzerinden Goa üssüne dönmek zorunda kaldı.²²

Başarısız Aden tecrübesinden sonra Albuquerque gözlerini Hürmüz'e dikti. Baharat yolu üzerinde pek elverişli stratejik bir mevkie sahip Hürmüz, 1515'te Albuquerque'nin 27 gemisini dolduran ve yarısını ücretli Malabar askerlerinin meydana getirdiği 3000'e yakın askeriyle karşı karşıya geldi. 50.000 civarında nüfusa sahip ada zahmetsizce Portekizlilerin eline geçti. O sırada Hürmüz şahlığının idaresini elinde bulunduran ve Şah İsmail'in müttefiki olan vezir Reis Hamid öldürüldü. Adadaki kaleye bir vali (*capitão*) emrinde garnizon yerleştiren Portekizliler böylece Basra Körfezi giriş-çıkışını kontrol etme imkânına sahip oluyorlardı. Hürmüz şahı Turan ile Reis Hamid'in vaktiyle hapsedtikleri vezir Nureddin'in Portekiz askerlerinin masraflarına karşılık 15.000 *xerafin*²³ vermeyi kabul etmesiyle ada batılı istilacılara karşı mali yükümlülük altına giriyordu.²⁴ Portekiz'in Asya'da en güçlü kalelerinden biri olacak Hürmüz 1622 yılına kadar yeni efendilerinin boyunduruğu altında kalacaktı.²⁵

Hindistan kıyılarındaki önemli limanların yanı sıra şimdi de yeri stratejik bakımından çok önem taşıyan Hürmüz'ü alıp askerlerini yerleştiren Albuquerque, Kızıldeniz istikametinde işleyen ticarete gerçekten darbe vurmuştu. Öte yandan Kızıldeniz harekâtı başarısız kalmıştı, ama Hindistan emtiası Lizbon'a taşınyordu artık. Lizbon'a giden baharatın miktarını Godinho şöyle saptar (*quintal* hesabıyla):²⁶

BAHARATIN Cinsi	1513	1517	1519
	(ağustosta 3 <i>nau</i>)	(6 <i>nau</i>)	(8 <i>nau</i>)
Biber	9570	44032	35000
Zencefil	1680	2470	300
Tarçın	720	315 1/2	800
<i>Maça</i> *	3330	18 1/2	40
Karanfil	31	186	660
Cevz-i bevva**	3330	-	120

* Küçük hindistancevizi kabuğundan elde edilen bahar.

** Hindistancevizi ağacı.

Kahire iktisadi sıkıntı içindeydi. O çağın tarihçisi İbn İyas, 1515'te İskenderiye'de hiçbir ticari faaliyetin olmadığını bildirmektedir.²⁷ Gerçekten de, söz konusu limana üç yıl hiçbir Venedik gemisi gelmemişti.²⁸

Denizde pek etkili olamamalarına rağmen Memlûkler Portekizlilere karşı hemen sefer hazırlıklarına giriştiler. Tarihçi Barros bu konuda şu bilgiyi vermektedir:

Memlûk Sultanı'nın emrettiği donanma inşası için gerekli kereste yoktu. Bu kereste Mısır yöresinde olmadığı için Sultan, Venediklilerin aracılığıyla, savaş halinde bulunduğu Padişahın (Turco) hâkimiyetinde olan İskenderun'dan getirtti.²⁹

Donanma Memlûk hizmetinde olan Osmanlı denizcisi Selman Reis'in (Selman er-Rûmî) komutasında hazırlandı. Çeşitli milletlerden oluşan neredeyse 6000 askerin doldurduğu³⁰ gemiler 1515'te Portekiz nüfuzunu kırmak üzere yola çıktı. Su ihtiyacı için mühim bir mevki sayılan Kameran adasını tahkim ettikten sonra, Emir Hüseyin ve Selman Reis kumandasındaki kuvvetler Yemen'i fethetmeyi hedeflediler; fakat Zebid'i zapt etmelerine rağmen Aden'de başarılı olamadılar. İki kumandanın arasındaki rekabetin de etkisiyle 1515 seferi sonuçta arzu edileni getirmedi.³¹ Esasında, Memlûk donanmasının Portekizlilere karşı çıkmış bu seferde Kızıldeniz girişini kontrol altına almak istemiş olması çok yerinde sayılabilir. Ancak söz konusu tedbirleri alarak Portekizlilerle Hint Okyanusu'nda mücadele edebilmek çok güçlü bir donanmanın yapabileceği bir işti.³²

Nitekim 1517 Şubatında, Portekiz'in Hindistan genel valisi Lopo Soarez Memlûk donanmasını imha etmek, ayrıca Dahlak ve Sevvakin'de birer kale kurmak gayesiyle 15 *nau*, 8 kadirga, 10 yelkenli gemi, bir brigantin (pergente) ve bir de geniş karavelden (*caravelão*) oluşan mükemmel silahlanmış 37 gemilik bir donanma ve 3000'i aşkın bir kuvvetle Kızıldeniz seferine çıktı. Aden'den temin ettiği bazı kılavuzlarla Cidde üzerine gitti. İslam dünyası, üstelik kutsal topraklar, gerçekten çok ciddi bir tehlikeyle karşılaştı. Fakat, o sırada Bender-i Cidde beyi olan Selman Reis'in koruduğu muhkem şehre Portekizliler bir şey yapamadılar; hatta Selman Reis'in top atışlarına hedef olan birkaç gemileri de battı. Öte yandan mevsimin yaz ol-

ması ve açlık tehlikesi, Portekizli kumandanı geride 700-800 kadar ölü bırakarak dönmeye mecbur etti. Albuquerque'den sonra Kızıldeniz'e yapılan bu sefer de Portekizlileri istedikleri hedefe ulaştıramamıştı.³³

Lopo Soarez Hindistan'dan gelip Kızıldeniz'i zorlarken, Memlûk ülkeleri yepyeni olaylara tanık oluyordu: Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na yeni bir çehre verecek olan Osmanlılar Suriye ve Mısır'ı fethetmişlerdi.

KIZILDENİZ'DE OSMANLI EGEMENLİĞİNİN YERLEŞMESİ*

1516 ve 1517'lerde Türklerin Kahire sultanlarına karşı zafer kazanacağını kim önceden kestirebilirdi?

FERNAND BRAUDEL, 1966

Kısacası, Arap ülkelerindeki şartlar Osmanlı egemenliğini kabule uygundu.

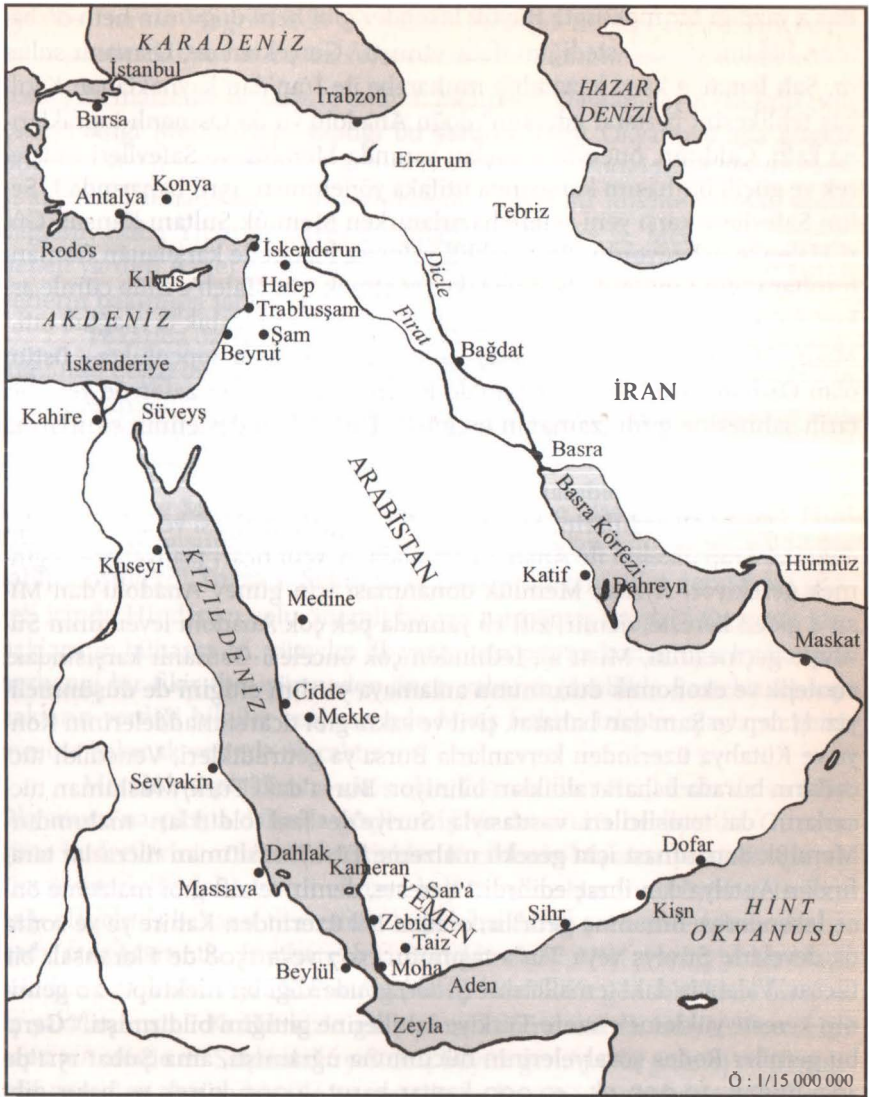
HALİL İNALCIK, 1970

3.3

Ünlü Fransız tarihçi Fernand Braudel'in "1516 ve 1517'lerde Türklerin Kahire sultanlarına karşı zafer kazanacağını kim önceden kestirebilirdi?" sorusuna, İstanbul özellikle Mısır'ı elde etmek için bu sefere hazırlanmıştı, dolayısıyla zafer kestirilebilirdi, diye cevap vermek şüphesiz hiçbir tarihçiyi tatmin etmez. Üstelik İran'a yönelmiş bir seferin Suriye ve Mısır'ın fethiyle sonuçlanması bu harekete belli ki tesadüfi damgası vuracaktır. Mısır'ın fethi tesadüfi miydi, yoksa çeşitli faktörlerin hazırladığı kaçınılmaz bir olay mıydı?

Osmanlı devletine imparatorluk kimliği kazandıran hareketlerin herhalde en büyüğü olan Mısır'ın fethi Memlûk-Osmanlı rekabet ve münasebetlerinde iktisadi, siyasi ve askeri gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.² Gerçekte, 1453'ten sonra Osmanlılar, güçlü kara ordularının yanı sıra büyüyen donanmalarıyla da yayılmaya başladılar. Daha 1468'de Fatih Sultan Mehmed'in Maraş ve Elbistan havalisine sefer yapmak istediği ve kaynaklarda bu seferin "mukaddime-i feth-i Haleb ü Şam" olacağı bildirilmektedir.³ II. Bayezid devrinde Memlûklere karşı Çukurova bölgesinde nüfuz mücadelesini kaybeden Osmanlılar⁴ Yavuz Sultan Selim'in şahsında doğuya yönelme enerjisini buldular. I. Selim, Memlûk Sultanı Tuman-

* *Tarih Dergisi*, sayı 31, 1977, s.82-91'de yayınlanmıştır.

Harita 2. 16. yüzyılda Doğu Akdeniz-Hint Okyanusu bağlantısındaki önemli kentler, limanlar ve üsler.

Bay'a yazdığı bir mektupta Büyük İskender gibi hem doğunun hem de batının hâkimi olmak istediğini ifade etmişti.⁵ Gerçekten de, Osmanlı sultanı, Şah İsmail'e karşı kazandığı muharebe ile İran'dan kaynaklanan Kızılbaş tehlikesini bertaraf ederken⁶ doğu Anadolu'yu da Osmanlı topraklarına kattı. Çaldıran, önemli sonuçları yanında Memlûk ve Safevîleri müşterek ve güçlü bir hasım karşısında ittifaka yöneltmişti. 1516 baharında I. Selim Safevîlere karşı yeni sefere hazırlanırken Memlûk Sultanı Kansuh Gûrî Halep'te üsleniyordu. Barış teklifi yalnızca hakaretle karşılanan Osmanlı sultanı "dîn-i mülhid-i bi-dîne takvîyet etmek için Haleb'e inüb cümle askeri ile" yolları üzerine gelen Kansuh Gûrî'yi Merc-i Dabık'ta mağlub etti.⁷ Mısır, Memlûklere oranla savaş sanatında –bilhassa topçulukta– üstün olan Osmanlıların⁸ 25 Ocak 1517'de Ridaniye'deki ikinci zaferiyle yeni bir tarih sahnesine girdi; zamanın en güçlü Türk-İslam devletinin sınırlarına dahil oldu. Osmanlılar, böylece, güney ucunda Hint Okyanusu'na açılan Kızıldeniz'e erişmiş oldular.

Osmanlı ordularını Suriye ve Mısır'a getiren siyasi ve askeri olaylar dışında, Arap ülkeleri ile Anadolu arasında mevcut ticari faaliyetlere değinmek gerekiyor. Ayrıca, Memlûk donanması için güney Anadolu'dan Mısır'a giden kereste, demir, zift vb yanında pek çok Anadolu levendinin Süveyş'e geçmesinin, Mısır'ın, fethinden çok önceleri Osmanlı karşısındaki stratejik ve ekonomik durumunu anlamaya yardım ettiğini de düşünmeliyiz. Halep ve Şam'dan baharat, çivit ve sakız gibi ticaret maddelerinin Konya ve Kütahya üzerinden kervanlarla Bursa'ya getirildikleri, Venedikli tüccarların burada baharat aldıkları biliniyor. Bursa'daki Türk/Müslüman tüccarların da temsilcileri vasıtasıyla Suriye'de faal oldukları malumdur. Memlûk donanması için gerekli malzeme Türk/Müslüman tüccarlar tarafından Antalya'dan ihraç edilirdi.⁹ Kereste, demir ve zift gibi malzeme önce İskenderiye limanına getirilir, oradan Nil üzerinden Kahire'ye ve sonra da develerle Süveyş veya Tur'a taşınırdı. 1507 veya 1508'de Floransalı bir tüccar, Valencia'daki temsilcisine (*feitor*) gönderdiği bir mektupta 20 geminin kereste yüklemek üzere Türkiye sahillerine gittiğini bildirmişti.¹⁰ Gerçi bu gemiler Rodos şövalyelerinin hücumuna uğramıştı, ama Şubat 1511'de 300 tüfenk, 30.000 ok, 40.000 kantar barut, 2.000 kürek ve bakır gibi malzemenin padişahın emriyle karşılıksız olarak Memlûk sultanına gönderildiğini 16. yüzyıl tarihçisi İbn İyas yazmaktadır.¹¹ Yine aynı yazar,

1512'de Hamid Magribi adlı bir şahsın Memlûk sultanı tarafından İstanbul'a gönderildiğini ve Yavuz sultan Selim'in Memlûkları top, demir ve ke-
reste gibi malzeme ile takviye ettiğini bildirir.¹² Osmanlıların yıllardır mü-
cadele ettiği Memlûklara yaptığı bu yardım, Hint Okyanusu'nda gitgide
büyüyen ve Hicaz'daki kutsal şehirleri tehdit eden Portekiz tehlikesine kar-
şı kayıtsız kalmadıklarını göstermektedir. Böyle bir hükme varmak yanlış
değildir. Daha Yıldırım Bayezid zamanında Mekke ve Medine'ye "surre"
denen yardım (iane) gönderilmiş, Anadolu'da bazı köylerin hasılatı kutsal
yerlerin bakımına tahsis edilmişti.¹³

Yukarıda özetlediğim sebeplerden ötürü, Mısır Osmanlı İmparator-
luğu'nun doğal bir parçası oluverdi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi için
"kim kestirebilirdi" diyen Braudel'in bu sualine en iyi cevabı, zannedirim,
H. İnalcık'ın "kısacası, Arap ülkelerindeki şartlar Osmanlı egemenliğini
kabule uygundu" cümlesinde bulmaktayız.¹⁴

Böylece Mısır'ı alıp Kızıldeniz sahillerine ulaşan Osmanlılar Hint
Okyanusu konusunda iktisadi menfaat bakımından bilinçli bir politikaya
sahip miydiler?¹⁵ Yoksa I. Selim'in ve Sultan Süleyman'ın genişleme siya-
seti içinde Hindistan yolu önemli bir yer tutmamış mıydı?¹⁶ Osmanlı kay-
naklarının bilhassa 16. yüzyılın ilk yarısı için pek az konuştuğu bu konuda
herhangi bir fikir ileri sürmeden önce, yabancı (özellikle Portekizce) kay-
nakların verdiği bilgiler çerçevesinde Mısır fethini izleyen olayların geliş-
mesine bakmak yerinde olacaktır.

Memlûk topraklarına vâris olan Osmanlıları Kızıldeniz'de ve Hint
Okyanusu'na çıkışta daha da güçlenmiş bir donanma bekliyordu. Günden
güne kudretlerini artıran Portekizliler Kızıldeniz-Malabar yolunda işleyen
tüccar üzerinde daha tesirli olmaya başlamışlar, Mısır'ın büyük gelir kay-
nağı olagelmış baharat ticaretinin büyük bir darbe yemesine sebep olmuş-
lardı. 1517 Martında, İngiltere'deki Portekiz elçisi, VIII. Henry'yi bir Haçlı
seferine teşvik etti. Ayrıca, Portekizlilerin İstanbul'a gönderdikleri bir ajan
da yakalanmıştı.¹⁷ Kızıldeniz'e giriş-çıkışı kontrol etmek isteyen Portekizli
kaptan António de Saldanha, 1518'de 4 büyük gemi (*naus grossos*) ve 6 muh-
telif gemiden oluşan bir filo (*a armada do Estreito*) ile baharat yüklü zen-
gin Müslüman gemilerini zaptetmiş, Afrika sahillerinde (Somali'de) Bar-
bora'yı yakmıştı.¹⁸ İki yıl sonra, Portekiz'in Hindistan genel valisi Diogo Lo-

pes de Sequeira 24 geminin (10 *naus grossos*, 2 kalyon, 5 kadirga, 4 *navios redondas*, 2 karavel ve 1 pergende) taşıdığı yaklaşık 3000 kişilik bir kuvvet ve tesirli toplarla 13 Şubat'ta okyanusa açıldı. Lopo Soares'ın yapmadığını bu defa o, hem de Osmanlılara karşı başarmak, Cidde'deki gemileri tahrip etmek istiyordu. Ancak, Portekizce kaynaklara göre, rüzgârın uygun olmaması sebebiyle¹⁹ planını uygulayamamış, Afrika kıyılarına yönelerek Mas-sava'ya gitmiş, oradan "Preste João"ya elçi Matheus'u göndermiş, böylece Habeşistan ile ilk defa münasebet kurmuştu.²⁰ Diogo Lopes de Sequeira da seleflerinden farklı bir şey yapamadan Kızıldeniz'i terk etmek zorunda kalmıştı. Ancak Kızıldeniz'e giden bazı Müslüman tüccar gemileri zapt edilmiş, Dahlak şehri yakılmıştı.²¹ 1523'te diğer bir Portekiz filosu Guardafui yakınlarında beş Müslüman tüccar gemisine el koymuş ve Aden limanında bunlardan dördünü yakmıştı. Şihr tahrip edilmiş, hâkimi Emir Mutran bin Mansur esir edilmişti. Daha sonra Massava'ya seyreden filo dönüşte Umman kıyısındaki Dofar'ı yakmıştı.²²

Osmanlıların Mısır'da teşkilatlanmaya başladığı yıllar, Portekiz İmparatorluğu'nun gerek Atlas, gerekse Hint Okyanusu'nda en tesirli olmaya başladığı yıllardı. Osmanlı sınırları içine henüz dahil olmuş İskenderiye ve Beyrut gibi limanlardan geçen ticaret emtiasına vurduğu darbe ortadaydı. Ama bütün sertliklere, gemilerinin zapt edilmesine, hatta yakılmasına rağmen Müslüman tüccarlar Hindistan-Kızıldeniz yolunda ilerlemeye çalışıyorlardı. Portekizlilerin gözünden kaçıp Kızıldeniz'e getirecekleri baharatın kazancı çok fazlaydı; Portekiz ablukası sebebiyle de İskenderiye, Kahire ve Beyrut pazarlarında baharat fiyatları hayli yükselmişti. Godinho'nun Marino Sanudo ve Piriuli'ye dayanarak hazırladığı, İskenderiye ve Beyrut'tan Venediklilerin satın aldıkları baharat miktarlarını ve Kahire'deki fiyatları gösteren listede bazı yıllar için aşağıdaki rakamlar verilmektedir:²³

	Yıl	Miktar (colli)	
a)	İskenderiye'den		
	1518	180	Bir Venedik gemisiyle.
		300	160'ı bir Fransız gemisiyle.
	1519	150	Biber yok, gemiler hemen hemen boş dönüyor.
	1520	?	Kâfi miktarda baharat; ağustosta Kahire'de bir şey yok; ekim ve kasımda gelen gemiler.

	1521	?	
	1522	623	479'u baharat, 24'ü ipek; bir Venedik gemisiyle 120.
	1523	14	
b)	Beyrut'tan		
	1518	1128	78'i ipek, 10'u karabiber.
	1519	?	
	1520	2000	Mart ayında.
		1000	Ekim ayında bir Ceneviz gemisi 1000.
	1521	300	İpek, Şam'da epeyce baharat mevcut.
	1522	?	
	1523	140	60'ı baharat, 80'i ipek. Suriye'de baharat yok.

Kahire'de bazı yıllar için fiyatlar da şöyle (*duka* olarak)

Yıl	Biber	Karanfil	Zencefil
1496	66-68	52	12-13
1501	90-102	68	10 1/2
1513	120	75	35
1520	90	380-400	38-40
1525	90	130	40

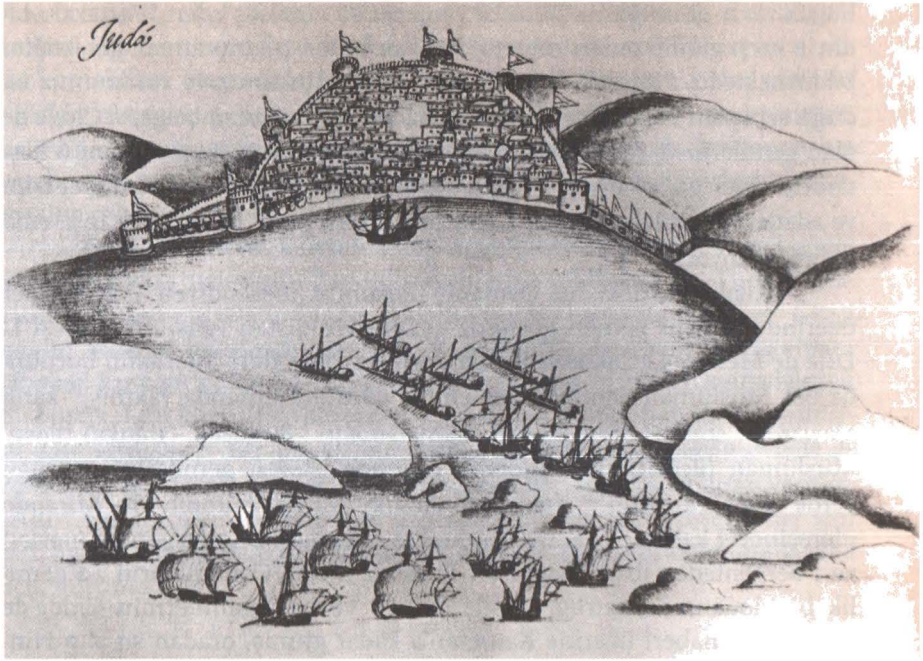
Osmanlı Devleti, ticaretini yaptığı emtia bakımından Hint Okyanusu'na bağlı olan Arap ülkelerinde işte böyle bir iktisadi krizle karşılaşmıştı. 1518 yılında Kahire'ye gelen bir kervan çok az baharat getirebilmiş, yine aynı yılda Beyrut'ta Avrupalı tüccarlar hiçbir şey satın alamamışlardı. Ancak yılın sonunda Mekke'den Şam'a ulaşan bir kervanın 300.000 *duka* kıymetinde olduğu bildirilmişti. Marino Sanudo 1519 başlarında hiçbir alışverişin yapılmadığını bildirmişti²⁴ ise de Dubrovnik arşivinde saklı bazı belgeler, o yıl Dubrovnik'e İskenderiye'den baharat ithal edildiğini yansıtmaktadır.²⁵ Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethinin ardından bu ülkeyi ziyaret eden Leo Africanus da Mısır'da hiçbir ticari faaliyetin yapılmadığını, bunun bir sebebinin Portekizlilerin baharat ve diğer Hindistan emtiasını Ümit Burnu yoluyla kendi memleketlerine sevk etmeleri olduğunu bildirmektedir.²⁶

Amerikalı tarihçi Stanford Shaw Osmanlıların Mısır'daki varlığının esas amacının "ülkenin zenginliğinden yararlanmak ve elde edilen gelirin büyük bir kısmının İstanbul'a gönderilmesi veya Mısır'da ve kutsal Mekke ve Medine şehirlerinde ihtiyacı karşılamak" olduğunu belirtir, ama Osmanlıların o sırada Portekiz etkisinde bulunan Hint Okyanusu'na yönelmiş herhangi bir niyet ve hazırlığından bahsetmez.²⁷ Şüphesiz, Osmanlı ekonomisine katkıda bulunacak olan Mısır varidatının bir kısmı, Hint Okyanusu'ndan gelen baharatın sağlayacağı gelirden temin edilecekti. Baharat yolunu emniyete alıp Mısır'da ticari faaliyeti geliştirmek, orada kurulacak sağlam bir idare ve Portekiz nüfuzunu kırabilmek için Süveyş'te hazırlanacak güçlü bir donanmayla mümkün olabilirdi. Gerçekten, Memlûklerden devreden geniş toprakları yönetmek, mukataa sistemini uygulamak, Osmanlılaşması pek güç görünen bu uzak diyarda şüphesiz kuvvet kullanımıyla mümkündü. Kölemenlerin baş kaldırmalarını önleyebilmek başlı başına bir meseleydi.

İdaresi bir valiye bırakılmış Mısır'ın muhafazası mustahfızan, azeban ve atlı kuvvetler olan gönüllüyan ve tüfenkçiyana bırakılmıştı.²⁸ Tımar sisteminin uygulanmadığı Mısır eyaletinde vali (beylerbeyi) ve diğer ileri gelen idarecilerin yıllık gelirleri (salyâne) ve askerlerin ücretleri (mevacib) hazine tarafından ödenecekti.²⁹

Mısır'ın ilk Osmanlı valisi Hayır Bey (1517-1522) zamanında Cidde beyi olan Hüseyin Bey'in Yemen'i zaptetme arzusu, Hayır Bey'in de onaylamasına rağmen yerine getirilememiş, daha doğrusu teşebbüs başarmamıştı.³⁰ Şüphesiz, Kızıldeniz'de kurulmak istenen Osmanlı hâkimiyeti ancak kuvvetli bir donanmayla mümkündü. Osmanlıları önce Kızıldeniz'de ve sonra da Hint Okyanusu'nda faal hale getirecek bir donanmanın lüzumuna herkesten çok inanan kişi, denizci Selman Reis'ti.

Portekizli tarihçi João de Barros, "*Raez Soleimão*" dediği Selman Reis'in aslen Türk olup Midilli'de doğduğunu, gemi tezgâhlarında dülgerlik yaptığını ve İtalya sahillerinde korsanlık ettikten sonra kendi isteğiyle Memlûk hizmetine girdiğini bildirmektedir.³¹ Selman Reis' Memlûk hizmetinde Emir Hüseyin ile Yemen seferine gitmiş, 1517'de de Cidde'yi Portekiz donanmasına karşı korumuştur; hayatının sonraki birkaç yıllık dönemi konusunda bilgi yok. Magalhães Godinho, *Diarii di M. Sanudo*'ya dayanarak, Selman Reis'in 1519'da İstanbul'a gittiğini, Kızıldeniz'deki Portekiz

Resim 5. Selman Reis'in savunduğu Cidde önlerinde Portekiz gemileri, 1517. Gaspar Correia, *Lendas da India*

tehlikesine karşı 30 kadirga ve birkaç *barça*'dan ibaret bir donanma hazırlamayı vaat ettiğini yazar.³² Godinho aynı kaynağa dayanarak, 1526 (?) yılında, 3000 savaşçı ile birlikte kereste, donanma inşa ve savaş malzemesi ve top yüklü 12 geminin Portekizlilere karşı bir donanma hazırlamak gayesiyle İstanbul'dan İskenderiye'ye gittiğini kaydetmektedir. Süveyş'te hazırlanan bu ilk Osmanlı donanmasının ordu kumandanlığı daha evvel Memlûk hizmetinde bulunmuş olan Hayreddin³³ adlı birine verilirken, kapudanlık da Selman Reis'e bırakılmıştı. İstanbul Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan H 10 Şaban 931/ M 2 Haziran 1525 tarihini taşıyan ve Selman Reis'e ait olması gereken bir belge (arıza),³⁴ denizcinin Hindistan yolunun değerini çok takdir ettiğini ve bu konuda Osmanlı otoritelerini uyarmış olduğunu göstermesi bakımından değerlidir. Vesikada Selman Reis, Portekizlilerin Hindistan emtiasına sahip olduklarını, bu yüzden Osmanlı hazinesinin

büyük zarar gördüğünü, Hint Okyanusu'nda cümbüş eden "Portakal-ı bîdîn"e karşı gidilip onları zaptettikleri kalelerden çıkarıp atmak gerektiğini bildirmektedir. "Mezkûr hususlara fi'l-cümle ıtlıamız ve vukûfumuz olduğu sebepten küstahâne Asitâne-i Saadet'e arz" olunan belge,³⁵ "Cidde'de olan gemilerin ve yarakların ahvâlini beyan" ederken gemi sayısını 6 baştarde, 8 kadirga, 3 kalyote, 1 kayık olarak veriyor ve gemilerle beraber isim ve adetleri belirtilen topların 1.200.000 *sikke-i gûri*³⁶ harcanarak inşa edildiğini açıklıyor.³⁷

Kızıldeniz'deki bu Osmanlı filosunun mevcudiyeti Portekizliler üzerinde tesirini hemen gösterdi. 1523'te Hindistan valisinin kardeşi L. Luiz de Menezes kumandasındaki Portekiz kuvvetleri Guardafui burnunda beş Müslüman gemisini zaptetmiş, dördünü limanda yakmış,³⁸ kanlı olaylardan sonra³⁹ Şihr şehrini yağmalamıştı. "*Bloqueia*" (abluka) filosu, Müslüman tüccarların Kızıldeniz yönünde işleyen gemilerini gördüğü yerde zapt ediyordu.⁴⁰ 1524 yılı Aralık ayında Ant3nio de Miranda ideresinde 3 kalyon, 3 karavel (*caravellas redondas*), 4 savaş gemisi (*navios*) ve 1 bergenteden ibaret başka bir Portekiz filosu, Osmanlıların 20 gemilik bir donanma hazırlığı içinde olduğu ve bazı gemilerinin Cidde'de bulunduğu haberi üzerine Kameran'a kadar gitmiş, oradan su alıp Hindistan'a dönmek zorunda kalmıştı.⁴¹ Osmanlıların yeni hazırladıkları donanma Portekizlileri gerçekten kuşkulandırmıştı. Zira yıllık masrafı 100.000 *cruzado* olan Portekiz'in *bloqueia* filosu Kızıldeniz'i tam kontrol altına alamamıştı. Portekizliler Malabar bölgesindeki Sâmurî Racalığı ile savaş halindeydi, bu sayede Müslüman tüccar gemileri Hindistan ile Kızıldeniz arasında çalışmaya devam edebiliyorlardı. Portekiz Hindistan'ının hazine kâtibi (*escrevão da fazenda*) Ant3nio da Fonseca'nın Koçin'den 10 Ocak 1521 tarihinde kralına yazdığı bir mektupta "Hindistan'ın şimdiden daha fazla sizin olduğu zamanları gördüm" derken baharat gelirinin düşüklüğünden yakınmıştı.⁴²

Mekke'den kara yoluyla İskenderiye'ye giden bir şahsın anlattıkları 10 Aralık 1528 tarihinde Venedik'e ulaşan haberler arasındaydı. Bu habere göre Selman Reis Aden yakınlarında yedi Portekiz gemisini zapt etmiş, dört gemiyi de batırmıştı.⁴³ Emir Hüseyin'den (Rumî) sonra Yemen idaresini elinde bulunduran Mustafa Bey'i mağlup ederek (1526) Zebid ve

Aden'e hâkim olan Selman, Kameran Adası'nda üslenerek Kızıldeniz'i kontrol altında tutacak tedbirleri almaya başladı. Lakin tek kalma hırsı, ordu kumandanı Hayreddin Bey'i Selman Reis'i öldürmeye kadar götürdü (1528).⁴⁴ Barros'un, zalim olduğu için halk arasında pek tutulmadığını belirttiği Selman, aslında Hint Okyanusu'nda Osmanlı faaliyetlerine hız verebilecek bir denizciydi; öldürülmesi söz konusu teşebbüslerin gecikmesine sebep oldu.

Osmanlı kuvvet kumandanları arasındaki bu rekabet ve yol açtığı sonuç Portekiz üslerinde duyuldu. Şöhretini bildikleri bir Türk denizcisinin ölmesi onlar için bir fırsat oldu, hemen harekete geçtiler.⁴⁵ Gerçi uygun rüzgâr bulamadıkları için Kameran'da bulunan Osmanlılara (*Rumes*) karşı gidememişlerdi, ama Kızıldeniz-Hindistan arasında işleyen 8'i büyük, 14'ü küçük (*terradas*) olmak üzere 20 Müslüman tüccar gemisini zapt etmişler,⁴⁶ bir büyük bir Osmanlı kalyonunu (*galeão grande de rumes*) ele geçirerek bir hayli ganimet almışlar, Zeyla'yı da ateşe vermişlerdi.⁴⁷ Bu durum, Godinho'nun da ifade ettiği üzere,⁴⁸ Portekizliler için pek uygun görünmekteydi. Kızıldeniz bir kere daha Portekiz tehlikesine açık durumdaydı.

HİNT OKYANUSU'NDA YAYILMA*

Burada (Venedik'te) aldığım haber şöyle: Süveyş'te, İskenderiye'de ve Reşit'te 40 küçük ve 10 büyük kadirga, 20 büyük ve 10 küçük gemi yapılmıştır.

PERO CARALDO, 1531

3.4

Tarihçi W.E. Allen, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Muhteşem" sultanı Kanuni Süleyman'ın 16. yüzyılın ilk çeyreği biterken gözünü tamamen batıya çevirdiğini, Tuna seferlerini Asya'ya tercih edip ancak 1534 yılında doğuya yönelebildiğini belirtir,¹ bu arada, İber Yarımadası'ndan fıskıran ve yeni keşfedilen dünya nimetlerinden faydalınmaya başlayan İspanya ve Portekiz imparatorluklarına karşı Osmanlı reaksiyonunu birkaç satırda özetlerken, "gecikmiş Osmanlı siyaseti" imgesine başvurur.

Sınırları genişledikçe ve ihtişamı arttıkça sorunları da çoğalan Osmanlı İmparatorluğu'ndan güney sularında, yani değişik tekniklerle yaklaşılması gereken iklim ve denizlerde Portekizlilere karşı zaferler beklemek mucize istemek olurdu. Coğrafi engeller ve bordası yüksek gemiler, Osmanlıların önünde aşılması güç engellerdi. Buna rağmen, sahip olduğu muazzam insan gücü ve müthiş toplarıyla Osmanlı idari merkezi, Müslüman ülkeleri Hint Okyanusu'ndan çıkmaya zorlayan Hristiyanlara karşı koymak ve Hindistan mallarına ortak olabilmek için yeteri kadar gayret göstermiş miydi? Gösterdiyse bunda geç mi kalmıştı?

Bir önceki bölümde, Portekizlilerin Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ni zorlarken Osmanlıları Mısır fethine sürükleyen çeşitli faktörler üzerinde kısaca durmuştum. Ayrıca, fetihten sonra Osmanlıların Kızıldeniz'de kurmak istedikleri tahkimata da değinmiştim. Bu bölümde de Osmanlıları Diu seferine sürükleyen olayları ve bu seferin arkasında bıraktığı bazı gelişmeleri gözden geçireceğim.

Hristiyanlığın Doğu Akdeniz'deki kalesi Rodos'un 1522 yılında fethinden sonra gayesinin "altun elde etmek, zengin olmak değil, zafer ve şan

* *Tarih Dergisi*, sayı 31, 1977, s.92-98'de yayınlanmıştır.

kazanmak, ebedi bir ün bırakmak” olduğunu ve imparatorluğu genişletmek için savaştığını ilan eden Kanuni’nin sözlerindeki gerçekleri arayan Şerafettin Turan,² Anadolu ile Mısır ve Suriye arasındaki deniz ulaşımının önemine değinirken sultanın Mısır’a gösterdiği ilgiyi de ortaya koyar. Rodos fethinden iki yıl sonra Mısır valisi Hain Ahmed Paşa’nın isyanıyla ortaya çıkan karışık durumun giderilmesi için Sadrazam İbrahim Paşa’nın Mısır’a yollanması, ayrıca, Selman Reis’in arızasında açıklandığı üzere, Süveyş’te Portekizlilere karşı bir donanma hazırlanması, Osmanlı devletinin gerçekte alt edilmesi çok zor bir âleme karşı temkinli hareket etme lüzumunu hissettiğini göstermektedir.

Aralarındaki şahsi rekabete rağmen Osmanlı denizcileri Hint Okyanusu dünyasında şöhret kazanmaya başlamışlar, Osmanlı topçuları ve tüfenkçileri Asya ve Afrika ülkelerinde teknik sınıf ve savaşçı olarak aranan kimseler olmuşlardı.³ Dini hoşgörü göstermeyen Portekiz tehlikesi karşısında bazı Müslüman ülkelerde Osmanlı sultanına kurtarıcı gözülle bakılıyordu artık. Portekiz egemenliğindeki Hürmüz Şahlığı’nda Vezir Şerafeddin’in (*Raix xarafo el goazyr dormuz*) Kanuni’ye (*el Rey çoleimā Rumy*) yazdığı, fakat Portekizlilerin ele geçirdiği bir mektupta Osmanlı sultanından Hürmüz’e kuvvet gönderilmesi, böylece Portekizlilerin oradan atılabileceği bildirilmişti.⁴ Selman Reis’in öldürülmesinden sonra sözde Yemen hâkimi olan, fakat bu bölgenin naipliğinin merkezden kendisine verilmediğini öğrenen yeğeni Mustafa Bey ile ümerasının esirlerinden Hoca Sefer, belki de Gücerat hükümdarı Bahadur’un davetiyle –Aden üzerine yapılan hücumun başarısız kalmasından sonra– Kameran’daki gemi ve toplardan 26 parçalık bir donanma hazırladılar. Bu sayede Diu’yu Portekizlilere karşı müdafaa edip limanın hiç değilse geçici olarak düşmanın eline geçmesini önlediler. Ancak bu başarı, merkezden hazırlanmış bir Osmanlı seferinden ziyade maceracıların bir gazası niteliğindeydi.⁵ Barros, Mustafa Bey’in amcasının yapamadığını başarma amacıyla Kameran’a bir kale inşa ettirdikten sonra Osmanlı sultanının hizmetine değil, Portekizlilerle savaş halinde olan Gücerat sultanının hizmetine girmek istediğini, Gücerat hakkında daha önce orada bulunmuş olan Hoca Sefer’den bilgi aldığını bildirmektedir. Osmanlı komutanlarının ünü Hint suları ötesine kadar gitmişti.⁶

Öte yandan İstanbul ciddi hazırlıklara girişmişti. Sultan Süleyman döneminde en geniş sınırlarına ulaşan Osmanlı Devleti, güneyde Portekiz-

lilerle karşı karşıya gelen ve savunma imkânları sınırlı bulunan Müslüman hükümdarlara yardım elini uzatırken, bu yörelerin ekonomik açıdan imparatorluğa sağlayacağı gücü artık daha iyi takdir edebilecek durumdaydı. 1527-1528 bütçesinde,⁷ devletin 477.431.168 *akçe* tutan umumi gelirinin 116.538.994 *akçesi* “an mahsûlât-ı Mısır” idi. Mısır’dan elde edilen bu gelirin 17.731.964 *akçesi* Cidde ile beraber Mısır iskelelerinden, yani (Portekiz blokajına rağmen) çoğu Hint Okyanusu’ndan gelen emtiadan sağlanan “irad” idi. Söz konusu bütçe örneğinde rakamlar her ne kadar “ber vech-i tahmin” verilmişse de anılan yılda imparatorluk sınırları içine Hint Okyanusu’ndan ulaşan mallardan sağlanan gelir İstanbul’u teşvik edecek miktarda olmalıdır. İstanbul Başbakanlık Arşivi’nde H 937/M 1530-1531 yılına ait bir muhasebe defterinde⁸ Süveyş’te inşa edilmesi istenen gemiler için hazineden 1.996.732 *akçe*’nin tahsis edildiği kayıtlıdır.

İslam dünyasında, hatta bütün Hint Okyanusu âleminde denizde kendilerine rakip olarak yalnız Osmanlıları gören Portekizliler, hasımlarının Süveyş’teki faaliyetlerini çok dikkatle ve endişe içinde takip ediyorlardı. Venedik’ten Lizbon’a gönderilen ve çoğu zaman Osmanlı niyet ve hazırlıklarından bahseden mesaj ve mektuplar arasında, Portekiz elçisi Pero Caraldo’nun 24 Kasım 1531 tarihinde kralı III. D. João’ya gönderdiğinde⁹ şunlar yazılıydı:

Şu anda burada, yani Venedik’te (V.^{cia}) elde ettiğimiz haberler şöyle: Kızıldeniz’deki Süveyş’te de bulunmuş olup İskenderiye’den gelen bir adam Süveyş’te, İskenderiye’de ve Reşit’te 40 küçük kadirga (*gales sotis*), 10 büyük kadirga (*galeaças*), 20 büyük (*não*) ve 10 küçük (*fusta*) gemi yapıldığını,¹⁰ 3000 kişinin (*machiado!*) devamlı çalışmakta olduğunu, sultanın (*o turquo*) mezkûr donanma için İstanbul’dan yelken bezi, halat, top, mühimmat ve gerekli bütün levazımı gönderdiğini, develerin bütün keresteyi ... Süveyş’e taşıdıklarını, ayrıca sultanın bu donanmasında savaşçı 3000 yeniçeri (*janiçaros*) ile birlikte kürekçiler ve “*os q mada*” (?) gönderdiğini, bunlar için Kızıldeniz’de hiçbir yere muhtaç olmayacak şekilde erzak hazırlattığını, donanma kapudanının pek şeytani ruhlu olduğu söylenen Mısır Beylerbeyi (*ho governador do Cayro*) Hadım Süleyman Paşa olacağını, yerine defterdarın bakacağını; yine söylenildiğine göre, İbrahim

Paşa'nın kendisine Kahire'ye kadar refakat edip İstanbul'a döneceğini, donanma hazır olur olmaz Portekiz kralının donanmasını, nerede olursa olsun, aramaya çıkacağını söylemektedir. Ancak donanma 1532 Nisanından önce hazır olamayacaktır...

Rodrigo Nino imzalı ve Venedik'ten İspanya kraliçesine giden bir mektupta, V. Carlos'un karısına Osmanlıların hazırlıklarından bahsediliyordu." Osmanlılar böyle bir teşebbüs için Nil ile Kızıldeniz arasında bir kanal açmayı düşünmüşler, bu suretle Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki bağlantıyı kolaylaştırırken doğu baharatını doğrudan doğruya İstanbul'a taşımayı tasarlamışlardı. Magalhães Godinho, Marino Sanudo'ya dayanarak, Nil-Kızıldeniz arasında açılmak istenen kanal için binlerce işçinin çalıştığını, çalışmaların 1532 yılında da devam ettiğini yazar.¹²

Şüphesiz, Osmanlıların böyle büyük bir hazırlığa girişmelerinde, 1525'te Şam beylerbeyliğinden Mısır beylerbeyliğine atanan Süleyman Paşa'nın rolü büyüktü. Tarihçi Peçuylu, Süleyman Paşa'nın ilk Mısır beylerbeyliği sırasında "daima Yemen ve Aden fethi tedbirine sarf-ı himmet" ettiğini bildirmektedir.¹³ Paşa, Hindistan-Kızıldeniz arasında işleyen tüccarlardan Portekiz faaliyetleri hakkında muhakkak ki bilgi alıyordu; Mısır'a ulaşan her haber Portekizlilerin ya bir tüccar gemisini ele geçirdikleri veya bir İslam şehrinin tahrip ettikleri haberini getiriyordu.¹⁴ Öte yandan Portekizli tüccarların Kızıldeniz açıklarına kadar gelip ticaret yaptıkları gözden kaçmıyordu. *Târih-i Şihri*, H 19 Receb 936/ M 19 Mart 1529'da bir Portekiz *grab*'ının Şihri'e gelip serbestçe ticaret yaptığını aktarır.¹⁵ Ayrıca, Aden hâkiminin, Luzitanyalıları 100,000 *xerafin* teklif edip şehri Osmanlılara karşı korumaları isteğinde bulunması ve onlara serbest seyir hakkı tanıması, Mısır beylerbeyini daha da tedirgin etmiş olmalıdır.¹⁶ Pero Caraldo'nun Venedik'ten kralına yazdığı mektuba inanmak gerekirse 1531 sonunda Iskenderiye'de ve Beyrut'ta baharat olmadığını, Venedik gemilerinin bu limanlardan hiçbir şey götüremediklerini belirtmeliyiz.¹⁷

Osmanlılar için Hindistan seferi kaçınılmaz görünüyordu. Bizzat Süleyman Paşa'nın denetiminde Venedikli bir ustanın başını çektiği hummalı bir çalışma sonunda hazırlanan Süveyş donanması, askeri, topu ve erzakı ile 1532 başlarında sefere çıkabilecek duruma gelmişti. Ancak imparatorluğun öteki uçlarındaki olayları daha önemli sayan devlet, Hint Okyanu-

su'na açılmaktan vazgeçti. İspanya kralı V. Carlos Afrika'da yerleşme alanları peşinde koşmaktaydı;¹⁸ doğuda Safevilerle halledilmesi gereken meseleler vardı. İşte, Kanuni'nin Alman seferine çıktığı yıl, Süveyş'teki topraklar ve mühimmat Akdeniz'e taşınırken,¹⁹ bir müddet sonra da Süleyman Paşa Mısır hazinesi ile beraber ordusunun başında Irakeyn seferine çıkmış bulunan padişaha erişme emrini almıştı.²⁰ Kaçınılmaz bir hale gelen Hindistan seferi, bütün hazırlıklara rağmen yapılamamış, gecikmişti.

DIU SEFERİ (1538) VE YEMEN'DE OSMANLI NÜFUZU*

[Gücerat sultanlığı vezirine]: *Eğer uykuda iseniz uyanınız, zira düşmanınınız kim olduğunu bilmiyorsunuz.*

HADİM SÜLEYMAN PAŞA, 1538

Kızıldeniz limanlarında kadirgalar ve fusta'lar boğazın her iki yanında giriş ve çıkışı gözetliyordu.

PERO VAZ DE SEQUAIRE, 1542

1.5

Mısır ve Suriye gümrükleri 1531 yılında Osmanlı hazinesine pek fazla bir gelir getirmemişti, ama ertesi yıl Mısır pazarları faal görünüyordu. 1532 Temmuzunda 2000 quintal zencefil ve 2 Eylülde karabiber hariç epeyce baharat yüklü kervanların Mekke'den Mısır'a ulaştığına, aynı yılın kasım ayında baharat yüklü 6 geminin Tur'da bulunduğuna tanık olunmuştu.¹ Bu da gösteriyor ki Hindistan ve daha uzak ülkelerle Kızıldeniz arasında işleyen, basit saldırılara karşı koyabilecek derecede silahlanmış,² baharat yüklü gemiler bazen hedefine ulaşabiliyor, ama bazen de yollarına çıkan Portekizliler tarafından yakalanıyordu. Hadramut'taki Şihr limanını bir üs gibi kullanan Portekizli korsanlar, oradan Kızıldeniz girişini kontrol etmeye çalışırken Şihr'i yağmalamaktan da çekinmiyorlardı. 1535'te Şihr hâkimi Sultan Bedr, esir ettiği 35 Portekizliyi Osmanlı hükümdarına gönderdiğinde³ şüphesiz bir kurtarıcı arıyordu. Öte yandan Gücerat hükümdarı Bahadur Şah, Portekizlilerle yeni maceralara girişmişti: 1526 yılında Gücerat hükümdarı olan, halkı tarafından sevilen sultan, Hindistan'ın Türk padişahı Babür'ün oğlu Hümayûn tarafından mağlup edilmiş, denize düşen yılanı sarılır misali Portekizlilerden yardım istemek zorunda kalmıştı. 1535'te Portekiz'in Hindistan genel valisiyle imzaladığı anlaşma gereğince Diu'da Avrupalılara kale inşa etme fırsatı verilmişti. Bu kaleler, Kızıldeniz istikametinde giden gemileri Bas-

* Tarih Dergisi, sayı 31, 1977, s.98-104'te yayınlanmıştır.

sein'den geçme mecburiyetinde bırakırken, Gücerat'ın gemi inşa faaliyeti de engelliyordu. Hümâyûn tehlikesi geçtikten sonra Bahadır kendini Portekiz tehdidiyle yüz yüze buldu. Bu defa da kurtarıcı olarak Osmanlı sultanı seçildi.⁴

Bahadır Şah pek kıymetli hediyelerle birlikte bir elçi göndererek Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım istedi.⁵ Gücerat elçisi padişah tarafından iyi kabul gördü ve o sırada tekrar Mısır beylerbeyliğine getirilen Hadım Süleyman Paşa'ya Hindistan seferi hazırlıklarına girişmesi emredildi. Yedi yıl Galata'da Osmanlı hizmetinde çalıştıktan sonra kaçıp 15 Ekim 1537'de Hürmüz'e varmayı başaran üç Portekizlinin verdiği bilgiler ve 10 Kasım 1536'da Venedik'ten Portekiz kralına gönderilen imzasız bir mektup, Süleyman Paşa'nın bu amaçla Mısır beylerbeyi olarak gönderildiğini kaydediyor.⁶ Daha 1531'de inşa edilen kadirgaların gözden geçirilmesi ve yenilerinin yapılması suretiyle Hindistan'a gidecek donanma hazır hale getirildi. Akdeniz'deki deniz egemenliğinin dönüm noktasını teşkil eden Preveze muharebesi arifesinde bulunan Osmanlılar, Kızıldeniz'de hazırladıkları, her biri 25 sıralı 49 kadirga ve ayrıca 7 kadirga ve 1 *nao* ile 6 pergente'den (brigantin) oluşan donanma ile 22 Haziran 1538 tarihinde Süveyş'ten yola çıktı. Donanma, önceden Tur'a gönderilen 30 "hassa donanma gemisi" ile birleştikten sonra 90'ı aşkın gemiyle Hindistan seferi için denize açıldı.⁷ Barros'a göre Türk donanması 33 sıralı 15 baştarde, 30 sıralı 25 kadirga (*galés Reaes*), 10 küçük boy kadirga (*galés subtijs*), 4 küçük gemi (*albetoça*), çift yelkenli 6 tekne, 4 erzak ve 8 mühimmat gemisinden ibaret 72 gemiden oluşuyordu; 1500 yeniçeri, 2000 okçu, 500 Memlûk ve ayrıca Anadolu'dan ve Akdeniz sahillerinden toplanan 3000 kişiyi taşıyordu. Venedik gemilerinden esir alınan neccar, kalafatçı, topçu vb'nin de bulunduğu teknik sınıf kalabalıktı. Kale dövmek için büyük toplar da vardı. Tecrübeli denizcilerden Behram Bey, İsa Bey, Mehmed Bey, Mustafa Bey ve Davud Bey de donanmadaydı.⁸

Osmanlı serdari, Aden'i Memalik-i Mahrusa, yani Osmanlı sınırlarına katmakta güçlük çekmedi, ama kuşatmak için hedef alınan Diu'da muzaffer olamadı. İnsan gücü bakımından zengin, "bacaluşka" toplarıyla zamanın en tesirli kuşatma gücüne sahip Osmanlı ordusu Portekiz üslerinde korku uyandırmaktan başka bir şey yapamadı. Gerçi bir deniz muharebesi olmamıştı, ancak Venedikli teknik elemanların ve kadirga reisleri

nin, Portekiz esirlerinden kılavuzların ve zorla toplanmış kürekçilerin de bulunduğu, dayanışmanın tam olmadığı Osmanlı kadirga donanmasının Portekizlilerin yüksek gemileri önünde okyanusta üstünlük sağlaması beklenemezdi. Ayrıca, Portekizliler tarafından öldürülen Bahadır'un yerine geçen Mahmud Şah, Osmanlı serdarına –herhalde sonradan kendi ülkesine hâkim olacağı endişesiyle– yardım elini uzatmamıştı. Osmanlılar Hindistan'daki sözde müttefikleriyle de birlik halinde değildi.⁹ Süleyman Paşa'nın, sefer dönüşünde, Aden'den 6 Aralık 1538'de Mahmud Şah'ın vezirine gönderdiği bir mektupta,¹⁰ Diu'da Hoca Sefer'den hiç yardım alamadığını, kış süresince donanmasının kalabileceği emniyetli bir yerin ayarlanamamış oluşunu dönüş sebepleri" olarak gösterirken, vezire "eğer uykuda iseniz uyanınız, zira düşmanınızın kim olduğunu bilmiyorsunuz" diyordu.¹² İster Süleyman Paşa'nın ileri sürdüğü sebeplerden olsun, isterse Portekizlilerin başarılı müdafaası ve genel valinin Goa'dan büyük bir donanmayla gelmek üzere olduğu haberinin neticesi olsun, Diu müdafaası kuşatmalar içinde önemli bir yer tutmaktadır ve Whiteway'ın ifade ettiği gibi,¹³ "Portekiz halkının gururla hatırlayacağı" bir olaydır.¹⁴

Söz konusu sefer Portekizlilerde gururla beraber, ondan da çok, kuşku bırakmıştı. Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'ndaki kalelerinden biri önünde böylesine ihtişamlı bir donanmanın görünmesi, Türklerin, Portekiz İmparatorluğu'nun Asya topraklarını tam anlamıyla tehdidiydi. Sefere giderken Aden'i Osmanlı topraklarına katıp dönüşünde Zebid'e hâkim olan Süleyman Paşa'nın Aden'de bölge hâkimi Amr ibn Davud'u, sonra da Zebid'i elinde bulunduran Nâhuda Ahmed'i öldürtmesi devrin vezir-i azamı Lütü Paşa tarafından eleştirilirken Süleyman Paşa yeni bir vilayetin temellerini atmıştı; daha önce Gazze naipliği yapmış olan Mustafa Bey'i "vali ve hâkim-i Yemen" tayin etmişti. 1540'ta Yemen Vilayeti beyine merkezce "mîr-i miranlık" rütbesi verildi.¹⁵ Paşa, Kızıldeniz'in giriş ve çıkışını kontrol edebilecek konumdaki Aden kalesinde 1500 kadar yeniçeri¹⁶ ve limanında birkaç kadirga bırakmıştı. Zebid'e de asker yerleştirmiş¹⁷ olan Süleyman Paşa'nın bu tedbirleri, o anda, ne Portekiz donanmasını durdurabilecek,¹⁸ ne de Arap kabilelerini denetim altında tutabilecek boyutlardaydı.

2 Ağustos ile 15 Eylül 1540 tarihleri arasında Kahire'de bulunmuş olan ajan Duarte Catanho'nun Portekiz kralına İtalya'dan gönderdiği 26 Ekim

1540 tarihli bir mektubunda, Kahire'den Aden'e "Sanguisbey" (?) emrinde 3200 kişilik bir kuvvetin gittiği yazılmaktadır.¹⁹ Her şeye rağmen, Osmanlıları Hint Okyanusuna açan, ancak zaman ilerledikçe muhafazası güçleşecek, hatta yakın devirlerde acıklı türkölere konu olacak Yemen Beylerbeyliği kurulmuştur.²⁰

Merkezi Goa olan Portekiz Asya imparatorluğuna karşı Süleyman Paşa'nın Diu'daki kuvvet gösterisini, bütün Hristiyanlığın sonsuz gelir kaynağı Hindistan için müthiş bir tehlike olarak niteleyen Portekiz kralı,²¹ Hindistan'daki kumandan ve askerlerinin dikkatini, şimdi daha da büyüyen Türk tehdidine karşı uyarıyordu. Her an yeni bir sefere açılabilmesi sanılan Süveyş'teki Osmanlı donanması Portekizlileri korkutuyordu.²² Genel vali, Osmanlıları Kızıldeniz ağzında göz altında tutacak ve muhtemel bir hareketi önleyecek tedbirleri almak için yeni kale ve limanlar ararken, deniz güçlerinin Osmanlılarınkinden daha kuvvetli olduğuna inanan ve hâkimiyeti ancak denizde gören denizcileri ise donanmalarının daha da kuvvetli hale getirilmesini istiyorlardı.²³ D. João de Castro, Portekiz kralının kardeşi Infante Dom Luis'e yazdığı bir mektupta,²⁴ Portekizlilerin karada zayıf olduklarını, kalelerinin deniz olduğunu, Hindistan'da sadece 2000 Portekiz askeri bulunduğunu, bu arada da donanmalarının eskidiğini bildiriyordu. Hint Okyanusu'nda kendilerine galebe çalacak başka bir donanmanın varlığı Portekiz Asya imparatorluğunun sonu demekti. Bu sebeple de Osmanlı kadırgaları yakılmalıydı.²⁵ Genel vali Dom Garcia de Noronha'nın, Şubat 1540'ta Fernão Farto'yu ve ardından 3 *catur* ile António Caralho'yu (*escrivão da fazenda*) Kızıldeniz'e göndermesi ve 13 Martta da Vasco da Cunha emrinde 12 *fusta*'lık bir filoyu aynı istikamette yola çıkarması, o yıl içinde sefere çıkacağı zannedilen Osmanlı kadırgalarından haber getirmek içindi. António Carvalho, Aden açıklarında, Melindi kıyılarından dönen bir Osmanlı kadırgasını (*huma fusta de rumes que vinha da costa de Melindi*) yakıp gemiden aldıkları Antonio Bacarro adlı bir esirden Osmanlıların Süveyş'te büyük bir donanma hazırladıkları haberini almıştı.²⁶

3 Nisan 1540'ta D. Garcia da Noronha'nın ölümünden sonra genel valiliğe tayin edilen Dom Estevão da Gama, yeni bir "Turco" seferine hedef olabilecek batı Hindistan kale ve limanlarını tahkim etmek ve *fidalgo*'lar arasındaki rekabeti yok edip onlara yeni bir ruh aşılama çalışmakla kal-

madı, 1 Ocak 1541'de 70 *fusta*, 8 kalyon, 2 *nao*, 1 karavel ve 3 kalyotenin taşıdığı 2300 seçkin askerin kumandanı olarak Kızıldeniz'deki Osmanlı donanmasını yok etmek üzere bizzat yola çıktı.²⁷ Hedef Süveyş idi. Massava'ya vardığında, aralarında bazı Türklerin de bulunduğu Müslümanlarla karşılaştı, Massava hâkiminden Süveyş için kılavuz ve ayrıca haraç isteğinde bulundu ise de arzusu yerine getirilmedi. Amcası Manuel da Gama'yı kalyonlarla birlikte orada bırakarak Sevvakin'e gitti. Zenginliği, ticari faaliyetiyle dikkati çeken bu yörenin, Osmanlı sultanına 70.000 *venezeanos* vergi vermekle mükellef olduğunu gördü. Adayı tahrip etti ve orada ticaretle iştigal eden 50 "Türk"ü öldürttü.²⁸ Kuseyr'i de tahrip ettikten sonra Tur'a, oradan da Süveyş'e geçti; ancak Süveyş koyunun girişinde toplarla karşılaştı. Hedefe gelinmişti, ama Portekiz donanmasının yapabileceği bir şey yoktu. Whiteway,²⁹ süratle ve habersizce yapılması gereken bu baskın hareketinin başarısızlığını, güzergâhta bütün kıyı şehirlerinin tahrip edilmesiyle kaybedilen zamana atfederken, sıcak, açlık, hastalık ve ölümün de rollerinin büyük olduğunu ifade etmektedir. Ona göre,

Süveyş'e yapılan bu baskın, coğrafya bilgisinin artması dışında, Türk kadırgalarının Portekizlileri Kızıldeniz'e sokmamak ve 400 kişiyle Müslümanlarla savaş halinde olan Habeş kralına yardım için giden D. Chistovão da Gama'ya gönderilecek bir yardımı önlemek için Kızıldeniz'i tahkim etmelerine yaradı.³⁰

Gerçekten de, Osmanlılar Kızıldeniz'de hareketlenmeye başlamışlardı. Osmanlı donanması Süveyş'te demirli beklerken, Kızıldeniz'in muhtelif limanlarında ve Hint Okyanusu'nda Türk kadırgaları görülüyordu. Estavão da Gama Süveyş seferine giderken, hem Massava'da, hem de Sevvakin'de Türklerin ticari faaliyetlerine şahit olmuştu. Şimdi de Osmanlılar, Habeş kralına karşı cihat ilan etmiş, merkezi Harar olan Müslüman emirliğin lideri Ahmed b. İbrahim'in (Gran) kendilerinden yardım istemesi üzerine asker göndermek suretiyle Portekizlilere karşı mücadeleyi Habeşistan'da sürdürme fırsatını bulmuşlardı. Cengiz Orhonlu'nun da işaret ettiği gibi Gran Ahmed'in, Portekizlilerin desteklediği Habeş kralı ile yaptığı ve mağlûp olduğu ilk savaşta (1541) 200 Osmanlı tüfekçisinin bulunduğunu ve pek tesirli savaşıklarını hatırlatmak gerektir.³¹ Ken-

disinin, Osmanlı egemenliğini tanıdığını bildirip Zebid'deki Osmanlı Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya (Neşşar) başvurması üzerine 900 kadar tüfekçi ve 10 top gönderilerek Habeş Kralı Glavdevos'a karşı zafer kazanması temin edildi (Ağustos 1542). Dom Christavão da Gama'nın öldüğü bu muharebe- de Osmanlı tüfekçilerinin oynadığı role Portekizce kaynaklar özellikle işaret etmektedir.³² Güneybatı Afrika kıyısındaki Melindi'ye kadar açılan Osmanlıların³³ bu tarihlerde Kızıldeniz'deki durumunu, Kızıldeniz (*Est-reito*) açıklarına kadar rakiplerini gözetmek için gidip 13 Mayıs'ta Goa'ya dönen Pero Vaz de Sequeira'nın verdiği bilgilere dayanarak tasvire çalışan Correia, özetle şunları yazmaktadır:

Pero Vaz de Sequeira'nın Sokotra ötesine gidip zaptettiği üç zam- buktan elde edip getirdiği habere göre Kızıldeniz limanlarında kadirgalar ve *fusta*'lar boğazın her iki yanında giriş ve çıkışı koruyup gözetliyorlar; ayrıca Aden'de denizde Rumileri korumak için kadir- galar var, zira yerli Araplar Osmanlılarla savaş halinde. Kadirgalar- dan başka Aden'de Osmanlılar, bizim *catur*'ları yakalayabilmek için hazırladıkları pek hafif ve süratli bazı yelkenli ve kürekli *fusta*'lara da sahip.³⁴

Portekizlilerin ağır bir darbe vurdıkları Levant ticaretinin kaderi tekrar değişiyor muydu? Bazı tarihçilerin 1540 bazılarının da 1550 yılları civarında gerçekleştiğini savundukları³⁵ doğu Akdeniz'deki baharat ticareti canlanması, 1538 Diu ve 1541 Süveyş seferlerinin neticesi miydi? Bu yıllara ait ne Türkiye arşivlerindeki belgeler, ne de Avrupalı araştırmacıların eserleri meseleyi aydınlığa kavuşturabiliyor. F. Braudel'in ifade ettiği gibi, tarih- çiler sadece bazı münferit belgelerin ışığı altında, bazı tahminlerde bulun- maktan ileri gidemiyorlar.

Sözünü ettiğimiz yıllarda Osmanlı-Portekiz rekabetinin askeri yönü yanında bazı siyasi girişimlerin de yer alması, her iki imparatorluğu, meseleleri barış yoluyla halletmeye itti. Karşılıklı çıkarları onları şimdi de anlaşma yolunu denemeye sevk ediyordu.

OSMANLI-PORTEKİZ BARIŞ TEŞEBBÜSLERİ*

Eğer sâbika gönderilen ahkâm-ı şerîfe muktezasınca dostluk maksudınız olursa bu cânibe ilâm eylesiniz, olmayacak olursa dahi yine bildiresiz ki ana göre Hind câniblerinin tedârîki görüle.

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN, 1544

3.6

Portekizli Profesör António da Silva Rego 1953'te "Ajan ve Elçi Duarte Catanho" adlı bir makale kaleme almış,¹ Osmanlılar ile Portekizliler arasında güya uzlaşma sağlamak isteyen bir Venediklinin faaliyetlerinden bahsetmişti. Lizbon'da Torre do Tombo'da rastladığı bazı belgelerin ışığı altında, iki imparatorluk arasında bir barış antlaşması için yapılan girişimi ve tarafların ileri sürdükleri koşulları veren Silva Rego'nun ele aldığı bu meseleyi, yeni bazı belgelerin ışığında Osmanlı bakış açısından biraz daha açıklığa kavuşturmak gerekiyor. Ayrıca, barış girişimleri yanında, Kızıldeniz yolunu etkileyen bazı olaylardan da söz ederek Akdeniz dünyası ile Hint Okyanusu arasında canlanan yeni iktisadi bağlantıyı da daha belirgin olarak ortaya koymalıyız.

Süleyman Paşa'nın Diu seferi arifesinde önce Hürmüz'e giden ve oradaki kale kumandanı tarafından Goa'daki genel vali Nuno da Cunha'ya gönderilen Catanho, İstanbul'dan sultanın emriyle, Estado da Índia ve faaliyetleri hakkında gizlice bilgi almak için geldiğini ifşa etmişti.² Catanho, bu arada, Portekiz genel valisine (*vice-rey*) Osmanlıların güçlü orduları karşısında dayanmanın çok zor olacağını da belirtmiş, bir Hristiyan olarak, da Cunha'ya itimat telkin etmekte gecikmemişti. Uzun yıllar İstanbul'da bulunmuş olan bu Venedikli gönüllü elçi Portekizlileri endişeye düşüren en önemli haberi verince, yani Osmanlıların Süveyş'teki hazırlıklarından bahsedince, genel vali tarafından derhal Lizbon'a, krala gönderildi. Catanho'ya göre Sultan Süleyman Portekizlilerle barış anlaşması yapmak istiyor, kendilerinden yılda 5000 *quintal* (250.000 kg) karabiber talep ediyordu. Buna

* *Tarih Dergisi*, sayı 31, 1977, s.105-111'de yayınlanmıştır.

karşılık Portekizlilerle Hint Okyanusu'nda 5-15 yıl arasında değişebilen bir devre için çarpışmayacak, onlara 5000 *moio* (yaklaşık 3.800 ton) hububat temin edecekti. Gerçekten Osmanlıların baharata, hasımlarının da buğdaya ihtiyacı vardı; ancak Catanho'nun krala söyledikleri ne derece ciddiye ve Osmanlı devletinin isteklerini tam aksettiriyor muydu?

Osmanlılar Diu seferini yaparken Portekiz Kralı III. D. João, Duarte Catanho'yu bazı isteklerle İstanbul'a gönderdi.³ Kral, Osmanlılara 2500 veya en fazla 3000 kantar karabiber verebileceğini, bunun Basra'da teslim edileceğini söylüyor, barış anlaşmasının en az 15 yıl için imzalanmasını ve rakiplerinin Aden'de gereğinden fazla kuvvet bulundurmamalarını, kendilerinin serbestçe Kızıldeniz'e girip Cidde'de ticaret yapabilmelerini, Osmanlıların barış süresince Hint Okyanusu için donanma inşa etmemelerini talep ediyordu. Ayrıca 10.000 *moio* buğday istiyor ve teslimat işinin Negroponto, Süveyş veya Selanik'te yapılmasını şart koşuyordu. İleri sürülen şartlar Osmanlılar için hiç de çekici değildi.⁴

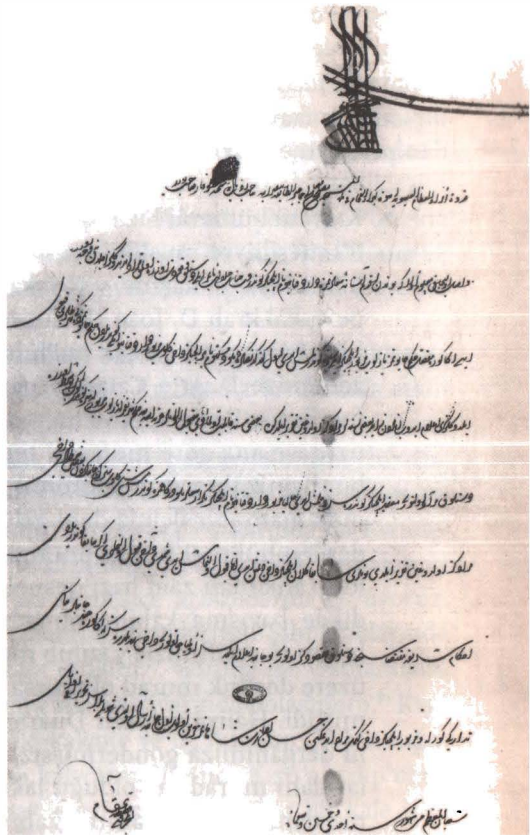
Catanho 2 Temmuz 1540'a kadar İstanbul'da kaldı, sonra da Kahire'ye gitti. Bu arada III. D. João'ya, Süveyş'te 46 geminin bulunduğunu, ancak bazılarının denize dayanıklı olmadığını, Hindistan ile ticaretin iyi durumda olmayıp Basra kervanının (2000 devenin) yolda soyulduğunu bildirdi.⁵ Şimdi de Venedikli, kralı barışa değil sanki savaşa teşvik ediyordu. Meselenin uzaması şüphesiz şahsi çıkarı bakımından gerekliydi.

Kanuni'nin 31 Ocak 1541 tarihli, Portekizce'ye tercüme edilmiş bir mektubunda karşı şartlarını bulmaktayız.⁶ Bu mektubunda Sultan, 4000 kantar civarında karabiber talep etmekte ve malın kendi gemilerine Kalikut'ta teslim edilmesini istemektedir. Buğday meselesine gelince, biberle mübadele şeklinde değil de Fransa ve Venedik'e sattığı şartlar altında anlaşma teklif etmektedir. Ayrıca, Şihr, Aden ve Zeyla hattını her iki imparatorluk donanmasının diğer tarafa geçemeyeceği sınır tanımakta ve tüccarlar için tam bir emniyet garantisi istemektedir.

Torre do Tombo'da bulunan ve António da Silva Rego'nun kaydetmediği diğer iki belge⁷ ise Portekiz kralının yeni –aslında eskilerine göre pek farklı olmayan– şartlarını içerir. Yine Catanho vasıtasıyla Osmanlı sultanına ulaştırılan bu ikinci şartnamede kral, Osmanlı ülkelerine 2500-3000 kantar dışında kesinlikle baharat sokulmaması üzerinde duruyor, Kızıldeniz'de barış yoluyla ticaret tekeli kurmak istiyordu. Kral bu tür istekle-

ri tekrar ederken şüphesiz Süleyman Paşa'nın başarısız Diu seferini de istismar etmek istiyordu. Ancak 6 Aralık 1541'de, Catanho'dan sonra Diogo de Mesquita adlı bir elçiyle sultana gönderdiği başka bir teklifte (*Instrução 3ª que levou Diogo de Mezquita*), herhalde Estavão da Gama'nın neticesiz Süveyş baskını denemesi sebebiyle, 8000-10.000 moio buğday karşılığında 5000 kantar karabiber verebileceğini beyan ederken, önceki elçi Catanho'nun vaziyete göre-Süveyş'teki donanmanın durumuna, Osmanlıların Safevilerle ve Avrupa devletleriyle olan münasebetlerine göre- hareket etmesini istiyordu.⁸ Couto, Diogo de Mesquita'nın İstanbul'a vardığını belirtirken, Hint Okyanusu'ndaki Portekiz gemilerinin (Portekizlilerin yararına varılabilecek) bir barış anlaşmasına gölge düşürmemek için saldırgan bir tutumdan kaçınmaya çalıştıklarını yazmaktadır.⁹

III. D. João'nun eski şartlarını tekrarlaması ve Kızıldeniz ile Hint Okyanusu'ndaki askeri duruma göre hareket etmek istemesi Osmanlı sultanının tutumunu değiştirmede. 28 Mayıs 1542'de Diogo de Mesquita ile Portekiz kralına yolladığı bir mektubunda,¹⁰ 4000 kantar karabiber karşılığında ve Luzitanya gemilerinin Şihr, Aden, Zebid, Cidde, Sevvakin ve Habesistan'ın diğer kıyı şehirlerine kesinlikle seyretnemeleri halinde barış yapılabileceğini bildirmiş ve kraldan sekiz ay içinde cevap beklediğini be-

Resim 6. Kanuni Sultan Süleyman'dan Portekiz kralı III. João'ya name-i hümayun, 1544. Torre do Tombo, Lizbon

lirtmişti. Portekiz kralının sekiz ay içinde cevap verip vermediğini bilemiyoruz; ancak *Torre do Tombo*'da mevcut olan ve H Şaban 951/M Ekim 1544'te D. João'ya gönderilmiş bir hatt-ı hümayun" bu tarihe kadar gelişen diplomatik faaliyetleri ve sultanın tutumunu açıkça göstermesi bakımından pek kıymetlidir. Mektup aynen şöyledir:

Kıdvetü'l-ümerâi'l-izâmü'l-iseviye üsvet-i küberâi'l-fihâm fi milleti'l-mesihîyye muslih-i mesâlih-i cemâhiri'l-tâifetü'n-nasraniye sâhib-i ezyâlü'l-haşme ve'l-vakar sahib-i [delâilü'l-mecd ve'l-iftihâr portukal kralı D. João III hutimet-i avâkıbihu bi'l-hayr tevk-i refi-i hümayûn] vasil olucak ma'lûm ola ki bundan akdem âsitâne-i saâdetimize Duarte Catanho nam ilçiniz gönderüb cenâb-ı celâlet-meâbımız ile dostluk ve mevedded murad ettiğiniz ecilden ne vech üzere ise ana göre mufassal hükm-ü hümayûnumuz yazılıb mezbûr ilçiniz ile size gönderilmiş idi. Ol günden sonra Diogo de Mesquita nam bir ilçiniz dahi gelüb mezbûr Duarte Catanho ile gönderilen hükm-ü hümayûnumuzdaki şartları kabûl eyledikleri ilâm idüb anlardan zaid bazı nesneler muradınız olduğın takarrür eyledikde bazısına kâbilin olmadı, makbûl olanlar her ne ise yine hükm-ü şerifimizle yazılıb mezbûrla size gönderilüb eğer bu şart üzere dostluk murad olunursa mu'temed ilçiniz gönderesiz denilmiş idi. Hâliyâ mezbûr Duarte Catanho nam ilçiniz tekrar saâdetlû dergâhımıza göndermişsiz, gelüb sizin cânibinizden bazı şartlar dahi muradınız olduğu tahrir eyledi. Bunları sabıka gelen ilçiniz dahi dimiş idi amma kabûl olunmamış idi; şimdi dahi kabûl olunmadı, eğer sâbıka gönderilen ahkâm-ı şerife muktezasınca dostluk maksudınız olursa bu cânibe ilâm eyleyesiz, olmayacak olursa dahi yine bildirersiz ki ana göre Hind câniblerinin tedârîki görüle ve mezbûr ilçiniz dahi gitmek murad idinmeğin hüsn-ü icâzet-i şahânemiz kârin olub ol cânibe irsâl olındı, şöyle bilesiz. Tahrîren fi evâil-i şa'bânü'l-mu'azzam min şühûr sene-i ihda ve ham-sin ve tis'a mie.

Be-makâm-ı
Kostantiniyye
el-mahrûse¹²

Catanho, 20 Aralık 1545 tarihinde Lizbon'dan Hindistan genel valisi João de Castro'ya gönderdiği bir mektubunda, Diogo de Mesquita'nın İstanbul'da elçilik görevini iyi yapmadığını, belki de bu sebepten Osmanlıların Süveyş'te yeni bir hazırlık içinde olduklarını bildirirken, Barbaros Hayreddin Paşa'nın damadı Sinan Reis'in Kahire'ye bu maksatla gönderildiğini, Osmanlıların diplomatik münasebetlere baskı yapmak istediklerini yazıyordu.¹³ Duarte Catanho şimdi de Gaspar Pelha adlı yeni bir Portekiz elçisiyle İstanbul'a gitme hazırlıkları içinde buluna dursun Kızıldeniz'de durum gün geçtikçe Osmanlılar lehine geliyor, kadırgalar Hint Okyanusu sularında daha da sık görünüyordu.

1543'te Ahmed el-Mücahid'i mağlup ederek tekrar eski topraklarına kavuşma fırsatı bulan Habeş Kralı Glavdevos, Kızıldeniz kıyılarında etkili olamadı.¹⁴ Correia, 1544 yılı olaylarından bahsederken Massava'ya giden Diogo de Reynoso'nun orada 25 kişilik bir Rûmî grubuyla birlikte bir Osmanlı âmilini (*feytor do Turquo*) gördüğünü, keten giyecek satıp yerine yiyecek maddeleri satın aldıklarını bildirir.¹⁵ 1545-1546 yıllarında da Kızıldeniz yolunun önceki yıllara göre canlılık kazandığını, Osmanlı kadırgaları ve ticaret gemilerinin Hint Okyanusu'na serbestçe açıldıklarını görüyoruz. *Tarih-i Şihri*, H 951/M 1544-45'te Osmanlı kadırgalarının Şihr açıklarında mal yüklü bir Portekiz kalyonunu zapt ettiğini,¹⁶ Correia ise Osmanlılara ait sekiz kalyote ve bir *catur*'un Maseira adaları civarında dolaştığını,¹⁷ Kişn (Cexem) limanında Osmanlılara ait iki kalyote ve üç *fusta*'nın bulunduğunu,¹⁸ 1546 Ağustosunda dört Osmanlı kalyotesinin önce Kişn'e gidip orayı bombaladıktan sonra Dofar'a ulaşarak orayı zapt ettiğini ve bir kale inşa ederek Osmanlı egemenliği altına soktuğunu bildiriyor.¹⁹ Aynı yazar yine bu yıl içinde Türklerin Melindi sahillerine kadar gidip orada kara ve denizde ele geçirdiklerini Kişn'e getirdiklerini ilave ediyor.²⁰ Durum sanki tersine dönmüştü; yüzyılın başından beri Portekiz tehlikesiyle karşı karşıya olan doğu Afrika ve güney Arabistan limanları önünde şimdi Osmanlı kadırgaları vardı.

Hint Okyanusu'na açık limanlardan devlet hazinesine giren gelir ne kadardı? 1546'da 10 gemilik bir filonun Mısır'dan İstanbul'a taşıdığı hazinenin ne kadarının baharattan, dokumalardan ve diğer okyanus emtiyasından sağlandığını bilemiyoruz;²¹ ancak İspanya'ya sızdırılan haberler

arasında 1548'de Mısır hazinesinin 500.000 *duka* olduğu vardır.²² Kızıldeniz limanlarının Hazine-i Âmire'ye sağladığı gelir şüphesiz gün be gün artıyordu. Daha 1545'te, Portekiz kralı genel vali D. João de Castro'ya gönderdiği talimatnamesinde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinden gelen tüccarın Bengal ve Pegu'ya kadar gidip ticari faaliyette bulunduğunu hatırlatırken yeni durumdan endişe duymaktaydı.²³

Bu bölümde kısaca vermeye çalıştığım, 1538 Diu seferi ardından iki imparatorluk arasında girilen barış teşebbüsleri husumeti ve rekabeti durduramadı. Aslında zararlı çıkan taraf Portekiz oldu. Osmanlı İmparatorluğu Aden'e kadar sarkmış, Habeşistan meselelerine karışmıştı. Ayrıca Hint Okyanusu'na yeni bir yolla açılmayı da planlıyordu. Hedef Basra idi.

HİNT OKYANUSU'NA AÇILAN YENİ YOL: BASRA KÖRFEZİ KIYILARINDA OSMANLILAR*

Sultanım Hazretleri, Basra'ya gitmemi, orayı fethetmemi, oradan Hürmüz'e ve Hindistan'a ulaşmamı ve yolunu şaşırmış Portekizliler ile savaşmamı ve onların bütün idarelerine son vermemi emretti.

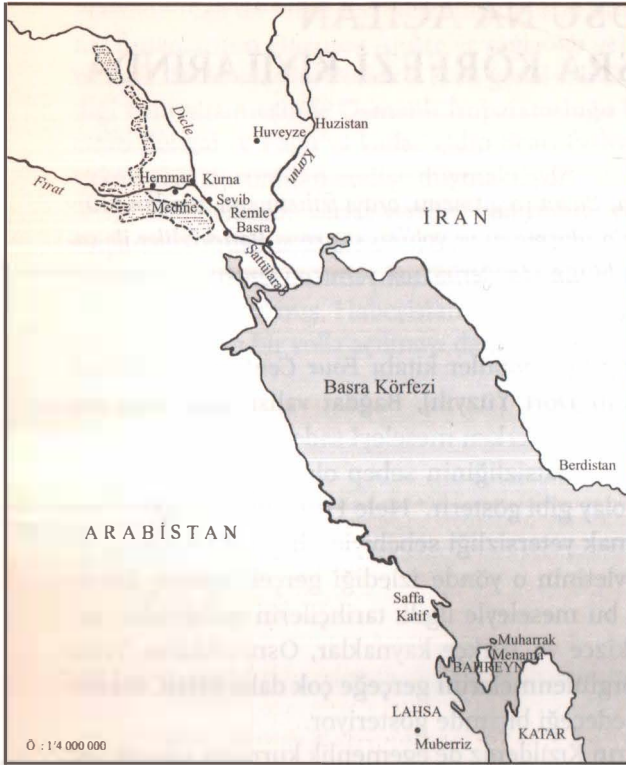
AYAS PAŞA, 1545-46

9.7

İngiliz tarihçi S.T. Longrigg, popüler kitabı *Four Centuries of Modern Iraq*'da [Modern Irak'ın Dört Yüzyılı], Bağdat valisi Ayas Paşa'nın 1546 Basra seferinden bahsederken meseleyi sadece yerel olarak algılar, sefere Basra hâkiminin itaatsizliğinin sebep olduğunu ileri sürerek Basra fethini tesadüfi bir olay gibi gösterir.¹ Hele Hürmüz hakkındaki niyetlerinden –belki de kaynak yetersizliği sebebiyle– hiç bahsetmemiş olması, okuru Osmanlı devletinin o yönde izlediği gerçek siyaseti kavramaktan alıkoyar. Aslında bu meseleyle ilgili, tarihçilerin varlığından haberdar olmadıkları Portekizce ve Türkçe kaynaklar, Osmanlıların Basra körfezi kıyılarına inerek örgütlenmelerini gerçeğe çok daha yakın, mantığın çok daha kolay kabul edeceği biçimde gösteriyor.

1521'de, Osmanlıların Kızıldeniz'de egemenlik kurmaya çalıştığı bir sırada, Portekiz nüfuzu da Hürmüz'den Bahreyn'e kadar uzanmış, hatta kuzeydoğu Arabistan topraklarında hissedilmeye başlamıştı. O yıl el-Hasâ (Lahsa) hâkimi Mükrim, akraba ve güya bağlı olduğu Hürmüz Şahlığı'na haraç vermeyi reddedince, Basra ve Hürmüz arasında işleyen ticaret gemilerine zarar verdiği bahanesiyle, António Correa kumandasında bir Portekiz filosu Bahreyn ve Lahsa üzerine gitti. Mükrim'in öldürülmesiyle sonuçlanan savaştan sonra anılan bölgeler vergi vermek zorunda bırakıldı. Barros, Zamer'in oğlu Mükrim'in kuvvetleri arasında bazı Türk (*Turcos*) tüfenkçilerin bulunduğu ve Mükrim'in gemilerinin Türkler tarafından (*por industria de alguns Turcos*) inşa edildiğini bildirmektedir. Gemi ustalarının

* Tarih Dergisi, sayı 31, 1977, s. 112-119'de yayınlanmıştır.

Harita 3. 16. yüzyılda Basra Körfezi'nin kuzey kısmı; Basra ve Lahsa (el-Hasâ) eyaletlerinde önemli sancıklar ve bazı yönetim birimleri.

bul ederlerken, Portekizliler lehine diğer bazı mecburiyetler de yüklenmişlerdi. Karşılığında ise, Portekiz kralını hâmi olarak tanıdıkları müdteç, Hürmüz tüccarları Hint Okyanusu'nda serbest ticaret hakkına sahip olacaktı; ancak Kızıldeniz'e seyretmekten men ediliyorlardı. Hürmüz Müslümanlarının silah taşımaları da yasaklanmıştı.⁴ Böylece ada tam bir Portekiz kontrolüne giriyordu. 1526'da Kalhat'ın da dahil olduğu bir ayaklanma Portekizliler tarafından bastırıldı. 1529 yılında da vezir Şerefeddin'in Osmanlı sultanından yardım sağlayarak ülkesini kurtarma çabası başarılı olamadı.⁵

Mekke'den, yani Kızıldeniz'den getirildiğini de kaydetmişti.² Portekizliler bu arada Hürmüz ve civarında daha sağlam yerleşme imkânları aramaktan geri durmamışlardı. Kral Manuel'in emriyle ada gümrüğündeki yerli memurlar yerine Portekizlilerin yerleştirilmelerine karşı çıkan –sözde Hürmüz hükümdarı– Turan Şah yerine Muhammed Şah getirilmişti.³ Yeni şah ve veziri Şerefeddin, Hindistan genel valisiyle yapılan anlaşma gereğince, Hürmüz'ün yerli kukla idarecileri efendilerine ödedikleri vergiyi 60.000 xerafin'e çıkarmayı kabul

Portekizliler Basra'ya ilk defa 1529'da askeri müdahalede bulundular. O yıl, sözde İran şahına bağlı olarak Basra'yı kontrolünde bulunduran Râşid ibn Megâmis, Basra'nın kuzeyinde yer alan Dicle ve Fırat boyunca uzanan adalar (Cezayir) bölgesi hâkiminin haraç isteğiyle karşılaşınca Portekizlilerden yardım istedi. Basra Körfezi'nin kuzey ucunu da kontrol altında bulundurmak isteyen Portekiz devletinin Hürmüz valisi Christavão de Mendoça, küçük bir filo ile kaptanlarından Belchior de Sousa Tavares'i göndererek iki emirlik arasında anlaşma sağladı. Cezayir Arapları Basra'ya, daha önce işgal ettikleri iki kaleyi ve ödenen yıllık vergiyi geri vermeyi kabul ettiler. Ancak, o sırada Râşid'in elinde bulunan toprakların ve içinde 50 kadar Rûmî'nin bulunduğu 7 *fusta*'nın kendisine teslimini isteyen Tavares'in bu arzusu yerine getirilmeyince, Portekizli kaptan Basra'da bazı yerleri yaktı, sonra da Hürmüz'e döndü.⁶ Aynı yıl, Portekiz valisine isyan edip vergi ödemeyi reddeden Bahreyn hâkimi Reis "Barbadim" (!), 5 gemi ve 500 askerle kendisine karşı gönderilen genel valinin kardeşi Simão da Cunha ile karşılaştı. Barut sıkıntısı, baş gösteren hastalık ve Bahreyn'in kendini iyi savunması Portekizli kumandanı Hürmüz'e eli boş döndürdü.⁷

Hürmüz Boğazı'nı tutan Portekizliler, Basra Körfezi'nde deniz ticaret yolunun Doğu Akdeniz'e ve Anadolu üzerinden de Karadeniz'e açılan kapısını ve körfez içinde diğer bazı stratejik önemi olan yerleri denetimleri altına sokmaya çalışırken aksi yönden, karadan, Osmanlı sultanının orduları yürümekteydi; Irak yeni olaylarla karşı karşıyaydı.

Görünüşte, Irakeyn seferi doğu Anadolu'da Safevî taraftarı Şii unsurlar ile Osmanlı sınır boylarındaki beyler arasındaki rekabet (örneğin Bitlis hâkimi Kürt beyi Şeref Han'ın Safevîler safına geçmesi ve Safevî beylelerinden Ulama Han'ın Osmanlı tarafını yeğlemesi) yüzünden yapılmıştır,⁸ oysa bu seferi iktisadi ve askeri şartların hazırladığı bir hareket olarak kavramak gerekir. Osmanlıların 1516-17 yıllarında fethettiği Suriye ve Mısır'ın yanı sıra Irak'ın, yani Bereketli Hilal'in doğu kesiminin ele geçirilmesi, siyasi açıdan mantığın zorladığı bir olay sayılmalıdır. Tebriz'den Erzurum'a, oradan da Bursa'ya kadar uzanan İpek Yolu'nun yanında, Basra'dan başlayıp Bağdat ve Halep yönünde ilerleyen Baharat Yolu'nu kontrol altında tutmak Osmanlı ekonomisi için şüphesiz çok önemliydi.⁹ Kızıldeniz tecrübesi, Osmanlıların Basra yönündeki bölgelerin önemini daha fazla takdir etmelerine yardım etmişti.

Tebriz 1534'te, sadrazam İbrahim Paşa'nın serdarlığını yaptığı kuvvetler tarafından alındı. Bağdat da Kanuni'nin bizzat başında bulunduğu birliklerce fethedildi (1535).¹⁰ Safevi kumandanı Tekeli Han bu meşhur, coğrafi konumu itibarıyla önemli şehri bırakıp kaçtı. Bu fetihle beraber Osmanlı hükümdarını tanıdığını bildiren Basra beyi Râşid, sultanı, kendisi için tehlikeli gördüğü "Şiilerden, müşriklerden ve el-Muşa'sailerden meydana gelen, Allah ve Resûlünün düşmanlarına karşı" yardıma çağırdı.¹¹ Şattûlarap, Cezayir, Hüveyze'ye kadar yayılan bölge yetkilileri padişahın emri altına girdiklerini ilan ettiler. Hatta Katif ve Bahreyn gibi uzak bölgelerden bile, sultanın Bağdat'a girişinin sevinçle karşılandığını bildiren haberler geldi.¹² Osmanlı sultanının Basra

Resim 7. Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Basra fethinden (Aralık 1546) önce Cezayir hâkimi Ali bin Uleyyan'a gönderdiği mektubun Portekizce tercümesinin ilk sayfası. Torre do Tombo, Lizbon

sından endişe vermiş olsa dahi, kendi aralarındaki düşmanlıklara son vermek, daha önemlisi kendilerini tehdit eden Hıristiyan Portekiz'e karşı durabilmek için bir koruyucuya ihtiyaçları olduğunu gösteriyordu.

1538'de Kanuni Sultan Süleyman'ın adı Basra'da hutbede okundu ve adına para bastırıldı; "Basra hükümeti eyalet unvanıyla" Râşid ibn Megâmis'e verildi.¹³ Râşid'den sonra yerine geçen oğlu Man'i çok geçmeden mevkiini "icma'-ı vilayet müşaveresi" ile Beni Aman'dan Şeyh Yahya'ya terk etmek zorunda bırakılınca Osmanlı-Basra ilişkileri bozuldu. Anılan şeyhin diğer bazı Arap liderlerle birleşip Osmanlı otoritesine karşı açıktan açığa direniş göstermesi üzerine Basra yeni gelişmelere sahne oldu. Beni Muşâşa

kabilesinden ayrılıp Fırat üzerinde stratejik değeri olan Zekiye bölgesinin idaresini Osmanlılar adına üzerine alan Seyyid Emir, 1545'te Zekiye'de bir kale inşa etmek üzere Bağdat'tan gönderilen Hürrem Bey'e karşı gelince, Bağdat valisinin gönderdiği kuvvetler Seyyid Emir'i bertaraf etti; Zekiye bölgesi kontrol altına alındı. Hürmüz'de bulunan Lopez Lobato'dan genel valiye gönderilen 7 Mart 1546 tarihli mektupta Cezayir ve Basra hâkimlerinin Türkleri Zekiye'den çıkarıp esir edilen Türk beylerini Şah Tahmasb'ın kardeşine teslim ettikleri kaydediliyordu. Luis Falcão'nun 6 Ocak 1546 tarihli bir mektubunda da Zekiye'nin daha önceki durumundan bahsediliyor ve Basra'ya yakın ve bu bölgeyle devamlı savaş halinde bulunduğundan Osmanlılardan yardım istediği, bir kale inşa etmek için Zekiye'ye davet ettiği, bunun üzerine Bağdat'tan Zekiye'ye 1500 asker gönderildiği bildiriliyor-du.¹⁴ Böylece Osmanlılar Basra'ya biraz daha yaklaşmış oluyorlardı.

Şeyh Yahya, *Torre do Tombo*'da *São Lourenço* koleksiyonunda bulunan, Hürmüz valisi D. Luis Falcão'ya gönderdiği, tercüme edilmiş fakat tarihsiz bir mektubunda¹⁵ durumu şöyle anlatmıştı:

Osmanlılar (*Rumes*) buraya (Basra'ya) yaklaştılar ve bana bu ayın yedisinde bir mektup gönderdiler. Mektupta, Portekizlilerin düşmanları olduklarını bildirdiler... Eminim ki buraya ayak basmak istiyorlar... Kurna'da kale yapmak niyetindeler; Cezayir hâkiminin savunduğu Kurna'da kale inşa etmek istiyorlar... Düşmanlar buradan üç veya dört günlük mesafedeler, siz ve ben daha fazla bekleyemeyiz; geçidi müdafaa etmeliyiz. Burada [Şattülarap] nehrinde birleşip... onları perişan etmeliyiz.

Öte yandan Bağdat Beylerbeyi Ayas Paşa'nın niyetini, Cezayir bölgesi hâkimi Ali ibn Uleyyan'a gönderdiği, Portekiz arşivinde Portekizce tercümesi bulunan tarihsiz mektubundan¹⁶ daha iyi anlayabiliyoruz:

Uzun zamandan beri aramızda büyük bir dostluk var ve birbirimize çok yakın komşuyuz. Çeşitli yerlerden kabileler emniyet içinde gelir gider. Birkaç gün önce Sultanım Hazretleri Basra'ya gitmemi ve orayı fethetmemi ve oradan Hürmüz'e ve Hindistan'a geçmemi ve yolunu şaşırmış Portekizliler ile savaşmamı, onların bütün ida-

relerine son vermemi ve kendilerini mahvetmemi emretti. Kuvvetlerim hareket etmek üzeredir. Hem Zekiye üzerinden, hem de kara yoluyla geleceğiz; lüzumlu olan her şey, büyük toplar, gemiler ve asker mevcut. Kurna'da birleşeceğiz, oradan kara ve nehir yollarıyla Basra'yı almaya gideceğiz...

Yine Portekizce'sine sahip olduğumuz ve Ali ibn Uleyyan'ın Hürmüz valisine (*Deallyybam aljom Rey de qyzayra p[er]la ho capitão durmuz*) gönderdiği mektup Ayas Paşa'nın amacını anlatırken Osmanlı tehlikesine karşı Portekizlilerin dikkatini çekmektedir:

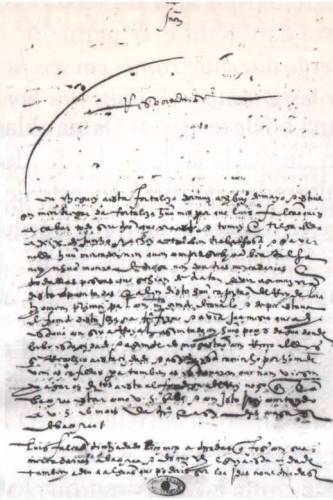
Eğer Basra'yı alırlarsa artık hiçbir şey yapamazsınız. Sonra da sizin ve ülkelerinizin üzerine gelecekler. Bu yol onlar için Süveyş ve Cidde yolundan daha yakın. Daha fazla yazmama bilmem ihtiyaç var mı?¹⁷

Bağdat Beylerbeyi, Portekizlilerin kuzeydoğu Arabistan ve Irak'ın körfeze açılan liman şehirleri üzerindeki emellerini çok iyi biliyordu. Luis Falcão'nun 25 Kasım 1544'te kralına bildirdiğine göre, Lahsa hâkimi Şeyh "Mana" Portekizlilerden Basra'ya yardıma gitmesini talep etmiş, ancak Hürmüz'ün yeni kumandanı, bunu Hürmüz Şahlığı'na bağlı olan Katifin Portekizlilere verilmesi karşılığında yerine getirebileceğini bildirmişti.¹⁸

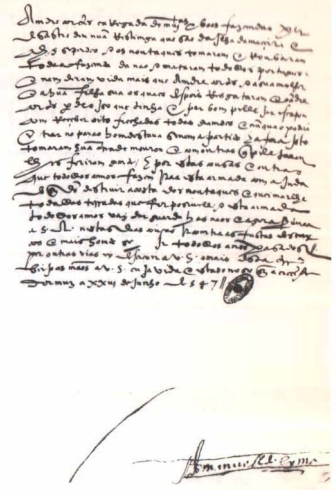
Basra üzerine gitmeye kararlı Osmanlı sultanının¹⁹ Memalik-i Mahrusa'dan Basra'ya kaçmış bazı kimselerin geri gelmesi isteğinin reddedilmesi üzerine, Ayas Paşa, Basra'ya Şeyh Yahya üzerine sefer yapma emri aldı. Musul beyi Mehmed Bey 120 tekneyle nehirden seyrederken Dulkadiroğlu Ali de karadan hareket etti. Ayas Paşa'nın serdarı olduğu Osmanlı kuvvetleri Zekiye'den sonra Dicle ile Fırat'ın birleştiği Kurna bölgesine vardığında, Cezayir'deki Medine hâkimi Abdül Hüseyin ibn Uleyyan'ın 3000 kişilik kuvvetini dağıtmakta güçlük çekmedi. Ardından, Basra yakasından gelen başka bir hücumu da zararsız hale getiren Ayas Paşa ve ordusu, 25 Aralık 1546'da Basra şehrine girdi.²⁰

Basra'ya 1.000.000 akçe (salyâne) ile ilk beylerbeyi tayin edilen Mehmed Paşa'nın²¹ Hürmüz'ün Portekizli kaptanına gönderdiği tanınmış tüccar Hacı Fayat, kaptan Manuel de Lima'ya bilgi vermişti. Manuel de Lima'nın genel vali João de Castro'ya bu bilgileri aktardığı 23 Haziran

Resim 8. Hürmüz valisi Manuel de Lima'nın genel valisine gönderdiği ve Osmanlıların Basra çevresindeki yayımlarını yansıtan 23 Haziran 1547 tarihli mektubunun ilk sayfası.
Torre do Tombo, Lizbon

Resim 9. Manuel de Lima'nın 23 Haziran 1547 tarihli mektubunun son (imzalı) sayfası.
Torre do Tombo, Lizbon

1547 tarihli mektubuna göre, Basra beylerbeyi (*capitão*) olan Mehmed Paşa, Ayas Paşa'nın Basra'yı ticari faaliyetler için mamur hale getirmek istediğinin farkındaydı; böylece Basra'da sultanın hazinesine epeyce gelir sağlanabilirdi. Oysa Sadrazam ve Damat Rüstem Paşa, Basra fethinin muzır bir iş olduğunu, şehrin hiçbir değeri olmayan bir harabe halinde bulunduğunu iddia ediyordu.²²

Rüstem Paşa'nın fethi karşı çıkmasına rağmen Osmanlılar Basra'ya yerleştiler. Yukarıda zikredilen Portekizce mektup bu muhalefeti Ayas Paşa ile sadrazam arasındaki rekabete bağlamaktadır. Rüşvet almakla şöhret bulan vezir-i azamı, Basra seferinden önce İstanbul'da bulunmuş olan Portekizli elçilerin etkilemiş olmaları da düşünülebilir.²³ Fethin hemen ardından Basra'nın ilk beylerbeyi Bilâl Mehmed Paşa'nın Hürmüz'e gönderdiği elçi, Osmanlıların Basra üzerindeki kararlı tutumunu, açık denizle şimdi de bu yönden ilişki kurmak istediklerini bildirmişti. Manuel de Lima'nın söz konusu mektubuna göre 1000'i şehirde, 700'ü kalede 2200 tüfenkçi ve 1000 kadar da atlı kuvvet ile Basra'da ilk tedbir alınmıştı.

Birkaç yıl sonra, 1550'de, Lahsa bölgesi de Osmanlı nüfuzu altına girerken,²⁴ Lahsa'nın denize açılan kapısı Katif, Basra Beylerbeyliğine bağlı bir sancak (livâ) olarak teşkilatlandırıldı. Hürmüz'de *Ouvidor* (hukuki

temsilci) olarak bulunan Tom  Serr o'nun 24 Kasım 1550'de Kral III. D. Jo o'ya yazdığına göre, Basra'dan Katife 6 gemi ile 200 asker, ayrıca karadan 500 atlı gitmişti (*"vier o duzentos rumes em seis fustas e depois deser o como nova feia que vinh o por terra tambem quinhentos homens de cavalo"*).²⁵

Basra Körfezi kıyılarına böylece erişen Osmanlılar, coğrafi şartların elverişli olmadığı Arabistan topraklarından ziyade denizden ilerlemek zorundaydılar; Maraş ormanlarından getirilen kereste ile Birecik'te yapılan nehir gemileri²⁶ sadece asker ve malzeme taşıyabiliyordu. Basra'da Süveyş gibi bir tersane kurmak ve faaliyete geçirmek şarttı. Bu faaliyet hiçbir zaman istenilen seviyede yapılamadı; okyanusu hedef alan yeni teşebbüs yine Kızıldeniz'den geldi.²⁷

HÜRMÜZ KUŞATMASI (1552)*

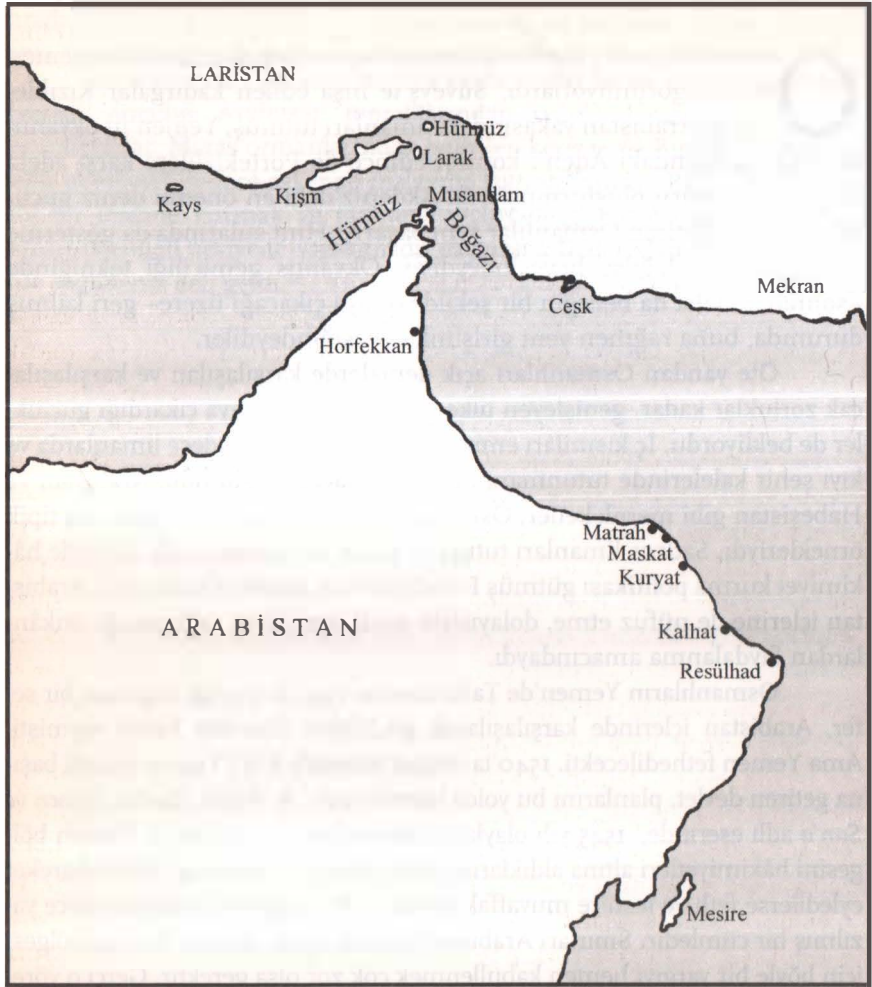
1.8

Osmanlılar, 16. yüzyılın ilk yarısı kapanırken Kızıldeniz'e egemen olmuş görünüyordular. Süveyş'te inşa edilen kadırgalar Kızıldeniz'in Arabistan yakasındaki limanları tutmuş, Yemen'in okyanusa bakan kıyısındaki Aden'i kontrol edince de Portekizlilere karşı adeta bir denge unsuru oluşturmuşlardı. Akdeniz'deki en önemli deniz gücünü meydana getiren Osmanlılar aynı başarıyı Hint sularında da gösterme niyetinde, hiç değilse hevesindeydiler. Okyanus gemiciliği tekniğinde –sonradan daha da belirgin bir şekilde ortaya çıkacağı üzere– geri kalmış durumda, buna rağmen yeni girişimlerin eşiğindeydiler.

Öte yandan Osmanlıları açık denizlerde karşılaşılan ve karşılaşılabilecek zorluklar kadar, genişleyen ülke coğrafyasının ortaya çıkardığı güçlükler de bekliyordu. İç kısımları emniyet altına almadan sadece limanlarda ve kıyı şehir kalelerinde tutunmanın pek zor olacağı malumdu. Arabistan ve Habeşistan gibi memleketler, Osmanlı İmparatorluğu'nda bunun en tipik örnekleriydi. Sadece limanları tutma ve güçlü bir donanmayla denizde hâkimiyet kurma politikası gütmüş Portekizlilerin aksine, Osmanlılar Arabistan içlerine de nüfuz etme, dolayısıyla geniş arazilerin sağlayacağı imkânlardan faydalanma amacındaydı.

Osmanlıların Yemen'de Ta'iz üzerine 1540'ta yaptığı başarısız bir sefer, Arabistan içlerinde karşılaşılabilecek güçlükleri önceden haber vermişti. Ama Yemen fethedilecekti. 1540'ta Neşşar Mustafa Bey'i Yemen eyaleti başına getiren devlet, planlarını bu yolda hazırlamıştı. A. Râşid, *Tarih-i Yemen ve San'a* adlı eserinde,¹ 1545 yılı olaylarını anlatırken Osmanlıların Yemen bölgesini hâkimiyetleri altına aldıklarını şöyle bildirir: “Herhangi cihete hareket eyledilerse feth ve teshire muvaffak oldular.” Bu, şüphesiz pek iyimserce yazılmış bir cümledir. Sınırları Arabistan içlerine kadar uzayan Yemen bölgesi için böyle bir yargıyı hemen kabullenmek çok zor olsa gerektir. Gerçi o yörelerde hüküm süren Zeydi hanedanından İmam Şerefeddin ile oğlu Muta-

* *Tarih Dergisi*, sayı 31, 1977, s. 120-128'de yayınlanmıştır.

Harita 4- 16. yüzyılda Hürmüz Boğazı ve çevresi.

har arasında ortaya çıkan rekabetin Osmanlıları teşvik ettiği, Osmanlıların bundan yararlandığı söylenebilir. Babasının kuvvetlerine kumanda eden Mutahhar'ın babasıyla beraber ortak bir rakibe karşı hemen birleşmemiş olması Osmanlıların işini nispeten kolaylaştırmıştı.² 1545'te İstanbul'dan Yemen'e beylerbeyi tayin edilen Üveys Paşa, Ta'iz'i zaptedip diğer beş kaleyi de kuşatınca Zeydî baba-oğul ülkenin savunması için birleşti. Bu arada iç rekabet sonucu Üveys Paşa'nın katledilmesi³ Mutahhar'a intikam alma fırsatı sağladı: Zebid Arap taarruzuna uğradı ve 400 Osmanlı atlı askeri öldürüldü. 17 Ağustos 1546 tarihinde "Coge Cemaçedim (!)" Keynanor'dan bazı haberler veriyordu: Zebid İmamı pek çok Türk'ü öldürmüş ve Aden yolunu kapatmıştı ("*Ymame de Zebyby que matou m^a jemte dos turquos em azebyby e teve tomado os camynhos que nao vao ha adem*").⁴ Aynı yılın başlarında, Aden yakınındaki Hanfer emiri Ali b. Süleyman (Tavlakî) güçsüz düşen Aden'i zaptetti.⁵

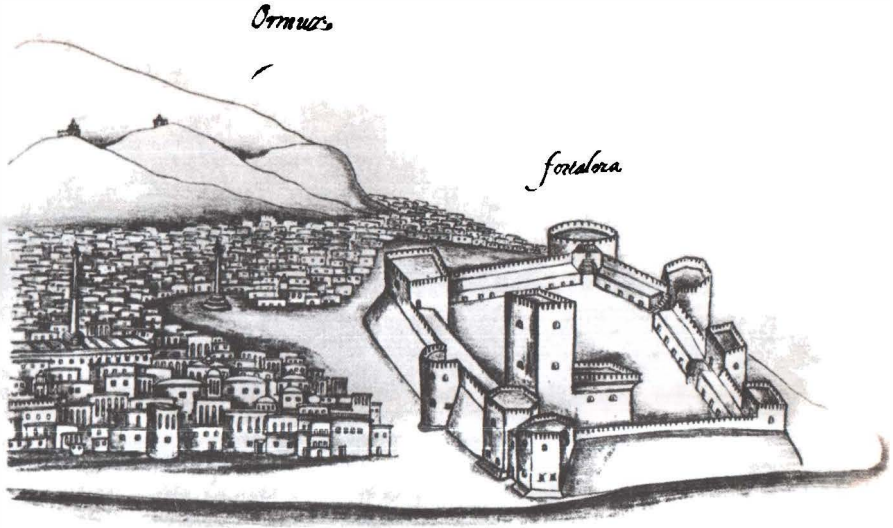
Yemen'in iç kesimlerinin Osmanlı nüfuzu altına girmesi Özdemir Paşa'nın gayret ve işbirliğiyle oldu. Aslen Çerkes olup Mısır'da paşalar hizmetinde dikkat çekmiş ve 1538 Diu seferi dönüşünde Yemen'de kalmış olan Özdemir, sonradan asker arasında yiğitliğiyle şöhret kazanmıştı.⁶ Yemen'i, Hasan Pehlivan'ın Üveys Paşa'yı katletmesiyle ortaya çıkan karışık durumdan Özdemir Paşa düzlüğe çıkardı. Zebid'de tekrar Osmanlı düzenini kurdu, başta San'a olmak üzere belli başlı yerleşme merkezlerini Osmanlı idaresi altına soktu. 1548'de Yemen beylerbeyliğine Ferhad Paşa tayin edildiği zaman, Özdemir Paşa'nın ünü bölgede yayılmıştı.⁷ 27 Haziran 1549'da Ferhad Paşa'nın azlinden sonra Yemen Özdemir Paşa'ya kaldı. *Ahbârü'l-Yemani*, Özdemir Paşa'nın Yemen eyaletinde yaptığı işlerden, iyiliklerinden ve ülkede sağladığı barıştan hararetle söz eder; meşâyih ile dostluk kurduğunu, "her vilayete hükkâm ve keşşaf nasb ve tayin" ettiğini, zamanında ayaklanma ve karışıklık olmadığını bildirir.⁸ Özdemir Paşa, Yemen'de bir sancak tasarruf eden "bir bey"in yazdıklarını H 17 Receb 954/M 2 Eylül 1547 tarihinde Türkçe'ye aktararak San'a'dan sultana "fetihname" olarak göndermişti. San'a ve civar kalelerinin alınması ve Yemen'in tarihi coğrafyasıyla ilgili bu değerli belge Topkapı Sarayı arşivinde saklıdır.⁹

Öte yandan Aden'in bir anda Osmanlıların elinden çıkması, stratejik bakımdan pek önemli bir yerin kaybedilmesi demektir. Ayrıca, Ali b. Sü-

leyman'ın Osmanlılara karşı kendini koruyabilmesi için Portekizlilerden yardım istemesi,¹⁰ Kızıldeniz giriş-çıkışını Portekiz kontrolüne sokabilecek bir limanın düşman eline geçmesi demekti ki bu Osmanlı ekonomisi için kötü sonuçlar getirebilirdi." Osmanlılar durumu lehlerine çevirebilmek için vakit kaybetmediler. 3000 askerin ve gerekli mühimmatın Ferhad Paşa tarafından Süveyş tersanesinden Moha benderine getirilmesinden sonra, 1548 başlarında, Aden geri alındı. *Ahbârü'l-Yemanî* ve Couto, Aden kuşatması esnasında Osmanlı topraklarının oynadığı role bilhassa işaret ederler. "Canacanym" adalarından D. Alvaro de Castro ve *fidalgo*'larının gönderdiği bir mektup, Osmanlıların Aden'e 15 kadirga ve karadan 2000 kişiyle geldiklerini, "Xael"den de (Şihr) 7 *fusta* ve 2 *terrada* ile 200 "Türk"ün yardıma gittiğini belirtiyor. Bu da, Şihr'in o sırada Osmanlı egemenliğini tanıdığını göstermektedir.¹² Bu mühim mevki, Portekiz yardımına rağmen tekrar Osmanlı idaresi altına girdi. Portekiz'in Hindistan genel valisi Garcia de Noronha'nın yakını olan D. Payo de Noronha kumandasında Aden'in yardımına gelen Portekiz kuvvetleri, Osmanlılar kaleyi kuşatırken Aden'den ayrılmış, daha doğrusu ayrılmak zorunda kalmışlardı.¹³

Gerek Yemen'deki Osmanlı tahkimatı, gerekse Basra ve Lahsa bölgelerinin Osmanlı nüfuzu altına girmesi Portekizlileri iki taraftan tedirgin etmeye başlamıştı; güçlü kaleleri Hürmüz tehlike altındayken, Basra Körfezi giriş-çıkışının kontrolü de ellerinden gidebilirdi. Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nden Portekiz üslerine giden haberler hep Türklerin (ya da "Rumî"lerin) hazırlığıyla ilgiliydi. 1550 yılında Portekizli kaptan Luiz Figueira kumandasındaki bir Portekiz filosu Rasü'l-Hadd açıklarında, Kalhat'ı yağma için giden 4 Osmanlı kadirgası (*galés de Rumes*) görmüş, fakat elinden kaçırmıştı.¹⁴ Öte yandan Figueira, Sefer Reis (*o Turco Caçar*) idaresinde 5 kalyoteye karşı yaptığı deniz muharebesini kaybetmiş, hatta hayatından olmuştu.¹⁵

Yukarıda bahsettiğim Osmanlı faaliyetleri yanında, 1550'de, Lahsa eyaletinin mühim bir kalesi ve liman şehri Katif'in de Türkler tarafından zapt edilmesi Goa otoritelerini daha da tedirgin etti.¹⁶ Orhonlu bu devreyi, "güneyde Portekiz devleti ile mücadele etmeye karar veren ve Hint meselesiyle ilgilenen Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası" olarak ka-

Resim 10- 16. yüzyılda Hürmüz: Kale ve şehir.

Gaspar Correia, *Lendas da Índia*.

bul etmektedir.¹⁷ Gerçekten de, o sıralarda Portekiz'in Hürmüz valiliğini yapan D. Alvaro de Noronha, 25 Kasım 1550'de kralına gönderdiği ayrıntılı bir mektupta, efendisinin dikkatini Türk tehlikesine bir kez daha çekmiş, askeri faaliyetler dışında Osmanlıların Basra Körfezi boyunca işleyen ticareti geliştirmek için barışçı girişimlerden bahsetmiştir:

Osmanlılar D. Manuel'e pek çok mektup göndermişlerdir. Benim buraya, yani Hürmüz'e gelmemle beraber, Türk'ten, yüksek makamınıza yolladığım yeni bir mektup geldi. Mektupta bu ticaret yolunun açılmasını istiyor ve bunun için her türlü garantiyi veriyordu.¹⁸

Kızıldeniz'de başarısız olan, Türklerin oraya yerleşmelerine engel olamayan Portekizliler bu kez rakiplerini Basra Körfezi'nde durdurma, hatta eriştikleri sahil kesimlerinden atma yoluna gittiler. Cezayir Araplarının, yani Şattülarap boyunca ve Dicle ile Fırat'ın birleştiği nokta civarın-

devamlı top ateşine tuttuğu Hürmüz kalesini düşüremedi. Hürmüz'deki vezir Nureddin mektubunda, kalede 700 Portekizli asker bulunduğundan söz etmektedir. Ancak, "*secretario do Estado da Índia*" Simão Ferreira'nın Diu'dan gönderdiği 19 Aralık 1552 tarihli bir raporda, Hürmüz'de kaleyi kuşatanlardan daha fazla asker bulunduğuna belirtilmiştir ("*mais portugueses avia na fortaleza segumdo de laa secrevem do que avia Rumes*").²⁷ Uzun süren kuşatmada Reis'in askerleri ve mühimmatı da hasmı kadar zarar görmüştü. Bir ara Portekiz genel valisinin Goa'dan büyük bir donanmayla yardıma geleceği haberi üzerine veya Couto'ya göre zenginliğiyle ünlü Kışm Adası'nın cazibesine kapılarak kuşatmayı kaldırıp²⁸ Kışm üzerine gitti. Adayı yağmalattı ve bir hayli ganimet aldı. Yardım için gelen Portekiz donanması Hürmüz Boğazı'na vardığında Türk denizci Basra yolunu tutmuştu.²⁹

Daha sonra Pîrî Reis'in donanmasını Basra'da bırakıp üç gemiyle Süveyş'e döndüğü biliniyor; Osmanlı tarihleri kaptanın bunu Basra Körfezi içinde güçlü Portekiz donanması tarafından yakalanmamak için yaptığını belirtir. Portekizlilerin Osmanlı tehdidine karşı genel bir seferberliğe girişerek 80 gemiden oluşan bir donanmayla bizzat genel vali Affonso de Noronha kumandasında Hürmüz'e açıldıkları hatırlanırsa, Pîrî Reis'in kuşkusunun yersiz olmadığı ortaya çıkar.³⁰ Vezir Nureddin'e göre:³¹

Sultan (O Turco), Pîrî Reis'in önce Basra'ya gidip oradan gerekli kuvvetleri almadan Hürmüz üzerine gitmemesini emretti. Ancak reis, Maskat'ta karşılaştığı savunmasız duruma Hürmüz'de de şahit olacağını zannederek Maskat'tan getirdiği barutla Hürmüz'ü de top ateşine tuttu.

Lakin sonu iyi olmadı; Pîrî'nin hareketlerini Osmanlı siyasetiyle bağdaştıramayan Kanuni Sultan Süleyman, bu büyük Türk denizcisinin,³² *Kitâb-ı Bahriye* müellifinin idamı için gerekli fermanı göndermekten çekinmedi.³³

Osmanlı kadirgaları Basra'da mahsur kalmıştı. Kızıldeniz'i koruyacak ayrı bir donanma da yoktu. Pero de Taide Inferno kumandasındaki bir Luzitanya filosunun Aden açıklarında tur atması şüphesiz Kızıldeniz'deki

Osmanlı üslerini kuşkulandırıyordu.³⁴ “Mısır Kapudanlığı” ile görevlendirilen eski Katif beyi Murad’ın³⁵ donanmayı Basra’dan Süveyş’e getirme teşebbüsü başarılı olamadı. Murad Bey’in yolculuğundan haberdar olan Portekizliler, Osmanlı donanmasını Hürmüz Boğazı’nda yakaladılar. Çetin mücadele sonunda Osmanlılar epeyce zayıt verdi.³⁶ Aynı görev bu defa meşhur denizci Seydî Ali Reis’e verildi.³⁷ Seydî Ali Reis, Basra’da kendisine teslim edilen 15 gemiyle 1554 Ağustosunda başında denize açıldı. Hürmüz Boğazı’nı geçtiyse de Umman kıyılarındaki Horfekkan açıklarında 6 karavela, 12 *grab* ve diğer bazı gemilerden oluşan 25 gemilik Portekiz donanmasıyla karşılaştı. Çeyrek yüzyıldır Hint Okyanusu’nda rekabet halinde olan iki imparatorluk donanması ilk defa ciddi bir savaşa giriştiler. Seydî Ali Reis’in “öyle bir mertebe top ve tüfenk cengi oldu ki vass olunmaz”³⁸ diye tasvire çalıştığı ilk muharebede Portekizliler Lima Körfezi’ne çekilmek zorunda kaldılar. Üslerine yakın olmanın da avantajını kullanarak tekrar Osmanlı kadirgalarına saldırdılar. Her iki taraf da hayli zayıt verdi. Seydî Ali Reis, *Miratü’l-Memalik*’te ayrıntılarıyla anlattığı üzere, savaşın ardından Hint Okyanusu’nun dalgaları ve rüzgârıyla boğuştu; elinde kalan dokuz gemiyle Gücerat sultanına sığındı; gemilerden kimi parçalandı, kimi de Portekizlilerin eline geçti.³⁹

Artık Osmanlıların elinde büyük çaplı deniz seferi yapabilecek kadirga kalmamıştı. 1554 Ağustosunda beş kadirga ile Süveyş’ten ayrılan Sefer Reis adlı “kapudan”, Hürmüz-Diu yolunda bazı Portekiz gemilerine zarar verirken, eskiden beri yapılagelen, ama artık devletlerce de desteklenen ve planlanan korsanlık faaliyetlerine bir örnek teşkil ediyordu.⁴⁰ Büyük donanma hareketleri son bulmuştu. D. Álvaro da Silveira’nın 1556’da Basra’ya yaptığı sefer de başarısız kalmıştı. Cezayir Araplarından beklediğini bulamayan Portekizli kaptan Basra Körfezi rüzgârının da azizliğine uğramıştı.⁴¹ Okyanusta büyük iddiaları olan Portekizliler zirveden düşüyor, karada çok daha güçlü olan Osmanlılar ise Hint Okyanusu’na açık bölgelerde teşkilatlanmalarını sürdürüyorlardı. Bir sonraki bölümde yansıtılan bir serüvende de izleneceği üzere, 16. yüzyıl küçük çaplı denizcilik eylemleriyle sürerken ticari faaliyet canlanma fırsatı buldu.

KÖRFEZ'DEN BİR ÖYKÜ: 1559 BAHREYN TRAJEDİSİ*

Andan Hürmüz'e gelüp mümkün ise Bahreyn'i alup...

SULTAN FERMANI, 1552

Haliya Lahsa beylerbeyi olan Mustafa, südde-i saadetime arz ve ilâm itmeden fuzuli bazı ümera ve asâkirle... Cezire-i Bahreyn'e geçib...

SULTAN FERMANI, 1559

3.9 | **G**ünümüzdeki tarihçilik, olaylar tarihinin öykülendirilmesine adeta son verdi." Ünlü Fransız tarihçisi Le Roy Ladurie'nin gösterdiği üzere, tarih "yapılanmaların incelenmesi, "uzun-süreç"lerin ısrarla kalıplandırılmaları ve dizgisel ya da sayısal analizlere yarayan 'veri' toplanması" anlamına geldi.¹ Ne var ki, uzun dönem tanımlamaları ile tek olay arasında bağlantı vardır; 1559 yılında Bahreyn'de meydana gelen de, bu bağlantıyı yansıtan bir olaydır. Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Körfez'in tarihleri yabancı güçlerin çıkarlarını, birbirleriyle, yerli nüfusla ve coğrafi koşullarla mücadelelerini yansıtan olaylarla doludur. 1559'da meydana gelen olaylarda Osmanlılar ile Portekizliler Bahreyn'de karşı karşıya gelirken her iki taraf ve yöre halkları da cefa çekmişti. İstilacılar sonunda adadan çekilmek zorunda kaldı.

Biri Basra Beylerbeyi Kubad Paşa'ya, diğeri o sırada Hint kapudanı göreviyle Hürmüz'ü kuşatmak için Süveyş'ten hareket etmek üzere olan Pîrî Bey'e gönderilen iki sultan fermanı vardır. Bu fermanlara göre, 1552 yılında Osmanlı donanması sadece Hürmüz'ü kuşatmakla kalmayacak, mümkünse Bahreyn adasını da denetim altına alacaktı ("...andan Hürmüz'e gelüp mümkün ise Bahreyn'i alup").² O tarihten önce, 1550'de, Hür-

* *Osmanlı Araştırmaları Dergisi / The Journal of Ottoman Studies*, III, 1982'de İngilizce olarak yayınlanmış olan bu makale, 1969 yılında Londra Üniversitesi'nde V.J.Parry'nin danışmanlığında yapıp kabul edilen doktora tezimin bir bölümüdür ve buradaki çevirisinde olabildiğince serbest bir yöntem izlenmiştir.

müz'e yeni atanan vali (*capitão*) D. Alvaro de Noronha, kiralı III. João'ya bölge hakkında bilgi verirken, Osmanlıların Lahsa kıyısındaki Katife yerleşmelerinden sonra Bahreyn'i (*Barem*) de alacaklarını rapor etmişti.³

1554'te ünlü denizci ve coğrafya bilgini Seydi Ali Reis, Pîri'nin Basra'da bıraktığı gemileri Süveys'e geri götürmek üzere hareket ettikten sonra Bahreyn'de konakladı, oranın hâkimi olan Reis Murad'dan Hürmüz Boğazı'nın açık bulunduğu dair bilgi aldı ve Osmanlı gemilerinin boğazdan rahatlıkla geçebileceklerine inandı.⁴ 1555'te kuzeydoğu Arabistan bölgesinde yeni yönetim birimi, Lahsa beylerbeyliği kuruldu ve Osmanlıları Portekizlilerin Hürmüz'deki üslerine yaklaştırdı. Bu beylerbeyliğin önemli bir varlık nedeni de Körfez'deki Portekiz ilerlemesini denetim altında tutmaktı.⁵

1559 yılında Osmanlıların Bahreyn'e karşı bir askeri harekâta geçtiklerini, Lahsa Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın adaya bir sefer yaptığını görüyoruz. O yıl Portekiz Hindistan'ına giden, uzun yıllar oralarda hizmet edip olaylara tanık olan, sonra da gördüklerini, duyduklarını ayrıntılarıyla anlatan Portekizli tarihçi Diogo de Couto'nun yazdığına göre, Mustafa Paşa bu seferi Basra beylerbeyinin eşgüdümüyle yapmıştı,⁶ anılan bu kuşatmada savaşmış olan bir Osmanlı beyinin yazdığı ve Topkapı Sarayı arşivinde korunan⁷ bir belgeye göre de, kuşatmadan önce Basra'dan Lahsa'ya 200 atlı ve 400 tüfekli asker gönderilmişti. Ancak, 1 Ekim 1559 tarihli bir sultan buyruğuna göre kuşatma sarayın izni alınmadan yapılmıştı ("Haliya Lahsa beylerbeyisi olan Mustafa südde-i saadetime arz ve ilâm itmeden fuzuli bazı ümera ve asâkirle Cezire-i Bahreyn'e geçib...").⁸ Couto'nun *Da Ásia'sı* içindeki bir *Década* ve Topkapı'daki andığım belge öykümüzün iki temel kaynağı olacaktır.

Mustafa Paşa, 70 kadar küçük gemi (*barça*) eşliğinde iki kadirga ve başka küçük bir savaş gemisi olan pergende ile Bahreyn üstüne gitti. Couto'ya göre, paşanın yanında Bağdat'tan gelen bazı yeniçerilerle birlikte 1200 er vardı; erzak ve mühimmat boldu ("iki kadirga, yetmiş gemi (*terra-da*) ve *terranquim*'ler ve on oturaklı bir *bargantim*; bunlara bindirilmiş 1200 Türk, yeniçeri ve pek çok yardım malzemesi, erzak ve muharebe mühimmatı").⁹ Paşa, adanın kuzey sahilindeki Menâma kalesini 2 Temmuz 1559 tarihinde kuşatmaya başladı. Unvanı kaynaklarda "reis" ya da "şah" olarak

geçen ada hâkimi Murad,¹⁰ hazırlığını yaptı, kaleye 400 asker yerleştirerek Osmanlılara direnişe geçti. Elindeki topraklarla Osmanlıların birçok saldırı denemelerini püskürttü. Osmanlılar bu direniş karşısında taktik değiştirip kalenin çevresindeki hendeği doldurmaya giriştiler. Bu amaçla yakın hendekler kazmaya başladılar; bu iş zordu, çünkü toprak yumuşaktı.

Bu arada, Osmanlıların Bahreyn kuşatması Hürmüz'de duyuldu. Portekizli vali D. Antão de Noronha diğer Portekizli subaylarla durumu müzaker etti, adanın kurtarılması için hazır olmalarını emretti. Yeğeni D. João de Noronha'yı Osmanlılara karşı girişilecek bu seferin başkomutanı (*capitão mor*) yaptı. Bu arada, adaya yardımı çabuklaştırmak için D. Antão da Silveira'yı Kışm yakınındaki Hencam (Angan) adasına gönderdi.¹¹ Mali işlerden sorumlu (*escravão da fazenda*) olan Francisco Jacome'yi mühimmat ve erzakla birlikte gemilerine alan Silveira Bahreyn'e doğru denize açıldı; Couto'nun Bahreyn'e yaklaşık 10 km (iki *legua*) yakınlıkta olduğunu yazdığı "Samaim" adasına yanaştı.¹² Filosu, Türkçe belgede sultan kayığı büyüklüğünde olduğu ve iki ya da üç *zarbuzçan* (bir tür top) taşıdığı bildirilen, kadirga ve kalyote türü (bir nevi kürekli) 22 *grab*'dan oluşuyordu.¹³ Basra'dan gelen ve Bağdat'tan aktarılan yeniçerileri taşıyan Osmanlı kadirgalarının¹⁴ komutanı Mehmed Bey, Portekiz filosuna doğru hareket ettiyse de yön değiştirdi ve Bahreyn limanına sığındı. D. João de Noronha, kaptanlarının da önerisiyle, Osmanlı kadirgalarını¹⁵ limandan körfezin derin sularına çekmek istedi; Portekiz gemileri, Körfez sularında uzun bir denizcilik deneyimine sahip bulunan João de Qadros'un da yardımıyla Katif yönüne açıldı; Osmanlı gemileri onları takibe koyuldu. Tam bu sırada Portekiz gemilerinden biri Bahreyn limanına sokuldu ve Osmanlıların erzak gemilerini yaktı. D. João de Noronha bunun üzerine güney İran'daki Laristan açıklarında Kays adasına gitti; orada Silveira komutasındaki kuvvetler kendisine katıldı. Bu arada Osmanlı kadirgaları Bahreyn limanına döndü.¹⁶ Birçok gemisi yakılan Osmanlıların Basra'dan yeni kuvvet, mühimmat ve erzak getireceklerini Hencam'da öğrenen D. Álvaro de Silveira, Katif önündeki Romans (Târut!) adasına hareket etti; ardından geniş bir daire çizerek ve sisten de yararlanarak, görünmeden Bahreyn kıyılarına yanaştı.¹⁷

Osmanlılar şaşkındı. İşler Portekizliler lehine geliyordu. 9 Temmuz 1559'da, Luzitanyalılar limana girdiler ve iki Osmanlı kadirgasını ele

geçirip Mehmed Bey'i öldürdüler, bazı Osmanlı askerlerini esir aldılar.¹⁸ İki kadirğasının elden gittiğini gören ve erzak durumunun hiç de iç açıcı olmadığını öğrenen Osmanlı beylerbeyi Mustafa Paşa, Bahreyn kalesine doğrudan saldırıya girişti.¹⁹ Kaledekiler inatla karşı koydular, toplarıyla da Osmanlı askerlerinde büyük zayıata yol açtılar. Mustafa Paşa, sonunda kuşatmadan vazgeçti ve kuvvetleriyle kaledeki topun etkisinden uzak, hurma ağaçlarının ortasında bir yerde karargâh kurdu.²⁰ Bu arada sözünü ettiğim Türkçe belgenin yazarı olan ve Portekiz gemilerini gözlemekle görevli bir sancak beyini çağırdı.²¹ Portekizli amiral Silveira da, Reis Murad'ın ve João de Qadros'un önerileriyle gemilerini Osmanlıların Basra'dan yardım almasını önleyecek biçimde Bahreyn Adası çevresine yerleştirmişti. Ancak amiralin de kendi sıkıntıları vardı: Eylül ayı gelmişti ve Ekim başlarında habis ateşli hastalık getiren batı rüzgârları (*os levantos*) esmeye başlayabilirdi. Silveira'nın gemisinde bulunan Portekizliler, bu rüzgârların hiç de uzakta olmadığını düşünerek Osmanlılarla hemen muharebeye girişmek istiyorlardı; Silveira sonunda bu isteğe uymak zorunda kaldı ve adadaki Reis'e askerlerini hazır etmesi için buyruk gönderdi. Mükemmel silahlanmış 300 İranlı askeriyle kaleden çıkan Reis Murad,²² Bahreyn'in ileri gelenlerinden "Rehal-oğlu" ve adamlarıyla birleşti.²³ Da Silveira, kuvvetlerini kare biçiminde düzenledi ve bir yana Reis Murad'ın adamlarını yerleştirdi. Kaleden pek uzak olmayan Osmanlılar rakiplerini hurma koruluğunda beklediler. Paşa, yukarıda andığım beye kamp yerinin gerisindeki bir yerde 200 kadar askerle pusu kurdurdu.²⁴ Portekiz ilerleyişinin baskısı karşısında Osmanlılar geri çekilmek zorunda kaldı. Tam bu sırada, pusuda bekleyen bey 200 atlısıyla Portekizlilere saldırdı; Silveira bir tüfek atışı sonucu kasiğinden yaralandı, hemen ardından gelen ikinci bir tüfek atışı boynuna isabet etti ve ölümüne sebep oldu. Komutanlarının başına geleni gören Portekiz kuvvetleri şaşkına döndülerse de, Reis Murad onları bir araya topladı, Osmanlılardan uzak tutma başarısını gösterdi; Portekizlilerin kaleye çekilmeleri için İranlı atlı askerleriyle siper oldu.²⁵

Portekiz kuvvetlerinden 70'i öldürüldü, 30 kadar esir alındı. Öldürülen Silveira'nın yerine filonun komutanlığına Pero Peixoto getirildi.²⁶ Peixoto bir savaş konseyi oluşturdu. Konseyde João de Noronha'nın Hür-

müz'den bazı kuvvetlerle Bahreyn'deki kaleye gelmesi, Osmanlıların yeni kuvvet, erzak ve mühimmat sağlayabilecekleri yolların bloke edilmesi- nin sürdürülmesi ve Hürmüz gemilerinin,²⁷ yaralıları da yanlarına alarak –Hürmüz valisi D. Antão de Noronha bizzat gelmek ve yardım iletmek isterse gemiye gerek duyacağından– üslerine dönmelerinde görüş birliğine varıldı.

Büyük bir erzak ve mühimmat sıkıntısıyla karşı karşıya kalan Mustafa Paşa Bahreyn kalesini bombalamayı durdurdu, barış görüşmelerinin başlaması için Portekiz esirlerinden Gil de Goes'i Pero Peixoto'ya gönderdi. Müzakerelerden birinde paşa, durumu bir sonuca bağlamak için Peixoto'ya 35 at ve 240.000 akçe gönderdi.²⁸ Portekizli komutan öneriyi uygun buldu: Portekiz esirlerini serbest bırakılmaları karşılığında Osmanlıların Katife taşınmaları için gereken gemileri sağlamayı kabul etti. Ancak bu sırada Hürmüz'deki D. Antão de Noronha'dan bir mesaj ulaştı: D. Antão, Bahreyn'de meydana gelen olayları öğrenmiş, Aleixo Carvalho'yu mektuplar ve erzak ile mühimmat yüklü bir gemiyle (*catu*)²⁹ göndermişti. D. Antão mektuplarında, zaman yitirmeden Bahreyn'e ulaşma niyetini dile getirmişti.

Portekizli komutan aralarında Osmanlılardan ele geçirilen kadirgaların da bulunduğu gemilerin denize açılmaları için gereken emri verdi. Bu arada Hürmüz'ün yerel ve sözde hâkimi Turan Şah, Laristan'ın bir bölümünü oluşturan Berdistan'dan (ve "Vidican"dan)³⁰ asker toplamayı kabul etti; kürekli ve yelkenli bazı gemileri (*terranquim*) sefer için hazır etti.³¹ Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra D. Antão Eylül 1559'un ilk günlerinde denize açıldı.³² Hürmüz, askeri görev yüklenmiş olan *alcaide mor*³³ yönetiminde bazı askerlere ve *casado*'lara³⁴ bırakıldıktan sonra Portekiz filosu Berdistan kıyılarından toplanan adamları beklemeye koyuldu. Bu arada Aleixo Carvalho Bahreyn'e gitti, Reis Murad ile esas donanmanın gelmesine kadar adanın savunması için gerekeni yapması istenen Pero Peixoto'nun mektuplarını teslim etti. Farsça'yı çok iyi bilen Carvalho, Bahreyn'den çok kısa sürede haber getirmesi istenmesine karşın, yurttaşlarından esir olanları görmek için Osmanlı karargâhına gitmek istedi. Murad, Osmanlı beylerbeyi Mustafa Paşa'dan gereken izni aldı. Paşa, Carvalho'yu

çok iyi karşıladı ve barış koşulları için kendisi ile D. Antão de Noronha arasında arabulucu olması için yardım istedi.³⁵ Carvalho kaleye döndü, ardından Reis Murad ve Pero Peixoto'dan aldığı mektuplarla Hürmüz'e doğru denize açıldı. Yolda, Hencam Adası yakınında, Bahreyn'e doğru yola koyulmuş olan D. Antão de Noronha'nın filosuyla karşılaştı, ona Bahreyn'deki durumu, Osmanlıların erzak eksikliğinden dolayı ne denli zorluklarla karşılaştıklarını anlattı. Adada hurmadan başka yiyecek yoktu, Osmanlı askerleri eşek eti yemek zorunda kalmışlardı.³⁶

Reis Murad ve D. João de Noronha, D. Antão'yu görmek için Bahreyn'den ayrıldılar; Pero Peixoto'nun Bahreyn çevresini iyice gözaltında tutması gerektiğini bildiren mesajını Portekizli amiralden aldılar. Bu arada D. Antão, bundan sonra nasıl hareket edileceğini saptamak için, Reis Murad, Hürmüz veziri Nureddin ve deniz subaylarından oluşan bir konsey oluşturdu. En iyi yolun Bahreyn'i çok sıkı kuşatma altında tutmak ve Osmanlılara karşı bir meydan muharebesine girişmeden onları yenilgiye zorlamak olduğu konusunda karar kılındı. D. Antão de Noronha, Pero Peixoto'ya, bir kez daha, adayı sıkı gözaltında tutmasını, kendisine yardım için *terranquim*'ler dahil hafif gemilerini göndermesini bildirdi.

Durumun Osmanlılar için ne denli vahim olduğunun farkına varan Mustafa Paşa, yukarıda andığım adı bilinmeyen sancak beyini Bahreyn kalesindeki Reis Murad'a gönderdi.³⁷ Bu bey, Bahreyn hâkimini gördü ve ona Osmanlı sultanının kısa zamanda yardım kuvveti göndereceğini söyledi. Reis Murad, Osmanlı yönetiminin sadece Katif bölgesini takviye ettiğini belirtmesine karşın adaya güç göndermesinden dolayı kızgınlığını ifade etti.

Bu sırada İran'dan gelen 400 asker kalenin yanında karargâh kurdu.³⁸ Bu askerler, şüphesiz, Couto'nun kaydettiği³⁹ üzere Hürmüz vezirinin Berdistan'dan toplattığı ve Portekizli amiral D. Antão de Noronha'nın denize açılmadan önce Bahreyn'i abluka altında tutan Pero Peixoto'nun gemilerini güçlendirmek için oraya gönderdiği adamlardı. Anılan Osmanlı sancak beyi bir gece bu askerler üzerine bir baskın düzenledi ve bir hayli zarar verdi.⁴⁰ Ancak durum pek değişmedi, en azından bu baskından bir ay sonrasına, D. João de Noronha'nın adaya ulaşip Reis Murad'dan durum hakkında bilgi aldığı ana kadar.⁴¹

Osmanlıların umutsuz durumunu –erzak yokluğundan dolayı bazılarının ölümüne yol açan zehirli otları yemek zorunda kaldıklarını– bilen D. Antão onlarla bir meydan muharebesine girişmek istemiyor, açlıktan ölmelerini yeğliyordu. Osmanlı askerleri ise, kendilerini bu kötü durumdan kurtaramadığı için komutanlarını suçlamaya başlamışlardı. Gelişmelerin bu aşamasında Osmanlı Katifinin sancak beyi olan Mir Sultan Ali –belki de Osmanlı yetkililerinin gözünden düşmüş olduğundan– Hürmüz hâkimi Turan Şah ve Portekizlilerle iyi ilişkiler aramaya koyuldu;⁴² D. Antão de Noronha’ya ulaklar gönderdi ve işbirliği için bol bol vaatte bulundu. D. Antão arabulucuları memnuniyetle karşıladı ve onları özendirici sözlerle geri gönderdi. Katifte, Portekizce kaynakta *Mamede Bec* olarak geçen ve Portekizlilerin amansız düşmanı bir Türk (*Turco de nação*) olduğu bildirilen Mehmed Bey (*capitão*) bulunmaktaydı;⁴³ bu bey Mir Sultan Ali’nin D. Antão’ya giden ulaklarından biriyle Bahreyn’deki Osmanlı komutanına gizlice bir mektup gönderdi. Mektubu taşıyan kişi mesajın Mustafa Paşa’ya ulaşması için Bahreyn’de Portekizlilerin hizmetinde bulunan bazı İranlı Müslümanlara rüşvet verdi. Mektup, Lahsa beylerbeyi Mustafa Paşa’ya dayanmasını öneriyor, adadaki Osmanlılara yakında yardım geleceğini bildiriyordu. Böyle bir haber Osmanlı birliğine rakiplerine karşı dayanmak için yeni bir kararlılık getirdi. Oysa cesaret tazelenmesi D. Antão’nun işine gelmiyordu, zira ekim ayı gelip çatmıştı, batıdan esen ve o bölgeye hastalık getiren rüzgârlar başlamak üzereydi. İşte bu yüzden D. Antão, askerlerini karaya çıkardı, İran’dan Hürmüz vezirince toplatılıp getirilen ve ayrı bir karargâh oluşturan paralı askerlerle birlikte kale çevresine yerleştirdi.

Portekizlilerle birlikte olan bu Müslüman askerlerin Osmanlılara gizlice erzak sattıkları da görüldü bu arada.⁴⁴ Böyle bir trafiği fark eden D. Antão de Noronha, bu işe girişenleri yakalattı ve birliklerinin gözü önünde astırdı. Portekizli komutan muharebeye girişme kararı aldı, Portekiz Kralı D. Sebastião tarafından Hürmüz’e savunma sistemi kurmak için gönderilmiş olan mimar (*arquitecti*) Inofre de Carvalho’dan yardım istedi. Bu usta, ağaçtan, kuleye benzeyen ve tekerlekli bir aygıt inşa etti: böyle bir yapı üstünden tüfeklerle savunma kampına ateş edebilirlerdi.

Bu sırada Mustafa Paşa daha önce D. Álvaro da Silveira'nın askerlerine karşı savaşıırken aldığı yaralardan ötürü yaşamını yitirdi. (BOA'da bulunan ve sultan fermanlarını içeren bir mühimme defteri kaydına göre, Mustafa Paşa, çatışmalar sırasında Lahsa beylerbeyliğinden azledilmiş, yerine Musul sancak beyi Murad atanmıştı.)⁴⁵ Osmanlı kuvvetlerine Mehmed adlı bir sancak beyi komuta etmeye başladı.⁴⁶

Osmanlılar bir kez daha barışa yanaşmak zorunda kaldılar ve Portekiz hizmetindeki İranlılar aracılığıyla barış koşulları için D. Antão ile iletişim kurdular. Portekizli başkomutan, Osmanlıları savaş esirlerini ve silahlarını bırakmadan hiçbir müzakerenin yapılamayacağı hususunda uyardı. Bu girişimler barış için olumlu bir sonuç getirmedi. Ancak, bu aşamada Mir Sultan Ali müzakerelere katıldı. D. Antão de Noronha'yı bilgilendirdikten sonra Osmanlıların komutanlığını yapan Mehmed Bey'e bir mektup yazdı, ona, D. Antão ile ciddi bir anlaşmaya girmesini, eğer bunu yapmazsa Portekizlilerin tüm Osmanlı askerlerini yok etmeden Bahrein'i terk etmeyeceklerini bildirdi.

Mir Sultan Ali'nin temsilcileri Osmanlıların cesaretini kırdı. Mehmed Bey, D. Antão ile daha iyi şartlarda anlaşma yapabilmek için ona güzel bir at gönderdi; ama Portekizli komutan böyle bir armağanı reddetti. O sırada Aleixo Carvalho öne çıktı, Osmanlı komutanıyla görüşmek istedi. D. Antão'dan gerekli talimatı aldı, Mehmed Bey ile görüştü, ancak bu girişim de sonuçsuz kaldı. Komutanlarından kuşku duymaya başlayan ve aldatılacaklarını sanan yeniçeriler onu adeta kısaç altına aldılar; tartışmalar boşunaydı.

Böylece günler geçiyordu; aslında iki taraf da, doğu rüzgârlarının iyice yaklaştığının, hastalık getireceğinin bilincinde olarak bir an önce bir sonuca gidilmesini istiyordu. Bu sırada, Hürmüz veziri Nureddin ile Bahrein seferine katılmış olan İranlı "âlim" *Coge Ocem Camal* (Hoca Hüseyin Kemall) işe karıştı. D. Antão de Noronha'dan izin aldı ve Mehmed Bey'i ziyaret etti; ona Portekizli esirleri geri göndermesini ve muharebede ele geçirilen birkaç parça topu teslim etmesini önerdi. Mehmet Bey ve yeniçeriler bu önerileri kabul ettiler ve Hüseyin'den görüşmelerin Portekizlilerle yapılmasını istediler. D. Antão böyle bir gelişmeden memnun oldu; zira Osmanlıların elindeki Portekizli esirler arasında saygın askerler ve bazı

soylu kişiler bulunuyordu. Şimdi de Portekizli amiral Mehmed Bey'e bir armağan gönderdi.

Ancak, Portekizlileri tam bir düşman sayan yukarıda bahsettiğim Katif beyi Mehmed, Osmanlıların Bahreyn'deki komutanını Portekizlilerle herhangi bir anlaşma yapmamaları, Basra'dan gelecek yardımcı kuvvetleri beklemeleri yönünde sıkıştırıyordu. Katif beyi Mehmed'in Portekizlilere karşı ne denli hınçlı olduğunu bilen Mir Sultan Ali ona Bahreyn'e gitmesini ve D. Antão ile görüşmesini önerdi; hem D. Antão'ya, hem de Osmanlı komutanına mektuplar yazacağına söz verdi.

Mir Sultan Ali'den mektup alan Mehmed Bey bazı hafif gemilerle Bahreyn'e gitmek üzere denize açıldı. Onunla birlikte, gizlice, D. Antão'ya verilmek üzere, Katif Beyi Mehmed'in Portekizlilerin amansız düşmanı olduğunu ve barış görüşmelerini sürekli çıkmaza soktuğunu bildiren başka mektuplar taşıyan ve Mir Sultan'ın güvendiği bir kişi de yola çıkmıştı. D. Antão, Mehmed Bey'i iyi kabul etti ve Osmanlı komutanı Mehmed Bey ile görüşmesine izin verdi. Sonra D. Antão'ya döndü, Mir Sultan Ali ile biraz daha görüşebilmek için Katif'e dönmek istediğini beyan etti. Hafif bir gemiye binip yola koyuldu. Kendisine Aleixo Carvalho eşlik etti; daha sonra Goa'da *alcaide* görevi yüklenecek Manoel Coelho ve güney Portekiz'in Algarve bölgesinden olan Sagrator Gonçalves de yanlarına katıldı; bu iki kişi ne yapacaklarını çok iyi biliyorlardı.

Gemi Bahreyn'den 2-3 kilometre kadar uzaklaşmıştı ki, Carvalho ve diğer iki Portekizli Katif Beyi Mehmed'e saldırdılar. Küçük gemi (*terran-quim*) tersyüz oldu; gemideki adamlar sığ sulara döküldüler ve Mehmed Bey öldürüldü. Carvalho ve diğer Portekizliler Bahreyn'e döndüler.⁴⁷ Haber –muhtemelen gemi personelinin biri aracılığıyla– Osmanlılara ulaştı. Öfke öyle bir boyut kazandı ki, barış görüşmeleri bir kez daha sona erecek gibiydi. Öte yandan, doğu rüzgârları esmeye başlamıştı; Portekizliler ve Osmanlılar arasında sayısız ölüme neden olan ateşli hastalık ortalığı sardı.

Artık hasımlar arasında barış yapmaktan başka çıkış yolu kalmamıştı; anlaşma koşulları hızla sonuca bağlandı. Osmanlılar ellerindeki silahları teslim edip 10 yük *paşa akçe*'si (12.000 *cruzado*) ödemeyi kabul ettiler.⁴⁸ Portekizliler ise, Osmanlı askerlerini geriye, anakaraya taşıdılar:

Hürmüz veziri Nureddin ile Gil de Goes de Lacerda ve Inofre do Soveral, Osmanlı kuvvetlerinin adadan boşaltılmasını sağladılar; bu iş vezirin hafif gemileri (*terranquins*) ile gerçekleştirildi. Zorluklara ve hastalıklara dayanabilmiş 200 kadar Osmanlı askeri 6 Kasım 1559 tarihinde Katife dönerken, Portekizliler de Hürmüz'e çekildiler.⁴⁹

Bu olaydan sonra bile Osmanlıların Bahreyn hevesi sona ermedi. 1570'lerde İstanbul'dan Bağdat, Basra ve Lahsa beylerbeylerine gönderilen fermanlardan anlaşıldığı üzere, Bahreyn için merkezi yönetimin inisiyatifinde daha saldırgan bir politikanın ön hazırlıkları yapılmıştı. Ancak, bu girişimler sonuçsuz kaldı.⁵⁰ Öte yandan, Portekiz'in Asya'daki imparatorluğu da gerilemeye başladı: 1620 yılında Hürmüz'deki egemenliklerini yitirdiklerinde, çok daha önceleri düşüşe geçen Körfez ticaret yollarındaki üstünlükleri de son buldu.⁵¹ Bir sonraki bölüm Osmanlı İmparatorluğu'nu Hint Okyanusu âlemine bağlayan ticaretin 16. yüzyıldaki yükseliş çizgisini yansıtmaya çalışacaktır.

BAHARAT TİCARETİNİN CANLANMASI: HİNT OKYANUSU'NDA YENİ DURUM*

Ortada olan şudur ki Akdeniz karabiber ticaretinin büyük bir kısmını, aslan payını tekeline almıştı. "Levant" ile olan ticaret Basra Körfezi'nden ve Kızıldeniz'den gelen sayısız kervanlarla geliyordu.

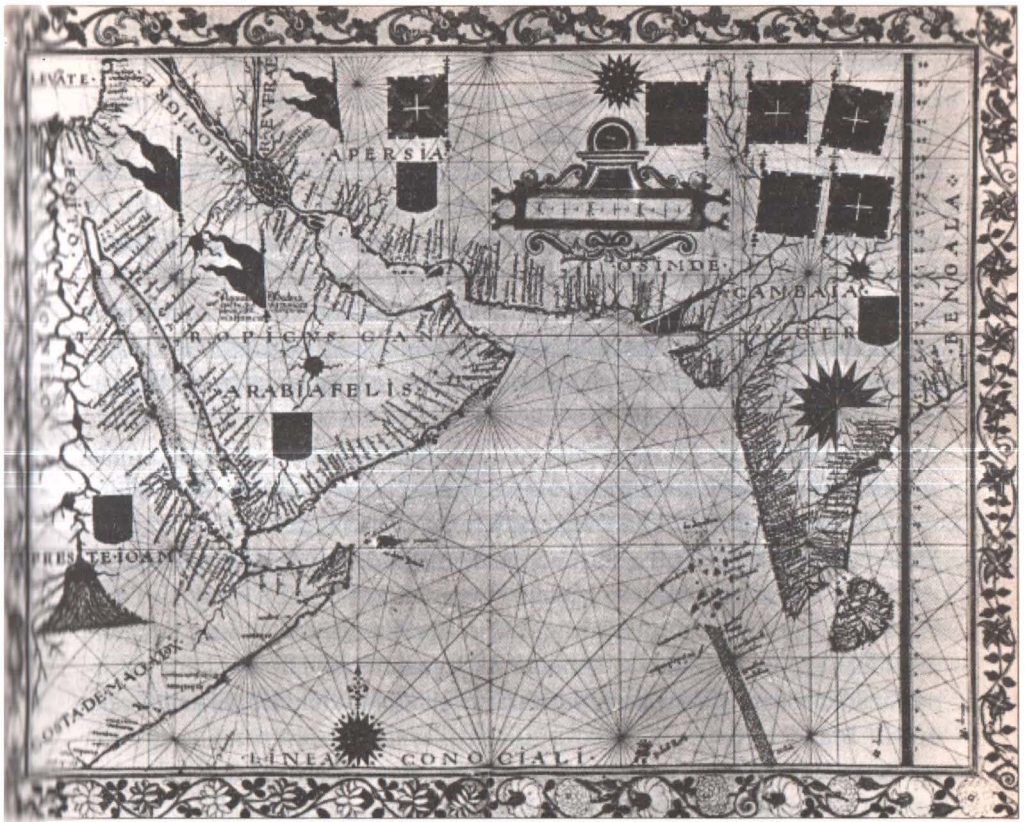
FERNAND BRAUDEL, 1966

3.10

Lahsa sancak beyinin "mirmiran" unvanıyla Lahsa beylerbeyliğine tayin edildiğini H 962/M 1555 yılına ait mühimme defterindeki bir kayıttan,¹ "Vilayet-i Habeş" in tesis edildiğini de yine aynı yılı ihtiva eden bir ruus defteri kaydından² öğreniyoruz. Her iki beylerbeyliğin birbirine çok yakın tarihlerde kurulmuş olması tesadüf gibi görünüyorsa da, bu, Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı arzu edilen sonucun alınamamasının getirdiği bir zorlama olarak kabul edilebilir. Lahsa'nın ayrı bir beylerbeylik olarak teşkilatlanması Osmanlıları Bahreyn ve Hürmüz'e biraz daha yaklaştırmıştı. Habeşistan'ın ise farklı bir özelliği imparatorluğu cezbediyordu, yani altını. Portekizlilerin Habeşistan'daki patriği Dom Andre de Oviedo, 15 Haziran 1567'de Papa'ya yazdığı bir mektupta, Türklerin bu ülkeye kadirgalarına esir, erzak, demir vb sağlamak için geldiğini belirtirken şüphesiz imparatorluğun insan ve malzeme peşinde olduğuna işaret etmek istiyordu ("*porque ha nesta terra muitas cousas que lhe servem muito pera provimento de suas galés, como são escravos, virtualhas, ferro etc.*").³

Burada, gerek yeni kurulan beylerbeyliklerin, gerekse Yemen ve Basra eyaletlerinin teşkilatıyla ilgili herhangi bir ayrıntıya girecek değiliz. Cengiz Orhonlu'nun *Habeş Eyaleti* çalışmasının rehberliğinde⁴ ve Yemen, Basra ve Lahsa beylerbeylikleri ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut belgelerin yardımıyla,⁵ Hint Okyanusu'na açılan bu Osmanlı idari birimlerinin statüleri hakkında sadece şuna işaret etmek isterim: Bu çağdaki bazı Osmanlı beylerbeyliklerinde, devlet görevlilerine geçim veya hizmet masraflarını karşılamak üzere has, zeamet ve tımar tevcih edilmezdi.

* *Tarih Dergisi*, sayı 31, 1977, s. 131-141'de yayınlanmıştır.

Resim 13- Fernão Vaz Dourado'nun Atlas'ında Hint Okyanusu ve Doğu dünyası.

Port. Mon. Cart., III, 64.

Bunun yerine, o bölgenin vergileri devletçe toplanarak hizmet karşılıkları bu vergilerden ödenirdi; yani mahsule defterdarlar el koyar, beylerbeyi, sancakbeyi ve kul taifesi, gönüllü ve azeban ücretleri (salyâne ve mevacib) bu suretle ödenirdi. Bunlar Cezayir-i Garb, Tunus, Trablusgarb, Mısır ve Bağdat ile birlikte Habeş, Yemen, Lahsa ve Basra beylerbeylikleriydi.

İklim şartlarının uygun olmaması sebebiyle yerel gelirleri kısıtlı bulunan Habeş, Yemen, Basra ve Lahsa beylerbeyliklerinde gümrük gelirleri de şüphesiz önemli bir yer tutmaktaydı. Bu sebeple devletin her zaman ön-

de gelen siyaseti, tüccarı imparatorluğun Hint Okyanusu'na bakan eyaletlerindeki limanlara çekmek olmuştur. 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine girerken bu siyasetin olumlu sonuçlarına, baharat ticaretinin canlanması eklenmişti.

Yüzyılın ikinci yarısına girildiğinde, gemilerini yitirmiş olmasına rağmen Osmanlı devleti okyanustan vazgeçmiş görünmüyordu. İran ile imzalanan barış antlaşması ve Osmanlıların yeni tutumları sayesinde doğu ile Memalik-i Mahrusa arasında yapılagelen ipek ticaretinde artış görülürken,⁶ devlet Hint Okyanusu yönünde de yeni atılımlar peşindeydi. Baharat Yolu'na gelince, bu dönemde Akdeniz ile Hint Okyanusu dünyaları arasındaki ticari bağlantıyı tespit etmeye çalışan Braudel,⁷ Portekizli tarihçi Magalhães Godinho'nun⁸ düşüncelerine katılır ve baharat ticaretinde durumun Venedik hükümeti ile diğer bazı Akdeniz devletlerinin lehine döndüğünü belirtir. C.R. Boxer, Kızıldeniz ile Sumatra'daki Açe arasında ticaretin canlandığını, bazı yeni delillerle daha inandırıcı bir tarzda ortaya koyar⁹ ve canlanma tarihini 1534'e kadar öne çeker. O yıl Diogo de Silveira kumandasındaki bir Portekiz filosu Gücerat ve Açe'den gelen bazı gemileri Babülmendeb'de yakalamıştı. 1545'te de, vaktiyle Malakka'da kaptanlık yapmış olan Pero de Faria, Goa'dan kralına yazdığı bir mektupta Güceratlıların Açe'den karabiber ihraç ettiklerini bildirmişti. Bu tür haberler sonucunda Portekiz Kralı III. João, Goa valisine Kızıldeniz'den işleyen ticaretin tekrar canlandığını bildirip dikkatini çekmişti.¹⁰ Braudel, 1543'e ait Marsilya gümrük kayıtlarına dayanarak Lyon'a karabiber gönderildiğini, bu şehre Kızıldeniz ile Basra Körfezi'nden gelen baharatın Lizbon'dan ulaşan baharatla rekabete bile başladığını belirtir:¹¹

Akdeniz karabiber ticaretinin aslan payını tekeline almıştı. "Levant" ile ticaret Basra Körfezi'nden ve Kızıldeniz'den gelen sayısız kervanla geliyordu. Bu yolların sonunda, Akdeniz'e bakan iki çift şehir mamur olmalarını bu ticarete borçluydu: kuzeyde Halep ve Trablusşam'ın faal iskeleleri, güneyde de Kahire ile limanı İskenderiye...¹²

Vali Castro'nun yasaklamasına rağmen Katif ve Bahreyn'den gelen kabileler Hürmüz'de ticaret yapıyorlardı.¹³ Gaspar Barzen 6 Aralık 1551'de Goa'dan gönderdiği mektubunda Hürmüz'ü şöyle anlatmaktaydı:

Araplar, İranlılar ve dünyanın diğer milletleriyle dolu. Arabistan, Türkiye, Mezopotamya, Venedik ve Mekke eşrafının, büyük Tataristan kadar İran'dan da gelen bütün tüccarın çok mühim bir durak yeridir (*escalla*). Gerçekten eğer dünyada başka bir Babil varsa, o da burasıdır...¹⁴

Ancak bu zenginlikten Portekiz hazinesine düşen pay pek fazla değildi artık. S. Botelho, kralına yazdığı bir mektubunda şikâyetle bulunup bazı gerçekleri de ortaya koyarken Levant ticaretinin canlanmasına sebep olan faktörlerden birine de işaret ediyordu: Bir zamanların çok güçlü Portekiz kalelerindeki valiler artık karaborsa iş yapıyordu, asker olmaktan çok tüccardı bunlar.¹⁵ Genel vali D. Afonso de Noronha'nın da şikâyeti vardı bu konuda.¹⁶

Biber işine en çok zararı dokunanlar Zât-ı Âlileri'nin eski valileri ve devlet erkânıdır... Onlar [güya] bazı yeniliklerle hazineyi doldurmuş gibi yaparak sahte onur kazanmak istiyorlar ... Eğer az karabiber geliyorsa bu benim hatam değildir, eğer biraz geliyorsa o da benim gayretim sayesinde ... Parasız karabiber alınmaz, Goa geliri hariç Hindistan'da para yok. Zât-ı Âlileri eskiden olduğu gibi neden para ve mal göndermiyorlar, anlayamıyorum.

D. Afonso, ticaretin açık tutulmasını isterken, bu sayede gümrük gelirlerinin artacağına inanmaktaydı.¹⁷ Genel valiye göre yasaklar kaçakçılığı teşvik etmekte, bu durum Portekiz'in aleyhine olmaktaydı. Daha önceleri de Lizbon'a gönderilen böyle birçok mektuptaki sızılanmalar hiç de yersiz değildi. F.C. Lane'in yaptığı bir karşılaştırmaya baktığımızda durumun Portekizliler için vahameti, Osmanlı ve bazı Akdeniz ülkeleri için sevindirici tarafı çabucak anlaşılır:

Portekizlilerin Hint Okyanusu'na gelmelerinden önce İskenderiye'den Venedik'e giden yıllık karabiber miktarı: 1.150.000 İngiliz *libre*'si. 1560-1564'de sevk edilen karabiberin yıllık ortalaması: 1.310.454 İngiliz *libre*'si.¹⁸

Topkapı Sarayı Müzesinde rastladığım H 968 ve 969/M 1560-62 yıllarına ait Yemen Beylerbeyliği bütçe defterlerinde, eyaletin gelirleri arasında iskeleler varidatının bir hayli yüksek olduğu görülmektedir. Yemen iskelelerinden H 968/M 1560-61'de¹⁹ 2.473.755 *pare*, ertesi yıl 4.273.606 *pare* gelir sağlanmıştı.²⁰ İki Portekizli casusun 27 Ağustos 1564 tarihinde Portekiz kralına Kahire'den gelen bilgilere dayanarak bildirdiklerine göre, o yılın haziran ayında Kahire'ye ayrıca 1800 *quintal* başka türden baharat gelmişti. Söz konusu karabiber ve baharat Açe ve Malabar kıyısındaki Baticaloa'dan 23 gemiyle Cidde'ye varmış ve fiyatların düşmesine yol açmıştı.²¹

Bu çeşit istatistik bilgiler bakımından pek şanslı olmamamıza rağmen, eldeki vesikaların ve yapılmış bazı araştırmaların yardımıyla, ticaretin iyice canlandığı bu devreyi siyasi ve iktisadi faaliyetler açısından kısaca anlatabiliriz.

Büyük kumpanyaların ortaya çıkışından önce pek çok aracının katıldığı, sayısız el değiştirerek az miktarda yapılan, Steensgaard'ın "seyyar pazar" (*peddling market*) dediği ticaretin belgelerini ortaya koymak şimdilik mümkün değil.²² Danimarkalı tarihçinin işaret ettiği gibi, belgeler veya Levant'ın çeşitli ticaret merkezlerinde tutulan günlük kayıtlar seyyar pazarlarda görülen dalgalanmaları sadece belirli zamanlar çerçevesinde ortaya çıkarıyor. Bu tür kayıtlardan biri Venedik'in Halep konsolosu A. Berengo'nun bizlere bırakmış olduğudur. Berengo,²³ 1555 Ekim'inden 1556 Haziran'ına kadar, Basra'dan baharatın ve İran'dan ipeğin gelişine göre, ticaretin iniş-çıkış gösterdiğini saptıyor. Buna karşılık Kızıldeniz yoluyla Tur ve Kahire'ye ulaşan malların bol, fiyatların uygun olduğu gözünden kaçmıyor. Braudel'in satırlarından da görüleceği üzere, Kahire'ye giden Kızıldeniz yolu ile Halep'te düğümlenen İran ve Basra yolu birbiriyle rekabet halindeydi, sanki biri kapanırken diğeri açılıyordu.²⁴ Örneğin 1557'de Halep'e gelen bir Dubrovnik ticaret temsilcisi ticari faaliyeti pek sönük bulmuştu.²⁵ Bu münasebetle Basra beylerbeyinin Hürmüz valiliğine gönderdiği, iyi niyet mektubu taşıyan elçiye şaşırmamak gerekir.²⁶ Kızıldeniz'de ise durum farklıydı. Piri Reis'in esir ettiği eski Maskat valisi D. João de Lisboa'ya ait olduğu sanılan ve Kahire'den krala gönderilen 30 Ağustos 1555 tarihli bir mektup, her yıl 30 kadar geminin Kızıldeniz'e ticaret malları taşıdığına delildir. Bu

durum mektupta üzüntüyle anlatılmakta, buna okyanusta pekala engel olunabileceği belirtilmektedir.²⁷

Sumatra'daki Açe Sultanlığı'ndan Kızıldeniz'e bol baharat gelmeye başlamıştı. Açe ve Gücerat'tan Kızıldeniz istikametine giden baharat yüklü gemileri durdurabilmek için 1554-55 yıllarında iki Portekiz filosundan biri Babülmendeb Boğazı'nı denetlemeye, diğeri de Portekiz otoritelerinden ruhsat almadan Açe-Surat arasında ticaret yapan Gücerat gemilerini yakalamaya çıkmıştı.²⁸ 1559'da da iki kalyon ve 18 kürekli geminin aynı amaçla Kızıldeniz açıklarında dolaştığı bilinmektedir.²⁹ Ama bu tedbirler pek fayda getirmemişti; Uzakdoğu'nun baharatı, hatta Çin'in porselenleri Kızıldeniz'e akıyordu.³⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezine ve diğer bölgelere giden baharat dışında Suriye ve Mısır limanlarından Avrupalı tüccarlara satılan mal, devlete gelir sağlamaktaydı. 1554-64 döneminde Kızıldeniz limanlarına ulaşan baharat miktarı yılda 20.000 ila 40.000 *kantar*'dı. 1554'te sadece Venedikliler İskenderiye'den 6.000 *kantar* satın almışlardı. Roma'dan "Commendador-mor" D. Affonso, 10 Aralık 1558'de kraliçesine ilettiği bir raporda, Kızıldeniz'e Majestesinin duymayı arzu etmeyeceği kadar fazla miktarda karabiber geldiğini bildirmişti.³¹ Roma'dan, Suriye'den ve Mısır'dan Lizbon'a ulaşan, Doğu Akdeniz'deki ticari faaliyetleri rapor eden ve ekseriya doğru haberler yollayan kişiler daha ziyade Yahudilerdi, ücretli ajan olarak da çalışıyorlardı.³²

1559 yılında Portekiz'in Papalık nezdindeki elçiliğine tayin edilen Lourenço Pires'in raporları baharat ticareti konusunda daha ayrıntılı bilgi verir. Ayrıca F.C. Lane'e, İskenderiye'yi ziyaret eden Venedikli asilzade Alessandro Magno'nun günlüğünde de Hint Okyanusu'ndan gelen, Mısır ve Suriye'de son derece canlı bir ticarete yol açan baharat hakkında birçok bilgi vardır.³³ Magno'nun seyahat ettiği *Cross* adlı gemi yarım milyon *pond*'dan fazla baharatı İskenderiye'den yükleyip ülkesine götürmüştü.³⁴ Elçi Pires, Halep'te Isaac Becudo ve Kahire'de Mathew Becudo adlı iki Yahudiden aldığı haberlere dayanarak, 1560 yılında İskenderiye'ye yılda ortalama 40.000 *kantar* baharat geldiğini bildiriyor³⁵ "Türklerin eline o kadar çok baharat geliyor ki Lizbon'a bu kadar az gelişine şaşmamak lazım," diyor-

du.³⁶ *Tarih-i Şihri*, H 968/ M 1560-61 olaylarını anlatırken, Receb veya Şaban ayında beş frenk *grab*'ı ve üç kalyotesinin, Açe'den gelen Müslümanlar ve Türk tüccarlarla dolu büyük bir gemiye rastladığını bildirmektedir.³⁷ İskenderiye'ye pek çok baharat geldiğini ve bunun Avrupa pazarlarına hâkim olduğunu 1561 yılı raporlarında da bildirmeye devam eden elçi Pires'e göre, buna Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki bozulması yol açmıştı; hatta mektuplarından birinde de esfle bahsettiği üzere, Hindistan genel valisi Kızıldeniz'e bizzat baharat gönderiyordu.³⁸

Portekiz'in görkemli dönemi bitmişti; Osmanlıların da Hint Okyanusu'nda büyük donanma hareketleri sona eriyordu. Gerçi 1554'ten sonra Süveyş'te gemi inşaatı devam etmiş,³⁹ güneyde Süveyş'e ek olarak, Moha Kapudanlığı⁴⁰ oluşturulmuştu. Sonradan daha da faal hale gelecek, korsanlar için hareket merkezi olacak Moha'ya ilk defa ne zaman "kapudan" tayin edildiğini bilmiyoruz. 1559'da Moha Kızıldeniz'de Süveyş'ten sonra ikinci mühim deniz barınağı olarak faaliyet göstermekteydi. Esas hedef Babülmendeb Boğazı'nı koruyup⁴¹ Habeşistan harekâtında üs olarak kullanabilmektir.

1555'te kâğıt üzerinde kurulan Habeş eyaleti⁴² bu tarihten sonra gerçekten var oldu. Cengiz Orhonlu'ya göre, Osmanlıların bu defa Habeşistan'ı hedef seçmelerinin sebebi, Piri Reis, Murad Reis ve Seydi Ali Reis gibi denizcilerin Hint Okyanusu'nda Portekiz donanmasına karşı başarılı olamayışı ve 16. yüzyılın ilk yarısında Amerika'dan Avrupa'ya taşınan kıymetli madenlerin Osmanlı ekonomisinde meydana getirdiği değişikliklerdi.⁴³ 1500-1650 arasında Amerika'dan Avrupa'ya ulaşan 181 ton altın ve 16.000 ton gümüş, ayrıca kaçak getirilen miktarlar, Avrupa'nın sadece para sistemini değil, yeni dünyalarla iktisadi ilişkisini de etkilemişti.⁴⁴ Osmanlı İmparatorluğu bu etkinin dışında kalamazdı. 1550'lerden itibaren fiyatlardaki hareketin yanı sıra altın sıkıntısı da belirdi; bu da Osmanlıları Sudan ve Habeşistan'a itti.⁴⁵

Özdemir Paşa idaresinde 1555 sonbaharında başlayan Habeşistan harekâtında, Habeşistan'ın denizle bağlantısını teşkil eden, altın, köle ve çeşitli tarım ürünlerinin ihraç edildiği en önemli limanlarından olan Massava ve ardından Arkiko ele geçirildi (1557). 1558'de Tigre eyaleti, 1559'da da De-

berva (Debaroa) Osmanlı sınırlarına dahil oldu.⁴⁶ 1560'ta Özdemir Paşa'nın ölümünden sonra duraklayan fetih hareketleri Özdemiroğlu Osman Paşa ve halefleri zamanında devam etti, eyalet tam anlamıyla kurulmuş oldu.⁴⁷

Önceleri 1.400.000 *akçe* olarak tespit edilen beylerbeyi yıllık geliri ve ayrıca askerlerin aylıkları (mevacib) için eyalet mahsulünden sağlanan vergiler ile Massava, Sevvakin ve Beylül gibi limanlardan, ayrıca esir ticaretinden temin edilen gelir beylerbeyliğin devlete sağladığı başlıca varidat olmuştu.⁴⁸

Basra Körfezi'ne gelince, Osmanlılar orada da faaliyet gösteriyordu. Daha 1552 yılında Piri Reis'in Hürmüz'den başka Bahreyn'e de hâkim olması emredilmişti.⁴⁹ 1559'a ait bir mühimme defteri kaydı Bahreyn'i sancaklık statüsünde gösteriyorsa⁵⁰ da aynı yıl Lahsa Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın adaya sefer yapma ihtiyacını duyması Bahreyn'in Osmanlı idari teşkilatı içinde olmadığını kanıtlamaktadır.⁵¹ Küçük çapta da olsa Osmanlılar ile Portekizlileri tekrar yüz yüze getiren Bahreyn olayı, Lahsa Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın merkezden izinsiz yaptığı başarısız seferdir.⁵²

1560-1563 yıllarını her nedense Türk-Portekiz savaş dönemi olarak kabul eden Braudel, bu dönemin doğu Akdeniz'de görülen ticari canlanmaya mı, yoksa Portekiz'in artık zayıfladığına mı kanıt olabileceği hakkında tereddütlüdür.⁵³ Pek geniş olan Türk-Portekiz okyanus sınırındaki olayları ayrıntılarıyla tespit etmenin zorluğuna değinir, ortaya bir de problem atar. Bu dönem çok karmaşıktır, çünkü devletler büyük harekât planları ve siyasi girişimlerden uzak dururken, bazen bir paşa, bir bey ya da Portekizli bir kumandan sadece kendisi için bir girişimde bulunabilmekte, ayrıca bölgede korsanlar kol gezmektedir.

Portekiz'in Bassein valisinin⁵⁴ ve Diogo de Noronha'nın⁵⁵ 1557 tarihli mektupları, Basra beylerbeyinden Portekiz üssüne elçi gittiğini, Kızıldeniz ve Basra Körfezi girişi çıkışlarında rekabete son verilmesini istediğini, daha önce de bu konuda gayret sarfedildiğini belirtiyor. Goa'dan D. Francisco Coutinho'nun kralı D. Sebatião'ya açıkladığına göre de, bir Osmanlı elçisi Portekizlilerle yedi yıllık bir barış anlaşması için Goa'ya gitmişti.⁵⁶ 1561'de Hürmüz'e giden başka bir Osmanlı elçisi de aynı mesajı taşıyordu; ticaret çok önemliydi, yollar açık tutulmalıydı.⁵⁷

1563'te, bu kez Portekizli bir elçiyi İstanbul'da görmekteyiz.⁵⁸ Sultanın niyetini kendinden öğrenmek amacıyla Osmanlı devletinin başkentine gelen António Teixeira hükümdarla görüşmüş, sonra Lizbon'a geçerek durumu kralına iletmişti. Sonuç, 1540'larda sürdürülmek istenen, fakat bir yere varmayan, hiçbir zaman ciddiye alınmamış yarı-siyasi görüşmeler oldu. Osmanlı sultanı bu kez karabiber istemiyordu, ama Hint Okyanusu'nda seyreden tüccarlara dokunulmamasını, bu takdirde iki imparatorluk arasında gerçek bir barışın sağlanabileceğini bildiriyordu.⁵⁹ Elçiler karşılıklı gelip giderken, Hindistan yolu, açıklamaya çalıştığım çeşitli sebeplerden dolayı yeni yeni rayına oturmaktaydı.

1560-66 yıllarında doğu Akdeniz'de ticari faaliyetin canlanmasına işaret eden Amerikalı tarihçi D.F. Lach,⁶⁰ bunu Avrupa'da ve Asya'da Portekiz'in kaderinin değişmiş olmasıyla izah ediyor. Lach'a göre, Kızıldeniz girişini, deniz ticaret yollarını ve kendi ticaret merkezlerini iyi korudukları sürece baharat tekeli ellerinde tutabilmişler, ancak daha sonra bu çok güçleşmişti. Üstelik doğuda Portekizli görevliler merkezi otoritenin aleyhine, kendi çıkarları için çalışmaktaydı.

Diğer bazı delillerle de⁶¹ kuvvetlendirmemiz mümkün olan ticari canlanma savını sadece Portekiz'in Asya imparatorluğundaki çöküntüyle açıklamak yetersiz kalır. Meselenin bir de Osmanlı tarafı vardı. Tüccara can ve mal emniyeti sağlama gayreti içinde görünen sultan ile Türk-Portekiz sınırındaki beylerin sürdürdükleri siyaset, bütün ekonomik düşünce ve uygulama eksikliklerine rağmen, Kızıldeniz ve Basra Körfezini daha işlek hale getirmişti. Bu düzen, 17. yüzyılın başlarına kadar devam edecekti.

ASKERİ VE MALİ YAPILANMA

Osmanlı İmparatorluğu'nun güney eyaletlerindeki yapılanması hakkındaki bu bölümler, tımar sisteminin yanı sıra iltizam rejiminin işleyebilirliği üstüne oturtulmuş, uzak mesafelerin yarattığı zorlukları çözmeye yönelik, askeri sınıfın rol aldığı mali politikaların özelliklerini aydınlatmaya çalışıyor. İlk iki bölümde iltizamın Osmanlı İmparatorluğu'nun yapılanmasındaki yeri ve bu konu üstüne çalışan tarihçilerin değerlendirilmeleri yansıtılmaya çalışılıyor, sonra da bazı güney eyaletlerindeki iltizam uygulamalarına ilişkin örnekler veriliyor. İltizamın henüz emekleme safhasında bulunan araştırmalarla sınırlı kalmış tanımlamalarını düşünecek olursak, bu kısımda sunulan bölümlerin giriş niteliğinde olduğu ortaya çıkar. Gerek Yemen'e ait bir bütçe niteliğindeki defterlerden, gerekse Basra eyaletiyle ilgili, toplanan vergileri ve yapılan masrafları içeren başka bir kaynaktan yansıtılan diğer bölümlerdeki sayı ve açıklamalar, "Sınırdaki Osmanlı"nın izlediği siyasete biraz daha açıklık getirme amaçlıdır. Hindistan yönündeki ticaret konusu, vergi gelirlerinin sınır eyaletleri bütçelerindeki payının azlığını göstermesi bakımından önem taşıyabilir.

Diğer bölümler Osmanlıların güney sınır boylarında, özellikle Basra yöresinde örgütlemeye çalışılan askeri yapılanmayla ilgilidir. Askerlerin teşkilatlanmalarını, sayılarını, maaşlarını, bazen de kökenlerini yansıtan iki mevacib defterinden ve başka bazı kaynaklardan derlenen istatistik verileri içerir. Tarihçiler çoğunlukla yeniçeri ve sipahi gibi sınıflara dikkat çeker, Osmanlı sınır boylarında, kalelerinde görev yapmış gönüllüyan, azaban, müstahfızan ve merdan gibi kuvvetlerin varlıklarından ve işlevlerinden –örneğin mültezimliklerinden– pek söz etmezler; bu bakımdan makalelerdeki sayısal verilerin işe yarayabileceği umut edilebilir. Son iki bölüm, Asya ve Afrika'da bilhassa Müslüman devletlerin Hristiyan yayılmacılığına karşı koymak için Osmanlı (Rumî) otoritelerinden ateşli silah ve usta asker istekleri ve Hint Okyanusu'ndaki güçleriyle ilgilidir. Kürekli gemilerden oluşan donanma yeterli miydi? Yetenekleri ve teknik elemanlar bakımından durumu nasıldı? Bazı sayısal bilgiler buna biraz yanıt verebilir, sanırım.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLTİZAM: YEMEN, BASRA VE LAHSA EYALETLERİNDEKİ UYGULAMALARDAN ÖRNEKLER*

İmparatorluğun yüzlerce kilometre uzaktaki yerlerinden toplanacak aynı vergileri doğrudan doğruya ve münferit tarzda yürütmek imkânsız olduğu için vergilerin nakden alınması... faaliyet zümrelerine maaş şeklinde ödenmesi zarureti vardı. Osmanlı devletinin bu zarurete cevap olmak üzere, tımar sisteminin dışında, ihdas ve inkişaf ettirdiği ikinci metot iltizam usulü olmuştur.

MEHMET GENÇ, 1975

4.1

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iltizam sistemiyle ilgili olarak, 16. yüzyılda Osmanlı egemenliğine dahil edilen Yemen, Basra ve Lahsa eyaletlerindeki uygulamalardan örnekler vermek istiyorum.

Mehmet Genç tımar sisteminden iltizam sistemine geçişi, daha doğru bir ifadeyle tımar ile paralel giden iltizam uygulamasını 1975 yılında şöyle anlatmıştı:

Osmanlı nizamında, daha kuruluş devirlerinde bilinen ve imparatorluğun büyümesi ile paralel olarak gittikçe önem kazanan öyle bir faaliyetler bölümü vardı ki bunları tımar sistemi içine yerleştirmenin imkânı mevcut değildi. Esas itibarı ile merkeze bağlı bürokrasi ile yine merkezin emrinde bulunan talimli, meslekten bir ordunun yüklendikleri bu faaliyetleri geniş imparatorluğun yüzlerce kilometre uzakta bulunan yerlerinden toplanacak aynı vergileri, doğrudan doğruya ve münferit tarzda yürütmek imkânsız olduğu için vergilerin nakden alınması veya nakde çevrilerek merkezi bir hazineye intikal ettirilmesi ve oradan bu faaliyet züm-

* V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisad Tarihi Kongresi: Tebliğler, Türk Tarih Kurumu: Ankara, 1989.

relerine maaş şeklinde ödenmesi zarureti vardı. Osmanlı devletinin bu zarurete cevap olmak üzere, tımar sisteminin dışında, ihdas ve inkişaf ettirdiği ikinci metot iltizam usulü olmuştur.¹

Genç, Osmanlı tarihinde mültezim diye isimlendirilen bu zümrenin işlevini “özel teşebbüs” faaliyeti olarak tanımlamıştı.

Yavuz Cezar da, Osmanlı maliyesi hakkındaki eserinde vergi kaynağı olarak mukataayı açıklarken, vergi tahsil işinin mültezime devrilmesini “müteahhit”e verilmiş gibi görüyor, bedel karşılığı söz konusu olduğundan, mültezimin kâr amacını doğal sayıyordu.²

Şüphesiz, iltizamdan bahsederken *İktisat Fakültesi Mecmuası*’nın 23. sayısını, dolayısıyla orada incelemeleri bulunan değerli iktisat tarihçilerimizi unutmuyorum. Lütfi Güçer, Osmanlı İmparatorluğu’nda tuz inhisarı ve tuzlaların işletme düzeninden bahsederken devlet inhisarını vurguluyor, ama bu işletmelere devlet sermayesinin girmediğini belirtiyordu. Kişisel sermayeyle tuzlada üretimde bulunma ve kârdan devletin beklemekte olduğu belli geliri devlete teslim etme işini üstlenen kimsenin âmil, emin, nâzır ve mültezim olduğunu belirterek şu noktaya dikkat çekmekteydi:

Emanet ve iltizam terimlerini modern idare hukuku ve devlet işletmeciliğinde tazammun ettiği manaları ile almak çok tehlikelidir.... Olsa olsa, emin-emanet, mültezim-iltizam terimleri Osmanlı idari literatür ve mali mevzuatında muayyen bir kaynaktan devletin beklemekte olduğu geliri sağlamak kaydı ile belli bir teşebbüsü, işletmeyi deruhte eden kapital sahibinin durumunu anlatmaktadır.³

Bu derginin aynı sayısındaki Halil Sahillioğlu’nun “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları” başlıklı çalışmasının ele aldığım konunun öncü çalışmalarından biri olduğunu ayrıca vurgulamak isterim.

1980 yılında yayınlanan bir çalışmada Halil İnalcık, iltizamın hızla yayılmasını, 1580’lerden sonra imparatorluğun eyalet yönetim sisteminde ve mali düzeninde ortaya çıkan değişikliklere bağlıyor ve iltiza-

mı şöylece özetliyor: “İltizam yoluyla kiralamak, bir kişiye belirli bir zaman için, genellikle üç yıl için, bir vergi kaynağını açık arttırmayla satmak demektir.”⁴

Osmanlı yönetimindeki Arap topraklarında iltizam uygulamasıyla ilgili bazı tespitlere gelince, hemen, Amerikalı tarihçi Stanford Shaw’un satırlarına yer vermek istiyorum.

Mısır’da toprak, zenginliğinin temel kaynağıydı; bu sebeple hazine-i hümayun esas gelir kaynağı olarak toprağı gördü. En önemli amaç, sultanın hâkimiyetindeki toprakların düzenlenmesini ve buralardaki üretimini teşvik etmek ve beklenilen, masrafları karşılayacak yeterli geliri garanti etmekte...⁵

Shaw’a göre, iltizam Mısır’ın 1517’de alınmasından sonra sınırlı ve kontrollü uygulandı, zira kırsal alandaki yönetime ve askeri olmayan gelir kaynaklarına tam sahip olunmak istenmişti. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde iltizam artık çok yaygındı ve askerler arasında yaygındı.

Mısırlı tarihçi Abdurrahim Abdurrahman ise, Mısır’daki iltizam uygulamasının ilk kaydının 1658 gibi çok geç bir tarihte görüldüğünü yazarak meslektaşlarından bir hayli ayrılmıştı.⁶ Stanford Shaw, iltizamın Mısır’da temel fiskal sistem haline gelişini, Mısır’daki Osmanlı yönetiminin belirli plan ve isteklerine değil, idari ve siyasi nedenlere dayandırmıştır.⁷ Diğer bir Amerikalı tarihçi J. Mandaville’in, Osmanlı Lahsa eyaletinin mali düzenini açıklarken iltizam sisteminin o yörelerde uygulamaya konulduğuna işaret etmesi önemli sayılmalıdır.⁸

Öte yandan Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti* çalışmasında Afrika’nın Sevvakin gibi liman şehirlerinin iltizama verildiğini ve iltizam gelirlerinden oralarda görevli Osmanlı askerlerine maaş ödendiğini yazmıştı.⁹

Andığım bu çalışmalarda yapılan genellemelerden ve Arap topraklarından verilen örneklerden anladığıma göre, Osmanlı merkezi yönetimi tımar dışında, çeşitli nedenlerle, iltizam yöntemi geliştirmişti. Arap topraklarında iltizam sisteminin uygulandığı onaylanmakla beraber başlangıcı için değişik tarihler öne sürülmüştü. Osmanlı devletinin güney siyasetini

araştırırken okuduğum belgelerde rastladığım bazı kayıtlar konuyu sanırım biraz daha berraklaştıracaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'na Basra eyaletinin katılmasından beş yıl kadar sonra yapılan tahrir, bize bu yörede ve Katif bölgesinde tımar sisteminin uygulanmadığını gösterir. H 959/M 1551-52 yılına ait bu tahrir iltizam uygulamasıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermez. Ancak "hasha-i padişahi"nin yönetimi ve gelirlerinin toplanmasında bazı kimselere mukataatın devredildiğini anlamamıza yardımcı olur. Söz gelimi, icmal defterinde Aşar nahiyesine bağlı 31 karyenin geliri olan 116.856 *akçe* iltizam yoluyla kazanılmıştı ("zıkr olan hâsıl iltizam ile zabt olunup...")¹⁰

Hiç kuşku yok ki, Osmanlı merkezi yönetimi eyaletlerinden mümkün olduğu kadar fazla gelir bekliyordu. Andığım tapu defterindeki bir kayıt, Basra'da Beni Mansur nahiyesindeki bir mezraanın on yıl için Keremeddin Selman'a verildiğini, ancak "imarat ve ziraat" eylemediği için "emr-i şerif mucibince" Yakub Selman'a emanet edildiğini bildirmektedir."¹¹

Başbakanlık Osmanlı ve Topkapı Sarayı arşivlerinde bulunan 16. yüzyıl Yemen eyaleti bütçelerine baktığımızda da aynı uygulamayı görebiliyoruz. Elimizdeki en erken tarihli (H 968/M 1560-61) Yemen bütçesinde gelirlerin "harac-ı arazi", "mukataat" ve "iskeleha" olarak üç temel kategoride toplandığını görüyoruz. Bütçe defterinin ruznamçesi elimizde yok; ama "tahvil" teriminin geçmesi bizi rahatlatıyor. Bilindiği üzere tahvil belirli bir dönem için vergileri toplama hakkı anlamındadır. Bütçede gördüğümüz "an tahvil-i Murad Bey, ağa-yı cemaat-i yeniçeriyân-ı vilâyet-i Yemen" ile 276.000 *pare* (o dönemde bir *pare* iki *akçe* kadardır) ve "an tahvil-i Süleyman b. Abdullah, an çavuşan-ı divan-ı vilâyet-i Yemen, emin-i ambarha-i hassa der Sana..." ile de 58.036 *pare* girdisi örnekleri, askeri sınıfın bu hakkı büyük ölçüde elinde tuttuğunu gösteriyor.¹²

Yemen eyaletine ait H 1005/M 1596-97 tarihli ve ruznamçe ekli diğer bir bütçe, iltizamı daha açık gösteriyor. Bir örnekle yetineceğim. Süveyş kapudanı ve mirliva ve kâşif Mustafa Bey, iltizam yoluyla Sade livasından sağladığı gelirlerden 32.390 *pare*'yi 1595 Eylül ayı (Muharrem 1004) başlarında teslim etmişti.¹³

An tahvil-i kıdveti'l-umerai'l-ikram Mustafa bey, kapudan-ı bender-i Süveyş ve mirliva-i vilâyet-i Yemen ve kâşif-i vilâyet-i Mustaim (?) tabi-i vilayet-i mezbure, an gurre-i muharremü'l-haram sene 1004.

Pâre: 32.390

Be-hesab-ı hasene: 790

16. yüzyılın sonuna doğru “an tahvil”, “an vech-i iltizam” ve “ber vech-i emanet” deyimleri çok geçer. Bu durum, şüphesiz, merkezi hükümetin iltizam sistemine ne denli bağlandığını gösteriyor. Halil İncılık'ın tahminen ileri sürdüğü 1580'lere az çok uygun düşmekle birlikte, başka belge ve defterlerde görüleceği üzere, sistemin 16. yüzyıl ortalarından itibaren çok daha fazla kullanıldığı anlaşıyor.

H 2 Muharrem 980/M 1572 tarihli bir mühimme kaydında, mukataatın üç yıldan fazla iltizama verilmiş olmasından şikâyet edilir: “Basra mukataatı üç seneden ziyade iltizama verilmek memnu iken altı sene iltizama virüp... bir akçe tahsil olunmak mümkün olmayup...”¹⁴

Benzeri, H 28 Cemaziülevvel 991/M 1583 tarihli bir kayıta da Katipte Hasan Çavuş adlı bir mültezimin hazineye 200.000 akçe ödemesi gerektiği, bu konuda Basra ile Lahsa beylerbeylerinin dikkatlerinin çekildiği yazılıdır.¹⁵ Bu tür kayıtlar daha ziyade mültezimlerin çıkarlarını koruduğu izlenimini veriyor. Kimi zaman gelir kaynaklarının yerinde toplanamadığı anlaşıyor:

Basra beylerbeyisine hüküm ki, mektup gönderüp Basra'ya tabi 'Aşâre iskelesinin üç senesi on altı yüke mültezimler uhdesinde mukataada olup lakin edâsına iktidarları olmamağla...”¹⁶

Başta, Mehmet Genç'ten aktardığım satırlarda imparatorluğun çok uzak eyaletlerinde vergi toplama yöntemi olarak iltizamın seçildiğini belirtmiştim. Bu yöntemle en başta yönetici ve askerlerin maaşlarının ödenmesi düşünülmüştü. Bazı örnekler vermek suretiyle, adlarını verdiğim ve sosyoekonomik yapılarını çok az bildiğimiz eyaletlerde ana hatlarıyla iltizamın uygulanma alanının bir hayli genişletilmiş olduğunu gördük. Muhasebe

defterleri ve birçok münferit kayıt iltizam sisteminin uygulandığı uzak bölgelerin gerçek yüzünü daha açık ortaya koyacak niteliktedir. Bruce McGowan, *Osmanlı Avrupa'sında İktisadi Hayat* adlı eserinin sonuç kısmında “mukataa/iltizam sistemi üzerine çalışmalara acilen ihtiyaç vardır” diyor.¹⁷ Arap toprakları için de aynı şeyleri söyleyebiliriz. Ancak böyle çalışmalar sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek yüzüne biraz daha yaklaşabiliriz. Bir sonraki bölümde sınırdaki Osmanlı yönetiminin mali uygulamalarına ilişkin örneklerle biraz daha ayrıntıya gireceğiz.

BASRA VE LAHSA EYALETLERİNDE MALİ UYGULAMALAR*

1580'lerden sonra, mali sistem ile eyalet yönetim sisteminde ortaya çıkan değişimler, genelde, iltizam sisteminin hızlı yayılmasıyla sonuçlandı.

HALİL İNALCIK, 1980

I

Özellikle son 10-15 yıl içinde Türk, Arap ve Batılı tarihçilerin Osmanlı yönetimi altında kalmış Arap topraklarındaki gerçek durumu anlayabilmek için Osmanlı arşiv malzemesine ulaşma ve bu malzeme kullanmakta gösterdikleri gayret, bize birkaç özgün inceleme kazandırdı. Yine de tarihçiler, bu konuda fazla bir gelişme gösteremediler. Basra Körfezi'nin Osmanlı yönetiminde kalmış Basra ve Lahsa eyaletleri de bu tanım içinde ele alınmalıdır.

Burada, Osmanlıların Basra ve Lahsa bölgelerinde 16. yüzyılda uyguladıkları mali sistemi, ana hatlarıyla ve belirli ölçüde açığa kavuşturmayı deneyeceğiz. Kesin olarak biliyoruz ki, imparatorluk genişledikçe vergileri nakit olarak toplayıp yöneticilere ve askerlere dağıtma gereği duyuldu ve merkezi güç, Arap topraklarının çoğunda tımar sistemini uygulamadı.¹

Günümüzde, eksikliklere rağmen, ele aldığım eyaletler hakkında bilgimizi zenginleştirecek durumda olduğumuzu ileri sürebilirim. Bizleri yeni ufuklara götürecek birkaç çalışmanın yapılmış olduğunu ve zengin malzemenin Türkiye arşivlerinde bulunduğunu hatırlarsak Osmanlı-Körfez ortak tarihi için umudumuz artar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra Körfezi'nde yayılmasını konu eden ve bu yayılma sonucu ortaya çıkan politik, ekonomik ve sosyal değişimleri belirlemeye çalışan birkaç incelemeden bahsetmek istiyorum önce.

* Bu yazı, 19-21 Kasım 1988'de Rasû'l-Hayme'de (BAE) düzenlenen Basra Körfezi-Osmanlı ilişkisi ni konu alan konferansa İngilizce sunulan bir bildiriye dayanmaktadır ve *Tarih ve Toplum* 65 (Mayıs 1989), s. 6-8'de yayınlanmıştır.

Akla ilk gelen isimlerden biri, amatörce yaklaşımlarına rağmen, Saffet Bey'dir. Bu deniz subayı, daha 1910 yılında Osmanlı kroniklerinin, güney yayılmasıyla ilgili fazla bir bilgi içermediğini, 1559'da Osmanlıların Bahreyn'e karşı giriştikleri seferi öğrenebilmek için Osmanlı arşiv malzemesine ihtiyaç duyulduğunu ve bu malzemeden bazılarını kullandığını belirtmişti.²

Saffet Bey'le aynı kanıda olan Cengiz Orhonlu –Habeş eyaleti üzerine yaptığı araştırma boyutlarında olmasa bile– Körfez'i birkaç makalesine konu yapmış, Osmanlı-Körfez ilişkilerine daha bilimsel ve geniş ölçekte bakabilmişti. 1559 tarihindeki Bahreyn olayına ilişkin makalesi, özellikle, Osmanlıların Lahsa ve Necd topraklarına yayılmaları, Bahreyn üzerine gitmeleri, Hürmüz ve Umman hâkimlikleriyle ilişkileri ve Portekiz İmparatorluğu ile karşılaşmaları hakkındadır ve bunların 16. yüzyıl Osmanlı tarih yazarlarından öğrenilemediğini, ama Osmanlı belgeleriyle aydınlatmanın mümkün olabileceğini belirtmesi bakımından önem taşır.³ Orhonlu bu makalesinde bizlere, Türk-Portekiz çekişmesinin görgü tanığı bir Osmanlı beyinin raporunu verir. 1552'de Hürmüz'ü kuşatan Piri Reis üzerine hazırladığı diğer bir yazısında da, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde korunan bazı kaynakları kullanabileceğimizi müjdeler.⁴

Cengiz Orhonlu andığım iki makalesinde, merkezden Körfez meseleleri ve Basra ve Lahsa eyaletlerinin durumuyla ilgili olarak gönderilen fermanları içeren mühimme defterlerini ve idari nitelikli, tayinler, ödüllendirmeler vb konularda bilgi taşıyan ruus defterlerini kullanmıştı.

Mühimme defterlerini geniş ölçüde kullanan diğer bir araştırmacı da Amerikalı Jon E. Mandaville'dir. Dr. Mandaville 1970'te 16. ve 17. yüzyıllarda Lahsa eyaletini işlemiş, siyasi konular yanında Osmanlı devletinin bürokratik yapısı, savunma düzeni ve ekonomik hayatı hakkında bilgi vermişti.⁵

Türkiye'de çeşitli arşiv ve kütüphanelerde bulunan malzeme arasında tapu defterleri de yer alır. Bu defterlerden ikisi Basra beylerbeyliğine aittir ve H 959/M 1551, H 982/M 1574-75 tarihlerini taşıyor (ilk Katif bölgesini de içerir). Ne yazık ki bu defterlerin etraflıca kullanıldığını söyleyemeyiz. Bernard Lewis 1951'de yazdığı bir makalesinde bunlardan Basra'ya

ilişkin notlar çıkarırken,⁶ Robert Mantran, Basra defterlerindeki iki kanun-nameyi 1967'de yayınlamıştı.⁷ Bu kanunnameler, değişik bilgilerin yanı sıra, Basra'ya gelen mallardan alınan vergileri belirtmeleri bakımından önemlidir.

Basra eyaleti tapu defterlerinden 1551 yılına ait olanda yer alan Katif livası nüfus ve vergileri hakkındaki bilgileri Mehdi İlhan gözden geçirdi.⁸ Mehdi İlhan anılan yıl içinde Katif bölgesinin nüfusunu –hane'yi 6 ile çoğaltmak suretiyle– 29.267 olarak tahmin ediyor; bölge Kudih, Lâcâm, Tarut yerleşim bölgelerindeki köyleri ve kabileleri kapsar.⁹ İlhan, Katif şehrin-den alınan vergilerin ticarete, köylerden toplananların ise tarıma dayalı olduğunu da belirtir.¹⁰

16. yüzyılda Osmanlı etkisi altına giren Basra Körfezi'ne tarihçilerin getirdiklerini çok kısa olarak böylece özetleyebiliriz. Aşağıda değindiklerim andığım çalışmalarda belirlenmiş hususlara bazı notlar eklemekten öteye gitmeyecek, Osmanlıların Körfez'deki varlıklarının mali karakterine bir ölçüde ışık tutmaya çalışacak.

II

Yukarıda Lahsa beylerbeyliği ile ilgili çalışmasından bahsettiğim Jon Mandaville, bu bölgeye Osmanlıların getirdiği mali düzeni şöyle özetlemekteydi:

Alışveriş ve ticaretin katkısı olmakla beraber Lahsa ekonomisi geniş ölçüde tarıma dayalıydı. Vergileri düzenlemek ve toprağı geliştirmek için tımar ve iltizam sistemlerinin bir karışımı uygulanmıştı. Belgelerde sıkça geçmesinden anlaşıldığına göre tımar 16. yüzyılda yaygındı; oysa 17. yüzyılın ortasında sadece mukataata ilişkin kayıtlarla karşılaşılmaktadır.¹¹

Mandaville'in bu tanımı tarihçiyi yanıltmamalı. Basra ve Lahsa'ya ait 16. yüzyıl Osmanlı belgeleri incelendiğinde karşılaşılan zeamet ve tımar deyimlerinin, gelir kaynaklarının birimlerini ifade ettikleri anlaşılır. Bu, Osmanlı merkezi güçlerinin Basra ve Lahsa eyaletlerinde tımar sistemini

uyguladıkları anlamına gelmez. Gerçekten de, Profesör Halil İnalcık'ın anlattığı üzere,

1580'lerden sonra, mali sistem ve eyalet yönetim sisteminde ortaya çıkan değişimler, genelde, iltizam sisteminin hızla yayılmasıyla sonuçlandı... İltizam yoluyla kiralamak, bir kişiye belirli bir zaman için, genellikle üç yıl için, bir vergi kaynağını açık arttırmayla satmak demekti.¹²

Ancak, imparatorluğun çekirdek bölgeleri denilebilecek ve tımar sisteminin yoğun uygulandığı yerlerde, tımandan –aslında kuruluş dönemlerinde belirmiş– iltizama geçişi 1580 ile sınırlarken, iltizam sisteminin Mısır, Habeş, Yemen, Basra ve Lahsa gibi bölgelere yayılmasının bu yörelerin fetihleriyle adeta eş zamanlı olduğunu unutmamak gerekiyor. Bilindiği üzere, askeri hizmetleri için kendisine tımar verilen tımarlı sipahi, aynı olarak ödenen vergiyi toplar, savaşa hazır cebelü bulundururdu ki bu nitelikler tımar sistemini karakterize ederdi.¹³ Oysa salyâneli eyaletlerde gelir kaynakları sipahilere tımar olarak dağıtılmamıştı. Buralardaki beylerbeyleri, topladıkları gelirlerden eyaletleri için gerekli askeri, idari ve sosyal harcamaları yaptıktan sonra, irsaliye denen belirli bir artığı merkeze göndermekle yükümlüydü. Basra Körfezi'ne kıyıları olan Basra ve Lahsa eyaletlerinde toplanan gelir ve yapılan harcamalarla ilgili ayrıntılı bilgi verecek ve bütçe niteliği taşıyan kaynaklar bulunmamasına rağmen, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan bazı defterler, Osmanlı merkezi yönetiminin bu uzak yörelerden sağladığı ya da sağlayamadığı çıkarlar hakkında ipuçları verir. H 971/M 1563 tarihli bir ruus kaydında, Basra beylerbeyi Mehmed Paşa'nın "nazır-ı emval"i Mustafa'dan aldığı bilgiler doğrultusunda İstanbul'a, H 970/M 1562 yılında Basra'da yapılan "masrafın" "irad"dan fazla olduğunu bildirdiği yazılıdır.¹⁴ H 973/M 1565 tarihli bir mühimme kaydından da Basra beylerbeyi Ferruh'un yıllık gelirinin (salyânesinin) Diyarbekir beylerbeyliğinden ödenmek zorunda kaldığını öğreniyoruz.¹⁵ Bu durumda, Osmanlı merkezi yönetiminin, bu uzak Arap topraklarından yüklü "irsaliyeler" elde

ettiğini savunmak zor olmalıdır. 16. yüzyıla ait Yemen bütçelerinden benim çıkardığım sonuç da pek farklı olmamıştır.

Bu görüşü onaylayacak başka bir defter de, Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nde bulunan 16. yüzyılın sonuna ait muhasebe kayıtlarıdır. Buna göre, yüzyılın sonunda, Basra eyaletindeki mukataat gelirleri 13.179.875 *akçe* iken masraf tutarı 17.549.867 *akçe*'ye ulaşmıştır. Böylece, bir kez daha anlaşılmaktadır ki, söz konusu yüzyıl sonunda durum öncesinden pek farklı değildir.¹⁶ Bu bilgiler çerçevesinde, en azından 16. yüzyıl için Osmanlı merkez yönetiminin Basra Körfezi eyaletlerinden –mali açıdan– kârlı çıktığını iddia etmek oldukça zordur.

İmparatorluğun bu uzak bölgelerinin yapısal özellikleri neydi? Osmanlı yöneticileri anılan bölgelerde kendilerinden beklenen gelirlere nasıl ulaşıyorlardı ve elde ettikleri gelirleri nasıl dağıtıyorlardı? Bu konularla ilgili olarak –en azından bu sorulara kısaca cevap verebilmek için– Osmanlıların oralarındaki durumunu basitçe anlatmak gerekiyor.

III

Yukarıda değindiğim tapu/tahrir defterlerini veya muhasebe defterlerini incelediğimizde, temelde, gelirlerin büyük bir kısmının gelir kaynağı birimleri olan mukataalardan geldiğini fark ederiz. Mesela 1551 yılında “boyahane-i nil mukataası” 129.400 *akçe*, “memleha mukataası” 116.666 *akçe*, “ibrişimhâne mukataası” 92.000 *akçe* gelir sağlamıştı. Öte yandan Hindistan ve Hürmüz tarafından gelen mallardan alınan gümrük resimlerinden 1.394.799 *akçe*, Basra şehrindeki “hasha-i padişahi”den 2.935.551 *akçe* elde edilmişti. 1551’de bütün Basra eyaletinden Osmanlı yöneticilerinin/askerilerinin toplayabildiği gelirler (mahsulat), icmal defterine göre 6.891.160 *akçe* kadardır.¹⁷ Hurma, hinta, çeltük, şa’ir’den alınan vergiler, bad-ı heva, cürm ü cinayet ve resm-i arus da, gelirlerin bir kısmını oluşturmaktaydı.

1551 bütçesi diyebileceğimiz Basra’ya ait herhangi bir defterin varlığından –şimdilik– haberdar değiliz. Bu durumda da, gelirleri harcamalarla kıyaslama şansına sahip değiliz. Yine de, mali prosedürü 1600 yılına ait muhasebe defterinden izleyip birtakım bilgilere ulaşmamız mümkün. Bu

muhasabe defterinin (*tahriren fi 10 şehri Ramazan el Mübarek sene tis'a ve elf*) içinde (s.174-197), Basra eyaletinin bütün mukataat gelirlerinin 13.179.875 *akçe* olduğu, yukarıda da belirttiğim üzere, görülüyor. Bu mukataat gelirleri gümrüklerden, ticaret ve zanaat erbabından, boyahaneden vb sağlanmış, hepsi de iltizama verilmişti. İltizam uygulamasıyla ilgili olarak, burada, Halil İnalıcık'ın şu açıklamasıyla yetiniyorum:

Hükümet kontrolüne giren tımar ve has gelirlerinin çoğu iltizama veriliyordu; yani devlet, sancak gelirlerini has olarak paşa ve beylere tahsis etmiyor, onun yerine mültezimlere veya mültezim olarak iş görecektir beylere kiraliyordu.¹⁸

İnalıcık, tımarlardan iltizama geçişi, yukarıda belirlenen tarih de göz önüne alındığında, imparatorluğun merkezi, tımar sisteminin yoğun olarak uygulandığı yerleri esas alarak açıklamış olmalıdır. Osmanlı idaresi, Arap topraklarında yayılması sonucu kurduğu beylerbeyliklerde (ki bu çoğunlukla 16. yüzyılın ortalarına rastlar) baştan itibaren iltizam sistemini uygulamıştı.

Basra beylerbeyliğinde toplanan gelirleri gösteren defterin ödemeler bölümüne baktığımızda, en yüksek yönetici durumundaki beylerbeyin yıllık gelirinin 1.200.000 *akçe* olduğunu görebiliyoruz. Bunun dışında en fazla ödemenin “gönüllüyan” adıyla tanımlanan askerlere mevacib olarak verildiğini tespit edebiliyoruz (3.668.856 *akçe*). Elit diyebileceğimiz ve mevacib alan yöneticilere (“müteferrikiyan”) yıllık toplam 3.239.452 *akçe* ödenmişti. Eyaletin korunmasında önemli rolleri olan, savaşlarda ön safları tutan merdan ve azaban gibi askerlerin mevaciblerinin de aynı kaynaktan sağlandığını belirleyebiliyoruz.

Anılan defterden çıkardığımız sonuçlara göre, gelirlerin hemen hemen bütünü yüksek yöneticilerin geçimleri (salyâne) ve askerlerin aylıklarını (mevacib) için sarfedilmişti. Aslında, çoğu zaman gelirlerin askeri masraflara yetmediği bilinmektedir. H 1001/M 1597 tarihli bir fermana göre, irad, gerekli salyâne ve mevacib için yeterli olmamıştı.¹⁹ H 975/M 1567 yılında Lahsa'da kimi Arapların bazı mukataaları ele geçirmeleri sonucu me-

vacib ödenememişti; durumu kurtarmak için Diyarbekir beylerbeyi 500.000 *akçe* göndermek zorunda kalmıştı.²⁰

IV

Basra ve Lahsa beylerbeyliklerinde maliyenin zor durumda olduğuna işaret eden Osmanlı belgelerinin sayısı az değildir. Bu da göstermektedir ki Osmanlılar anılan bu uzak bölgelerde çoğu zaman kendi kendilerine yeterli olamamışlardı; imparatorluğun yapısından umut edileceği üzere beklenen çıkar sağlanamamıştı. Osmanlı yönetiminde kalmış Arap topraklarının tarihi –acele, maksatlı, dış kaynaklı yargılardan arınmış olarak– ilk elden, görgü tanığı belgelere dayanarak yeniden yazılmalıdır. İlerideki bölümler, bazı sayısal verilerle, Yemen, Basra ve Lahsa sınır eyaletlerinde mali ve askeri yapıya ilişkin bilgiler sunmaya çalışacaktır.

YEMEN'İN OSMANLI BÜTÇELERİ*

Yemen vilayetinin H 1008/M 1599-1600 dönemine ait tüm gelirleri, 16.425.056 pare olup bunun %48'i tarım gelirlerinden, %29'u gümrük işlemlerinden ve %16'sı başka kanallardan elde edilmiştir. Tüm bu gelirler asker ve yöneticilerin maaşlarına dahi yetmemiştir; bütçe açık vermiştir.

HALİL SAHİLLİOĞLU, 1985

I

4.3

Burada esas amacım okuru 16. yüzyılda Arabistan'da, özellikle Yemen beylerbeyliğinde, Osmanlı yönetiminin mali ve askeri yapılanmasını anlamaya yardımcı olacak Yemen'e ait birkaç Osmanlı bütçesinden haberdar etmektir. Burada hemen belirtmeliyim ki, Osmanlı bütçeleri üstüne bir hayli çalışması olan Halil Sahillioğlu'nun bir süre önce yayınladığı H 1008/M 1599-1600 tarihli bir Yemen bütçesi' bu yazının özgülüğünü epeyce azaltmıştır. Ancak, Yemen'in Osmanlı bütçeleri ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde keşfettiğim bir bütçe (icmâl-i muhasebe) defteri ile birlikte İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde korunanları da tartışmanın yararlı olacağını sanıyorum.

Osmanlı bütçeleri, Osmanlı klasik dönemi üstüne çalışan herhangi bir tarihçinin bileceği üzere, Ömer Lütfi Barkan tarafından araştırmacıların dikkatine sunuldu. Barkan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. ve 17. yüzyıllarına ait bazı genel bütçelerini yayına hazırlamıştı.² Bir süre sonra, Stanford Shaw bir Mısır bütçesi,³ Halil Sahillioğlu bir Kıbrıs ve bir Yemen bütçesi⁴ üstüne çalıştılar. Öte yandan Hans Georg Majer bizlere Sultan II. Mehmed zamanına ait bir bütçeyi tanıtmakla kalmadı, imparatorluğun gelir ve giderleriyle ilgili çeşitli kayıtları da inceleme alanları içine soktu.⁵

* *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920*. 1990'da Münih'te yapılan IV. Uluslararası Kongre için hazırlanan ve sonradan yayınlanan (Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, 1995) "The Ottoman Budgets of Yemen in the 16th Century" başlıklı bildirinin uyarlanmasıdır.

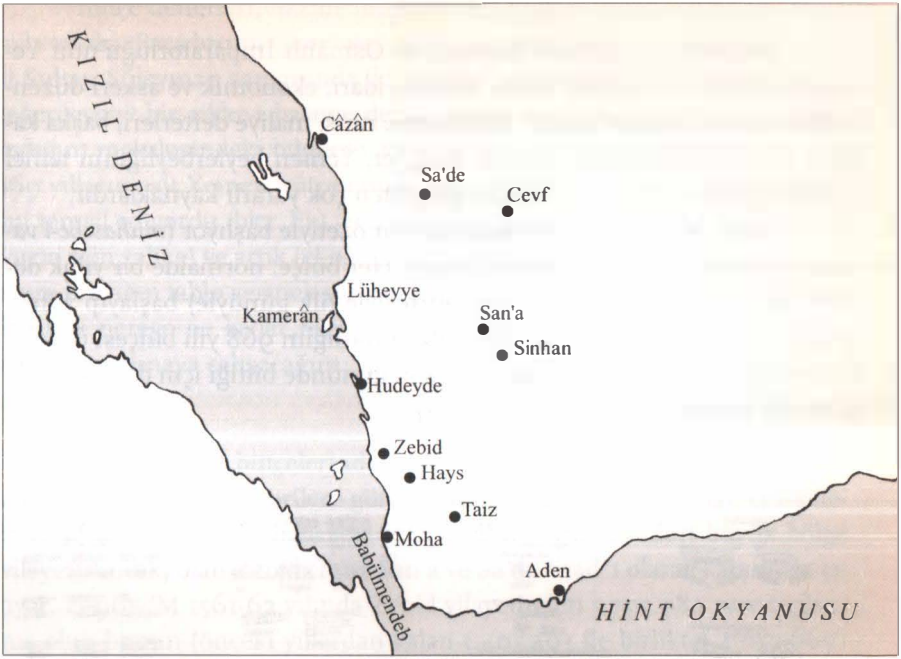
Sahillioğlu'nun Osmanlı bütçelerinin nitelikleriyle ilgili açıklaması ve benim de benimsediğim görüş şöyleydi:

Tanzimat dönemine kadar, sözcüğün çağdaş anlamıyla, bir Osmanlı bütçesinden söz edilemez. Yani, harcamaların önceden herhangi bir hesaplanması yoktu; bu harcamaları karşılayacak gelir kaynakları belirlenmezdi; ne gelir ve giderlerin toplanmasını sağlayacak bir yetkili vardı, ne de onları yasama organı olarak onaylayacak bir düzen. Tanzimat öncesinde yapılan bütçelerin gelir ve giderlerini gösteren özet kayıtlar gerçek anlamda bütçeleri yansıtmıyordu; onlar, merkezi hazineye giden ve oradan harcanan meblağları içeren muhasebe defterlerinden yapılan derlemeler ve belirli bir yöreye sarfedilen tutarlardı. Yine de, yıl esasına dayanan gelir ve giderleri göstermiş olmaları itibarıyla, bundan sonra onlara bütçe gözüyle bakılacaktır.⁶

Benim rastladığım kadarıyla, 16. yüzyıl Yemen eyaletine ait yedi bütçe vardır; en erken tarihli H 968/M 1560-61 dönemine⁷ ve en geç tarihli de H 1008 /M 1599-1600 dönemine aittir. Sahillioğlu'ya göre İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde H 1000-1010 tarihlerini kapsayan "birkaç" Yemen bütçesi bulunuyor.⁸ Aslında, Topkapı Sarayı Arşivi'nde üç Yemen bütçesi daha vardır. Bunlardan en erken tarihli yukarıda bahsettiğim ve 9 ay 24 günü içeren bütçedir ki Osmanlıların 16. yüzyılına ait eyalet bütçelerinin bütün niteliklerini yansıtır (bkz. bu bölümün eki).

Osmanlı İmparatorluğu'nda mali işlerden sorumlu başdefterdar, merkezi eyaletlere, yani Balkan ve Anadolu eyaletlerine bakıyordu. Beylerbeylik sayısının artmasıyla genişleyen imparatorluğun yeni eyaletlerinde de yeni defterdarlıklar kurulmuştu. İmparatorluk merkezinden çok uzaklarda kalan yeni eyaletlerin her biri için bağımsız olarak gelir ve gider hesapları, ayrıntılı muhasebe kayıtları, ayrıca günlük irad ve harcamalar defteri (ruznamçe) olarak tutuluyor, İstanbul'a özet (icmâl) gönderiliyordu.⁹

Şimdiye kadar birçok Osmanlı tarihçisinin belirttiği üzere tımar sistemi, en gelişmiş haliyle, batı ve orta Anadolu ile Balkanlarda uygulanabilmişti. Bunların dışında kalan yerlerde, bölgelerin özelliklerine göre de-

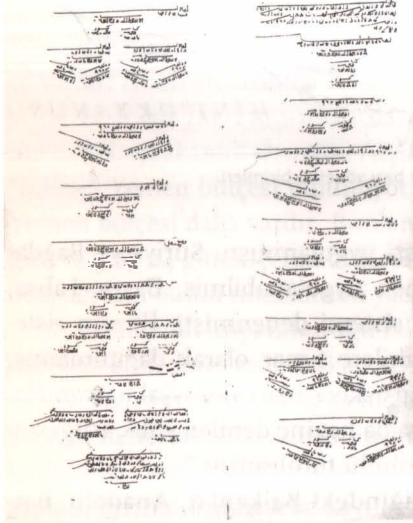
Harita 5- 16. yüzyılda Yemen Beylerbeyliği: Sancaklar ve bazı yönetim birimleri.

gişebilen farklı toprak yönetim biçimleri uygulanmıştı. Suriye ve Bağdat beylerbeyliklerinde tımar sistemi kısmen uygulanabilmiş, Basra, Lahsa, Yemen ve Habeş eyaletlerinde iltizam sistemi denenmişti. İltizam sisteminde bölgelerin gelir kaynakları sipahilere tımar olarak dağıtılmamış, onun yerine beylerbeyi, gelirden eyaletin askeri, idari ve sosyal harcamaları için bir pay ayırdıktan sonra irsaliye ya da hazine denilen yıllık artığı imparatorluk merkezine göndermekle yükümlü tutulmuştu.¹⁰

Tarihçilerin Osmanlı egemenliğindeki Balkanlar, Anadolu, hatta bir kısım Arap toprakları üstüne yaptıkları çalışmalar belirli ölçüde bile olsa bilgilenmemizi sağlıyor; fakat imparatorluğun güney sınırlarında yer almış eyaletler hakkındaki kaynakların ve bilginin eksik olduğu da bir gerçektir.

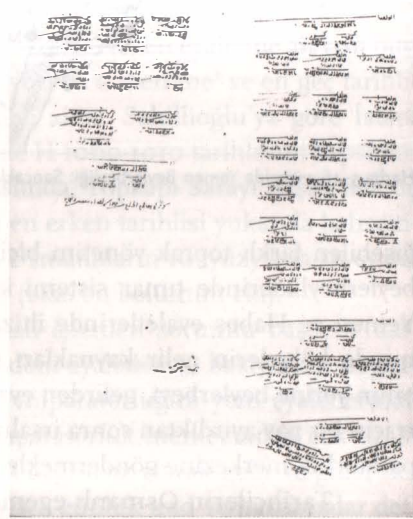
İstanbul arşivlerinde korunan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Yemen eyaletine ait bütçeler orada kurulan idari, ekonomik ve askeri düzenle ilgili önemli ipuçları sağlar. Mühimme, ruus, maliye defterleri, başka kayıtlar ve bazı kroniklerin yanında bütçeler, Yemen beylerbeyliğinin temel yapısını göstermeleri bakımından gerçekten çok yararlı kaynaklardır.

Bütçe, ilke olarak, esas bütçenin bir özetiyle başlıyor (*muhasebe-i varidat ve ihracat-ı hıazâne-i âmire-i Yemen*). Her bütçe, normalde bir yıllık dönem kapsar ve muharrem ayının guresiyle (ilk günüyle) başlayıp zilhicce'nin gayetiyle (son günüyle) biter. Ek'te verdiğim 968 yılı bütçesi 6 Rebiyülevvel günü başlıyor ve zilhiccenin son gününde bittiği için daha kısa bir periyodu kapsıyor."

Resim 14- Osmanlı İmparatorluğu'nun 1561-62 dönemine ait Yemen özet bütçesinin (icmâl-i muhasebe) ilk iki (1b-2a) sayfası.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul

Resim 15- 1561-62 dönemine ait Yemen özet bütçesinin son iki (2b-3a) sayfası.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul

Bütçe defterleri, hazine hesaplarında kullanılan siyakat türü bir yazıyla yazılır. Para birimi “*pare*” ve “*sikke-i hasene*”dir (altın). Bir *pare* Kanuni Sultan Süleyman zamanında iki akçeye,¹² 1596-97’lerde dört akçeye eşit değerdedi;¹³ bir *sikke-i hasene* de 16. yüzyıl sonlarında –Sahillioğlu’nun andığı makalesindeki bilgilere göre– 41 *pare* karşılığındaydı.¹⁴ H 968 ve 969 yıllarına ait Yemen bütçelerinde geçen “*surre*” ise 25.000 *pare* demetini temsil ediyordu (bkz. Ek). Her bir bütçe gelirler (asl-ı mâl), harcamalar (vuzıa min zalike) ve artık (el-bâkî) gibi kalemlerden oluşmaktaydı. Burada, okura bir yığın tablo vermek yerine, Osmanlı hükümetinin ne gelir elde ettiğini ve nereye ne kadar harcadığını belli başlı toplam örnekleriyle özet olarak yansıtmaya çalışacağım.

III

Önce Yemen bütçelerindeki gelir kayıtlarına bakacak olursak, bunların defterlerdeki kategorilere göre, a) harac-i arazi, b) mukataat, c) iskeleha ve d) mütefferrika olduklarını anlarız. Temel girdiler dört büyük bölge (vilayet/sancak) olan Zebid, Taiz, San’a ve Sa’de “*irad*”ı olarak karşımıza çıkıyor. H 969/M 1561-62 yılında Zebid vilayetinden 5.795.080 *pare* toplanmış olup bunun (önceki yıllardan kalan 1.405.403 ile birlikte) 4.657.665’i harac-i arazi’den; (önceki yıllardan kalan 17.805 ile birlikte) 1.137.415’i mukataat’tan elde edilmiştir.¹⁵ Taiz ve çevresinden de 6.633.523 *pare* toplanmıştır. Aynı defterde iskelelerden elde edilen “*mahsul*” 4.273.806 *pare*’dir ve bunun 1.765.274’ü önceki yıllardan devretmiştir. Moha, Aden, Salif, Kameran, Câzân, Hudeyde ve Şihr gibi iskelelerden alınan gümrük resimlerini temsil eden bu rakamların genel eyalet bütçesi içinde pek büyük bir yer işgal etmediği sonucuna varabiliriz; özellikle de, 16. yüzyıl ortalarında Osmanlıların Hint Okyanusu doğrultusunda yaptıkları çıkışın ardından ticaret yollarının açılmış olduğu varsayımından hareket edildiğinde.¹⁶

H 984/M 1576 yılı bütçesine göre de en fazla gelir tarımdan toplanan vergilerden sağlanmıştı (10.332.325 *pare*); 1.903.354 *pare* iskelelerden, 683.161 mukataalardan, 1.394.146 da başka mahsullerden elde edilmişti. Toplam iradın 17.896.315 *pare* olduğu göz önünde tutulduğunda, araziden gelen mahsulün %57 gibi bir oranla baş sırayı aldığı anlaşılır.¹⁷

Sahillioğlu'nun yayınladığı 1599-1600 dönemine ait bütçede ise, toplam gelirler 16.425.056 *pare*'dir; bu toplamın 7.994.966 *pare*'si (%48'si) araziden, 4.845.951'i (%29) iskelelerden ve 2.749.817'si (%16) başka kaynaklardan sağlanmıştı.¹⁸ Bu bütçede iskeleler gelirlerinin tüm mahsulün üçte birine yakın oluşu dikkat çekicidir.

IV

Bütçelerin harcama kalemlerine baktığımızda, dört kategori dikkat çekiyor: a) Beylerbeyinin yıllık maaşı, b) ümera maaşları, c) çeşitli asker ve görevlilerin maaşları (mevacib) ve d) ödemeler, alımlar, yatırımlar (müba-yaat, ihracat, teslimat).

1561-62 döneminde 12 aylık tam yıl bütçesinde beylerbeyiyle birlikte 17 yüksek rütbeli yetkili okunmaktadır ve bu ümeraya muharrem ayının ilk gününden zilhicce sonuna kadar toplam 3.834.564 *pare* maaş ödemiştir. Sadece beylerbeyinin geliri 1.667.925 *pare*'yi bulmaktadır; diğer yetkililere ödenen meblağ da 2.166.639 *pare*'dir. Öte yandan, 18.479.035 *pare*'nin şu gruplara maaş olarak ödendiği görülmektedir: bölük ağaları, müteferrikalar, çavuşlar, gönüllüler, tüfenkçiler, nevbetçiler, müstahfizlar, cebeciler, topçular, arabacılar, azebler, reisler, şeggâlin ve başkaları. Anılan bütçede kayıtlı toplam gelirin 31.730.951 *pare* olduğu düşünüldüğünde, bu meblağın 22.313.599'unun, yani %70'inin beylere, memurlara ve askerlere gittiği anlaşılır.¹⁹

1599-1600 yılı bütçesine dönecek olursak; yüksek rütbeli yetkililere ödenen miktarın, belgenin diliyle belirtmek gerekirse, salyâne tutarının 2.744.071 *pare*, asker maaşları toplamının ise 15.639.609 *pare* olduğunu görürüz. Açıkça ortadadır ki, anılan bütçede yazılı tüm gelirler (16.425.056 *pare*) devlet görevlilerinin maaşlarını bile karşılamamıştı. Yemen bütçesi, 16. yüzyılın sonunda açık vermişti; irsaliye denilen artık oluşmamış ve merkeze gönderilememişti.²⁰ Oysa daha önce eyalet harcamalarından sonra irsaliye oluştuğu biliniyor: Örneğin 1561-62'de 2.028.000 *pare* fazlalık, yani el-bâkî vermiş ve bunun saraya (*min zalike'l-bakî irsaliye be dergâh-i âli lâzale âliyen*) kırmızı biber (*filfil-i kalukutî*) alımı için harcanması emredilmişti. Bu tutar bütçe toplam gelirlerinin %6,39'u idi.²¹ 1576 bütçesinden de

öğreniyoruz ki, 500 *bahar filfil* (bir *bahar* 50 altına eşitti ve toplam 1.000.000 *pare* tutuyordu) merkeze irsaliye olarak gönderilmişti.²² Öte yandan H 1004/M 1595-96 yılına ait başka bir Yemen bütçesine göre, İstanbul'a 110.000 altın *sikke* gönderilmişti; bu bütçede tüm gelirler 668.000 altın (*sikke*) olarak tespit edilmiş, bunun 92.837'si (%13'ü) salyânelere, 344.911'i (%51,5) mevacibe sarfedilmişti. Açıkça, bu bütçedeki hesaplara göre de, gelirlerin büyük payı (%65 kadarı) askeri görevlilerin maaşlarına ayrılmıştı.²³

Yemen bütçelerinde bazı başka harcamalar da görülür: Bazı görevleri yerine getirmeleri için kimi yetkililere kayda "teslimat" adı altında giren ödemeler yapılmıştı. Örneğin 1560-61 döneminde Yemen eyaletindeki divan çavuşlarından emin Abdullah oğlu Süleyman'a, San'a kalesinde yapılan onarımlar için 124.913 *pare* ödenmişti.²⁴ Aynı bütçede "mübayaat" adı altında toplanan hesaplarda alımların yapıldığını da görmekteyiz; örneğin 689.000 *pare* kaftanlık kumaş (*camehâ-i hilat*) ve başka şeylere ödenmişti.²⁵ Ayrıca, ihracat kategorisi içinde 416.176 *pare*'nin imparatorluk birliklerindeki atların yemi; 128.804 *pare* Mekke için, hacılar emini (*emin-i hüccac*), âlimler (*eshab-ı idrak*) ve develer vb için harcanmıştı.²⁶ 1595-96 faslını yansıtan bütçede de, hac kervanı başına, İslam bilginlerine (ulema, süleha ve meşayih'e), kadırgalara ve kale tamiratına 21.250 altın ödendiği kaydedilmişti.²⁷

V

Andığım bütçelerdeki kayıtlı sayılar, aslında ruznamçelerdeki, yani günlük girdi ve çıktıları yansıtan defterlerdeki rakamların kategorik halleridir. Ruznamçe sözcük anlamıyla günlük tutanak ise de, gelir ve giderlerin her gün kaydedildiğini sanmak yanılgı yaratabilir. Benim gözlediğim kadarıyla ruznamçeler her gün muntazam tutulmuyordu. Örneğin, 1596-97 ruznamçesinin muharrem ayı rakamlarını incelediğimde,²⁸ gelen varidat ve yapılan ihracatın günlük esasa dayanan düzenlemelerle yapılmadığını saptadım: Muharrem ayı gelirleri ilk gün (*gurra*), 6. gün, 15. gün, 17. gün, 25. gün ve son günde (*selh*) hesaba geçmiş, aralarda 5, 9, 2, 7 ve 6 günlük boşluklar kalmıştı.

Osmanlı'nın Yemen eyaleti için hazırlattığı bütçelerden yararlanırken çok dikkatli olmak zorundayız: Bütçelerden sorumlu olanları bilmek ve işlemleri denetlemek gerekiyor. Örneğin, bu bölümde ek olarak sunulan H 968 yılına ait kısa bütçe Yemen beylerbeyi Mahmud Paşa zamanında hazırlanmıştı. "Hiç boş durmayan, arzularını açıkça merkezi hükümete bildiren"²⁹ bu kişi Yemen'de zengin olmanın yolunu bulmuştu.

H 968/M 1560-61 YEMEN ÖZET BÜTÇESİ (icmâl).³⁰

(Mahmud Paşa'nın beylerbeyliği zamanında Nazır-ı Emvâl Eyûb Bey tarafından hazırlanan 9 ay 24 günlük muhasebe özeti)

	Surre	Pare
DOKUZ AY VE 24 GÜNLÜK GELİR		
(Bakiyeler dahil)	894	22.352.242
967'den kalan	204	5.119.817
Yemen vilayeti 968 yılına ait harâc-i arazî,		
mukataat ve iskele gelirleri	632	15.804.983(!)
968 yılına ait olanlar		14.413.495
Geçmiş yıllardan kalan		1.391.477
Zebid ve çevresi gelirleri	121	3.036.002
Zebid'in harâc-ı arazî gelirleri		1.921.885
968 yılına ait olanlar		1.797.000
Geçmiş yıllardan kalan		124.885
Zebid'in mukataat gelirleri		1.114.117
968 yılına ait olanlar		11.004
Taiz ve çevresi gelirleri	195	4.890.739
Taiz'in harâc-i arazî gelirleri		4.403.115(!)
968 yılına ait olanlar		3.967.178
Geçmiş yıllardan kalan		435.937
Taiz'in mukataat gelirleri		192.624(!)
968 yılına ait olanlar		127.107
Geçmiş yıllardan kalan		65.516
Taiz'in iskele gelirleri	112	2.820.058
968 yılına ait olanlar		2.473.755
Geçmiş yıllardan kalan		346.303
San'a ve çevresi gelirleri	138	3.715.040
San'a harâc-i arazî gelirleri		3.397.922

968 yılına ait olanlar		3.292.167
Geçmiş yıllardan kalan		105.755
San'a mukataat gelirleri		317.118
968 yılına ait olanlar		315.041
Geçmiş yıllardan kalan		2.077
Sa'de ve çevresi gelirleri		1.338.135
Sa'de harâc-i arazi gelirleri		793.170
Sa'de mukataat gelirleri		544.965
Diğer gelirler	57	1.427.442
TÜM GİDERLER	850	21.273.442(!)
Yemen vilayeti beylerbeyi ve ümera maaşları	171	4.285.071
Yemen vilayeti beylerbeyi maaşları	99	2.499.500
Yemen vilayeti ümera maaşları	71	1.785.571
ÖDEMELER	10	261.053
Taiz'de Divanhane onarımı için emin		
Hıdır bin Abdullah'a		106.140
Divan çavuşlarından olan emin Süleyman bin		
Abdullah'a San'a kalesi onarımı için		124.913
Yemen yeniçeri kethüdası İdris'e, mirliya		
Mustafa Bey ile dergâh-ı âli'ye gitmeleri için		30.000
AYLIKLAR (MEVACİB)	576	14.411.456(!)
Bölük ağaları, 11 nefer		180.175
Yemen müteferrika'ları, 311 nefer		1.744.783
Arap şeyhleri müteferrika'ları, 32 nefer		167.170
Çavuşlar, 195 nefer		917.800
Gönüllüler, 557 nefer		1.230.367
Tüfenkçiler, 300 nefer		1.380.073
Mısır'daki nevbetçiler, 103 nefer		302.903
Yemen müstahfızları, 1404 nefer		2.230.311
Cebeci, topçu ve arabacılar, 189 nefer		328.562
Azebler, 1010 nefer		2.829.315

Moha limanında reisler, azebler ve alâtçılar, 141 nefer		529.273
Şeggalin, 715 nefer		486.760
Hemdani cemaatı, 248 nefer		256.960
San'a ve Senhan iyal'ı		137.554
Kul taifesi, yetim çocuklar, 61 nefer		178.383
Mütekaidler, 12 nefer		32.216
Sa'de, Cevf ve Cazan eşrafı, 150 nefer		93.252
Yemen kalelerindeki müstahfızlar, 1148 nefer		1.681.681
ALIMLAR	46	1.160.782(!)
Sultan hazinesi için hilat kumaş vb için		689.000
Baş örtüsü için		416.082
Bazı kumaşlar için		55.000
HARCAMALAR	46	1.155.516
Mekke ve hacılar emini, ulema; develer ve başka şeyler için		128.804
Taiz ve Damar ve Hais'teki dervişler ve fukara ve başkaları için		65.900
Atlara yem için		416.176
Veraset haklarını mahkemece kazanan kişiler için		38.103
Aden'e taşınan tüfekleri koruyan Arap şeyhler için		91.536
Kâşifler ve mültezimlere tımar bedeli ve evleri için		40.000
Cebahaneye güherçile, harar ve başka malzeme için		163.492
Deveciler, yağmacılar vb için		17.356
Sürdud vadisi ve bazı kale onarımı için		75.551
Ridâ'dan Aden limanına hassa kuvvetlerini ve mühimmatı taşıyacak develer için		138.598
ARTIK	43	1.075.334

7 Muharrem 971/27 Ağustos 1563 tarihinde yazılmıştır.

OSMANLILAR VE HİNDİSTAN TİCARETİ*

Açelilerin Kızıldeniz'e uzanan baharat ticaretine katılımları, 16. yüzyıl ortalarında doruk noktasına ulaşmıştı.

CHARLES R. BOXER, 1969

İmparatorluğun görkemi, emperyal girişimi canlı tutan gümrüklerdeki transit ticaret üstünden yapılan vergilemeye bağlı altın ve gümüş birikimine dayanmıştı.

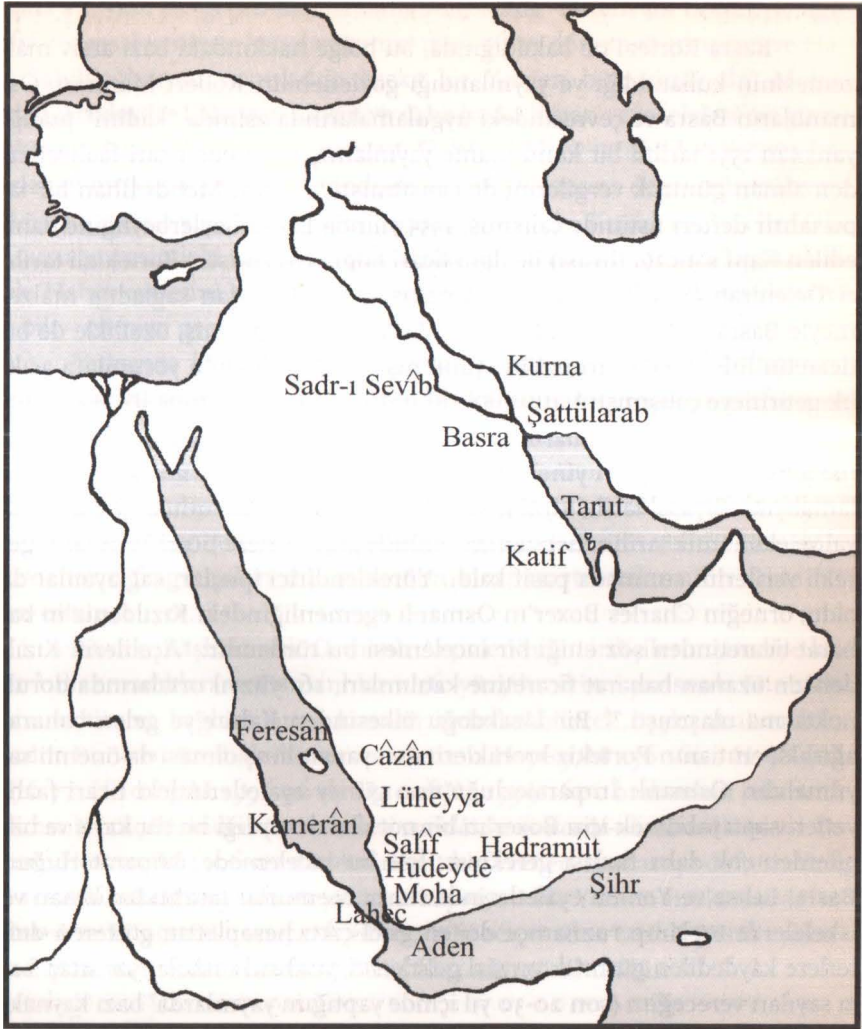
HALİL İNALCIK, 1992

Giriş

Temel incelemelerinin yanı sıra Osmanlıların Hint Okyanusu yönünde giriştikleri ticaretle ilgili çalışmalar da yapan ve bu konuyu dünya ölçeğinde tartışmaya açan tarihçilerin başta gelenlerinden biri, şüphesiz Halil İnalcık'tır. 15. yüzyılda ve sonraki dönemlerde Bursa ve ipek ticareti, 16. yüzyıl ortalarında baharat trafiğindeki canlanma, 17. ve sonraki yüzyıllarda pamuk ve kumaş ticareti üstüne yaptığı araştırmalar, Osmanlıların Hint Okyanusu yönündeki yayılmalarını daha iyi anlamamıza yardımcı oldu.¹ Soraiya Faruqi'nin incelemelerinin de özel bir yeri bulunduğunu belirtmeliyim: Kızıldeniz ve Hindistan arasındaki ticaret, özellikle de hac üstüne çalışmaları –her ne kadar Anadolu ve Rumeli üstüne yaptığı çalışmalar kadar dikkati çekmemiş olsa da– son derece yararlıdır. Faruqi'den şu alıntı bu incelememin başlangıcı ve yönlendirici noktası sayılmalı:

Erken modern dönemde Akdeniz ticareti çeşitli Osmanlı ve Avrupa kayıtlarındaki rakamlarda belgelenmişken, Kızıldeniz ticaretine ilişkin pek az sayısal veriye sahibiz; bilgilerimizin çoğu nicel olmaksızın nitelidir.²

* Cambridge Üniversitesi, Newnham College'e bağlı "The Skilliter Centre for Ottoman Studies"nin 20-23 Mart 2002 tarihlerinde düzenlediği "Osmanlılar ve Ticaret" konulu toplantıda sunulmuştur. Buradaki Türkçe metin İngilizce bildiri ile tıpatıp aynı olmayan bir versiyondur.

Harita 6- 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap ülkelerinden Hint Okyanusu'na açılan gümrük noktaları (iskele ve benderler).

Basra Körfezi'ne bakıldığında, bu bölge hakkındaki bazı arşiv malzemesinin kullanıldığı ve yayınlandığı gözlenebilir. Robert Mantran, Osmanlıların Basra ve çevresindeki uygulamalarında aslında "kadim" pratiği yansıtan 1551 tarihli bir kanunname yayınlamış, o yörede ticari faaliyetlerden alınan gümrük vergilerini de yansıtmıştı.³ Ayrıca, Mehdi İlhan bir tapu tahrir defteri üstünde çalışmış, 1555 yılında Lahsa beylerbeyliğine dahil edilen Katif sancağı (livası) ile ilgili ticari bilgiler vermişti.⁴ Portekizli tarihçi Dejenirah Potache-Couto da Portekiz kaynaklarından sağladığı malzemeyle Basra ve Goa arasındaki ticari faaliyetlere değinmiş, özellikle de bu ticaretin iniş ve çıkışları üstüne yapılmış, çelişkilerle dolu yorumlara açıklık getirmeye çalışmıştı.⁵

Burada, Osmanlıların güney denizlerine yayılmalarıyla ilgili çalışmalar yapan tarihçileri yinelemeyeceğim. Ancak şu kadarını tekrar vurgulamalıyım: Siyasal tarih, kimi mantıklı açıklamalarla savunulabilse de, sosyal ve ekonomik tarihin her zaman önünde gitti, bizlere ticari konuların gerekli verilerini sunmada pasif kaldı. Yüreklendirici ipuçları sağlayanlar da oldu; örneğin Charles Boxer'ın Osmanlı egemenliğindeki Kızıldeniz'in baharat ticaretinden söz ettiği bir incelemesi bu türdendir: "Açelilerin Kızıldeniz'e uzanan baharat ticaretine katılımları, 16. yüzyıl ortalarında doruk noktasına ulaşmıştı."⁶ Bir Uzakdoğu ülkesinden Kahire'ye gelen baharat ağırlıklı emtianın Portekiz kroniklerinden yansıtılmış olması da önemli sayılmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun güney eyaletlerindeki ticari faaliyetleri saptayabilmek için Boxer'ın bir not olarak verdiği bu tür kayıt ve bilgilerden çok daha fazlası gerekiyor. İşte bu incelemede, imparatorluğun Basra, Lahsa ve Yemen eyaletlerinde resmi memurlar tarafından liman ve iskelelerde toplanıp ruznamçe denen girdi-çıkıtı hesaplarını gösteren defterlere kaydedilen gümrük vergisi gelirlerini (mahsul-i iskele) yansıtan bazı sayıları vereceğim (son 20-30 yıl içinde yaptığım yayınlarda⁷ bazı kaynakları göstermiş olmama rağmen, buralardaki sayısal verileri keşfetmemiş olmanın eksikliğini duyduğumu da ayrıca belirtmeliyim).

Osmanlılar Yemen'in bazı bölgelerinde 1538 yılında, Hindistan deniz seferinden dönüşte hakimiyet kurmuşlardı, ama biz ancak 1560-61 yıl-

larına ait, yani ele geçen ilk Osmanlı bütçesinde⁸ Hindistan ticaretiyle ilgili bazı sayısal verilerle karşılaşılıyor. 1599-1600 dönemini yansıtan ve Halil Sahillioğlu'nun yayınladığı başka bir Yemen bütçesinde de⁹ Moha, Aden, Hüdeyde, Luheyye, Câzân ve daha başka liman ve iskelelere ait gümrük resimlerine dair verileri mevcut. Stanford Shaw tarafından basıma hazırlanan bir Mısır bütçe defterinde de 16. yüzyıl sonuna doğru gümrük vergilerini içeren sayısal veriler var.¹⁰ Bunların dışında, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu çevresindeki Osmanlı eyaletlerine ait basılmış materyal, ne yazık ki yok. Habeş eyaletini kapsayan herhangi bir tahrir defteri de –düzenlendiyse bile– elimize geçmiş değil.

Yukarıda bahsettiğim ve Basra'nın 1546 yılında zapt edilmesinden birkaç yıl sonra yürürlüğe giren bir kanunnameyi içeren, nüfusu ve vergi oranlarını, mali durumu açıklayan defterler (icmal ve mufassal), Hint Okyanusu'ndan hangi malların geldiğini, Osmanlı gümrük resimlerini ve hepsinden önemli olarak, 1551 ve 1575 yıllarında okyanus ticaretinden elde edilen (edilmesi gereken) vergi miktarlarını verir." Elimizde, bu defterin fragmanları diyebileceğim kimi araştırmaların ötesinde bir veri bulunmuyor.

Ancak, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde tarihçilerin şimdiye kadar kullanmadıkları ve Osmanlıların 16. yüzyılın ikinci yarısında Hint Okyanusu ticaret bağlantılarını kısmen aydınlatabilecek başka malzemeler vardır. Bunları, özellikle Yemen eyaletinin H 969/M 1561-62 , H 984/M 1576-77, H 1004/M 1595-96 ile H 1008/M 1599-1600 arasındaki yıllara ait Osmanlı bütçelerinden (*muhâsebe-i varidât ve ihracaât-ı hıżâne-i âmire-i Yemen*); H 1005/M 1596-97 dönemine ait bir Yemen ruznamçe defterinden; H 1006-1008/M 1597-1600 yıllarını kapsayan bir Yemen mukataat defterinden ve H 959/M 1551-52 ve H 1009/M 1600-1601 tarihli Basra eyaletine ilişkin iki mukataat defterinden çıkarmak mümkündür.

BASRA EYALETİ

Kuzeydoğu Arabistan kıyısında bulunan Katif bölgesini de içeren Basra eyaleti iskelelerinden 1551-52 döneminde sağlanan gelirleri (mukataa ve mahsul) mufassal kayıtlarından yansıtan icmâl rakamları¹² Tablo r'de gösterilmiştir.

TABLO I

İSKELE / BENDER	GELİRLER (AKÇE)
Şattûlarap (çeşitli iskeleler)	8.573
Şattûlarap geçitleri	547.269
Basra (büyük gemilerden)	1.394.799
Sadr-ı Sevîb (Süveyb!)	60.000
Kurna	120.000
Katif	35.000
Târut	52.000
TOPLAM	2.010.641

Tüm eyalette elde edilen ya da ulaştırılması gereken toplam gelirlerin yaklaşık yedi milyon *akçe* olduğunu varsaydığımızda, ticaretin sağladığı gümrük resimlerinin %35 civarında olduğunu görürüz ki, bu oran memnuniyet verici düzeydedir. Bu “varidat”ın Osmanlıların o yöreyi kazanmalarından birkaç yıl sonra salyâne statüsüyle işlemeye başlayan, emin ve mültezimlerin görevlendirildiği bir beylerbeylikten toplandığını akıldan çıkarmamak gerekir.¹³

Andığım kanunnameden Katif ile ilgili kısa bir bölümü sadeleştirilmiş bir dille vererek, Osmanlı yetkililerinin o noktaya Hürmüz, Basra veya başka taraflardan gelen mallar üzerinden aldıkları vergi oranlarını göstermek istiyorum; Yemen ve Habeş, hatta sonradan bağımsız beylerbeylik statüsüne geçen Lahsa’ya ait kanunnamelere rastlanmadığından, bunun yararlı olacağını sanıyorum.

Katif benderinde uygulanan gümrük oranları:

Hürmüz’den ve Basra’dan ve Ebuşehir’den ve Bahreyn’den ve o taraflarda bulunan benderlerden gelen çeşitli mallardan % 6 alınır. Sarık, kündeki, çuka, giysi, buğday, pirinç ve diğer hububattan da % 6 alınır. Bir kilo çivitten 16 *akçe* alınır. Katiften ve çevresinden gemilere hurma yüklenip satılsa, her 8 sepetten 16 *akçe* alınır. Geleneksel olarak yağdan vergi alınmaz ve bu yöntem sürdürülmektedir. Çevreden gelen ya da Katif’te dokunan keten bezinden, alaca dokumadan, müslin ve başka türlerden % 2 alınır. Hürmüz, Hindistan ve başka yerler-

den gelen ve Katif'te demir atan tüccar gemilerinin her birinden (1 *muhammedi* 16 *akçe* hesabıyla) 3 *muhammedi* alınır...¹⁴

Bu kanunnameden tam yirmi yıl sonra, H 10 Ramazan 1009/ M 15 Mart 1601 tarihinde, Basra eyaleti için düzenlenmiş bir mukataat defteri¹⁵ de bir yıl öncesine ait iskele ve bender gümrük varidatını şöyle yansıtıyor (Tablo 2):

TABLO 2

İSKELE / BENDER	GELİRLER (AKÇE)
Niksar (!) benderi	2.100.000
Basra iskelesi	960.000
Kurna iskelesi	480.000
Şattülarap iskelesi	101.000
TOPLAM	3.641.000

Anılan yılda eyaletin tüm gelirleri 13.179.875 *akçe* olarak belirlendiğine göre, ticaretten gelen iradın % 36 gibi bir oranı gösterdiği varsayılabilir ki bu sayı elli yıl öncesinde gerçekleşen orana çok yakın görünüyor.

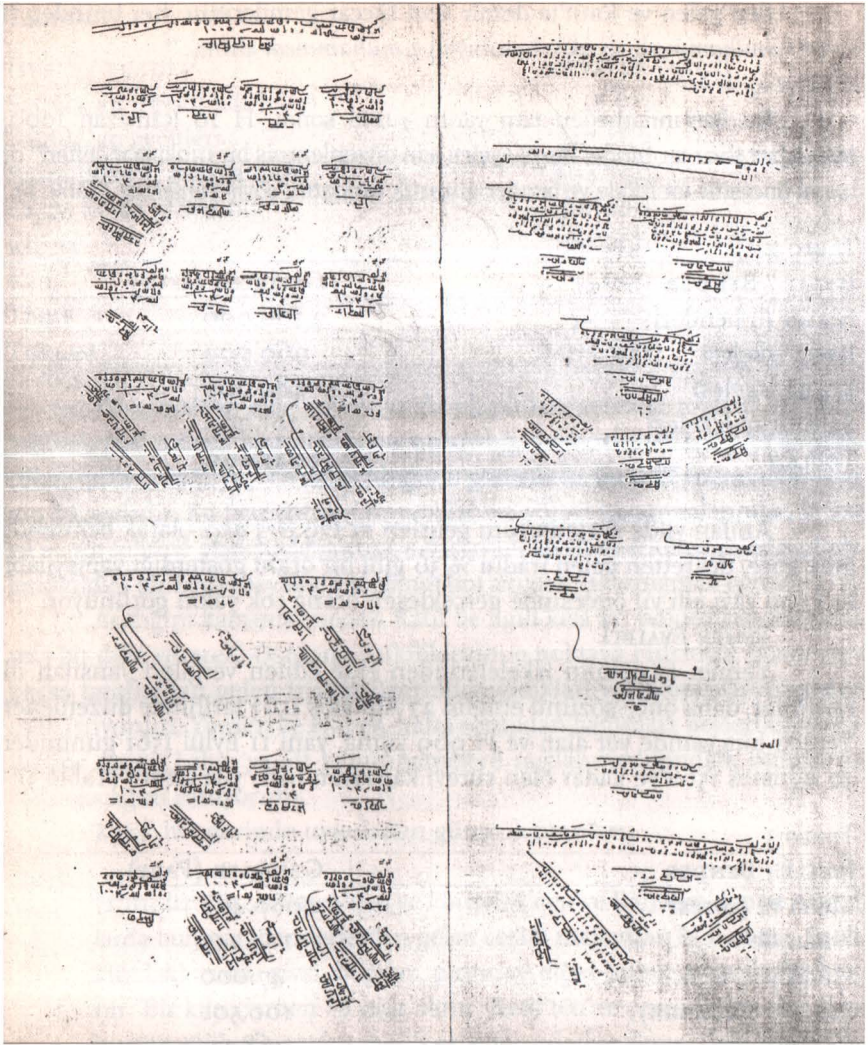
YEMEN EYALETİ

Yemen eyaletinin iskelelerinden elde edilen vergileri yansıtan ilk rakamlar, daha önce sözünü ettiğim 27 Ağustos 1563 tarihinde düzenlenen Yemen bütçesinde yer alan ve H 969 yılına, yani 11 Eylül 1561 gününden 30 Ağustos 1562'ye kadar olan süreyi kapsayan hicri yıla aittir¹⁶ (Tablo 3):

TABLO 3

İSKELE / BENDER	GELİRLER (PARE)
Moha ve çevresi	2.080.480
Hüdeyde	104.245
Hûd (!)	47.000
Salif (ve Kameran)	100.501
Câzân	168.331
Aden (başka gelirlerle birlikte)*	1.555.000
TOPLAM	4.225.557

* Aden iskeleler içinde verilmeyip bağımsız olarak kaydedilmiştir.

Resim 16- 1596-97 dönemine ait Yemen eyaleti ruznamçe kayıtlarını gösteren defterin ilk iki sayfası.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İstanbul

Anılan yıla ait tüm eyaletin gelirlerinin 31.730.951 *pare* (veya 1263 *surre*) olduğu göz önünde tutulduğunda, gümrüklerden sadece % 13 gibi bir oranın sağlandığı anlaşılabılır. Bu, diğer gelir birimleri içinde çok düşük bir meblağdır; özellikle de o yıl tüm gelirlerin içinde % 67 oranında yer tutan “harac-i arazi” iradı düşünüldüğünde. 1 Şubat 1576-20 Mart 1577 arasındaki süreyi kapsayan bir hicri yıla ait bütçeye baktığımızda da, ticaretten 2.909.654 *pare* gelir toplandığına tanık olmaktadır. Bu meblağ da 17.896.318 *pare* tutan tüm gelirlerin % 16 kadarını kapsıyor. 1562 yılıyla kıyaslandığında %3'lük bir artış gözlenebiliyor; ancak tarım ürünlerinden sağlanan irad (% 63) yanında hiç de yüksek değildir.¹⁷

TABLO 4

İSKELELER	YILLAR VE GELİRLER (SİKKE)*		
	1995-96	1596-97	1599-1600
Aden	14.506	13.120	17.130
Lahec	7.509	11.00	(Aden içinde)
Moaha	62.704	53.532	87.057
Salif ve Kameran	3.000	1.312	1.080
Hüdeyde	10.187	10.442	6.500
Lüheyra ve Ferasân	4.209	4.038	3.609
Câzân	3.600	1.600	2.600
Şihr ve Hadramut	1.500	500	630
Ahvar (!)	-	1.500	-
Hûd (!)	2.700	600	846
TOPLAM**	109.915	97.644	106.457

* Bir *sikke*, yani bir altın, yüzyılın sonunda 41 *pare* değerinde idi.

** Burada verilen sayılar benim düzenlemelerimdir; ilgili defterlerde dikkatsizce yansayan rakamlara rastlanabiliyor.

16. yüzyılın sonuna doğru, art arda yıllara ait bütçe kayıtlarıyla ve biraz artan gelir rakamlarıyla karşılaşırız. Tablo 4'te çeşitli iskelelere ve 1595-96,¹⁸ 1596-97¹⁹ ve 1599-1600²⁰ dönemlerine ait verileri görüyoruz.

SONUÇ

Sayıları çok daha geniş çerçeve içinde verdiğimizde (Tablo 5) gümrüklerden elde edilen miktarların oranlarını daha iyi kıyaslamak mümkün olabilir.

TABLO 5

ŞEHİR	YIL	TOPLAM GELİR	YÜZDE
Basra	1551-52	6.943.021 (<i>akçe</i>)	35 %
Yemen	1561-62	31.730.951 (<i>pâre</i>)	13 %
Yemen	1576	17.86.318 (<i>pâre</i>)	16 %
Yemen	1595-96	668.479 (<i>sikke</i>)	19 %
Yemen	1596-97	502.328 (<i>sikke</i>)	19 %
Yemen	1599-00	400.542 (<i>sikke</i>)	21 %
Basra	1600-01	13.179.875 (<i>akçe</i>)	36 %

Gümrük resimleri olarak verilen sayıları nasıl değerlendirebiliriz? Basra ve çevresine yeniden baktığımızda, yüzyılın ortasında elde edilen ticari gelir ile yüzyılın sonunda toplanan gelirin aşağı yukarı aynı oranda olduğunu saptıyoruz. Başka bir deyişle, emin ve mültezimlerin gümrüklerden imparatorluk adına el koydukları meblağ toplam gelirlerin aşağı yukarı üçte birini buluyor. Başka kaynaklardan, özellikle gezgin anılarından, raporlarından, resmi yazışmalardan ve kroniklerden öğrendiklerimize göre de, Basra Körfezi'nde yüzyılın ikinci yarısında sürekli diyebileceğimiz bir trafik akışı olmuştur. Portekiz kaynaklarının bildirdiklerine göre, birçok büyük gemi (*não*), Hürmüz'de dahi duraklamadan Katif, Bahreyn ve Basra gibi limanlara gitmişti.²¹

Öte yandan, Yemen için göstermeye çalıştığım sayılar, 16. yüzyılın ikinci yarısında eyalet bütçelerinde yansıyan gümrük gelirlerinin toplam gelirler içinde %15-20 kadar bir oran tuttuğuna işaret ediyor. Yüzyılın ilk yarısındaki askeri seferler ve o sınır bölgelerini korumak için özellikle kara kuvvetlerine yapılan masraflar düşünüldüğünde, Hint dünyasından umulan varidatın sağlanamadığı sonucuna varılabilir. Ayrıca biliyoruz ki, anılan güney eyaletlerinden kazanılan toplam gelirler –özellikle harac-i arazi– dahi oralarda çoğu zaman Osmanlı denetimini sağ-

lamaya yetmemişti. Şüphesiz, daha fazla çalışma ve yeni bulgular Osmanlı İmparatorluğu'nun güney eyalet ve sınırlarında ticari faaliyetlerdeki konumunu ortaya çıkarabilir.

Bazı araştırmaların cesaretlendirmesine rağmen, henüz Braudel, Godinho, İncalcık ve Orhonlu gibilerin ulaştığı –yüzeysel de olsa– düzeyin pek ötesine gidebilmiş değiliz. Osmanlıların güneydeki yayılmasını işleyen tarih çalışmalarına acil ihtiyaç var; burada dünya tarihçiliğinin yöntem ve yaklaşımlarını izlememiz gerekiyor. Örneğin, Hollanda'nın yayılma döneminde izlediği politikanın gerçekten akılcı ve kâr amaçlı olduğu, buna karşılık Portekizlilerin yayılmasında ortaçağ nitelikli güç arayışının itici rol oynadığını savunan Danimarkalı tarihçi Niels Steensgaard'ın görüşlerini Osmanlılar bağlamında düşünmek yerinde olur mu? Yoksa Portekiz Asya imparatorluğunun günümüzdeki önemli tarihçilerinden Sanjay Subrahmanyam ve Luís Filipe Thomaz'ın ortak makalelerinde²² yaptıkları gibi, bu teoriyi ret mi etmek gerekir?

Subrahmanyam ve Thomaz “Portekiz Asya imparatorluğu kârlıydı veya değildi!.. Kimin için kârlıydı?” diye bir soru yöneltiyorlar. Magalhães Godinho'nun çalışmalarına dayanarak, Asya baharat ticaretinin 1506 yılında kral bütçesindeki gelirlerin % 27, 1518-19 yıllarında da % 39 oranında yer tuttuğunu belirtiyorlar.²³

Yemen eyaletinde bütçelerde, zaman zaman, artık/bakiye (irsaliye) elde edilmiş, ama bu çok sınırlı kalmıştı. Basra, Lahsa ve Yemen açıklarında iş gören Osmanlı ticaret gemilerinin varlığından söz etmek de zordur. Yukarıda yansıtılan rakamlar –daha uzun süreci ve daha geniş bir coğrafyayı ayrıntılarıyla kapsamamasına karşın– güney Arap ülkelerinde ve Hint Okyanusu'nda boy gösteren Osmanlıların, ticaret iktisadî açısından gerçekten sınırlı olduklarının tanıkları sayılabilir. Halil İncalcık şöyle dememiş miydi: “İmparatorluğun görkemi, emperyal girişimi canlı tutan gümrüklerdeki transit ticaret üstünden yapılan vergilemeye bağlı altın ve gümüş birikimine dayanmıştı.”²⁴ Ne var ki bu dayanma pek de sağlam olmayan temellere oturtulmuştu.

OSMANLI EKONOMİSİNİN SINIR BEKÇİLERİ: GÖNÜLLÜYAN, MÜSTAHFIZAN, AZEBAK, MERDAN*

Devlet gelirlerinin küçük dirliklerden büyük dirliklere aktarılması, aynı zamanda vergi toplama şeklinde değişiklik gerektiriyor ve payitahta nakit olarak giden vergi payı da artıyordu.

METİN KUNT, 1988.

45

Lise öğrencilerinin takip ettikleri birbirinin çok benzeri kitaplardan birinde, merkez teşkilatı yanında pek az yer verilen Osmanlı eyalet sistemi açıklanırken “tımar”ın kategorik betimlenmesiyle birlikte “iltizam” sisteminden bahsedilmektedir. Kitapta iltizam şöyle anlatılır: “Bu sisteme göre devlet, bu bölgelerin vergi gelirlerini daha önceden nakit para karşılığı satmakta, elde edilen gelirlerden, bu eyaletlerdeki yönetici ve askerlerin maaşları ödenmekteydi. ... İltizam sistemi, ilk olarak Kanuni döneminde Veziriazam Rüstem Paşa tarafından uygulanmaya başlandı.” Bir iki cümle içinde yansıtılan bir sistemin harcama yönünün mantıklı verildiği düşünülse bile, boyutlarına hiç değinilmemiş, tek biçime indirgenmiş, yanlış bir tarihte başlatılmıştır.

Okul kitaplarında henüz doğru anlatılamamış bir sürecin Türkiye’de üniversite öğrencileri için yazılmış yarı popüler yayınlarda da hak ettiği anlatıma kavuşmadığını fark edebiliyoruz. Yine de, sorunun farkında olan tarihçilerce sözünü ettiğim mali rejimin önemine parmak basılmıştır. Örneğin, geniş okuyucu kitleleri için hazırlanan bir *Türkiye Tarihi*’nin içinde yer alan Osmanlı İmparatorluğu’na ait bölümlerde 16.-17. yüzyıllarda yaşanan mali değişime değinilirken yerinde açıklamaların yapıldığını saptıyoruz: “Demek ki devlet gelirlerinin küçük dirliklerden büyük dirliklere aktarılması, aynı zamanda vergi toplama şeklinde değişiklik gerektiriyor ve payitahta nakit olarak giden vergi payı da artıyordu.” Bu özetle tımar sisteminin Osmanlı tarihindeki güçlü yeri bir bakıma denge-

* VIII. Uluslararası Türkiye’nin Ekonomik ve Sosyal Tarih Kongresi, Bursa 18-21 Haziran 1998’de sunulmuştur.

lenmektedir.² Ancak, benim burada sözünü etmek istediğim askerilerin bu değişimdeki rolleridir.

Osmanlı tarihini daha geniş coğrafyalara ve toplumlara yaymak isteyen, değerli tarihçilerin kalemlerinden yakın geçmişte çıkmış olan iki tarih yayınına değinmek gerekiyor.

Robert Mantran'ın yönetiminde hazırlanan iki ciltlik Osmanlı tarihinde eyalet örgütü ve güçlerinin açıklanmasında, tımar sistemine dayanan ordunun dışına çıkılarak salyâneli eyalet yapısına nispeten genişçe yer veriliyor, ancak ilgili bölümlerde –hatta Arap eyaletlerini özel olarak ele alan bölümde– konu derinleştirilmiyor. “Gönüllüyan” gibi askeriler “ganimet ve yağmaya susamış, savaşa yetenekli gözü pek güçler” diye betimlenirken, belki de, onların ve benzerlerinin eyaletlerdeki işlevlerinin yeterince bilinmediği ortaya çıkıyor.³

Osmanlı İmparatorluğu'nun “klasik dönemini” bütün dünya okurlarına sunmak amacıyla ilk kez 1973 yılında yayınlanan Halil İnalcık'ın kitabında⁴ andığım konuya yer verilmemiş olduğu hatırlanırsa, yukarıda dile getirdiğim kitaplardaki eksikliğin ihmalden değil, tarihçiliğin andığım boşluğu kapatacak düzeye gelememesinden kaynaklandığını kabullenmek gerekir.

Ancak, yine Halil İnalcık'ın yayına hazırladığı, Osmanlı sosyoekonomik tarihi konusunda 1994 yılında çıkan bir derlemede konumuza bir giriş imkânı görüyoruz. 16. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan ve gerileme olarak nitelendirilen süreçte, tımarlı sipahiler ile geçimlerini gönüllü olarak gittikleri bölgelerde askeri görevleri sayesinde sağlayanlar şöyle betimleniyor:

Rumeli ve Anadolu eyaletleri 129 milyon akça gelir sağlamıştı; bu gelir 28.000 kişiye paylaştırılmıştı. Öte yandan 16. yüzyılda, fethedilmiş bölgelerde 60-70 milyon akça, sayıları 10.000 civarında bulunan tımar sahiplerine tahsis edilmişti. Bu durum, Osmanlı ordusunun oluşumundaki yeni eğilimi yansıtıyordu: Çoğunlukla Arap topraklarında olmak üzere fethedilen toprakların özel statüleri gereği, ateşli silah taşıyan maaşlı yeniçerilere ağırlık verilmişti. Sayıla-

nı 24.146 olan yeniçerileri, altı bölük süvarilerini, topçuları ve diğer kapukulu ocaklarını kapsayan ulufeli askerler için yıllık 65,88 milyon akça, başka bir ifadeyle, tüm devlet bütçesinin yüzde 12'si ödenirdi. Sayıları 23.017 olan kale muhafızları ve deniz personeli için 40,13 milyon akça, yani bütçenin yüzde 7,4'ü tahsis edilmişti.⁵

Burada merkez dışındaki kale muhafızlarının ve deniz personelinin aylıklarına ilişkin rakamların neye dayandırıldığını bilemiyorum. Pay çok cüzi görünüyor, özellikle de salyâneli eyaletlerin bütçelerinin yüzde 50'den fazlasının bu yönde harcadığını hatırladığımızda.⁶ İncalcık'ın özellikle vurguladığı Arap eyaletlerinin bazılarını ve Kıbrıs'ı konu eden birkaç münferit araştırmada karşılaştığımız rakamlar, aylıklı askerlerin ağırlığını ve işlevini daha açık ortaya koymaktadır.

BAZI ARAŞTIRMALARIN YANSITTIKLARI

Halil Sahillioğlu'nun yayınladığı Kıbrıs'a ait bir bütçe defterindeki sayılara göre, salyâneli eyaletlerdeki askeri yapı, İncalcık'ın gözlediği eğilimin açık göstergesi sayılabilir. H 979-980/M 1571-1572 tarihli, Kıbrıs'ın ilk bütçesi olan bu belgeye göre, tımara verilmeyip "iltizam" veya "emanet" olarak ihale edilmiş 10.388.747 *akçe*'lik gelirden, beylerbeyi, defterdar ve beylerin salyâneleri dışında, adada sayıları 2.779 olan askerlere 6.604.593 *akçe* ödenmişti (çeşitli kalelerde başta 979 mustahfiz, 882 azeb, 561 gönüllü olmak üzere çeşitli askeriler bulunmaktaydı). Bu harcama kalemi, ada bütçesinin büyük bir parçasını oluşturunuyordu.⁷ Sahillioğlu'nun böyle bir bütçenin sonuna eklediği ve Kıbrıs beylerbeyine ve defterdarına giden bir hükümde, merkezin beklentisi açıklanmıştır:

Vardukta, arzyledüğün üzere zikrolunan nevâhi mukata'atın vech ve münâsib gördüğün üzere kılâ-i mezbûrenin gönüllülerine ve müstahfizlarına ve topçı ve cebecilerine ve azeblerine sülûsân üzere ber vech-i timâr tevzi' ve tevcih eyleyüb tezkerelerin veresin ki beratları verile...⁸

Yemen beylerbeyliğine ait yayınlanmış iki bütçe defterindeki veriler

de Arap eyaletlerindeki askeri ve mali uygulamaları açığa çıkarıyor. H. 968/M 1560-61 tarihli bir bütçede gösterilen 22 milyon *pare*'lik tüm gelirler tutarı –iki ay kadar eksik bir süre için de olsa– başta azeban (1010 kişi) 2.829.315 *pare*, müstahfızan (1404 kişi) 2.203.311 *pare*, gönüllüyan (557 kişi) 1.230.367 *pare* olmak üzere müteferrika, tüfenkçıyan, cebeciyan, topçıyan ve şeggalin gibi toplam sayıları 5.000'e yakın olan askerilerin harcamalarına (14 milyon kadarının, yani 2/3'ünün) ayrıldığı belirlenebiliyor.⁹

Sahillioğlu'nun yayınladığı, 16. yüzyıl sonuna ait başka bir Yemen bütçesinde de, büyük bir çoğunluğu harac-ı arazi, mukataat ve iskeleha'dan gelen ve toplam 400 *bin altın* kadar (16.425.056 *pare*) tutan gelirler toplamının 361.5 *sikke* kadarı (15.639.609 *pare*) askerilerin maaş ve masraflarına harcanmıştı. Burada askerilerin sayıları belli değildir, ancak kendilerine ayrılan mevacic, açık veren bütçenin neredeyse tamamına yakındır.¹⁰ İltizam sisteminde mültezim olarak yer alanlar arasında müteferrika ve çavuşan gibi askerileri de görmek mümkündür.¹¹

İki araştırmacının Mısır ile ilgili çalışmalarına da değinmek istiyorum. Stanford Shaw'un Osmanlı Mısır'ı ile ilgili olarak yayınladığı H 1004/M 1596-97 yılına ait bir bütçede, tüm gelirler olarak verilen 66 milyon *pare*'den harcanan 44 milyon aşkın giderler içinde en belirgin yeri yine askerilerin 26.5 milyon civarındaki maaşları tutmuştu. 21 milyon kadarı da “el-bâki” idi, yani birkaç küçük harcama dışında İstanbul'a gönderilmişti.

Andığım harcamalar müteferrikıyan (1410 nefer), müstahfızan (940 nefer), tüfenkçıyan (1080 nefer), gönüllüyan (724 nefer), çavuşan (1026 nefer), çerakise (490 nefer), azeban (498 nefer) ve mütekaidin (1005 nefer) için yapılmıştı. Kalelerdeki merdan (2304 nefer) ile birlikte askeri sayısı 10.000'e yaklaşmıştı ve bu rakam daha sonraki yıllarda bir hayli artacaktı.¹²

16. yüzyıl Mısır'ını doktora çalışmasına konu yapan es-Seyyid Mahmud'un topladığı veriler de, özellikle müteferrika, çavuş ve gönüllüyanın emanet ya da iltizam yöntemiyle vergi tahsilinde önemli roller üstlendiklerini yansıtıyor.¹³ 1524 tarihli Mısır kanunnamesinde, örneğin cemaat-ı gönüllüyan için öngörülen “hıfz-ı memleket” yanında “tahsil-i

mal" beklentileri de, imparatorluğun güney topraklarına yönelik mali politikasının esasıydı.¹⁴

İki MEVACİB DEFTERİ

İmparatorluğun başka bir ucundaki durumu, Basra beylerbeyliğini yansıtan, biri 16. yüzyılın ortalarına (1554-55) diğeri 17. yüzyıl başına (1600-1602) yıllarına ait iki mevacib defterinden, önce askerilerin sayılarına ve maaşlarına ilişkin bazı tespitlerimi söyleyeceğim ve ardından bu askerilerin yükledikleri iltizam görevlerini açıklamaya çalışacağım.

İlk defter imparatorluğun güneydoğu ucunda kurulan Basra beylerbeyliğinin ilk yıllarını izleyen bir döneme aittir ve o yörenin Basra, Rahmaniye ve Fethiye'deki gönüllüyan, azaban, müstahfızan birliklerinin sayıları ile maaşlarını yansıtır. Rahmaniye'de 20 bölük (200 nefer) gönüllü, 5 oda (60 nefer) azaban, 10 bölük (100 nefer) müstahfızan kayıtlı görünüyor. Örneğin müstahfızan bölüklerinde, geldikleri yerler kaydedilmiş olanlara baktığımızda, Ahmed bin Bayram (Diyar-ı Bekr), Hüseyin bin Durak (Ayn-tab), Veli bin Piri (Arz-ı Rum), Murad bin Abdullah (Semendere), Hüseyin bin Abdullah (Avlonya), Şaban bin Hacı bin Bayram (Kastamonu) gibi ad ve yöreler ortaya çıkıyor. Bu da müstahfızan neferlerinin sadece Anadolu ve Rumeli kaynaklı olmadığını, imparatorluğun çeşitli yörelerinden kopup geldiklerini gösterir.

Nefs-i Basra'da her biri 10 nefer mevcutlu 42 bölük (423 nefer) ve Fethiye'de 18 bölük (183 nefer) gönüllüyan bulunduğunu görüyoruz. Örneğin Basra'daki beşinci bölüğün kayıtlarına baktığımızda, Siverek, Diyarbakır, Bosna, Gümölcine, Bolu gibi bölgeler ve bin Hasan, bin Tangrıvirmiş, bin İskender, bin Musa Dereli gibi aile kökenleri ortaya çıkmaktadır.¹⁵

Burada hemen şunu dile getirme gereğini duyuyorum: Yıllar önce Mustafa Akdağ, imparatorluğun Budin, Şam, Bağdat, Mısır gibi uzak bölgelerine özellikle Anadolu ahalisinden halis Türklerin toplanıp götürüldüğü ve böylece Anadolu Türk toplumunun iktisadi-sosyal hayatı ve nüfusça gelişme gücünün bozulduğunu iddia etmişti.¹⁶ Ben, imparatorluğun uzak eyaletlerine Anadolu'dan giden askerlerin Akdağ'ın yazdığı gibi toplanıp götürülmüş olmasından ziyade, bu insanların, İnalıcık'ın dediği gibi bu

uzak eyaletlerde “birçok işsiz genci ülke içinden sınır bölgelerine çeken bir imkân”¹⁷ olduğu için geldiklerini daha yerinde bir açıklama olduğunu sanıyorum. 16. yüzyılın son yıllarını aydınlatan diğer bir mevacib defterinde, andığım askerilerin üstlendikleri rollerdeki ekonomik boyut düşünüldüğünde, daha mantıklı açıklama olanakları doğuyor.

İlk defterden, yani 1550’li yıllara ait kayıtlarda yer alan marjinal notlardan, andığım askerilerin mali sistem içindeki yerlerini de çıkarmak mümkün: Rahmaniye kalesi “gönüllü”lerinden ikinci bölükteki Hasan bin Kulî’nin “âmil-i ihtisab-ı Basra”;¹⁸ on birinci bölük’teki Hasan “âmil-i Şemal”;¹⁹ Tehemmiye kalesi gönüllüyanından birinci bölükteki Mehmed bin Durmuş “âmil-i iskele-i Medine”;²⁰ beşinci bölükteki Veli birader-i Ali “mezbûr memliha mültezimi olmağın”;²¹ Basra gönüllülerinden ikinci bölükteki Hüseyin bin Yusuf (Diyarbakir) “nazar-i debbağhane”; yirmi üçüncü bölükteki Hacı Ali (muhaddem-i Kasım bey) “emin-i beytü’l-mal”²² olması gibi kayıtlar, gönüllü bölükleri olarak hizmet edenlerin böyle uzak yörelerde üstlendikleri ekonomik görevleri yansıtıyor.

İkinci defter de 16. yüzyıl sonunda varılan noktayı gösterir, askerilerin mevacibleri yanında, mukataa kayıtlarını da vermesi ve bu mukataaların kimlerin uhdesinde bulunduğunu belirtmesi bakımından ayrı bir önem taşır.²³

Önce, imparatorluğun uzak köşesi Basra beylerbeyliğindeki nefer sayılarını vermek istiyorum:

BASRA

<i>Müteferrikiyan</i>	242	mir-alem 86 <i>akçe</i> , ser-müteferrika 50 <i>akçe</i> , kâtib 42 <i>akçe</i> , (90 ile 14 <i>akçe</i> arasında gezinen yevmiyeler, bölük veya oda teşkilatına göre değişil, ismen sıralanıyor)
<i>Çavuşan</i>	195	kethüda 64, kâtib 60, yevmiyeler 52-10 <i>akçe</i>
<i>Gönüllüyan</i>	479	53 bölük, sayıları değişken: 2-23 nefer; ağa 80, kethüda 90, kâtib 72, imam 30 (ortalama 15-20 <i>akçe</i> yevmiyeler)
<i>Azeban</i>	455	14 cemaat, her biri reis ve alemdarlı, 3’er oda, oda-

<i>Alatçıyan</i>	112	lardaki nefer 5-15: yevmiyeler ~~oculama~~ 5-15 <i>akçe</i> 11 cemaat, reis emrinde, başlarında kapudan; cemaat sayıları 13-16: kapudan 50, kethüda 34, kâtib 31 <i>akçe</i> .
<i>Merdan (Basra)</i>	104	12 bölük, dizdar 50 <i>akçe</i> yevmiyeli, emrindeki- ler, 5-10 <i>akçe</i> yevmiyeli
<i>Topçıyan (Basra)</i>	23	ağa emrinde 2 bölük

BASRA BEYLERBEYLİĞİ - KALELER

<i>Azeban</i>	429	43 cemaat, 76 ser-oda
<i>Merdan</i>	610	bölük'lerden oluşan 21 cemaat
<i>Gönüllüyan</i>	264	farklı sayılarda (9-14) toplam 34 bölük; genel- likle 10 <i>akçe</i> yevmiyeli
<i>Topçıyan</i>	63	ser tobi emrinde: sadece Medine'de

Bu defterde yer alan “Mukataat-ı Vilayet-i Basra”dan birkaç rakam vermek istiyorum şimdi.

Mukataat gelirleri 13.179.875 *akçe* olup, 28 birimde toplanmış: “güm-rük-i bender”, “boyahane-i vilayet”, “memliha-i vilayet”, “debbağhane-i vilayet”, “iskele-i Kurna”, “nahiye-i Şemmal”, “liva-i Rahmaniye” gibi. Bu gelirler aşağıda sıraladığım ve sayılarını verdiğim askeriler tarafından toplanmış:

<i>Müteferrikiyan</i>	2
<i>Gönüllüyan</i>	10
<i>Çavuşan</i>	5
<i>Azeban</i>	8
<i>Merdan</i>	1
<i>Meşayih ve reaya</i> iki ayrı nahiyede.	

Yaptığım basit döküme göre, ulufe tutarları şöyle:

<i>Gönüllüyan</i>	3.667.756
<i>Müteferrikiyan</i>	3.239.352
<i>Azeban</i>	1.917.616

Merdan 1.315.563
ve başkaları ...

Gelirler, muhafız ve savaş erleri için dahi yeterli değil: tüm giderler 17.539.867 akçe. Gelirler toplamı 13 milyon olduğuna göre, eyalet bütçesi açık vermiş durumda.²⁴

BAZI YORUMLAR VE ÖNERİLER

Önce konumuz bağlamında bazı tarihçilerin yol göstericiliğinden söz etmek isterim.

Edhem Eldem, Avrupa, özellikle Fransa örneğini vererek şu hususları vurgular:

Devlet, sadece varolan yapıyı kendine göre şekillendirmekle yetinmeyip olabilecek her türlü gelir kaynağını azami derecede kullanarak bu değişimin getirdiği mali külfeti karşılamak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla, devletin toplum ve ekonomi ile ilişkisi yeni bir safhaya giriyor, devlet gittikçe saldırganlaşan bir tutum içinde ülke üzerindeki kontrolünü artırarak elde edebileceği gelirlerin maksimizasyonu yönünde çaba sarfediyordu. Bunların başında doğal olarak vergi kaynaklarının arttırılması ve devlet tekelindeki her türlü imtiyaz ve güç ögesinin mümkün olduğu kadar nakde çevrilmesi gelmekteydi.²⁵

Fransa 15. yüzyıl ortalarında 40 bin asker besliyordu. Asker sayısı 18. yüzyıl ortalarında on kat artmıştı (Osmanlı İmparatorluğu'nda da 15. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl ortalarına kadar asker sayısında dokuz kat artış olmuştu).

Sanjay Subrahmanyam, Portekiz İmparatorluğu'nun Asya serüvenini işlediği kitabında memurların gelir kaynaklarını ele aldığı kısımda bazı soruları gündeme getirirken Osmanlı İmparatorluğu için de sorular sorma olanakları yaratıyor, burada sözünü ettiğim uygulamaların açıklanmasına adeta yardımcı oluyor:

a) II. D. João ve D. Manuel'in çevresindeki ideologlarca tasarlanan

kraliyet merkantalizmi bir merkezi ticari girişim midir?

b) Yoksa ortaçağların mirası Müslümanların topraklarını fethetmeye yönelik bir askeri makine midir?

c) Veya karadan ya da denizden, her şeyden önce sıradan ticari işlerden vergi toplamaya adanmış –İspanya gibi– bir monarşi midir?²⁶

Osmanlı coğrafyasının Avrupa'daki bir uç bölgesi olan Budin'i ve 1558-59 dönemine ilişkin bir bütçe defterini işleyen Macar tarihçilerden Kaldy-Nagy, mukataa gelirlerinin 6.345.578 *akçe*, harcamaların ise 23.347.565 *akçe* olduğunu saptıyor. Açıkların kapatılabilmesi için anılan yılda 17 milyon ve bir sonraki yıl için de 18 milyon *akçe*'nin İstanbul'dan sağlandığını, bölgesel vergilerin toplanabilmesi için mukataaların genelde yerel halka değil, çoğunluğu ulufeli olan emin ve âmillere bırakıldığını vurguluyor. Böyle bir yöntemin açıklamasını, vergi toplamada başarısız olan askerilerin maaşlarının ödenmeyeceği gibi bir tehdide bağlıyor.²⁷

Halil İnalcık, 17. yüzyıldaki mali ve askeri sistemlerdeki değişimi yansıtırken “askeri silahlarla donanımlı levendlerin oluşturduğu ücretli (*mercenary*) birliklerin devlet tarafından kullanılması”nı canalcı önemde bulur.²⁸ Anılan döneme ilişkin gerek devlet düzenine yönelik layihalarda, gerekse ilgili araştırmalarda şimdiye kadar bu denli bir vurgulama yapılmamıştır.

Yeni düzenlemede sekbanların yerini başkaları aldı; askerler reaya levendleri arasından toplandı. Sekban yerine deli, tüfenkçi, fâris, lewend ve azeb gibi farklı adlarla anıldılar, çoğunlukla, sekbanlar gibi tüfenkle donanımlıydılar.²⁹

Son olarak Suraiya Faroqi'ye göre, Celali isyanlarına, Anadolu'nun Müslüman reaya askerlerinin o ana kadar kullara tanınmış olan ayrıcalıklarını elde etme girişimi olarak bakılabilir. Bu yorumdan sonra, yeni türemiş ve sayıları artmış bu askerlerle 17. yüzyılda daha da belirgin olarak ortaya çıkan manzaranın temelini atılmış olduğunu ileri sürmek mümkündür sanıyorum.³⁰

Tüm bu veriler ve yorumlardan sonra, gerek İnalcık gerekse Faroq-

hi'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılı için vurgulanan niteliklerin daha erken dönemlere alınarak yorumlanması gerektiğini ileri sürebilirim. Özellikle, güney ve Arap topraklarında uygulanan yayılma ve muhafaza politikalarında ücretli askerlerin artan sayısı ve bu askerlere yüklenen vergi toplama sorumluluğu, tımar sistemini çoktan aşmış bir uygulamanın 16. yüzyıldaki göstergelerinden başka bir şey değildir. Bundan sonraki bölümlerde konuya daha ayrıntılı bakılacaktır.

ASKERİLERİN MÜLTEZİMLİĞİ: BASRA VE LAHSA EYALETLERİNDEKİ UYGULAMALAR*

4.6

Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan iltizam sistemi bazı uluslararası seminerlere ve kişisel incelemelere konu yapılmışsa da, tımar düzeni hakkındaki çalışmalarla kıyaslandığında, bu alandaki çalışmaların hâlâ tatmin edici bir düzeye gelemediğini söylemek yerinde bir saptama sayılabilir. Bir süre önce, Osmanlıların “transformasyon” dönemine ilişkin, tımar sisteminin yanında iltizam sisteminin de ağırlık kazandığını belirten bir makalesinde, Cemal Kafadar, şöyle bir değerlendirmede bulunmuştu:

Sipahi denen atlı askerlerin değeri, hafif ateşli silahların yayılmasıyla azalmış ve devlet Fransa'da olduğu gibi iltizama başvurmuş, dağıtılan tımar sayısını düşürmüştür. Devlet maaşları nakit ödenen kul kuvvetlerini büyütmeyi ve geçici olarak paralı asker kiralamayı yeğlemiştir.¹

Kafadar'ın Osmanlılardaki bu süreci yansıttığı, yeniden vurgulama-değer. Öte yandan, Halil İnalcık 16. yüzyıl sonlarında oluşmaya başladığı sanılan bir süreci, “kargaşa döneminin başlangıcı” olarak niteler ve bu sürece –birçok tarihçi tarafından tartışmalı sayılmasına rağmen– “gerileme başlangıcı” damgası vurur.² Nakit para karşılığında askerlik yapanların durumlarını değerlendirirken, Osmanlı mali politikasının ve savaş gücünün çok daha önceleri, sınır boylarına kadar kök salan niteliklerini açıklar:

1578'den sonra İran'la girişilen savaşlar, reaya kökenli binlerce de-likanlıyı orduya yazılmaya teşvik etti. Bir bakıma 16. yüzyıl sonla-

* Cambridge Üniversitesi, Newnham College'e bağlı “The Skilliter Centre for Ottoman Studies”de 24 Şubat 2001 tarihinde “Osmanlılarda vergi”yi konu alan bir seminerde sunulan bildirinin geliştirilmiş biçimidir.

rında İran ve Avusturya savaşları da, en azından kısmen, imparatorluk bünyesinde çok çeşitli toplumsal, siyasal ve finansal dinamikleri harekete geçiren nüfus artışının sonucuydu... 1578'de başlayıp, aralıklı olarak 1639'a kadar süren İran savaşları, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin başlıca nedenleri arasında sayılmalıdır. 1578-90 yıllarında Azerbaycan ile Şirvan'ın istila ve işgali, yalnız Türk askeri yapısı açısından değil, Osmanlı maliyesi açısından da yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bu diyarlarda konaklayan işgal birliklerinin, Anadolu'dan sürekli ikmal görmesi gerekiyordu...

1593'ten 1606'ya kadar süren Avusturya savaşlarında, ateşli silahlarla donatılmış piyade birliklerini savaş alanına sürme ihtiyacı, hem yeniçerilerin sayısında büyük bir artışa (1527'de 7.886'dan 1610'da 37.627'ye), hem de Anadolu'dan sekbans denilen, çoğu köylü kökenli, hepsi ateşli silah kullanan, çok sayıda paralı asker toplanmasına yol açtı... Savaş zamanında Osmanlılar sekbansız yapamıyorlardı; değişik isimlerle anılan diğer paralı askerler olmaksızın da yapamıyorlardı. Ama gerek bunların, gerekse safları giderek şişen yeniçerilerin maaşlarının ödenmesi, merkezi hazinenin yeni gelir kaynakları bulmasını gerektiriyordu.³

Burada biraz tuhaf karşılanması gereken husus, “gerileme” ya da kimi tarihçilerin daha bir ılımlı dil kullanarak “transformasyon” dedikleri sürecin, 16. yüzyıl sonlarını ve 17. yüzyılı içeren bir zaman dilimi olarak görülmesidir: Merkezi hazine, aslında, varsayılan bu gerileme devrinden çok daha önceleri yeni gelir kaynaklarının peşine düşmüştü. Osmanlıların bu bağlamda askeri-mali yapılanmaları, 16. yüzyıl ortalarından, hatta Suriye ve Mısır'ı imparatorluk sınırları içine soktukları 1516-17 gibi erken tarihlerden itibaren egemen olmaya çalıştıkları Arap ülkelerinde –zaten çoktandır uygulanagelen iltizam sistemi içinde– maaşlı asker görevlendirmeleriyle önemli bir boyut kazanmıştı.⁵ Unutmamak gerekir ki, 1527-28 mali yılında imparatorluğun hazinesine giren vergi gelirlerinin aşağı yukarı yarısı iltizam yoluyla elde edilmişti.⁶ İltizam, imparatorluğun erken dönemlerinden itibaren vergi toplamada temel unsurlardan biri olmuştur.⁷

Es-Seyyid Mahmud 16. yüzyıl Osmanlı Mısır'ına ilişkin olarak, müteferrika, çavuş ve gönüllü gibi maaşlı askeri sınıf üyelerinin emanet ya da iltizam yoluyla (ber vech-i iltizam) vergi toplama yetkileri olduğunu vurgulama gereğini duyar.⁸ Burada hemen hatırlayalım: 1524 gibi erken bir tarihte çıkarılan Mısır kanunnamesinde “gönüllü” diye anılan askeri birliklerin (cema’at-i gönüllüyan) görevleri saptanırken onlara ülkeyi koruma (hıfz-ı memleket) kadar vergi toplama (tahsil-i mâl) vazifesi de verilmişti.⁹ Son zamanlarda yapılan kimi çalışmalar da, daha önceleri İstanbul Üniversitesi’nin İktisat Tarihi Enstitüsü’nde Ömer Lütfi Barkan’ın koordinasyonunda gerçekleştirilen çalışmalara¹⁰ ek olarak, iltizam sisteminin erken dönemlerinde, örneğin bazı vergi kaynaklarının tahsilini Batı tüccarlarına satmak suretiyle kâr elde etme yoluna gidildiğini göstermiştir.”

Bu aşamada, Linda Darling’in ve Murat Çizakça’nın iltizam sistemini de içeren çalışmalarının,¹² Stanford Shaw’un çeşitli vesilelerle andığım ve benim çok işime yarayan incelemelerinin; hatta Haim Gerber’in 1986’da yayınlanmış, Yahudilerin mültezimlik görevlerini esas alan bir makalesinin¹³ –eksikliklerine rağmen– pek aşılmadığını vurgulayarak bazı saptamalarda bulunacağım.

Osmanlı yönetimine isyan etmiş reaya veya askerlerin devletle barıştırılması üstüne yakın zamanlarda yaptığı ve Türkçe’ye de kazandırılan çalışmasında Karen Barkey, iltizamı 17. ve sonraki yüzyıllarda büründüğü daha belirgin niteliğiyle ele alıyor. Yazar, iltizamı “devletin gelir kaynaklarının, belli arazi parçalarının vergilerini tahsil etme hakkı karşılığında devlete belirli bir miktar para ödemeyi teklif eden özel kişilere satılmasından ibaretti” gibi keskin bir tanım içine sokuyor. “Gelirler, ya maaşlı memurlar (emin ya da kethüda) ya da mültezimler tarafından toplanıyordu” diye genelliyor ve mültezimi emin ve kethüda gibi askeri sınıf mensuplarından ayrı tutuyor ki bu, benim düşüncelerimle çelişkilidir. Yine de, iltizamın 16. yüzyıl boyunca giderek önem kazandığını ve yüksek rütbeli yöneticilerin, “hatta bazen tımar sahiplerinin” halktan gelirleri toplamak için mültezimlere bağımlı olduğunu belirtmesi yerinde bir vurgulamadır.¹⁴

Benim burada işaret etmek istediğim hususa yıllar önce tarihçi Kaldy-Nagy değinmişti. Onun en düşük askeri sınıf üyelerinin, hatta bazı paralı askerlerin mültezimlikle görevlendirildiği konusunda yazdıkları, devletin böyle bir tasarrufla ne yapmak istediğinin de ipuçlarını veriyordu:

Çeşitli mukataaların işletilmesiyle görevlendirilmiş *emin* ve *amil*'ler arasında yerli herhangi bir isme rastlayamıyoruz. Bunların çoğu Türk paralı askerlerdi; aralarında Sırp ve Yahudiler de görülebiliyordu. Hazine-
nin paralı askerleri mültezim olarak yeğlemesinin olası bir nedeni, toplanması gereken vergileri teslim edemedikleri hallerde, maaşlarının –hatta tamamen ona bağımlı olanların aylıklarının– ödenmemesiydi. Bu uygulamayı gösteren pek çok ruznamçe kaydı bulunmaktadır.¹⁵

Daha yakın bir zamanda iltizam üstüne yapılan başka bir incelemede ise, Murat Çizakça, Mısır ve Hint-Moğol İmparatorluğu dahil İslam dünyasındaki uygulamalara değindikten ve Osmanlılarda 16. ve 17. yüzyıllarda tutulan 25 defteri inceledikten sonra, şöyle bir sonuca ulaşmıştı: “25 iltizamın 9’unun kesinlikle askeri görevlilerin kontrolü altında olduğu bilinmekteydi. Belki bunların hepsi, kesin kanıt eksikliğine rağmen, tahsisli idi.” Çizakça, “müzayede”nin işlerlik kazandırdığı bir vergi toplama yöntemi-
mini esas alarak okuru bilgilendiriyor; imparatorluğun güneydoğusunda, çok uzaklarda kalmış bir sınır eyaletinde pek işlemeyecek olan, ancak genel niteliği yansıtan örnekler veriyor (ve iltizam açısından, pek çok tarihçinin kabul etmeyeceğini sandığım biçimde, 16. yüzyılda adem-i merkezîyet-
çiliğin yaygın olduğunu ileri sürüyor) olsa bile, konumuza tarihsel bir giriş sayılabilecek geçiş sürecine temas ediyor, bu iltizamlarla asker maaşlarının ödendiğini doğruluyor: “Askeriye ile vergi toplama arasındaki ilişki giderek güçlendi ve sistem sadece gelir toplama işlevini üstlenmekle kalmayıp askeri ihtiyaçların giderilmesinde de kullanılmaya başlandı.”¹⁶

Linda Darling, Osmanlılarda vergi sistemini işlediği kitabında iltizama çok geniş bir bölüm ayırır, konusu dışında tuttuğu Arap eyaletlerinde de, fethedildikten sonra, çoğu yerde gelir kaynaklarının iltizama verildiğini doğrular:

Önceleri hükümet merkezince atananların topladığı bu kaynaklar, aynen 17. yüzyıl ortalarından itibaren tımara verilen topraklarda olduğu üzere, 16. yüzyıl boyunca sayıları durmadan çoğalan iltizamlarla toplanmıştı.¹⁷

Arap ülkelerinde kurulan Osmanlı düzeninde emin, âmil, kâşif ve adı sistemden gelen mültezim gibi askeri-mali terimlerin sık sık gözümüze çarpması tesadüf değildir. İmparatorluğun bu gibi maaşlı memurları, özellikle eminler, topladıkları bütün vergileri hazineye teslim etmekle görevlendirildiler. Kimi zaman da devlet, merkez hizmetindeki “kul” taifesinden askerleri vergi toplamaya gönderir, masrafları ve aylıkları düşüldükten sonra kalanın hazineye intikal ettirilmesini isterdi.¹⁸ Adnan Bakhit, Şam eyaleti üstüne yaptığı çalışmada, çeşitli sektörlerden ve sosyal katmanlardan kişilere görev verilerek (der’uhdet) vergi elde etme yoluna gidildiğini saptamıştır. Örneğin Samaritan’lar bölgede sözü geçen kişiler olarak mültezimlik yapmışlar, hatta tellâl (*dallâl*) olanlar 16. yüzyıl Şam’ında mallar el değiştirirken alınması gereken vergilerin toplanması için görevlendirilmişlerdi.¹⁹ Halep sancağı üstüne bir inceleme yapan Margaret L. Venzke’nin kanaatine göre, toplam girdilerde geçen “ber vech-i maktu” kalıbı, vergi ödeme biçimini ya da ödemeyi gösterir; bu da spesifik olarak bir iltizam gelirine işaret eder. Ancak, Venzke’ye göre, sorumluluk (uhde) ifadesi Halep’te her zaman bir iltizamın varlığını göstermez; iltizam yöntemiyle vergiye tâbi tutulanlar ile vergiyi toplayanların köyün aynı insanları (*ber vech-i maktu der uhde-i ahali*) olduğunu düşünerek şu soruyu sorar: “Buna gerçekten iltizam diyebilir misiniz?”²⁰ Burada işlemeye çalıştığım konunun önemi beliriyor herhalde. İmparatorluktaki en düşük rütbeli askerilerin ve en küçük coğrafi birimin vergi toplamadaki katkıları ortaya çıkıyor; bir bakıma iltizamdan elde edilen gelirin geçimlik kısım dışında kalanının devlet hazinesine (aslında, çoğu zaman askerilerin maaşlarına) gidişindeki bir yol ortaya çıkıyor.

Dikkatli çalışmalarından birini de Osmanlı İmparatorluğu’nun Afrika içlerindeki bir sancağı olan İbrim üzerine yapan İngiliz tarihçi Victor Ménéage’ye göre, mali bir terim olan Arapça kökenli “havâle”, sınır boyunda muhafaza görevi yapan askerlere ödenmesi gereken aylıklara ve mukataa geliri-

nin toplanmasına ilişkin sarayın İbrim kalesine gönderdiği bir çavuş veya bir sipahinin üstlendiği görev olarak değerlendirilebilir.²¹ Şüphesiz, burada da iltizamın klasik bir görüntüsüyle karşılaşmak zor, hatta olanaksız; ne var ki emperyal yayılmanın yüklediği mali zorlukları gidermenin türlü yolları vardı ve Osmanlılar bu yollardan birini bulup uygulayabiliyorlardı.

Konuya Hint Okyanusu'nu oluşturan toplumlar açısından bakan ve o dünyanın tarihçisi olarak çok iyi tanınan K.N. Chaudhuri, tarımsal verginin yükü ve artı üründen devlete ayrılan miktar hususunda –onca çalışmalarından sonra bile– soru işaretleri olduğunu anımsatır. Ona göre:

Bu noktada tarihsel kanıt çok açık değil. Toplam tarımsal ürünün üçte birini ya da yarısını devletin talep ettiği bir vergi uygulaması varsayıldığında, gerçek mahsulatın hükümet yetkilileri ile köylüler arasında anlaşmaya bağlı bir mesele olduğu ortaya çıkar.²²

Halil Berktaş'ın 1990'da Münih'te düzenlenen Osmanlı, Safevî ve Moğol dünyalarında iltizam odaklı bir kıyaslama toplantısından sonra özellikle yinelediği üzere, "kapitalizm öncesi tarım toplumlarında iltizamın ortaya çıkışı ve yok oluşu, artı ürünü yönetim biçimleri ve toprak kullanım hakkıyla nasıl etkileşime girdiği konusunda kapsamlı bir kuram inşa etmek için ileriye dönük paralel çalışmalara ihtiyacımız var."²³ Gerçekten de, tarihçiliğin bu noktada, özellikle de Osmanlı egemenliği altındaki Arap ve uç eyaletlerine ilişkin olarak, hızla ilerlemesi gerekiyor. Robert Mantran, Basra kanunnamesini yayınladığı zaman iltizam sistemini ve mültezimliği işlemedi, doğal olarak işleyemedi. Benim Basra ve Lahsa ile ilgili ilk araştırmalarım bu bakımdan eksik kaldı. Daha önceleri ad ve çalışmalarını andığım Jon Mandeville ve Mehdi İlhan ise Körfez'e getirdikleri yeni materyal yanında iltizam sistemine nüfuz edebilecek açılımı yapmadılar.

YENİ MATERYAL

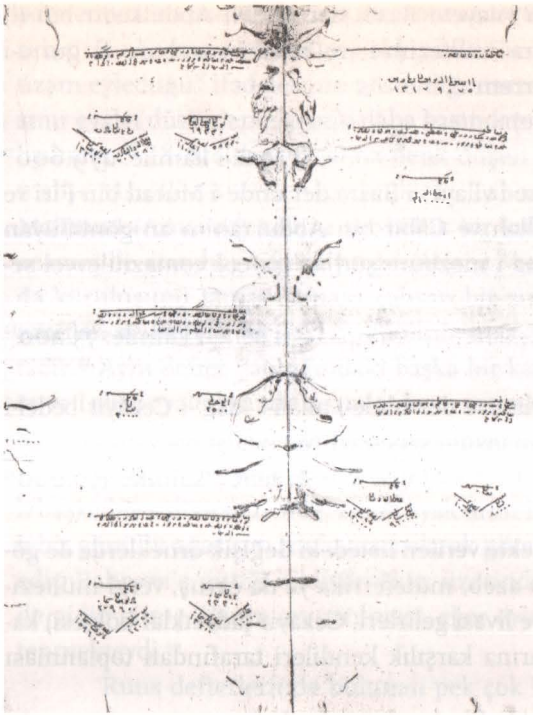
Burada Basra ve Lahsa bölgelerinin 16. yüzyılın ikinci yarısına ait icmalleri ile mufassal, mukataat ve mevacib ve bazı mühimme, ruus ve maliye defterlerinden çıkardığım verileri sunmaya çalışacağım.

İcmal ve Bazı Maliye Kayıtları:

İlginç ve önemli sayılması gereken bir husus, Basra'nın 1551 tarihli ilk kanunnamesinde ve icmal kayıtlarında o yörelerin merkezi bölgelere göre farklı bir düzenleme içine sokulduğunun görülmesidir. Başka bir deyişle, merkez eyaletlerindeki tımar sisteminin sınır eyaletlerinde uygulanmadığı anlaşıyor. Ayrıntılı olmasa da, kanunnamede Osmanlıların sınır-daki temel ekonomik yapısının fiskal çerçevesinde mukataanın bulunduğu hakkında ipuçları vardır: Örneğin Basra şehrinde para basma işinin bir “darbhane âmili”ne verildiği²⁴ ya da Katif'te “mimariye ve vukufiye”(!) denilen ve yasal olmadığı bildirilen bir verginin daha önceleri mukataa olarak düzenlenip toplandığı, ancak reayanın şikâyeti üzerine kaldırıldığı²⁵ bildirilir. Aslında, sözünü ettiğim ilk icmal ve mufassal defterlerinde, sultan gelirlerinin (hasha-i padişahi) mukataatının Basra'da veya Zekiye ve Katif gibi sancak birimlerinde, kimi zaman sancak beylerinin adları altında dağılımını gösteren kayıtlar vardır (mukataa-i boyahane-i nil, mukataa-i ibrişimhane veya mahsûl-i bender-i Basra vb).²⁶

1550'lerin ortalarına (H 962) ait, yani ilk yazım işlemlerinin yapıldığı yıldan üç yıl kadar sonra hazırlanmış ve Basra eyaletindeki askerilerin sayılarını ve ücretlerini içeren bir mevacic defterinde, sayfa kenarlarına düşülen notlarda, kimi düşük rütbeli askerlere iltizam verildiği kaydediliyor: Gönüllüyan ikinci bölükten Hasan bin Kuli, pazar yeri vergilerini toplamakla (âmil-i ihtisab-ı Basra) görevlendirilmişti; yine gönüllüyan onbirinci bölükten Hasan adlı bir kişi Şemmal (Şimal!) nahiyesi bölgesinin vergilerini toplamakla yükümlüydü; sancak statüsündeki Tehemmiye kalesinin ilk gönüllüyan bölüğünden Mehmed bin Durmuş, Medine iskelesinin vergi tahsili (âmil-i iskele) görevini yüklenmişti; Basra gönüllüyan ikinci bölük erlerinden Diyarbekirli Hüseyin bin Yusuf tabakhane yetkilisi (nazır-ı debbağhane) idi.²⁷

Basra eyaletinde mali yapılanmanın hangi yönde işlerlik kazandığını daha açık gösteren ek bilgilere sahip diğer bir kaynak 1574-5 tarihli icmal defteridir. Örneğin, ‘Aşar nahiyesine bağlı köylerin sayımından sonra oradaki toplam gelirlerin 530.414 akçe olduğunu bildiren defterde “el mukarrer, an karar-ı iltizam” ifadesiyle vergi toplama yöntemi yansıtılır: “Zikr

Resim 17- 16. yüzyıl sonunda Basra beylerbeyliğindeki gelirleri gösteren mukataat defterinin ilk iki sayfası.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İstanbul

olan nahiye mukataa kararından altıyüz ellibeş bin ondört akçeye cevap virüp hızaneye vasıl olmuştur.”²⁸ Aynı defterin başka bir sayfasında, Şemmal nahiyesiyle ilgili, köy, cemaat ve adacıkların (“cezi-re”lerin) listesi vardır; gelirlerinin 116.856 akçe tuttuğu bildirilir ve iltizam usulüyle vergi alma yöntemi şöyle açıklanır: “Zıkr olan hasıl iltizam ile zapt olunub müfredat ve defteri müyesser olmadığından ecilden ve vakî olan iltizam hızaneye-i âmir-i Basra’ya vasıl olmağın deftere kayd olınmıştır.”²⁹

H Ramazan 1009/M Mart 1601 tarihinde yazılmış olan bir “defter-i mukaata-ı vilayet-i Basra”da görün-

tü biraz daha netleşir, mukataa, mültezim ve bunların statülerini yansıtan düzenlemeleriyle 29 vergi kaynağı verilir. Örneğin Niksar gümrüğü (gümrük-i bender-i Niksar), Basra’daki boyahane (boyahane-i vilayet-i Basra), Kurna iskelesi (iskele-i Kurna) ve Rahmaniye livası mukataa gelirleri askeri görevlilerin sorumluluğu altında toplanmıştı. 10 gönüllü, 8 azeb, 5 çavuş, 2 müteferrika, 2 meşayih (ortak), 1 merd ve 1 reaya grubu iltizam görevlerini yüklenmişti.³⁰ Aşağı yukarı aynı formül içinde (der uhde-i ...şahıs ya da şahısların mukataası) düzenlenmiş gelir kaynaklarının akçe üzerinden tevcih ediliş biçimlerinden bazı örnekler şunlardır:

Mukataa-i boyahane-i vilayet-i Basra der uhde-i Abdulkadir bin (!)
an gönüllüyan-ı Basra mültezim-i mukataa-i mezbure fi gurre-i
şehr-i şevval el-mükerrem
sene elf (ve) semaniye)

fi şehr: 23.300

fi sene-i kâmile: 279.600³¹

Mukataa-i debbağhane-i vilayet-i Basra der uhde-i Murad bin Pîri ve
Mehmed (bin) Abdullah ve Câbir bin Abdurrahim an gönüllüyan
mülteziman-ı mukataa-i mezbûre şüd an gayet-i cemaziülevvel se-
ne elf (ve) semaniye:

fi şehr: 6.100

fi sene-i kâmile: 73.200³²

Mukataa-i liva-i Rahmaniye der uhde-i ahâli-i klağ'-i Cezâyir bedel-i
mevacib-i hodşan an mahsûl-i sene-i elf (ve) semaniye:

fi sene-i kâmile: 350.000³³

Bölümün sonundaki ekte verilen listedeki değişik örneklerde de gö-
rüleceği üzere, gönüllü ya da azeb, müteferrika ya da çavuş, vergi mültezi-
mi yapılmış, hatta Rahmaniye livası gelirleri, Cezayir (adacıklar bölgesi) ka-
lelerindeki askerlerin aylıklarına karşılık kendileri tarafından toplanması
yoluna gidilmişti.

Mühimme ve Ruus kayıtları:

Yukarıda gezindiğimiz yarım yüzyıllık süreç içinde kalan boşlukla-
rın bazılarını Osmanlı arşiv kaynaklarının diğer belge ve defterleri sayesin-
de biraz da olsa doldurmak mümkündür.

1552 tarihini taşıyan ve türünün ilklerinden sayılan bir mühimme
defterindeki kayda göre, o tarihlerde Basra beylerbeyliğine bağlı bir sancak
olan Lahsa'nın gelirleri, sultan hazinesine her yıl 1.000.000 ("on kerre
yüzbin") *akçe* ödemesi koşuluyla, Mehmed Bey'e tahsis edilmişti.³⁴ Belli ki,
imparatorluk merkezi, gerek transit ticareti, gerekse ürettiği ürünlerle zen-
ginlik vaat eden³⁵ ve birkaç yıl sonra bağımsız bir beylerbeylik olarak teşki-
latlanacak olan böyle bir bölgenin bütçeye yararlı olacağını farkındaydı ve
askeri/fiskal atamalarda aylıklar, iltizam usulünce toplanan gelirlerden

ödenecekti. Başka bir deyişle, bir sancağın (liva), nahiyenin ya da bir askeri birimin başına getirilenler hakkındaki “bedeliyle”, “salyâne ile” ya da “iltizam eyledüğü” ifadelerinin gösterdiği üzere, iltizam sisteminin gerekleri sınır eyalet düzenlemelerinin daha başından itibaren yerine getirilmeye çalışılmıştı.³⁶ 18 Aralık 1553 yılına denk düşen ve sultan buyruklarını içeren maliye tasnifli bir defter kaydında da, Lahsa sancağı Cuba (!) nahiyesine Mahmud (Arnavud) adlı ve ser-bölük bir kulun 30.000 *akçe* tutarında bir zeamet ile atandığı bildiriliyordu. Atama “bervech-i tahmin” üzereydi; bu da kuruluşunu tamamlamaya çalışan bir sınır beylerbeyliğinin getirmesi umulan mahsul ile bir askeri yetkilinin maaşı arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır.³⁷ Aynı defter yaprağındaki başka bir kayıt da bunun benzeridir. Basra ve Lahsa eyaletlerinde o sıralarda ve sonraki yıllarda bu tür yüzlerce/binlerce atama yapılmıştı: Örneğin Lahsa beyi Mehmed, Abdullah oğlu Hüseyin’e 32.000 *akçe*’lik bir atama için tezkere yazmıştı.³⁸ 2 Haziran 1575 tarihli başka bir sultan emrinde, Basra eyaletinin Müberriz bölgesinde İshak adlı bir gönüllü ağasının mukataacı olarak görev yaptığı, ancak bölgesini terk edip Bahreyn’e gittiği bildirilmekte, üzerindeki vergi gelirleri (mâl-ı mirî) ile gidip gitmediğinin araştırılması, eğer öyle yaptıysa cezalandırılması istenmekteydi.³⁹

Ruus defterlerinde bulunan pek çok kayıt da söz konusu eyaletlerde uygulanan vergi toplama yöntemleri hakkında bilgi vermektedir. Örneğin H 27 Rebiyülevvel 971/M 14 Kasım 1563 tarihli bir ruus kaydı, bir köyde 32.000 *akçe* zeamete tasarruf eden Hüseyin’in ve Katif’in Zehran nahiyesinde başkalarının azledildiklerini belirtir.⁴⁰ Yine 30.000 *akçe* zeameti olan Abdullah oğlu Ali ise bu kez Basra’da bir zeamete tayin edilmişti.⁴¹

Hiç şüphesiz, Osmanlı yöneticileri için bu bölgelerde iltizam yöntemiyle vergi toplamak kolay değildi. Bu işle görevli Osmanlı askeri görevlilerinin ne denli zorluklarla karşılaştığını özellikle mühimme defterlerindeki sultan fermanlarının suretleri yansıtmaktadır. Örneğin, H 18 Ramazan 966/M 24 Haziran 1559 tarihinde Bağdat beylerbeyliğine gönderilen bir fermanla, Lahsa beylerbeyinin bir arz gönderdiği ve Lahsa beylerbeyliğinde görevli Tarık adlı bir çavuşun 112.000 *osmanî* zaptettiği, bir *akçe* dahi teslim etmediği anlatılır.⁴² 15 Mayıs 1572 tarihli başka bir mühimme hük-

mü kaydından, Basra'da üç yıllığından fazla iltizama verilmemesi gereken mukataatın altı yıllığına verilmesine rağmen bir *akçe* bile getirmedeği anlaşılmaktadır.⁴³ 11 Haziran 1574 tarihinde Basra beylerbeyliğine gönderilen diğer bir sultan emrinde de, Basra'daki Akkare iskelesinin üç yıllığına mukataaya verildiği ve 1.600.000 *akçe* (16 yük) gelir beklendiği, ancak mukataayı üslenen mültezimlerin vergileri toplayamadıkları belirtilir.⁴⁴ Demek ki, Basra gibi eyaletlerde masrafların gelirlerden daha fazla olması, özellikle askerilerin maaşlarının zamanında ve tam olarak ödenmediği durumlar da ortaya çıkan zorluklar, şaşırtıcı değildir. Arşiv belgelerinde sürekli olarak imparatorluk merkezinin beklediği kârın ("irsaliye"nin) gelmemesinden ve sık sık para darlığı çekilmesinden söz edilmektedir.⁴⁵

Ek BİRKAÇ MÜLAHAZA

Suraiya Faroqhi, bir süre önce şu vurgulamayı yapmıştı: "... Fiskalizmin yenilgisi, her yıl hacıları ve Hicaz halkını desteklemek için feda edilen yüklü para hesaplarından anlaşılmaktadır."⁴⁶ Bu destek harcamalarına karşı söylenebilecek bir şey olduğunu sanmıyorum; başka açıdan bakıldığında dahi, "fiskalizm" yenilgisinin bu tür yardımlardan ötürü ortaya çıktığı kanaatinin, Osmanlılardaki finans açıklarının özellikle üzerinde durduğum güney sınır eyaletlerinde, "varidat" ile "ihracat"ın, yani gelirler ile bilhassa askeri gereksinimler için yapılan harcamalar arasındaki dengesizlikten kaynaklandığını düşünüyorum. Eldeki Yemen ve Basra'ya ait bütçe düzenlemeleri, gelirlerdeki yetersizliği gösterir; sınır eyaletlerinin üst düzey yetkililerine gönderilen sultan emirleri de, ümera ve asker için yerel nüfuslara zarar vermeden mümkün olduğu kadar gelir temin edilmesine ilişkindir.⁴⁷ Vergi düzenleme ve toplama söz konusu olduğunda, Osmanlı yönetiminin emperyal uzantılarının ihtiyaçları için iyi teşkilatlandığını iddia etmek⁴⁸ herhalde abartı sayılmaz.⁴⁹ Basra ve Lahsa örneklerine ve bu bölümin ekindeki tabloya bakıldığında, birçok düşük rütbeli askeri görevlinin vergi toplama işine koşulduğu görülür. İmparatorluk gerçekten de çok genişlemişti; denetimi elde tutmak çok zordu; yerel nüfus ile yönetici arasındaki ilişkiler sınırlıydı. Basra ve Lahsa gibi, hatta Yemen, Habeşistan, Budin gibi eyaletlerdeki askeri/fiskal örgütlenmelerin sürdürülmesi ve bu

eyaletlerde kuvvet bulundurulması –oralarda el konulan tarımsal, kentsel ve ticari kazançların yetersizliği nedeniyle– daha içerdeki beylerbeyliklerden ve merkezden gelen yardımlar sayesinde mümkün olabiliyordu.

Merkezi hükümet mali politikasını uygulayabilmek için en küçük rütbeli askerleri bile kullandı; vergi toplamada onları yetkili kıldı. Yine de, kimi zaman, askerlerin ve yöneticilerin aylıklarının ödenmesi başka kaynaklardan sağlandı. Basra, Lahsa, Yemen, Budin ve daha birçok eyalette Osmanlı merkez güçleri, sınır boylarındaki yerleşik seçkinlere ve nüfusa pek yetki tanımadan, “mutemet” adamlarıyla, “emin”leriyle, devlet memuru asker “mültezim”leriyle iltizam sistemini uygulamışlardı. Ancak “ihtişam” etiketi taşıyan 16. yüzyıl, Osmanlı devleti için güney Arap ve Okyanus sınırlarında ekonomik olmamıştı.⁵⁰

BASRA EYALETİ MUKATAA KAYITLARI, 1600

MUKATAA(LAR)	MÜLTEZİM(LER)	AYLIK NAKİT	YILLIK BAKİYE	NAKİT	BAKİYE
Niksar (!) gümrüğü	Mustafa b. Hidâyet (<i>mültezferrika</i>)			2.100.000	
İskele-i...(!)	Ali b. Kâzım (<i>mültezferrika</i>)	80.000	10.000	960.000	120.000
İhtisab	Cabir b. Abdurrahim (<i>gönüllü</i>)	58.440	11.000	701.280	132.000
Darbhâne	Sinan b. Abdullah (<i>azeb</i>)	2.500		30.000	
Boyahâne	Abdulkadir b... (<i>gönüllü</i>)	10.000	13.300	120.000	159.600
Şemhâne	Abdullah Kul (<i>çavuş</i>)	16.663		199.960	
Memliha	Abdullah b. Abdülkadir (<i>gönüllü</i>)	2.600	500	31.200	6.000
Tavafıye	Hasan b. Abdülrahman (<i>çavuş</i>)	3.000	1.000	36.000	12.000
Zeamet-i birum ve Enderun	Mehmed b. Ahmed (<i>azeb</i>)	7.300		87.600	
Attariye	Abdullah b. Abdülkadir (<i>gönüllü</i>)	4.000	950	48.000	11.400
...derhâne	Osman b. İbrahim (<i>azeb</i>)	7.000	500	84.000	6.000
Debbaghâne	Murad b. Piri, Mehmed b. Abdullah ve Câbir b. Abdülrahim (<i>gönüllüyan</i>)	6.100		73.200	
Kirhâne	Hasan b. Mehmed (<i>çavuş</i>)	2.650	750	31.200	9.000
İhzâriye-i mahkeme	Ali b. Nizâr (!) (<i>gönüllü</i>)	800	1.000	9.600	12.000
Bad-ı heva	İsmail b. Ali (<i>azeb</i>)	500		60.000	
Pembelhâne	Mahmud b. Mehmed (<i>azeb</i>)	500	220	6.000	2.640
Bag (!)	Ömer b. Mehmed (<i>gönüllü</i>)			3.360	
Vitrâbiye-i gümrük-i Niksar	Ahmed b.... (<i>azeb</i>)	2.260		27.120	

İskele-i Kurna	Abdullah b.... (çavuş)	40.000	29.167	480.000	350.004
İhzâriye-i mahkeme	Hasan b. Derviş (merd)			2.400	
Ubur-ı Şattûlarab	Hasan, kethüda (azeb)			101.000	
Nahiye-i Cenûb	Meşayih ve reaya			2.468.470	
Nahiye-i Şemmal (Şimâl)	Meşayih ve reaya			1.200.000	
Nahiye-i Sadr-ı 'Aşâr	Hisam b... (çavuş)			231.917	68.082
Nahiye-i Muharni	Meşayih ve reaya			826.289	38.800
Nahiye-i Mansur	Mansur b. [Abd)ullah!! (gönüllü)			400.000	
(Belirlenemedi)	Gönüllüyan, reaya ve merdan			120.000	
Liva-i Rahmaniye	Ahali-i kula'-i cezâyir			350.000	
Çeşitli mahsulat	Belirlenemedi			820.000	
Hemmar	Belirlenemedi			653.852	

SINIRDAKİ ASKERİ ÖRGÜTLENME: MEVACİB KAYITLARINDAN SAYISAL VERİLER*

Tüm olasılıkları ve yanlış sayılabilecek kaynakları da düşünerek diyebilirim ki, Osmanlı ordusundaki gönüllülerin ortalama oranı %20 idi... 16. yüzyıl Osmanlı birliklerinin gücü düşünüldüğünde gönüllüler gözardı edilemez.

PÁL FODOR, 2000

4.7

Osmanlı askeri ve savaş tarihi üstüne çalışan İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Vernon J. Parry gibi tarihçilerin biraz geçmişte kalan, ancak önemli çalışmalarına bakıldığında, hatta yakın zamanlarda yapılan bazı araştırmalara göz atıldığında, tımarlı sipahilerin ve yeniçerilerin Osmanlı askeri düzeninin omurgasını oluşturduğu varsayılır; özellikle 15.-17. yüzyıllarda Osmanlı gücünün sembolleridir onlar. Sultanın hassa kuvvetleri düşünüldüğünde –Ömer Lütfi Barkan'ın bütçe çalışmalarında yansıyan rakamlar esas alınarak– asker olmayan bazı hizmetlilerle birlikte yeniçeriler, kapıkulu süvarileri (altı-bölük) üzerinde odaklanılır.¹ Ancak, diğer bazı askeri kuvvetler (sınıflar), paralı askerler –üstelik genişleyen imparatorluğun uçlarındaki gelişmeler hesaba katılmadan– değerlendirmelerde genellikle unutulmuş, yok sayılmıştır. Osmanlıların asker eksiğini 17. yüzyılda yaya sekban ve atlı sarıca kuvvetleri toplayarak giderdikleri konusunda hemen hemen bir oybirliği vardır. Böyle bir açıklama imparatorluğun çekirdek bölgeleri düşünüldüğünde ve tımar düzeninin hararetini kaybettiği bir döneme girildiği varsayıldığında –belki– geçerli olabilir; ancak, uzak Osmanlı eyaletlerine ve sınır bölgelerine bakınca askeri olduğu kadar mali ihtiyaçlar için de farklı tür asker kullanıldığını görüyoruz. Bu uygulama, gelirlerin (varidatın) hem sınırdaki savaşlara, hem de askeri ihtiyaca, “polis” hizmetlerine transferi için de uygun düşmekteydi.²

* Cambridge Üniversitesi'nin Newnham College'inde bulunan The Skilliter Centre for Ottoman Studies'de 17-19 Mart 1999 tarihinde düzenlenen “Osmanlı Sınırları” konulu sempozyuma İngilizce olarak sunulan bildirinin çoğaltılmış verileri ve bazı değişikliklerle hazırlanmış biçimidir

Osmanlı askeri tarihinin aydınlığa çıkarılması yolunda birçok verimli çalışma yapan Kaldy-Nagy, Géza Dávid, Gábor Ágoston ve Pál Fodor gibi Macar tarihçiler, bizleri sınır teşkilatlanmalarının ayrıntılarına yaklaştıranların başında gelir. Gyula Káldy-Nagy dikkatimizi 1527'de imparatorluğun çeşitli kalelerindeki askerlere ve sayıları 41.053 olan hareketli paralı askerlere çekmiştir. Bu askerlere nakit aylık ödeniyordu. Káldy-Nagy'ye göre, paralı askerlerin 11.335'i Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbekir, Şam ve Halep'teydi; sayıları 5.611 olan diğer kuvvetler de Mısır'da konuşlanmıştı.³ Ágoston da –Avrupa'da yeni fethedilen topraklar dışında– Bağdat, Basra, Lahsa, Yemen, Habeşistan, Kıbrıs ve Kuzey Afrika gibi bölgeler imparatorluğa dahil edilince yukarıda verilen sayıların hızla arttığını söylemişti. Haklı olarak, tımarlı sipahilerin özellikle de ateşli silah kullanımında gecikmiş olduğunu belirtmiş, “yegâne düzenli eyalet askeri”nin “tüfenkçi athlar ve kalelerde hizmet eden piyade müstahfızları ile azab askerleri” olduğuna dikkat çekmişti.⁴ Pál Fodor, “gönüllü” birlikleri üstüne güzel bir çalışma yapmış, bu birliklerin Osmanlı ordusundaki sayıları ve etkinlikleri üstüne şunları söylemişti:

Tüm olasılıkları ve yanlış sayılabilecek kaynakları da düşünerek diyebilirim ki, Osmanlı ordusundaki gönüllülerin ortalama oranı en azından %20 olabilir. Şüphesiz, kimi zaman sayıları bir hayli azalmış, kimi zaman da artmıştır. Yine de, rahatlıkla söyleyebilirim ki, her zaman varlıklarını sürdürdüler. 16. yüzyıl Osmanlı birliklerinin gücü düşünüldüğünde gönüllüler göz ardı edilemez.⁵

Daha önce Halil İnalcık ve Mustafa Akdağ'ın yorumlarından ve Halil Sahillioğlu'nun H 979-980/1571-72 tarihli bir Kıbrıs bütçe defterinden yansıttığı sayısal verilerden söz etmişim.⁶ Ayrıca, Yemen ve Mısır bütçelerinde görülen ve sınır bölgelerindeki yetkililerin ve birliklere (müteferrika, çavuş, gönüllü, müstahfız, tüfenkçi, merd[an], reis, azeb vb) ilişkin sayıları yeniden verme gereğini duymuyorum. Sadece, daha önce de kullandığım iki mevacic defterinden bazı ek bilgiler vereceğim.

Birer tarih kaynağı olarak mevacib defterleri, bilindiği üzere, yüksek rütbeliler dahil askerlerin, genellikle üç aylara bölünmüş maaşlarını ve dolayısıyla sayılarını –bu vesileyle de askeri düzeni aydınlığa kavuşturabilme yarayacak ek bilgileri– yansıtır. Burada bakacağımız Basra eyaletine ait ilk defter H 962/M 1555-56 tarihini, diğeri de H 1009/1600 tarihlerini kapsıyor. Her iki defter de İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) bünyesindeki Maliyeden Müdevver tasnifi içinde yer alıyor.⁷

Birinci Defter

İlk defter, sonradan arşiv personeli tarafından 109 sayfa olarak numaralandırılmış olup beş ana bölümü içerir:

- 1) 26 Kasım 1554'ten 15 Kasım 1555'e kadar (H 962 yılının ilk üç ayı başından son üç ayının sonuna kadar) olan süreç için Rahmaniye kalesindeki "gönüllüler"ın ad ve aylıklarını içeren bölüm (*Defter-i mevacib-i cemaat-i gönüllüyan-ı kale-i Rahmaniye an vâcib-i masaran sene 962 ilâ gâyet-i lezez sene-i minha*, s. 2-23).
- 2) Rahmaniye kalesindeki "azebler"ın aynı tarihlerdeki ad ve aylıklarına ilişkin bölüm (*Cemaat-i azebân-ı kale-i Rahmaniye an tarihü'l-mezbur*, s. 23-29).
- 3) Aynı kalede bulunan müstahfız cemaatının 26 Kasım 1554 gününden 15 Kasım 1555 gününe kadarki ad ve maaşlarını içeren bölüm (*Cemaat-i müstahfızan-ı kale-i mezbûre an gurre-i muharremü'l-haram sene 962 ilâ gâyet-i selh-i şehri zilhicce sene-i minha*, s. 30-39).
- 4) (Anılan tarihlerde) Fethiye kalesindeki gönüllülerin ad ve aylıklarını kapsayan bölüm (*Cemaat-i gönüllüyan-ı kale-i Fethiye ve...*, s. 46-64).
- 5) Basra'daki gönüllülerin H 963 Muharrem ayı başı / 16 Kasım 1555'ten itibaren ad ve maaşlarına ait bölüm (*Mevacib-i cemaat-i gönüllüyan-ı Basra vâcib an gurre-i muharremü'l-haram sene 963*, s. 65-108).

Bu defter, 1546 yılında işgal edilen Basra eyaletinin askeri teşkilatının bir kısmını gösteren elimizdeki ilk mevacib kayıtlarıdır; gönüllü, azeb

ve müstahfız birliklerinde görev yapan “nefer”lerin adlarını, aylıklarını ve onlara ilişkin “der-kenar” notları yansıtır. Rahmaniye’de “bölük” olarak teşkilatlanan gönüllüler toplam 20 bölükte 200 nefer, “oda” düzeninde örgütlenmiş olan azebler 5 odada 60 er ve yine “bölük” düzenindeki müstahfızlar 10 bölükte 100 er olarak verilmiştir. Birer dizdar, kethüda, imam, bevab, zurnacı, nakkareci ve dört topçunun bulunduğunu görürüz. Kale muhafızları konumundaki müstahfız bölüklerine bakıldığında, er adları şöyledir: Diyarbekir’den Abdullah oğlu Ahmed, Ayıntab’dan Durak oğlu Hüseyin, Erzurum’dan Piri oğlu Veli, Semendire’den Abdullah oğlu Murad, Avlonya’dan Abdullah oğlu Hüseyin, Kastamonu’dan Bayram oğlu Hacı oğlu Şaban vb.⁸ Bu erlerin Anadolu’dan geldikleri ya da sadece devşirme yoluyla toplandıkları gibi kesin bir değerlendirme yapılamaz; imparatorluğun çeşitli bölgelerinden kopup gelmişler, üstelik kadrolu diyebileceğimiz bir düzenlemeyle (gedik) sınır eyaletlerine yerleştirilmişlerdi.

Basra şehrinde (“nefs-i Basra’da”) konuşlandırılmış 42 bölük (425 er) ile Fethiye’de bulunan 18 bölük (183 er) “gönüllüyan”ın adlarına ve geldikleri yerlere örnekleme yoluyla bakıldığında da aynı çeşitlilikle karşılaşırız: Örneğin Basra’daki 5. ve 6. bölük’te yer alanlardan Hasan oğlu, Tangrivirmiş oğlu, İskender oğlu, Musa Dereli oğlu, Yusuf oğlu, Ali oğlu, Kasım oğlu ve Abdullah oğlu gibilerinin Siverek, Diyarbekir, Gümüllüne, Bolu, Niğde, Şam ve Bosna gibi değişik yörelerden geldikleri ortaya çıkıyor.⁹ “Ser-bölük”, “iskele emini”, “merdum-ı paşa” ve “âmil” gibi görevliler imparatorluğun hemen her yöresinden gelmiş, asıl görevleri olan savaşıklık ve sınır boylarında korumacılığın yanı sıra¹⁰ ekonomik yaşamda da yer almışlardı. Osmanlı yönetiminin Mısır, Halep, Şam, Kars, Erzurum, Bağdat, Basra, Lahsa ve Yemen gibi uzak eyaletlerinde gönüllü birliklerinden yararlandığı doğrudur; Fodor’un yukarıda andığım çalışmasından özellikle Macaristan sınırlarındaki işlevlerini daha iyi anlayabildiğim bu askerlerin Osmanlı için hayati önem taşıdığı dahi söylenebilir. Gerek andığım bu ilk defterde, gerekse ileride ayrıntılarını vereceğim diğerinde saklı bilgilerden yola çıkarak sınır eyaletlerine giden askerlerin farklı kökenlerden ve coğrafi bölgelerden geldiklerini saptadıktan sonra, Halil İnalcık’ın yorumunun Mustafa Akdağ’ına göre çok daha mantıklı olduğunu kabullenme eğiliminde olduğumu belirtmek isterim.

Kale garnizonlarında yeniçerilerin, topçuların ve diğer kapıkullarının yanı sıra, reaya kökenli bölük efradı da bulunurdu. Hisar azebelerinin kadrolarında herhangi bir boşluk (*gedik*) meydana geldiğinde, sınır gönüllü ve *akıncı*’ları bu kadrolara atanırdı. İşte bu tür fırsatlar, işsiz güçsüz gençleri kırsal bölgelerden sınır boylarına çekiyordu."

Tablo 1’de Basra eyaletine ait ilk defterde adları geçen –ancak tüm sancakları kapsamadığı için eksik sayılması gereken– askerlerin sayıları yansıtılmıştır:

Tablo 1: 1555 Tarihli Defter Dökümü

BİRLİKLERİN ADIARI	BASRA ŞEHRİ (NEFS)	RAHMANİYE	FETHİYE
<i>Gönüllüyan</i>	423 (42 bölük)	200 (20 bölük)	183 (18 bölük)
<i>Azeban</i>		60 (5 oda)	
<i>Müstahfizan</i>		100 (10 bölük)	

Tablo 1’de genel rakamlarla yansıtılan askerlerden Rahmaniye livası kalesindeki 20 bölük gönüllünün 1. ve 2. bölükteki H 962/1555-56 dönemine ait sayıları, *akçe* olarak gündelikleri ve üçer aylık (*masar*’dan *lezez*’e) maaş tutarları –örnekleme amacıyla– Tablo 2’deki gibi gösterilebilir:

Tablo 2: RAHMANİYE’DEKİ GÖNÜLLÜLERDEN ÖRNEKLER¹²

Bölük 1

ADLAR	GÜNDELİK	MASAR	RECEC	RESEN	LEZEZ
Sinan b. Yusuf, <i>ser-bölük</i>	13	1150	1150	1150	1150
İnayet b. İskender	11	973	973	973	973
Ahmed b. Kabil	12	1062	1062	1062	1062
Şahruh b. Murad	11	973	973	973	973
Yitilmiş b. Seyid Ahmed	11	973	973	973	973
Taymas (!) b. Yusuf	11	973	973	973	973
Nefis b. Mehmed	12	1062	1062	1062	1062
Hasan b. Veli	11	973	973	973	973
Ferhad b. Abdullah	11	973	973	973	973
Veli b. Musa	12	1062	1062	1062	1062

ADLAR	GÜNDELİK	MASAR	RECEC	RESEN	LEZEZ
Hasan b. Mustafa, <i>ser-bölük</i>	13	1150	1150	1150	1150
Hüseyin b. Kılari (Sadi !)	11	973	973	973	973
Mustafa b. Abdullah	11	973	973	973	973
Budak b. Hüseyin	12	1062	1062	1062	1062
Müzevvec b. Abdullah	12	1062	1062	1062	1062
Zehrab b. Arec Ali	11	973	973	973	973
Mustafa b. Halil	11	973	973	973	973
Hasan b. Kuli, <i>âmil-i ihtisab</i>	11	973	973	973	973
Osman b. Yusuf	11	973	973	973	973
Veli b. Abdullah	11	973	973	-	-

Aynı kaledeki “azeban” gruplarına gelince; ilk ilkisi 10’ar, üçüncüsü 13 ve son ikisi de 11’er kişiden oluşan 5 oda olarak düzenlenmiş 60 kişilik bir ce-maat oldukları görülür. Her bir oda, odabaşı yönetimindedir; hepsinin başın-da bir ağa bulunur. Tablo 3’te, bu örgütün üst düzey yöneticilerinin ve ilk iki oda erlerinin ad ve *akçe* olarak gündelikleri (*fî yevm*) sıralanmıştır.

TABLO 3: RAHMANİYE AZEBLERİNDEN ÖRNEKLER¹³

Ağa, Nasub b. Abdullah	50
Kethüda, Kasım (b.) Hüseyin	15
Çavuş, Sarih (!) b. Süleyman	17
Reis, Seydi b. Nasır	10
Alemdar, Piri b. Talib	8
ODA I	7
Hamis b. Bayram, <i>ser-oda</i>	6
Ali b. Sefer	6
Abdullah b. Ferec	6
Hüseyin b. Mehmed	6
Üveys Kuli b. Mehmed	6
Hüseyin b. Kasım	6

Mehmed b. Mahmud	6
Arec Ali b. Maksud	6
Ali b. Mehmed	6
Kuli b. Budak	6

ODA 2

Mehmed b. Ferah, <i>Oda-başı</i>	7
Hayran b. Veli	6
Cuma b. Yusuf	6
Hamza b. Abdullah	6
Hüdavindi b. Bayram	6
Kuli b. Halil	6
Allahyari b. Nikâbdar	6
Evamir (!) b Tahir	6
Ali b. Mehmed	6
Hasan Kuli b. Allah Kuli	6

Fethiye livasındaki kalede bulunan gönüllü birliklerine bakacak olursak, onların da başlarında bir ağa olmak üzere, bir kethüda ve bir kâtibin de yer aldığı 10'ar kişilik 18 bölük olarak teşkilatlandıklarını görebiliyoruz. Tablo 4'te yine örnek olarak adı geçen bu yönetici kişilerin ve gündelikleri 14 akçe olan birinci bölüktekilerin adlarını ve üçer aylık maaşlarını yansıtıyorum:

TABLO 4: FETHİYE GÖNÜLLÜLERİNDEN BİR ÖRNEK¹⁴

ADLAR	GÜNDELİK	MASAR	RECEC	RESEN	LEZEZ
<i>Ağa</i> , Süleyman	60	.*	6840	7080	7080
<i>Kethüda</i> , Mustafa	30	2655	2655	2655	2655
<i>Kâtib</i> , Abdülbaki	22	1948	1948	1948	1948

BÖLÜK 1

Fethi b. Budak, <i>ser-bölük</i>	20	1447	1447	-	-
İskender b. Abdullah	14	1239	1239	1239	1239
Ferhad b. Abdullah	14	1239	1239	1239	1239

Hasan b. Mustafa	14	1239	1239	-	-
Mustafa b. Abdullah	14	1239	1239	1239	1239
Kasım b. Abdullah	14	1239	1239	1239	1239
Muhmil (!) b. Ali	14	1239	1239	1239	1239
Mehmed b. Durmuş	14	-	-	-	-
Mustafa, birader-i Mehmed	14	1239	1239	1239	1239
Ali b. Receb	14	1239	1239	1239	1239

* İlk üç aydaki ağa Mehmed idi.

Konu ettiğim ilk defterin son kısımlarında ise Basra'daki gönüllü-yan yer alır. Yine üst rütbeli ağa, kethüda ve kâtibin altında yer alan, her biri bir ser-bölük emrinde 10'ar kişilik 42 bölükten oluşan bu en geniş askerî birliğin, örneğin beşinci bölüğünü meydana getiren erlerin adları, geldikleri yerler, gündelikleri ve ilk iki üç aylıkları Tablo 5'teki gibidir:

TABLO 5: BASRA'DA GÖNÜLLÜLER - 5. BÖLÜK¹⁵

ADLAR	GÜNDELİK	MASAR	RECEC
Şah Veli b. Hasan, Sivererek, <i>ser-bölük</i>	13	1150	1150
Hüseyin b. Tangrivirmiş, Diyarbekir	12	1062	1062
Ferhad b. Abdullah, Bosna	12	1062	1062
Baba Muhammed b. İskender, Gümülcine	12	1062	1062
Mahmud b. Abdullah, <i>mirahor-i mirmiran</i>	12	1062	1062
Mehmed b. Yusuf, Diyarbekir	13	1150	1150
Ali b. Musa Dereli, Heyt (Hit)!	12	1062	1062
Halil b. Yusuf, Bolu	11	973	973
Hızır b. Tangrivirmiş, Diyarbekir	10	865	865
Hamza b. Abdullah, Yanya	13	-	767

İkinci defter

Bir bölümü Basra eyaletinin gelir kaynaklarının (mukataatının) kayıtlarını içeren bu defterin¹⁶ diğer bölümü eyaletin askeri yapısına ilişkindir ve 1600-1602 yıllarında görev yapan müteferrikıyan, çavuşan, gönüllüyan, azeban, alâtçıyan, merdan, topçıyan gibi sınıfların adlarını ve gündelikleri-

ni içerir. Burada, daha önce basit dökümünü yaptığım¹⁷ bu görevlilere ait defterin, bazı bölük, cemaat ve odalara ait kısımlarını yansıtacağım.

- a) Beş kişilik hazine kâtiplerinin (cemaat-i küttâb-ı huzâne) ve sekiz kişilik Basra mütekaidlerinin (cemaat-i mütekaidin-i Basra) ad ve gündelikleri, s. 2-3.
- b) 10 Ekim 1600-5 Ocak 1601 arasında, müteferrika sınıfından 242 kişinin ad ve gündelikleri (*Defter-i mevacib-i müteferrikıyan-ı Basra an vacib-i recce sene elf tis'a*), s. 4-18.
- c) Aynı üç aylık süre için Basra divanındaki 195 çavuşun ad ve gündelikleri (*Defter-i mevacib-i çavuşan-ı divân-ı Basra an vâcib-i rebiyûlahır ve cemâzeyn sene elf tis'a*), s. 22-31.
- ç) Aynı üç aylık süre için Basra gönüllülerinin (26 bölük müteferrika-sı dahil) ad ve gündelikleri (*Defter-i mevacib-i gönüllüyan-ı Basra an vâcib-i rebiyûlahır ve cemâzeyn sene elf tis'a*), s. 34-55.
- d) Aynı üç aylık süre için Basra şehrindeki azeb birliklerinin ad ve gündelikleri (*Defter-i mevacib-i azaban-ı Basra an vâcib-i recce sene elf tis'a*), s. 58-83.
- e) Cemaat olarak teşkilatlanmış alâtçıların (cemaat-i alâtçıyan) ad ve gündelikleri, s. 86-89.
- f) Basra kalesinde merdan cemaatinin ad ve gündelikleri, s. 90-93.
- g) Basra'daki topçuların (cemaat-i topçıyan) ad ve gündelikleri, s. 94.
- h) Basra eyaletinin Tehemmiye, Şemsiyye, Muharri, Kurna vb. kalelerindeki merdan cemaatinin ad ve gündelikleri, s. 95-97, 102-103, 107-113, 118, 127, 134, 143-147, 150-153.
- ı) Medine kalesindeki topçuların ad ve gündelikleri, s. 134-36.
- i) Basra eyaletinin Kuban, Kurna, Fethiye vb. kalelerinde bulunan azeb birliklerinin ad ve gündelikleri, s. 99-101, 106-107, 115-117, 119, 122-126, 128-133, 140-142, 147-149, 154-156, 159-166.

Tablo 6, mevcudu diğer sınıflara göre fazla sayılabilecek ya da sınır boyundaki askeri teşkilat içindeki sayıları önemli olan gönüllü birliklerinden Basra'da konuşlanmış olanlarının bölük sıralamalarını, bölüklerdeki nefer sayısını ve her bölüğün toplam gündeliklerini gösteriyor.

TABLO 6: BASRA'DA GÖNÜLLÜLER, 1600

BÖLÜK SIRASI	NEFER SAYISI	TOPLAM GÜNDELİKLER (AKÇE)
1	23	535
2	17	343
3	18	350
4	11	254
5	27	488
6	16	320
7	22	
8	12	221
9	17	294
10	30	529
11	10	202
12	12	211
13	11	203
14	8	142
15	16	319
16	9	187
17	11	164
18	7	147
19	7	136
20	15	227
21	9	166
22	6	92
23	5	102
24	8	179
25	10	181
26	7	123
27	7	158
28	6	101
29	8	159
30	7	120

31	5	120
32	5	91
33	6	94
34	7	137
35	3	61
36	4	81
37	4	74
38	4	83
39	3	52
40	2	45
41	3	49
42	6	96
43	3	64
44	4	79
45	2	42
46	5	105
47	4	88
48	3	58
49	4	83
50	5	75
51	4	73
52	4	62
53	6	86

Basra'da ikinci büyük askeri yapılanma azeb¹⁸ odalarıdır; gemilerde değil de kalelerde görevli olan neferlerden oluşmuştu. Bu odalara “Mehmed oğlu Mehmed Reis cemaatı” ya da “Osman oğlu Ali Reis cemaatı” gibi adlar veriliyordu. Tablo 7’de, her biri üçer odadan oluşan bu birliğin cemaat ve oda numaralarına, personel sayılarına, toplam gündeliklerine ve cemaatlerde yer alan üst rütbelileri gösteren döküm veriliyor.

TABLO 7: BASRA'DA AZEBLER, 1600

CEMAAT VE ODA	NEFER SAYISI	T. GÜNDELİKLER	ÜST RÜTBELİLER
Cemaat 1	3	48	<i>ağa, kethüda, kâtip, imam vb.</i>
Oda 1	7	68	
Oda 2	9	119	
Oda 3	13	121	
Cemaat 2	2	29	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	6	41	
Oda 2	9	58	
Oda 3	9	66	
Cemaat 3	2	38	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	9	73	
Oda 2	6	56	
Oda 3	8	70	
Cemaat 4	2	32	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	14	103	
Oda 2	13	89	
Oda 3	11	98	
Cemaat 5	2	42	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	14	103	
Oda 2	13	89	
Oda 3	11	98	
Cemaat 6	2	32	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	15	111	
Oda 2	10	83	
Oda 3	6	53	
Cemaat 7	2	43	<i>reis + alemdar + nefer</i>
Oda 1	13	98	
Oda 2	8	63	
Oda 3	10	68	

Cemaat 8	2	42	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	7	57	
Oda 2	5	42	
Oda 3	11	82	
Cemaat 9	2	37	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	12	93	
Oda 2	8	58	
Oda 3	12	91	
Cemaat 10	3	40	<i>reis + alemdar + tobi</i>
Oda 1	15	130	
Oda 2	9	77	
Oda 3	8	59	
Cemaat 11	2	25	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	12	88	
Oda 2	14	101	
Oda 3	13	93	
Cemaat 12	3	51	<i>reis + alemdar + nefer</i>
Oda 1	12	105	
Oda 2	11	80	
Oda 3	11	79	
Cemaat 13	2	23	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	11	9	
Oda 2	9	68	
Oda 3	9	69	
Cemaat 14	2	37	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	6	52	
Oda 2	14	103	
Oda 3	9	69	
Cemaat 15	2	41	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	11	78	
Oda 2	9	73	
Oda 3	9	64	

Cemaat 16	2	30	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	10	78	
Oda 2	18	116	
Oda 3	8	46	
Oda 4	16	110	
Cemaat 17	2	26	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	11	83	
Oda 2	8	80	
Oda 3	9	60	
Cemaat 18	2	22	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	10	68	
Oda 2	9	70	
Oda 3	14	115	
Cemaat 19	2	19	<i>Hüseyin (!) + alemdar</i>
Oda 1	7	57	
Oda 2	9	82	
Oda 3	3	23	
Cemaat 20	2	27	<i>reis + alemdar</i>
Oda 1	5	39	
Oda 2	5	43	
Oda 3	6	48	

16. yüzyıl sonuna ait bu defterde, daha çok denizcilik işleriyle meşgul olan ve cemaatlara mensup alâtçı neferler de kayıtlıydı. Tablo 8, sayıların 6-13 arasında değişen ve 50 *akçe* yevmiyeli bir kapudan liderliğinde çalışan bu sınıfın üst düzey yetkililerini, her cemaatin nefer sayısını ve günde-lik toplamlarını görüyoruz.

TABLO 8: BASRA'DAKİ ALÂTÇILAR, 1600

YETKİLİLER VE CEMAATLER	NEFER SAYISI	TOPLAM GÜNDELİKLER
Kapudan + kethüda + kâtib	3	115
Cemaat 1	13	113
Cemaat 2	10	97
Cemaat 3	10	80
Cemaat 4	7	50
Cemaat 5	10	83
Cemaat 6	7	68
Cemaat 7	13	102
Cemaat 8	12	94
Cemaat 9	6	53
Cemaat 10	8	61
Cemaat 11	13	97

Defterdeki diğer kayıtlara göre Basra kalesindeki merdan¹⁹ sınıfı 12 bölükten oluşuyordu; 2 bölük de topçu vardı. Bu sınıf müteferrika askerleri de barındırıyordu; ne yazık ki işlevleri hakkında askeri tarih ile uğraşanlar bize bilgi vermiyor. Tablo 9, bu sınıfın başındaki 50 *akçe* maaşlı dizdar, 20 *akçe* maaşlı kethüda ve 22 *akçe* maaşlı kâtib ile birlikte bölük sıralamalarını, mevcutlarını ve bir günlük toplam ücretleri gösteriyor.

TABLO 9: BASRA'DAKİ MERDAN, 1600

ÜST RÜTBELİLER VE BÖLÜKLER	NEFER SAYISI	T.GÜNDELİKLER
Dizdar + kethüda + kâtib	3	92
Müteferrika	22	189
Bölük 1	9	69
Bölük 2	5	36
Bölük 3	7	66
Bölük 4	10	76
Bölük 5	6	54
Bölük 6	8	56

Bölük 7	7	50
Bölük 8	5	39
Bölük 9	6	52
Bölük 10	7	48
Bölük 11	8	63
Bölük 12	4	26

Tablo 10 ise Basra’da konuşlanmış ve 33 *akçe* gündeliği olan bir ağa komutası altındaki topçuların üst düzey yetkilileri ile toplam 2 bölük olan “tobî”lerin sayıları ve gündelik ücretlerini saptar:

TABLO 10: BASRA’DAKİ TOPÇULAR, 1600

ÜST RÜTBELİLER VE BÖLÜKLER	NEFER SAYISI	T.GÜNDELİKLER
Ağa + kethüda + kâtib + Hüseyin b. Bâyezid	4	70
Bölük 1	11	87
Bölük 2	8	47

Basra şehrinin dışında kalan teşkilatlanmaya gelince, anılan defterin geri kalan sayfaları (95-166) Basra eyaleti sınırları dahilinde çeşitli liva ve daha küçük ölçekli idari ve askeri birimlerin kalelerinde konuşlandırılmış merdan, azeban ve topciyan sınıfları hakkındaki istatistikleri yansıtmaktadır. Bazılarını okumakta güçlük çektiğim kale adlarının burada tümünü nakletmek ve nefer sayılarıyla yevmiyelerini eksiksiz sıralamak gereksiz; ancak sunmaya çalıştığım bölük ve oda sayıları ile gündeliklere ilişkin bilgiler böyle bir sınır boyundaki askeri teşkilatın ipuçlarını verebilir.

Tablo 11, Basra beylerbeyliği sınırları içindeki en kalabalık sınıf görüntüsü veren azeblerin bulunduğu kaleleri, üst rütbelilerin, cemaat ve odaların sayılarını ve neferlerin sayı ve gündeliklerini gösteriyor:

TABLO II: BASRA DIŞINDAKİ AZEBLER, 1600

KALELER	AĞA	KETHÜDA	KÂTİB	CEMAAT	ODA	GÜNDELİKLER
Fethiye	1	1	1	10 (28 nefer)	18 (92 nefer)	334
Medine	1	1	1	15 (24 nefer)	26 (78 nefer)	834
Kurna	1	1	1	5 (17 nefer)	7 (29 nefer)	346
Kuban	1	1	1	2 (4 nefer)	4 (24 nefer)	248
Sinhan	1	1	1	3 (13 nefer)	4 (20 nefer)	270
Kale-i... (!)	1	1	1	5 (18 nefer)	12 (36 nefer)	636*
'Acel	1	1	1	2 (6 nefer)	4 (29 nefer)	286
Sadid (!)	1	1	1	1	1 (11 nefer)	90

* Bir imam ve Mehmed bin Abdullah adlı biri dahildir.

Tablo 12, eyalet çapında ikinci büyük birliğı oluşturan merdan sınıfının Rahmaniye, Sadr-ı Cârur, Tavil, Medine, Fethiye, Kurna, Kuban ve Te-hemmiye başta olmak üzere 20 kaledeki mevcudiyetlerini ve üst düzey yöneticilerin, merdanın ve merdan içinde yer alan müteferrikıyanın sayılarını, toplam gündeliklerini veriyor; Tablo 13 ise Kuban kalesi örneğini gösteriyor.

TABLO 12: BASRA DIŞINDAKİ MERDAN, 1600

YÖNETİCİLER	SAYILARI	CEMAAT	BÖLÜK/ODA	GÜNDELİKLER
<i>Dizdar</i>	20			
<i>Kethüda</i>	20			
<i>Kâtib</i>	20			937
<i>Tobî</i>	20			
Bazı yetkililer	12			
<i>Müteferrika</i>	101	21		661
<i>Merdan</i>	435		72 (11 oda)	3018

TABLO 13: KUBAN KALESİNDEKİ MERDAN, 1600

ÜST RÜTBELİLER VE BÖLÜKLER	NEFER SAYILARI	GÜNDELİKLER
<i>Dizdar, kethüda, kâtib</i> ve 7 yetkili	10	92
Bölük 1 (<i>ser-bölük</i> ile)	5	34
Bölük 2 “	7	52
Bölük 3 “	5	32
Bölük 4 “	4	24
Bölük 5 “	4	25

Burada defterlerden son olarak nakledeceğim ve Basra dışında görevlendirilmiş olan diğer birlikler gönüllüler ve topçulardır. Kuban, Fethiye, Rahmaniye ve Hemmar kalelerinde konuşlanmış olan, sayıları 9 ve 14 kişi arasında değişen ve yevmiyeleri de genellikle 10 *akçe* olan gönüllüler sınıfında, örneğin, Fethiye’de gönüllü ağası 60, kethüda 35 ve kâtib 18 *akçe* yevmiyeli olup bölükteki sayıları 3 ile 9 arasında değişmektedir. Hemmar’daki ağa 47, kethüda 20 ve kâtib 22 *akçe* gündeliklidir ve aralarında 25 *akçe* gündelikli 1 topçu bulunmaktadır. Eyalet çapındaki gönüllülerin genel görüntüsünü Tablo 15’te görebiliriz.

TABLO 14: BASRA DIŞINDAKİ GÖNÜLLÜLER, 1600

KALELER	AĞA, KETHÜDA, KÂTİB VE BAŞKALARI	GÖNÜLLÜ SAYISI	GÜNDELİKLERİ
Kuban	3	10 bölük (54 nefer)	100 571
Fethiye	6	10 bölük (58 nefer)	134 552
Rahmaniye	6	8 bölük (86 nefer)	125 913
Hemmar	5	6 bölük (46 nefer)	129 272

Tablo 15, topçu sınıfının Medine livası kalesindeki görüntüsünü vermektedir: Bu sınıf sayıları 2-10 arasında değişen ve 1 “ser-oda”sı bul-

nan personel ile 14 bölükten oluşmakta ve 24 *akçe* yevmiyeli topçubaşının (ser-tobî) yönetiminde görev yapmaktadır.

TABLO 15: MEDİNE'DEKİ TOPÇULAR, 1600

ÜST RÜTBELİLER VE BÖLÜKLER	SAYILAR	GÜNDELİKLER
<i>Ser-tobî, kethüda</i> ve başkaları	4	43
Bölük 1	3	27
Bölük 2	5	43
Bölük 3	2	18
Bölük 4	2	15
Bölük 5	3	24
Bölük 6	2	17
Bölük 7	7	45
Bölük 8	4	29
Bölük 9	5	35
Bölük 10	1	9
Bölük 11	4	29
Bölük 12	6	42
Ser-oda 1	2	14
Bölük 13	3	20
Bölük 14	10	60

İçerdiği askeri teşkilata ilişkin sayılar yansıtmaya çalıştığım 1600 tarihli bu defterin sonundaki mukataat kayıtlarından hemen sonra yer alan “el-masraf” bölümünde (s. 184-197) asker ve yöneticilere yapılan ve toplam 17.049.867 *akçe* tutan ödemelerin dökümü yer alıyor. Maaşların (salyâne ve mevacib) dökümü (Tablo 16) askeri harcamalar oranının –özellikle o yılki gelirler toplamının 13 milyon *akçe* kadar olduğu düşünüldüğünde– bir sınır boyu eyaletinde ortaya çıkan bütçe içindeki yerini göstermesi bakımından önemli sayılmalıdır.

TABLO 16: BASRA BEYLERBEYLİĞİNDE ASKERİ HARCAMALAR, 1600

ASKERİ BİRLİKLER	MASAR	RECEC	RESEN	LEZEZ	TOPLAM (AKÇE)
Beylerbeyi					1.200.000
Küttab	11.326	11.326	11.326	11.326	45.303
Mütekaidin (Basra)	6.016	6.016	6.016	6.016	24.064
Müteferrikiyan (Basra)	809.864	809.864	809.864	809.864	3.239.452
Çavuşan) Basra)	351.522	351.522	351.522	351.522	1.406.088
Gönüllüyan (Basra)	917.214	917.214	917.214	917.214	3.668.856
Azeban (Basra)	479.404	479.404	479.404	479.404	1.917.616
Alâtcıyan (Basra)	96.907	96.907	96.907	96.907	487.628
Merdan (Basra)	82.393	82.393	82.393	82.393	329.572
Topçıyan (Basra)	19.204	19.204	19.204	19.204	76.816
Merdan (kale-i...!)	10.177	10.177	10.177	10.177	40.708
Merdan (Tavniye/Tuna!)	11.375	11.375	11.375	11.375	46.908
Merdan (Esadiye)	12.478	12.478	12.478	12.478	49.912(!)
Merdan (Kilidü'l-bahr)	16.461	16.461	16.461	16.461	65.844
Azeban (kale-i...!)	50.000	50.000	50.000	50.000	200.000
Merdan (kale-i...!)	11.062	11.062	11.062	11.062	44.248
Merdan (Şemsiyye kalesi)	11.366	11.366	11.366	11.366	41.464
Merdan (Muharri kalesi)	14.367	14.367	14.367	14.367	57.468
Gönüllüyan (...Kuban)	58.675	58.675	58.675	58.675	234.700
Azeban (Kuban)	21.938	21.938	21.938	21.938	87.792
Merdan (Büyükboğaz kalesi)	24.463	24.463	24.463	24.463	93.456
Merdan (Küçükboğaz kalesi)	18.673	18.673	18.673	18.673	74.692
Merdan (kale-i...!)	31.683	31.683	31.683	31.683	126.782
Azeban (Sedre !)	13.363	13.363	13.363	13.363	53.352
Merdan (Sadr Sevib)	7.974	7.974	7.974	7.974	31.896
Azeban (Sinhan)	16.018	16.018	16.018	16.018	64.072
Azeban (Kurna)	23.364	23.364	23.364	23.364	93.456
Merdan (Kurna kalesi)	30.118	30.118	30.118	30.118	120.712
Azeban (A'cel kalesi)	20.886	20.886	20.886	20.886	83.544
Gönüllüyan (Fethiye)	26.373	26.373	26.373	26.373	105.792
Azeban (Fethiye)	70.711	70.711	70.711	70.711	282.844

Merdan (Fethiye kalesi)	80.889	80.889	80.889	80.889	323.547(!)
Azeban (Medine)	20.463	20.463	20.463	20.463	85.668
Merdan (Medine kalesi)	72.216	72.216	72.216	72.216	288.864
Gönüllüyan (Rahmaniye)	53.011	53.011	53.011	53.011	212.044
Azeban (Rahmaniye kalesi)	86.641	86.641	86.641	86.641	346.564
Merdan (Rahmaniye kalesi)	44.781	44.781	44.781	44.781	179.124
Merdan (Tavil kalesi)	20.258	20.258	20.258	20.258	81.032
Azeban (Nehr-i anber kalesi)	19.293	19.293	19.293	19.293	77.172
Azeban (Ebu Arbe kalesi)	37.170	37.170	37.170	37.170	148.680
Azeban (Carur kalesi)	12.478	12.478	12.478	12.478	49.912
Merdan (Sadr Carur kalesi)	25.311	25.311	25.311	25.311	101.244
Merdan (Carur kalesi)	18.939	18.939	18.939	18.939	75.756
Merdan (Rahme kalesi)	22.390	22.390	22.390	22.390	89.560
Azeban (Erce (!) kalesi)	24.780	24.780	24.780	24.780	99.120
Azeban (Hasene)	22.567	22.567	22.567	22.567	88.268
Gönüllüyan (Hemmar)	12.124	12.124	12.124	12.124	48.496
Azeban (Hemmar)	52.480	52.480	52.480	52.480	209.920
Azeban (Hemmar-i cedid)	25.528	25.528	25.528	25.528	102.112
Azeban (Sıdre!)	76.375	76.375	76.375	76.375	350.510!!
Bazı harcamalar	43.563	43.563	43.563	43.563	138.252
					200.000
Genel Toplam					17.539.867

SON BİRKAÇ SÖZ

Yukarıda Basra eyaleti için yansıttığım istatistiksel bilgilerden sonra –benzer askeri yapılanmaların Yemen, Mısır, Kıbrıs, Budin vb eyaletlerde de varolduğunu hatırlayarak– vurgulayabilirim ki, böylesine uçsuz-bucaksız alanlara açılmış bir imparatorluğun sınır boylarındaki varlığı, tımarlı sipahi bağlamında geliştirilmiş bir yapıyla değil, daha 16. yüzyıl ortalarında ayrıntılarına inilmiş bir askeri yapılanma ve paralelindeki idari ve mali yapılanmayla sürdürülebilmişti. Özellikle güney sınır boylarında konuşlandırılmış askeri güçler olan gönüllüyan, azeban ve merdan gibi sınıflar bazen mültezim sıfatıyla vergi toplama görevi üstlenmişler, ama

harcamaları bütçenin hemen hemen tümünü bitirmişti. Edhem Eldem'in Fransa tarihinden yaptığı²⁰ anımsatmalar (15. yüzyıl ortalarında beslenen asker sayısı 40.000 kadar iken 17. yüzyılda bu sayının 9 kat artmış olması) ve Maria Augusta Lima Cruz'un Hindistan ve daha uzak okyanus ülkelerindeki devletlerin hizmetinde paralı asker olan Portekizli sürgünler ve din değiştirenlerden örnekler aktarması" göstermektedir ki, gerek imparatorluk içinden, gerekse başka iklim ve ülkelerden toplanan ve özellikle ateşli silahları kullanabilen kişilerin bu devletlerin yayılma ve hükmetmelerinde büyük rolü olmuştu. Osmanlı tarihinde "duraklama" veya "transformasyon" sözcükleriyle dile getirilmek istenen ve daha ziyade 16. yüzyılın sonlarıyla 17. yüzyılı kasteden sürecin "iltizam" ve "askeri düzen" yapılanmaları bakımından daha erken tarihlere çekilip değerlendirilmesi gerektiğini sanıyorum.

ASYA'DA VE AFRİKA'DA ATEŞLİ SİLAHLARIN VE ASKERİ TEKNOLOJİNİN YAYILMASINDA OSMANLILARIN ROLÜ*

Rûm [Osmanlı] Sultanı, top dökmesini bilen çeşitli zanaatkâr ve ustalar gönderdi. İşte o zaman [Açe sultanı Alaüddin zamanı] büyük toplar dökülmüştü.

BUSTANİ'S-SELÂTİN, 16. YÜZYIL

4.8

Profesör Halil İnalçık'ın V.J. Parry ve M.E. Yapp'ın yayına hazırladıkları *War, Technology and Society in the Middle East* (Ortadoğu'da Savaş, Teknoloji ve Toplum) içinde yer alan "Ortadoğu'da Ateşli Silahların Yayılmasının Sosyopolitik Etkileri" başlıklı bildirisinin ikinci bölümü bu yazının çok benzeridir ve bu çalışma için bir ilham kaynağı olmuştur. İnalçık bu makalede Osmanlıların ateşli silahları bizzat götürdükleri veya rakiplerine karşı silahlanma gereği duydukları ülkeleri sayıyor ve burada ele aldığımız konuya bir hayli ışık tutuyor. Özellikle Türkistan, Kırım, İran, Gücerat, Açe ve Habeşistan üzerinde duruyor İnalçık. Burada, Osmanlıların (Hint Okyanusu çerçevesindeki ülkelerde) kullandığı ateşli silahların ve bazı muharebe taktiklerinin kalıcı etkilerini, olayları çok yakın kaynaklara dayanarak ve bazı hallerde biraz daha ayrıntılı olarak anlatmak istiyorum. Ekleğim bir-iki olay dışındakileri başka tarihçiler de yazdı. Vernon J. Parry'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda geliştirilen ateşli silahlar üzerindeki derin bilgisi ve Cengiz Orhonlu'nun da ele aldığım geniş alanlar konusundaki rehberliği bu yazıyı hazırlamamda şüphesiz yardımcı oldu.

16. yüzyılda değişen teknolojiyi ve Akdeniz'de geliştirilen muharebe taktiklerini inceleyen Amerikalı tarihçi J.F. Guilmartin'in ele aldığı olaylardan biri olan Selman Reis'in 1517 Cidde savunmasındaki askeri taktik üzerinde durmadan önce, o tarihe kadar Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı insan ve malzeme gücünden bahsetmek isterim.

* X. Türk Tarih Kongresi'nde sunulmuş ve daha sonra yayınlanmıştır (Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993).

Kaynaklar, özellikle resmi raporlar gösteriyor ki, Portekizliler Güney Afrika sahillerini dolaşıp Hint Okyanusu'na vardıkları zaman *Rumes*'in ve ya *Turcos*'un muharebe gücünden haberdardılar. Portekiz'in Asya'daki yayılmasının baş mimarı sayılan ünlü Albuquerque, 22 Aralık 1510'da kralına yazdığı bir mektupta şöyle demişti: "Zat-ı âlilerinize Goa'daki Rumilerin tüfenklerinden ve Müslümanların yapmış olduğu dökümden birer örnek gönderiyorum."² Albuquerque üç yıl sonra yazdığı başka bir mektubunda da Rumileri Hindistan kıyılarına yaklaştırmayacaklarını belirtiyordu.³ Özellikle D. Ayalon'un çalışmalarından bildiğimiz üzere, Memlûklerin donanmaya ve ateşli silahlara karşı sosyopsikolojik tutumları olumsuzdu. Onlar için, karada at üzerinde kazanılan bir muharebe denizde kazanılandan daha değerli, daha şerefliydi. "Bizim gemilerimiz atlarımızdır" diyebiliyorlardı.⁴ Şüphesiz, Osmanlıların 1516 ve 1517 yıllarında Suriye ve Mısır'da Memlûklere karşı kazandıkları muharebelerde ateşli silahların çok büyük etkisi olmuştu; barutun getirdiği avantaj, Memlûklerin gelenekçi savaş taktiklerine üstün gelmişti. Barutu ve ateşli silahları Balkanlarda görüp geliştiren, top ve tüfeklerini Mısır'a getiren Osmanlılar Hint Okyanusu dünyasında ve İslam âleminde haklı bir üne sahip olmuşlardı.⁵ Hint Okyanusu dünyası, Hristiyanlığı yaymak ve baharat ticareti yolunu okyanusa kaydırmak isteyen Avrupa'nın Portekizli temsilcilerine karşı koymak için Osmanlılardan yardım istemişti. Hiçbir İslam ülkesi ateşli silahlarda ve askeri teknolojide Osmanlıların ulaştığı seviyeye sahip değildi.

Genellikle tarihçiler tarafından çekişme ve düşmanlık içinde geçtiği söylenen Osmanlı-Memlûk ilişkileri içinde, özellikle Sultan II. Bayezid döneminde Memlûklere resmen insan gücü ve savaş malzemesi gönderildiğini biliyoruz. 1511'de 30 tüfenk, 30.000 ok, 40.000 *kantar* barut ve 2.000 kürek ve bakır gibi malzemenin karşılıksız olarak Osmanlı sultanının emri ile Memlûk sultanına gönderilmiş olduğunu tarihçi İbn İyâs kaydetmektedir.⁶ Yine aynı yazar, 1512'de Hamid Magribî adlı bir kişinin Memlûk sultanı tarafından İstanbul'a gönderildiğini ve Yavuz Sultan Selim'den top, demir ve kereste istediğini bildirir.⁷

Sultan II. Bayezid devrinde Memlûk Sultanlığına, dolayısıyla Hint Okyanusu'nun bir parçası durumundaki Kızıldeniz'e batı ve güneybatı

Anadolu'dan gönderilen leventlerin başında, şüphesiz Selman er-Rumî vardır.⁸ Selman 1517'de Hicaz bölgesini Memlûk Sultanlığı adına korurken bir savunma taktiği örneği de vermişti. Hindistan genel valisi Lopo Soarez'in önderliğinde çok iyi silahlanmış 37 parçalık gelişmiş Portekiz donanmasının Cidde önünde etkisiz duruma getirilmesi, kutsal bölgenin tahrip edilmekten kurtarılması, Selman ile temsil edilen Osmanlıların ve eğitimli topçularının ustalığı sayesindeydi.⁹

Özellikle Mısır'ın Osmanlı egemenliği altına girişinden sonra, Portekiz kaynaklarında Osmanlıların Hint Okyanusu'nun o geniş çanağı çerçevesinde, ya ateşli silahlarla ya da gemi inşaatıyla uğraşır gördüklerini okuyabiliyoruz. Bir-iki örnekle yetineceğim. Portekiz'in 16. yüzyılı yaşamış tarihçisi Castanheda,¹⁰ Portekizlilerin 1522 yılında Hindistan kıyı şeridindeki Dâbûl'da Osmanlılar tarafından yerli halk için yapılmış iki kadırgayı bölge hâkiminden istediklerini kaydetmektedir (*duas galés que hi fizerao turcos*).

Öte yandan 1525'te (Osmanlılar Basra ve Lahsa sahillerine egemen olmadan önce), el-Hasâ bölgesinin Arap hâkiminin Portekizlilere karşı kullanmak üzere, bazı "Türk"lere (*alguns Turcos*) gemi yaptırdığını (*que Mocrim tinha feito alguns navios de remo por industria de alguns turcos*) yine olaylara çağdaş tarihçi ünlü João de Barros yazmıştı.¹¹ Barros'un *Da Asia*'sından öğrenebildiğimiz diğer bir husus da aynı Arap liderinin ordusundaki 390 Arap atlı ve 400 İranlı okçunun yanında 20 *rumes espingardeiros*, yani 20 Rumî tüfenkçi olduğudur ki bunlar sadece savaş için değil, aynı zamanda yöre halkına ateşli silahları kullanmasını da öğretmek için gielmışlerdi (*...Rumes espingardeiros, com outros da terra a que elles tinham ensinado este uso*).¹²

Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu'na doğru yayılma hazırlıkları, şüphesiz, adını andığımız Selman Bey ile başlamıştı. Kendisine atfedilen ve sadrazama sunulan 1525 tarihli raporda sıraladığı top ve gemilerle Hristiyan dünyasının geliştirdiği teknolojiyle başa çıkabileceğine inanmıştı bu Osmanlı denizcisi.¹³ Önce Osmanlıları Hint Okyanusu'nda daha uzaklara sürükleyen olaylardan bahsedelim.

1531 yılında Portekiz valisi Nuno da Cunha, Diu'ya gittiği zaman orada pek çok Rumî görmüştü.¹⁴ Gerçekten de, o tarihlerde Hindistan'a top dökmek için gerek Osmanlı, gerekse Venedikli, Milanolu ustalar gelebiliyor-

du. Portekizliler doğuda *Estado da Índia*'yı kurmaya başladıklarında, yöre insanlarının ateşli silah yapmada ve kullanmada bilgi ve tecrübe sahibi olduklarını fark etmişlerdi. Gücerat sultanı Bahadur çok mükemmel toplara sahipti; bu toplar arasında 110 *libre* (aşağı yukarı 50 kg.) atabilen 1533 yılında dökülmüş "müthiş bir bronz *basilisco* (bacaluşka)" bulunuyordu.¹⁵ Osmanlı topçuları Hindistan'da bir hayli üne sahipti o tarihlerde. Bahadur Şah'ın emrinde çalışan, Selman Bey'in yeğeni Mustafa Bayram "Rumi Han", kölesi Hoca Sefer Selman da "Hüdavend Han" unvanını almışlardı.¹⁶ 1531'de Mustafa Bayram komutasında Yemen'den Diu'ya yapılan bir sefer, Osmanlı merkez yönetimince planlanmış olmamasına rağmen, götürülen heybetli toplar ve işinin ehli topçu ustalar bakımından bir hayli önem taşır. Böylece Portekizliler o an için Diu'dan püskürtülmüş, ateşli silahlar ve topçuluk, taktik konularında Rumilerin ününe bir yenisini eklemişti.¹⁷

Bu arada, topları ve tüfekçileri ile Sultan Babür emrinde çalışan Ali Kulu ve Mustafa Rumi'nin muharebelerde Rumi usulleri nasıl uyguladıklarını, Halil İnalcık, Babür'ün *Vekayî*'ine dayanarak vermiştir.¹⁸ Burada ayrıca tekrarlamayacağım.

Şimdi Habeşistan için yapılan mücadeleden söz edelim. Osmanlılar ve Portekizliler, iktisadi kavgıya olduğu gibi, dindaşlarına yardım etmek amacıyla da başkalarının yardımına gitmişlerdi. Habeş eyaletinin 1555'te Osmanlı sınırlarına dahil olmasından önce, Habeşistan'ın Hristiyan krallığına karşı savaş açan *Gran* lakabıyla tanınmış Ahmed el Mücahid (Ahmed İbn İbrahim) Osmanlılardan aldığı silah yardımı sayesinde, 1542'de, Hristiyan kral Glavdevos ve müttefiki ünlü denizci Vasco da Gama'nın oğlu Cristavão da Gama kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştı. Böyle bir sonuçta, hiç şüphe yok ki, Osmanlı yardımının esasını oluşturan tüfekçi birliğinin, 10 topun ve bunları kullanan topçu ustalarının rolü çok büyüktü. Osmanlı asker yardımının en fazla 900 kişi olduğu hatırlanırsa, ateşli silahların etkisi ortaya çıkar.¹⁹

Osmanlıların Uzakdoğu'da, Sumatra'da bulunan Açe Sultanlığı'na yapmış oldukları askeri ve teknik yardım konusunda Osmanlı kaynakları sessiz kalır; bu olayın ayrıntılarını Portekizce kaynaklardan öğrenebiliyoruz. Gerçi deniz tarihçilerimizden Saffet Bey *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'ndaki (1-12, 1910-12) "Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi" başlıklı ya-

zılarında “kitaplarımızda yok denecek kadar az ve karanlık” olarak belirtilen Açe olayı ile ilgili bazı mühimme kayıtlarını yayınlamıştı. Ayrıca muhtemelen S. Nurgronje’nin *The Achehnese* olarak İngilizce’ye çevrilen eserinden yararlanarak 1874’te Hollanda’ya götürülen *lada sa-chupak* adlı toptan bahsetmişti. Ancak mesele, diğer çağdaş kaynaklara dayanarak biraz açıklanmalıdır.

Başlangıcı 1538’lere kadar götürülebilen Osmanlı-Açe ilişkilerinde çok önemli bir yer tutan baharat ticaretini bir yana bırakıp siyasi tarafına bakacak olursak, Açe sultanının Portekizlilere karşı koyabilmek amacıyla İstanbul’a çok zengin hediyelerle bir elçi heyeti gönderdiğini ve bu heyetin isteğine uygun olarak Osmanlı sultanın 1567 yılında 15 kadirga ve 2 barçanın bir topçu başı, yedi topçu, bir bölük asker, top ve tüfeklerle birlikte Kurtoğlu Hızır Reis kumandasında “Açe’nin düşmanlarını kırmak ve İslam dinini savunmak için” Süveyş’ten yola çıkması için emir verdiğini görürüz.²⁰ Ancak o sırada çıkan Yemen isyanı yüzünden bu donanma Uzakdoğu’ya gönderilememişti. Yine de sonraki olaylar ve bunların çağdaş kaynaklardaki yansımaları bir Osmanlı yardımının Açe’ye gittiğini kesin olarak belirliyor. Portekiz’in 16. yüzyıl tarihçilerinden olan ve Hint Okyanusu’ndaki pek çok olayın görgü şahidi veya ilk elden kaynağı olan Diogo de Couto’ya göre “500 Türk, birçok büyük top, pek çok mühimmat, bir hayli teknik eleman ve topçu ustaları” 1568 veya 1569 yılında Açe’ye ulaşmıştı.²¹ Avustralyalı tarihçi Anthony Reid’in aktardığına göre, 16. yüzyılın çok önemli tarih kaynağı sayılan *Bustani’s-Selâtin*’de şöyle yazıyordu:

Rum sultanı, top dökmesini bilen çeşitli zanaatkâr ve ustalar gönderdi. İşte o zaman [Açe sultanı Alauddin zamanı] büyük toplar dökülmüştü.²²

Açe ile politik ilişki 1580’lerde kesildi, ama Açe’de Osmanlı etkisi devam etti. Bu etki en çok askeri alanda görüldü. Açelilerin askeri taktikler, askeri mühendislik ve topçuluktaki güçleri uzun yıllar Türk damgası taşıdı. 1612 yılında Deli kuşatmasında, Portekizlilerin şehri iyi savunmalarına rağmen siper kullanmaları Açelileri başarıya götürdü. Sultan İskender Muda’nın (1603-36) sarayına yeniçeri sistemine çok yakın bir düzen getirmiş olması ve başka tür etkiler ve roller sayesinde Açe, Endonezya’daki varlığını sürdürdü.²³

16. YÜZYILDA HİNT OKYANUSU'NDA OSMANLI DENİZ GÜCÜ*

Osmanlılar, 16. yüzyılın ortalarında ringadan ve boş tehditten başka bir şey değillerdi.

SANJAY SUBRAHMANYAM, 1998

Osmanlılar yetenekli kaptan ve denizcilere sahipti, ancak bu personeli eğitip çoğaltamıyorlardı.

SVAT SOUCEK, 1993

4.9

Bu bölümün amacı Kızıldeniz, Arap Denizi ve Basra Körfezi'ndeki Osmanlı deniz gücü ve organizasyonu üstüne, deniz üsleri, "kapudanlık"lar ve kalıcı deniz kuvvetlerinin sayıları ve maaşları esas alınarak yeni bazı arşiv malzemesi ve veri sağlamaktır.1 Sayısal bazı verileri kullanmak suretiyle, Osmanlı deniz kuvvetlerinin Hint Okyanusu'ndaki boyutları, gücü ve etkisi; özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında güney eyaletleri sahillerindeki hükümranlıkları hakkında okuru aydınlatmak mümkün olabilir.

İlkin, 16. yüzyılda Osmanlıların Hint Okyanusu'ndaki deniz kuvvetlerinin yer aldığı büyük deniz hareketlerini özetle yansıtacağım; ikinci olarak da, mühimme, ruus, maliye ve mevacib kayıtları başta olmak üzere İstanbul arşivlerinde bulunan tasnif ve belgelerden ve bir kısım Portekiz kaynaklarından bazı veriler sunarak, ele aldığım konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak ve Cengiz Orhonlu, Colin Imber, İdris Bostan, bilhassa ekonomik tarih açısından Halil İnalcık ile, adını anmadığım 20. yüzyıl başlarına kadar geri götürebileceğim araştırmacıların öncü keşiflerine katkıda bulunmak istiyorum.

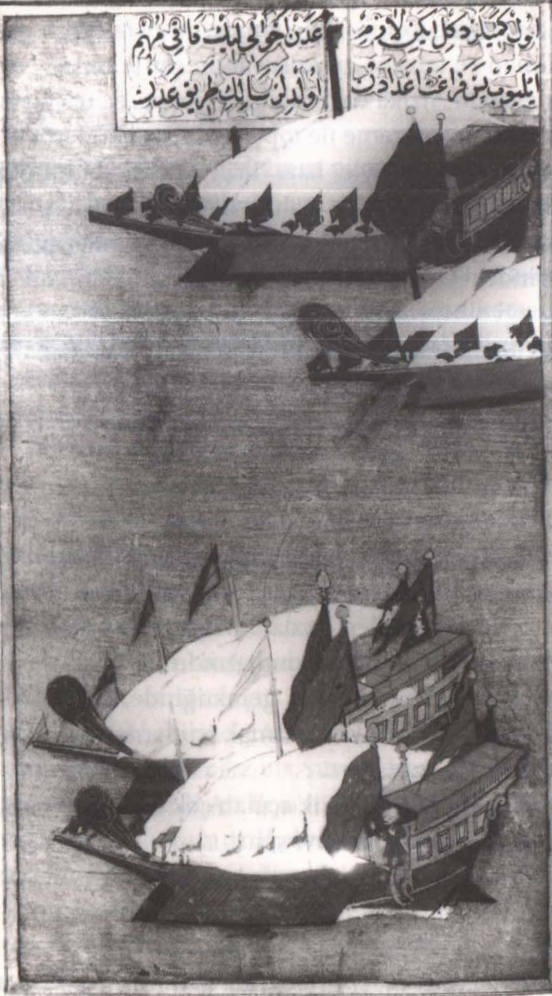
* 7-9 Ocak 2000'de Girit'te "Institute for Mediterranean Studies" tarafından *The Kapudan Pasha: His Office and his Domain* konulu sempozyumda sunulmuş olup daha sonra aynı başlık altında basılmış olan (Crete University Press: Rethymnon, 2002) kitapta "Ottoman Naval Power in the Indian Ocean in the 16th Century" başlıklı bildirinin çevirisidir.

Mısır'ın Osmanlı sınırlarına dahil edilmesinden sekiz yıl sonra ve Hindistan'da Portekiz varlığına karşı girilen büyük deniz seferberliğinden 13 yıl önce, yani 10 Şaban 931/2 Haziran 1525 tarihinde Kızıldeniz'deki Osmanlı filosunun komutanı Selman Reis ünlü layihasını yazdı ve Cidde limanında çeşitli boyutlarda ejderhaya benzer 18 geminin bulunduğunu, bunlar için 1.200.000 *guri* (Memlûk) altını ve nice yıllar harcadığını bildirdi.²

Yıllar geçtikçe Süveyş'teki Osmanlı gemilerinin boyutları büyüdü, sayıları arttı. Osmanlı donanması en gelişkin biçimiyle, Akdeniz'de Hristiyan ittifakına karşı Preveze deniz savaşının yapıldığı yıl olan 1538'de, Hindistan kıyılarında görüldü. 1500 yeniçeri, 2000 okçu, 500 Memlûk ve Anadolu'dan, Akdeniz sahillerinden toplanan 3000 kadar çeşitli asker ve hizmetli 75 gemiyle *Ásia Portuguesa*'nın güçlü denizcilerine karşı gövde gösterisi yaptı. Bu çıkış, Hint Okyanusu'nda bir İslam imparatorluğunun o ana kadarki en büyük meydan okumasıydı; Avrupalılar bunu hep endişeyle beklemişlerdi. Ancak bu kez, Selman Reis'in 1517'de ejderhaya benzettiği gemiler, Mısır beylerbeyi Süleyman Paşa liderliğinde ve çok daha güçlü olduğu halde, Diu kuşatmasında bir sonuca ulaşamamıştı; yalnızca dönüşte Yemen'in bazı kısımları egemenlik altına alınabilmişti.

1552'de, 14 yıl sonra, 24 kadirga ve 4 *barça*'nın taşıdığı 850 kişilik bir donanma, ünlü denizci ve tarih-coğrafya bilgini "Hint Kapudanı" Piri Reis kumandasında Basra Körfezi girişinde deniz trafiğini denetim altında tutan ve çok önemli bir konumda bulunan Hürmüz'ü kuşattı. Osmanlı merkezi hükümeti, Piri'den, Hürmüz'ü ele geçirmesini, çevresindeki bölgeleri vergiye bağlamasını, mümkünse Basra Körfezi'ndeki Bahreyn'i fethetmesini ve Osmanlı sultanına karşı çıkanları yıkıp geçmesini istiyordu. Osmanlı devletinin istekleri arasında, birkaç yıl önce denetim altına aldıkları Basra Körfezi kuzeybatı kıyılarını koruyabilecek bazı gemilerin o bölgede kalması da vardı.³ Ne var ki, bu büyük sefer de Osmanlı İmparatorluğu için bir başarı sayılmazdı: 1554 yılında Osmanlı kadirgalarını Basra'dan Süveyş tersanesine getirmekle görevli Seydi Ali Reis'in *Miratü'l-Memâlik* (Ül-

حالا صد اعظم شان بايمن سردار ايجن عدن قصد پوتقالك دونه بچكلكن
قادغه ليله حضركي كونه بوب خبر ايله دفعه شدا اولدو غيسه د

Resim 18.
Aden önlerinde
1569 yılında bir
Portekiz
filosunu
püskürten
Hızır Bey
komutasındaki
Osmanlı
kadirgaları.

Rumuzî, *Tarih-i Feth-i*
Yemen, İstanbul
Üniversitesi
Kütüphanesi.

kelerin Aynası) aldı eserinde sergilediği üzere, okyanus koşulları Osmanlı deniz kuvvetlerine ağır gelmişti.

Daha sonraları, Osmanlı merkezi hükümetince planlanan ve Hint Okyanusu ile iç denizlerde yapılan büyük ölçekli herhangi bir sefer görülmez. Yalnızca, deniz trafiğini kontrol edebilmek, imparatorluk egemenliğindeki toprakları, liman ve tersaneleri koruyabilmek, Portekiz gemilerini taciz edebilmek, güneydoğu Afrika'daki Malindi gibi yörelere çıkarma yapmak ve Açe'ye askeri-teknik malzeme ile topçu ustaları göndermek için sınırlı sayıda gemi ve insan gücüyle bazı faaliyetlerde bulunulmuştur. 1531'de Diu'ya yapılan sefer ve 1559'da Bahreyn'e yapılan çıkarma, kişisel serüvenin ötesine geçmemiştir. Melindi'nin 1585 ve 1589 yıllarındaki geçici işgalleri kıyı eyaletlerindeki Osmanlı kuvvetlerinin giriştikleri korsanlık hareketlerinin birer örneği olmuştur.

Hint Okyanusu'nda Osmanlıların tersaneler/ deniz üsleri, "kapudanlık"lar ve deniz erleri bakımından gerçek güçleri neydi?

TERSANELER/ÜSLER

16. yüzyılda Osmanlıların Hint Okyanusu'nda, tersaneli/tersanesiz çeşitli boyutlardaki kıyı üsleri şunlardı:

Süveyş: Memlûk devletinden miras kalan ve tersanesi bulunan en önemli deniz üssü; gemilerin çoğu orada inşa ediliyordu.

Moha: Belirli sayıdaki gemileri ya da bir filoyu korumak ve açıklarda bazı deniz çatışmalarında bulunmak için barındıran liman.

Massava ve Senvakin: Osmanlıların, gerektiğinde, doğu Afrika'daki Habeş eyaleti kıyılarını gözetlemek ve korumak için sınırlı sayıda kadırğa bıraktıkları limanlar.

Aden: Kızıldeniz girişinde stratejik açıdan çok önemli sayılan bölgeyi koruyan ve giriş çıkışı kontrol eden kıyı şehri.

Basra/Remle: Hint Okyanusu'na açılan ve gemilerin inşa edildiği ikinci önemli tersane/üs; ancak geniş bir donanmanın barındığı liman değildi.

Lahsa: Kimi belgelere göre, sınırlı sayıda geminin Lahsa eyaleti kıyılarını gözaltında bulundurduğu iskele.⁴

Osmanlı terminolojisinde “kapudan” sözcüğü bir filonun ya da ona bağlı gemilerin komutanlığını yapan kişinin rütbesidir.⁵ Güney denizlerinde Osmanlı yapılanması içinde şimdiye kadar yansıtılmış olan mahallerin dışında da “kapudanlık”lar olmuştur; aşağıda, Osmanlıların 16. yüzyıldaki kapudanlıklarını göstermeye çalışacağım.⁶

Süveyş

Süveyş, Osmanlı devletinin güneye yayılmasını incelemek isteyen tarihçilerin birinci derecede önem verdikleri bir deniz üssü olagelmıştır. Yine de, oradaki Osmanlı deniz gücü varlığının başlangıcına ilişkin ayrıntılı bir çalışma yoktur. Hâlâ, Kâtip Çelebi’nin “dokuzyüz otuzikide [1525 yılında] Sultan Süleyman Han, Selman Reis nam korsanı ol tarafa kapudan ve serdar idüb” tümcesindeki açıklamanın ötesine gidemiyoruz.⁷ Sanudo’nun kayıtları⁸ Selman’ın Yemen’deki serüvenlerini, güney deniz ve ülkeleri üstüne yazdığı raporu ve Süveyş’te bir donanma hazırlamaya izin almak için İstanbul’a gidişini anlatır. Ancak, Süveyş’teki bağımsız kapudanlığın ne zaman ortaya çıktığını saptamak kolay değildir. 16. yüzyılın ikinci yarısı için çok daha geçerli olan *Ahbarü’l-Yemani*’ye dayanan Cengiz Orhonlu, Selman’ın ilk Osmanlı Süveyş sorumlu kaptanı olduğunu yazmışsa da, başka bir incelemesinde Süveyş kapudanlığının tam olarak 1560 yılından önce vücut bulmadığına kanaat getirmişti.⁹

Colin Imber de, bağımsız bir Süveyş kapudanlığının 1560 yılında kurulduğu sonucuna varmıştı. Imber mühimme kayıtlarına dayanır; bu defterlerden özellikle birinde, Mısır beylerbeyinin arzıyla, İstanbul’daki Divan-ı Hümayûn’un bağımsız bir Süveyş kapudanlığının kurulması kararını aldığı yazılıdır.¹⁰ Seydi Ali Reis’in Hint Okyanusu’ndaki faaliyetlerini ele alan Cengiz Orhonlu’nun makalesinde yayınlanan bazı belgeler, aslında, Imber’den de önce bazı gelişmeleri nakletmişti. Bu belgelerde Seydi Ali’nin 1553 Aralık ayında, “Mısır kapudanı” olduğu yazılıdır (*Seydi Ali der-yâ ilminde mahir olmağın Mısır kapudanlığı 80 akça ile Mısır kapudanlığı verilme buyuruldu, fi 19 Receb sene 967*).¹¹ Orhonlu’ya göre, daha sonra da Imber’in belirttiği üzere, Süveyş’e atanan ilk bağımsız kapudan, Sefer’di. Mı-

sır beylerbeyinin “müstakil kapudan lazımdur deyü Süveyş kapudanlığın Yemen kapudanı Sefer’e olması”nı isteyen arzı yerinde görülmüş, H 24 Receb 967/M 23 Ocak 1560 tarihli fermanın da bildirdiği üzere atama yapılmıştı.¹² 1560 yılından itibaren anılan bu kaptanlığın işleyişine ait birçok belge vardır; ben burada birkaç örnek vermekle yetineceğim.

Bu unvanı 1565’te Kurdoğlu Hızır’ın taşıdığına, bir sonraki yıl ise, bazı ferman kayıtlarına göre, Sefer’in bir kez daha Süveyş kapudanlığına getirildiğine tanık olmaktadır.¹³ 12 Şubat 1573 tarihli bir mühimme kaydına göre, Süveyş kapudanı Akdeniz kıyısındaki İskenderiye’yi korumak ve Bulak, Reşid ve İskenderiye’de bulunan kadirgaları esas donanmaya götürmekle görevlendirilmişti.¹⁴ 1578 tarihli bir ferman dan da Ahmed adlı bir yetkilinin Cidde beyi olarak ve bazı “emval” ile Cidde’ye giderken, Bender-i Süveyş kaptanı Mehmed’in Cidde’yi koruma emri aldığını, onun yerine de Mısır’daki beylerden Şakir’in Süveyş kaptanlığına atandığını öğreniyoruz.¹⁵ 1596’da ise, Yemen ümerasından Mustafa Bey adlı bir kişi mirli va olmuş, Süveyş kapudanlığı kendisine bir sancak ile birlikte verilmişti.¹⁶

Moha

Kızıldeniz’de Moha’da (veya Yemen’de) başka bir kapudanlık bulunmaktaydı; temel görevi yöreyi muhafaza etmekte. Bazen Portekiz gemilerine saldırmak, hatta doğu Afrika ve Arabistan kıyılarındaki yerleşim birimlerine korsanca baskınlar yapmak gibi maceralara giriştiği anlaşıyor. Moha üssünün ne zaman tesis edildiğini saptamak zor olsa da, eldeki bazı belgelere göre varlığını saptayabilmek mümkündür.

1559’da, Habeşistan sorunlarıyla ilgili olan Diu’daki Melchior Carneiro’nun bir haberinde Moha kaptanlığından söz edilir. Habere göre, Kızıldeniz’de Moha limanında 6-7 kadirga ile güçlü görünen bir “capitan” bulunmaktaydı (*tambien porque en el puerto de Moca dentro en el mar Roxo anda otro capitan del Turquo poderoso con 6.7 galeras*).¹⁷ Portekiz İmparatorluğu’nun Roma temsilcisi Lourenço Pires’in Kahire’deki ajanı Mathias’tan öğrenip kralına gönderdiği başka bir habere göre de, Moha kaptanı (*capitão de Moca*), 1560 yılında bir Portekiz gemisini (bir *fusta*’yı) zapt etmişti.¹⁸ Aynı yıl, bir Osmanlı belgesine göre, Yemen kaptanlığı Mısır beylerbeyinin is-

teğiyle Mustafa Kethüda'ya verilmişti.¹⁹ Başka bir fermenda da, Yemen müteferrikalarından Ferhad'ın Moha kapudanı olarak atandığı yazar; 1564 yılında Mısır beylerbeyliğine gönderilen "hük-m-i hümayun" gereğince, kendisine tahsis edilecek iki kalyote ile acele Moha'ya gitmesi bildirilmişti.²⁰

Burada Moha için daha fazla kanıt saymaya gerek olduğunu sanmıyorum –mühimme defterleri kadar ruus ve maliye kayıtlarından bu deniz üssü için çok daha fazla örnek gösterilebilir. Yalnızca şunu eklemek istiyorum: Özellikle anılan yüzyılın daha geç yıllarına doğru oraya kapudan olarak atanmış askeri sınıf mensuplarının Osmanlı mali politikalarının daha önemli bir parçası oldukları, denizcilik sorunlarıyla uğraşmaktan ziyade mültezimlik yapan beyler konumunda bulundukları anımsanmalıdır.²¹

Basra (Remle) ve Lahsa

Osmanlı İmparatorluğu'nu güney denizlerine taşıyan seferlerin hiçbirisi Basra ve Lahsa üslerinden yapılmamış, ayrıca Basra'da sınırlı sayıda gemi inşa edilmişti; buna rağmen, 16. yüzyıl ortalarında körfez kıyılarını korumak amacıyla kapudanlıklar ihdas edilmişti. Hatırlatacağım birkaç tarihsel kaynak bu durumun kanıtı olarak algılanmalıdır.

Piri Reis'ten sonra, 1553 yılında Basra'da kalan Osmanlı donanmasını Süveyş'e geri götürmeye memur edilen Murad Bey o sırada Lahsa'nın Katif sancağı beyi idi; karşılaştığı olaylar ona pek yabancı değildi.²² Süveyş'teki gibi, bu yörede de, kapudanlık(lar)ın ne zaman ortaya çıktığını gösterecek kesin bilgi yok. Basra tersanesini 1563'te ziyaret etmiş olan Portekizli Simão da Costa, kralı Sebastião'ya yazdığı ayrıntılı raporda²³ kapudan rütbesinden söz etmiyor. Daha sonraki tarihlere ait ruus kayıtlarında, örneğin 1572 tarihli defterde, Rahmaniye sancağında gönüllüler kethüdası olan Cihanşah adlı bir kişiye Basra'da Remle kapudanlığının verildiği; aynı şekilde donanma kethüdası olan Abdi'nin 50 *akçe* gündelik ile Basra'da kapudanlık mertebesine yükseltildiği bildiriliyor.²⁴ Burada dikkat edilmesi gereken nokta şu: Kapudan atamalarından ilki özellikle Remle noktasına, diğeri ise daha geniş bir coğrafyayı ifade eden Basra'ya yapılmıştı.

Daha sonraki yıllara ait olan arşiv belgeleri de Basra ve Lahsa eyaletlerinde kapudan atamalarının yapıldığına ilişkin kanıtlar sergiler. H 17

Zilkade 985/M 26 Ocak 1578 tarihli bir mühimme kaydında, önceleri donanma kethüdası emini olarak çalışmış olan Mehmed'in Lahsa kapudanı olarak atandığı bildirilmiştir.²⁵ Aynı yıla ait başka bir mühimme kaydına göre sözü edilen bu Mehmed'in, Basra'dan Bahreyn'e merkez yetkililerinin izni olmadan kereste kaçırıncıların peşine düşmesi buyruluyordu.²⁶ 1581'de, mühimme kayıtlarında, gemiler kaptanı anlamına gelen "sefâin kapudanı" terimiyle karşılaşmaktayız: Fermana göre, bu kapudan oraları çok dikkatli gözlemeli, silah ve malzemenin (yat, yarag ve meta) icazet olmadan yabancı ülkelere gitmesine izin vermemelidir.²⁷ 1585 tarihli bir ruus defterinde²⁸ Remle kapudanlığından bahsedilir; yine, 1600 yılına ait bir mevâcib kaydında alâtçıyandan Bin Ali'nin 50 *akçe* gündelikle Basra kaptanı olduğu belirtilir.²⁹

DENİZ KUVVETLERİNİN SAYI VE AYLIKLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu'ndaki deniz gücünün sayısı ve aldıkları aylıklar konusunda pek sınırlı bilgimiz var. İstanbul'da gerek Topkapı Sarayı'nda, gerekse Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde korunan mevâcib ve muhasebe defterleri, Osmanlıların okyanus hattında ne kadar kalıcı bir deniz gücüne sahip oldukları hakkında belli ölçüde de olsa aydınlatıcı bilgiler içeriyor. Anılan kaynaklardan derlediğim istatistik verileri bazı tablolara yansıtmaya çalışacağım:

TABLO I: REİS, AZEB VE ALÂTÇI SAYILARI³⁰

YIL	TERSANE/ÜS	REİS	AZEB	ALÂTÇI
1560-61	Moha	141 (<i>reis + azeb + alâtçı</i>)		
1580	Süveyş	-	39	-
1580	Moha	10-12	-	
1580	Aden	-	37	-
1600	Basra	-	-	112

Burada, yalnızca ve kısaca, ilgili defterde gösterilen 1600 yılı Basra'sındaki birliklerin sayılarını veriyorum. Bu tarihte Basra'da denizcilikte deneyimi olmayan 734 gönüllü ve özellikle kalelerde bulunan 610 merdan,

429 azeb ve başka görevlilerin bulunduğunu görmekteyiz. Bu sayılar bize, Osmanlıların Basra Körfezi sahillerinde ya da Basra'da bulunan gerçek deniz güçleriyle kıyaslandığında, ne denli güçsüz kaldığını yansıttıyor. Kara kuvvetleriyle ya da örneğin Kızıldeniz'deki deniz gücüyle yapılacak bir karşılaştırma, Osmanlıların okyanus denizciliğindeki açığını gösterecektir. Sürekli deniz güçlerinin maaşlarını yansıtan ikinci tablo ise yıllık harcamaları içeriyor; kara birliklerine oranla ne kadar sınırlı oldukları açıktır.

TABLO 2: DENİZ KUVVETLERİNE AİT SALYÂNE VE MEVACİBAT³¹

YIL	TERSANE/ÜS	KAPUDAN	REİS	AZEB	ALÂTÇI
1580	Süveyş	50 (gündelik)	-	-	-
1595	Süveyş	32.300	-	-	-
1596-97	Süveyş	-	547.173 (reis + azeb + alâtçı)	-	-
1597	Süveyş	272 <i>altın</i> *	687 <i>altın</i>	-	-
1599	Süveyş	-	-	73.200	-
1560-61	Moha	-	529.274 (reis + azeb + alâtçı)	-	-
1596+97	Moha	-	2.028 <i>altın</i>	-	-
1599	Moha	6,150	92.762 (reis + azeb)	-	-
1600	Basra	-	-	-	387.628 <i>akçe</i> ³²

* *Pare* dışındaki *altın* ve *akçe* birimleri üzerinden hesaplanmış olanlar tabloda belirtilmiştir.

Sadece Moha'dakilerin maaşlarını ele alıp bunları Yemen'in 1560-61 bütçesinde³³ yansıtılan diğer askerlere verilen maaşlarla kıyaslamaya girişsek dahi, Osmanlı yönetiminin deniz gücüne tahsis ettiği maaş tutarlarının vilayet genel bütçesinde ne denli sınırlı kaldığını anlayabiliriz. Bu hesap defterine göre, Yemen'de ümera dışında kalan askerlere verilen aylık toplamları 14.411.456 *pare*'dir (yani 576 *altın* sikke); bu toplamın 2.829.315 *pare*'si azeb (denizci olmayan) kuvvetleri, 2.203.311'i müstahfız birlikleri, 1.744.783 kadar mütferrika sınıfı, 1.380.073'ü tüfenkçi birlikleri, 1.230.267'si gönüllü grupları ve başka bazı görevliler için ödenmişti. Bu açıkça göstermektedir ki, deniz gücünün gerçek ve daimi temsilcilerine yapılan ödemelerin tutarı, tüm ödemelerin ancak % 3 kadardır. Anılan tarihte Yemen'deki gerçek deniz gücü oranının yaklaşık % 4 olduğunu da belirtmeliyim.

Batı Hint Okyanusu'nda 16. yüzyılın ortalarındaki ticari gelişmelerin ve Osmanlıların bu sınırlardaki mevcudiyetinin politik yorumunu yapan Sanjay Subrahmanyam'a göre, "bu yarışma ya da çekişme oldukça yanlış algılanmıştır." Şu çok önemli soruyu ortaya atıyor yazar: "Osmanlılar, 16. yüzyıl ortalarında Hint Okyanusu bağlamında neyi gerçekleştirmek istiyorlardı?" Anılan konu üstündeki çalışmaların sınırlı olması onu kavramsal düzeyde bir hayli sıkıntıya sürüklemişti.³⁴ "Osmanlılar, 16. yüzyılın ortalarında, ringa sürüsünden ve boş tehditten başka bir şey değillerdi" gibi bir ifade kullanma gereği duymuştu. Bu yorumlar ticaret tarihiyle ilgili bir makalede yapılmış olsa bile, Osmanlıların deniz kuvvetleri tarihi için geçerli olabilecek niteliktedir.

Öte yandan Osmanlı denizcilik tarihiyle uğraşmış olan Svatek, Osmanlıların yetenekli kaptanlara ve deniz erlerine sahip olduklarını belirtmişti, ancak yazara göre "bu personeli eğitip çoğaltacak kararlı bir politikaları yoktu." Böyle bir eksiklik yüzündendir ki, Osmanlılar Hint Okyanusu'nda tutunamamışlardı.³⁵

Soruna savaş stratejisi açısından yaklaşan askeri tarihçi John Francis Guilmartin, Akdeniz tipi savaş kadırgalarıyla güçlü Portekiz donanmalarına karşı okyanus sularında karşı koymaya çalışan Osmanlı deniz kuvvetlerinin –topçuların koruması altında savaştıkları zaman başarılı olmalarına karşı– yetersizliğini vurgulama gereği duyar.³⁶

Tarihçilerin hemfikir oldukları bir kaniye göre Osmanlılar hiçbir zaman asker sıkıntısı çekmemişti. Ünlü asker Maurice Comte de Saxe'in *Mes Réveries*'de ileri sürdüğü üzere, "onlar ne yiğitlik, ne asker sayısı, ne de servetten yoksundu; onların düzeni, disiplini ve savaş taktiği yoktu."³⁷ Ancak, yukarıdaki tablolarda da ortaya konduğu üzere, Osmanlıların hem iyi eğitilmiş denizcileri yoktu, hem de Hint Okyanusu'nun zor koşullarını göğüsleyebilecek diğer gereklilikleri. Gerek 1538 yılında Diu'ya karşı, gerekse 1552 yılında Hürmüz'e karşı yapılan geniş ölçekli hazırlıklar ve seferlerdeki asker, gemi ve ateşli silahları gösteren rakamlar bizleri yanıltmamalıdır; bu rakamlar Hint Okyanusu sınırında Osmanlı'nın gerçek deniz gücünü

temsil etmemiştir. Aslında, saltanat, bu uzak yörelerdeki durumu benimsemiş görünüyordu; denizgücü ve okyanustan gelen mallar üzerinden alınan “mahsûl” sınırlı olsa da, karadaki gücü ve onlar sayesinde elde ettiği vergiler Osmanlı devletini tatmin ediyordu.

SONUÇ

Tarih bilincimin 1960'larda bana verdiği yön, Osmanlıların güney ülke ve denizlerine gidişlerinde görece bir haklılık ve görkem görmektir. O yıllar, dünya tarihçiliğinin sorgulandığı, milliyetçi, din temelli, Batı (özellikle Avrupa) merkezci vb yaklaşımların gözden geçirilerek eleştirildiği yıllardır; ama ben, belki Oryantalizmin karşısında kendimi korurcasına –ama birçok yönden onu da taşıyarak– Osmanlı tarihinin dünya ölçeğinde yeterince bilinmediğine hükmetmiş, tarih kaynaklarında rastladığım, beni ummanlara açan pek çoğu resmi yazılı kalıntılara bakarak modern bir “vakanüvis” gibi başlayan tarihçiliğimin girdabında elde ettiğim ilk sonuçlarla bu mesleğin tadını çıkarıyordum.

Oysa Osmanlı İmparatorluğu ve toplumu, üzerinde çalıştığım 16. yüzyıl güney yayılması da dahil, uluslararası, toplumlararası, hatta kıtalararası platformlarda tartışılmaya başlamıştı. Tek taraflı da olsa, Batılı veya Türk, Arap, İranlı, Hindistanlı gibi alanlarında yetkili ağızlardan farklı sesler tarihçilik ortamında duyuluyordu. Karşı düşünceler Batı tarihçiliğinin eleştirisi, hatta özeleştirisi olarak devreye giriyor, bu arada şovenizmin ortaya çıkmasına da yol açıyordu. Öte yandan, Osmanlı toplumunun feodal mi yoksa Asya tipi üretim tarzı içinde mi olduğu hakkındaki çekişmeler içerik bakımından yetersiz oldukları izlenimi yaratsalar bile, gözünü sadece Osmanlı “vesa-ik”ine ya da “tevarih”ine dikmiş dümdüz bir tarihçiyi uyatabiliyordu.

1970'ler ve 80'lerdeki tarihçiliğim Osmanlı tarihinin yalnızlığını daha açık olarak görmemi sağladı: hem Türkiye'deki “kendine özgü” tarih tellallığının farkına varıyor, hem de başka ülkelerde bu alan ve zamana getirilen yorumları izlemeye çalışıyordum. Osmanlı tarihçiliğinin yeni yöntem, yaklaşım ve kaynaklar karşısında yitirdiği zamanı düşünürken, Batı'nın ya da Osmanlı egemenliğinde kalmış ülke tarihçilerinin konuya kimi zaman övgü edebiyatı içinde yaklaştıklarına, kimi zaman da öç alma hırsı içinde bulunduklarına tanık oluyordum. Bu tür yaklaşımların sayısı azalmış olsa bile, tarihin o bitmeyen ideolojik ve politik kullanılışı sürüyor.

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun güney Arap ülkelerinde ve Afrika'da hükmettiği veya hâkimiyeti altında tutmaya çalıştığı topraklar-

da doğmuş insanlar duygusallığın girdabına girmiş durumda (Balkan tarihçilerinin gösterdiği mantıklı yaklaşımların çok daha gerilerinde kaldılar). Ben bu kitapta işte bu bölgelerde, bir o kadar da Osmanlı ve Portekiz gibi emperyal devletlerin çekişme alanlarında dolaşıyorum. Özelde de, Osmanlının sınır boyundaki politikalarının yarattığı izlenimlerin ortalamasını bulmaya girişiyorum.

Ancak bu ortalama pek çok soruya açık seçik bir yanıt bulabilmiş değil. Tarihçilikte “açık seçik yanıt” arama gibi bir çıkmaza girmek istemediğimi hemen ifade etmek isterim; ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun güney bölge ve denizlerinde yayılmasına neden olan faktörlerin, bunun için ekonomik koşulları yaratıp yaratmadıkları sorununun, kıtalararası düzeyde bir ticari geleneğe sahip olup olmadıkları ve onca fetihlerin kendilerine kolaylıklar sağlayıp sağlamadığı yolundaki varsayımların, Osmanlı “saray-i hümayununa” getirdiği kâr ve bu kârın yarattığı görkem açısından yeniden sorgulanması gereğini dile getirdiğimi sanıyorum.

Haklından gelebileceği boyutları fazlasıyla aşmış bir imparatorluğun, Anadolu ve yakın Rumeli gibi çekirdek bölgelerde kurduğu düzeni ele aldığım sınır bölgelerinde tekrarlayabilmesi tabii ki mümkün olamazdı. Yöneticiler, çok eski bir sistem olan ve 16. yüzyılda özellikle Arap ülkelerinde daha kestirme ve pratik gördükleri iltizam sisteminde yoğunlaştılar. Oralarda “tumarlı sipahi” ve savaşa gidecek “cebelü” yetiştirmediler; mümkün olduğu kadar nakit vergi toplama yoluna gittiler; bu iş için en düşük rütbeli bir askeri bile “emin/mültezim” olarak görevlendirdiler. Askerlerin çoğu aş ve iş peşindeki “gönüllü” gençler oldu; tüfenklerini kapıp imparatorluğun dört bir yanından sınırlara akın ettiler; kadrolu nefer olarak bekçilik yaptılar.

Ancak sınırsız imparatorluğun sınır boylarındaki yapılanmasında bütün bu örgütlenmeler yeterli olmadı. Hint Okyanusu’ndan gelen mallar üzerinden alınan vergilerin oranı tüm gelirler içinde düşük kaldı; köylünün elindeki topraktan ya da ürününden (harac-i arazi), zanaat erbabından, pazar yerlerinden, çarşıdan vb eyalet içi gelir kaynaklarından toplananlar da yeterli olmuyordu çoğu zaman; olsa da çok büyük bir kısmı asker beslemeye ayrılıyordu. Sınır bekçilerini İmparatorluk merkezinden ve merkeze daha yakın ve daha zengin eyaletlerden gelen yardımlar kurtarıyordu.

Yerli halkın sesini yükselttiği, isyana kalkıştığı zamanlar da eksik olmuyordu. Mültezimin zulmüne uğrayanlar az değildi; vergileri zamanında toplamak da kolay değildi.

Kanuni Sultan Süleyman'ın imparatorluğunun Hint Okyanusu'na bakan sınırlarındaki görüntüsünde ateşli silahlar vardı öncelikle; imparatorluğun yayılmasında ve korunmasında, hatta İslam ülkelerinin Portekizlilere ve komşularına karşı savunmalarında önemli rol oynadı toplar ve tüfenkler. Görüntünün diğer unsurları askerlerdi şüphesiz. Ama sipahi değil, hatta tam talimli yeniçeri değildi bunlar; toplama ve ücretliydiiler, yiğitler, serüvenciydiler, ekmek peşindeydiler; gönüllüyan, müstahfızan, azeban, merdan, tüfenkçiyan vb idiler; vergi memuru gibi görev yaparak iltizam düzeninin bir parçası olmuşlardı.

Sorular yinelenebilir bu son satırlarda: Osmanlılar neden gittiler onca uzaklara, ücra köşelere? Ekonomik öğelerin etkisi ne kadardı? Bu başarıldı mı? Emperyal bir devlet olarak 16. yüzyılda dünyadaki gelişmeler karşısında nasibini alabilecek ortamı yakalayabilmişler miydi? Bütün bunlardan da öte, kutsal toprakları Portekiz yağmalamasından kurtarması bile yeterli bir nedeni sayılabilir mi onca serüvene, sıkıntıya girmenin, kurban vermenin? Yeni araştırmacılar, bu kitapta kullanılan kaynakları da aşarak, yeni yorumlarıyla daha tatminkâr yanıtlar bulabilirler belki, anılan sınırlarda yaşamış olan yerli halkların yaşamlarına daha çok ışık saçarak, imparatorlukların emellerini yeniden gözden geçirerek.

Giriş

SINIRLI TARİH, SINIRDAKİ TARİH VE BAŞKALARI

- 1 S. Özbaran, "Oryantalizmin Panzehirini Yaratmadan 'Başka'ları Tanımak: Sınırlı Bilginin Tutsaklığını Aşmak", *Toplumsal Tarih* 111 (Mart 2002), s. 46-49.
- 2 W. Höpken, "Tarih Eğitiminde Yeni Yönelimler", *Toplumsal Tarih* 112 (Nisan 2003), s. 58-59.
- 3 A.T. Kılıç, "Halil Berktaş ile Söyleşi: Makro Anlatılardan Mikro Tarihçiliğe, Tarihçilikte Değişen Yaklaşımlar", *Toplumsal Tarih* 112 (Nisan 2003), s. 44.
- 4 A.T. Kılıç, "Murat Belge ile Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik", *Toplumsal Tarih* 113 (Mayıs 2003), s. 201.
- 5 A. Lök, "Selçuk Esenbel: Başka Toplamların Tarihi", *Toplumsal Tarih* 67 (Temmuz 1999), s. 56.
- 6 S. Özbaran, "Osmanlı Sınırları' Semineri", *Toplumsal Tarih* 66 (Haziran 1999), s. 30-31.
- 7 *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, F. Adanır ve S. Faroqi (ed.), Brill/Leiden-Boston-Köln, 2002.
- 8 *Toplumsal Tarih* dergisinin Mart 2002 sayısını "tarih öğretimi"ne ayırıp bu konudaki sınırlılığımızı yeniden gündeme getirmesi, bu yazının bitirilmesinde ayrıca kamçılayıcı oldu.
- 9 *Toplumsal Tarih* 100 (Nisan 2002), s. 34-37.
- 10 O. Koloğlu, "Gündemdeki Tarih: 'Türkler' ve Akdenizlilik", *Tarih ve Toplum* 224, s. 59-60.
- 11 *The Ottomans and the Balkans...*, s. 4.
- 12 S. Faroqi, "Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century", *The Ottomans and the Balkans*, s. 378-79.
- 13 D. Power and N. Standen (ed.), *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700-1700*, Londra: Macmillan, 1999, özellikle "Preface" ve "Introduction", s. VIII-X+1-31.
- 14 A.Y. Ocak, "Türk ve Türkiye Tarihinde İslam'ı Çalışmak yahut 'Arı Kovanına Çomak Sokmak' ", *Toplum ve Bilim* 91 (Kış 2001-2002), s. 100-114.
- 15 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, Metis: İstanbul, 1990.
- 16 C. Kafadar, "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Seranissima", *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları (Halil İnalcık özel sayısı)*, c. 10, 1986, s. 191-218.
- 17 F. C. Lane, "Naval Actions and Fleet Organization, 1499-1502", *Renaissance Venice*, J. R. Hale (ed.) içinde, Londra, 1973, s. 146-73. Aynı tarihçinin örnek sayabileceğim bir Venedik tarihi için bkz. *Venice: A Maritime Republic*, The Johns Hopkins UP: Baltimore ve Londra, 1973.
- 18 E. Drusteler, "Identity and Coexistence in the Eastern Mediterranean, ca. 1600", *New Perspectives on Turkey*, No. 18 (Bahar 1998), s. 113-130.
- 19 A.C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, University of Chicago: Chicago, 1978.
- 20 S. Faroqi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* (çev. Z. Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 5.

- 21 M. Ankan ve P. Toledo, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik Tarihimizle İlgili İspanyol Belgeleri*, Deniz Kuvvetleri: Ankara, 1995.
- 22 Örneğin A. Hür'ün *Toplumsal Tarih*'teki (sayı 109) ve Özlem Kumrular'ın *Tarih ve Toplum*'daki (sayı 216-221) yazıları.
- 23 N.G. Işık, *İspanya: Bir Başka Avrupa*, Metis: İstanbul, 1991.
- 24 *Some Records of Ethiopia, 1593-1646: Being Extracts from The History of High Ethiopia or Abassia by Manoel de Almeida...* (ed. C.F. Beckingham), Hakluyt Society: Londra, 1954, s. 61-62.
- 25 R.B. Sergeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast, Hadrami Chronicles*, Oxford UP, 1963.
- 26 M. Balbay, *Yemen: Türk Mezarlığı*, Cumhuriyet Kitapları: İstanbul, 2000.
- 27 *Milliyet Pazar*, 30 Mart 2003.
- 28 J. L. Bacqué-Grammont ve Anne Kroell, *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge: L'Affaire de Djedda en 1517*, Institut Français: Kahire, 1988.
- 29 H. İnalçık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, III, 1960, s. 131-147; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600* (çev. H. Berktaş), Eren: İstanbul, 2000, s. 269, vd.; 373 vd.
- 30 "The Unity and Disunity of Indian Ocean History from the Rise of Islam to 1750: The Outline of a Theory and Historical Discourse", *Journal of World History*, c. 4, no. I (Bahar 1993), s. 21.
- 31 H. Berktaş ve S. Faroqi (ed.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* (Frank Cass: London, 1992), bu projenin yayınlarından biridir.
- 32 Osmanlı-Safevi, Osmanlı-Delhi, Osmanlı-Gücerat ilişkileri gibi konularda yapılan çalışmalar kesinlikle küçümsemiyorum; ama bu ilişki sınırlarının aşılmasını istiyorum: başka denizlerin tarihinde yüze bilmek, başka toprakların geçmişinde gezinebilmek ve bütün bunları beri taraflara getirebilmek.
- 33 Cengiz Orhonlu'nun yayınladığı, Bacqué-Grammont'un Fransızcaya tercüme ettiği, benim de yararlandığım bu belge değerlendirmesi ve bölgeye ilişkin birkaç çalışma için bkz. C. Orhonlu, "1559 Bahreyn Seferine Ait Bir Rapor", *TD*, cilt xvii/22, 1968, s. 1-17; "Un Rapport Ottoman sur l'expédition de Bahreyn en 1559", *Anatolia Moderna (Yeni Anadolu)*, vi, s. 97-110; S. Özbaran, "Bahreyn in 1559: A Narrative of Turco Portuguese Conflict in the Gulf", *Journal of Ottoman Studies (Osmanlı Araştırmaları Dergisi)*, III, 1982, s. 91-104; A. D. Farinha, "O Bahrain no Início do Século XVI segundo as Fontes Portuguesas", *Amar, Sentir e Viver a História: Estudos de Homenagem a Joaquim Veríssimo Serrão*, c. I, E. Colibri: Lisboa, 1995, s. 75-87 (Bahreyn olayının ayrıntısı için bkz. bölüm 3.9).
- 34 Sayı 827, 25 Ocak 2003.
- 35 B. Lewis, *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler* (çev. N. Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 1996, s. 54.
- 36 E. Dursteler, "Identity and Coexistence", s. 113-130.
- 37 E. Hobsbawn, "The Curious History of Europe", *On History*, Londra, 1997, s. 227.
- 38 *Cumhuriyet*, 13 Nisan 2003.
- 39 Dünya tarihçiliğinin tarihsel gidişatına ilişkin kısa bir değerlendirme için bkz. E. Tortaloro, "20. Yüzyılda Dünya Tarihi", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme* (çev. G., Evrim) içinde, Tarih Vakfı: İstanbul, 2000, s. 214-223.
- 40 E. Eldem, "Osman Hamdi Bey: Uzak'ta Osmanlı Sömürgeciliğinin Bir Tanığı", *Toplumsal Tarih* 114 (Haziran 2003), s. 92.

1.1 KEŞFEDENLER, TİCARET YOLLARI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

- 1 Arquivo Nacional da Torre do Tombo (Lizbon), *Documentos Orientais*, Maço I, Documento 24.
- 2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), *Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri*, nu. 5, s. 70.
- 3 C. R. Boxer, "A Note on the Portuguese", s. 415.
- 4 N. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century*, Andelsbogtrykkeriet i Odense, 1973, s. 9.
- 5 V. Magalhaes Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, I (Lizbon 1963), s. 487; C. R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, Londra, 1969, s. 37.
- 6 S. Özbaran, "The Ottomans in Confrontation with the Portuguese in the Red Sea after the Conquest of Egypt in 1517", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul, 1986, s. 207 vd.
- 7 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 6455.
- 8 Castanheda, Livro IV, Capítulos XXXII, XXXXVI; Godinho, II, s. 146.
- 9 Correia, *Lendas da Índia*, II, s. 272; Castanheda, Livro VII, Capítulos LXVII-LXIX.
- 10 Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Gaveta 20, Maço 7, Documento 15; S. Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", *Tarih Dergisi* 31 (1978), s. 97.
- 11 Braudel, c. II, s. 550.
- 12 Boxer, "A Note on the Portuguese", s. 417.
- 13 F. C. Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century", *Crisis and Change in Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries*, (Ed. B. Pullan), Londra, 1968, s. 47.
- 14 K. Glamann, "European Trade 1500-1750", *The Fontana Economic History of Europe*, (Ed. C. M. Cipolla), c. II, Fontana 1978 (3. Basım), s. 434.
- 15 Godinho, *A Economia dos Descobrimentos Henriquinos*, Lizbon 1962, s. 212-213.
- 16 L. F. Thomaz, "Factions, interests and messianism: the politics of Portuguese expansion in the east, 1500-1521", *The Indian Economic and Social History Review*, 28/1, Yeni Delhi 1991, s. 97-109.
- 17 I. Wallerstein, "The 'Discoveries' and Human Progress", *Estudos e Ensaios em homenagem a Vitorino Magalhaes Godinho*, Lizbon 1988, s. 103.
- 18 Wallerstein, *agm*, s. 114.
- 19 H. Şahin, "Kolomb'un Mirası", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1992.
- 20 H. Wesseling, "Overseas History", *New Perspectives on Historical Writing*, (ed. P. Burke), Cambridge 1991, s. 87-89.

1.2 OSMANLILARIN 16. YÜZYILDA GÜNEY DENİZLERİNDE YAYILMALARINA İLİŞKİN SORUNLAR

- 1 *Report on the Middle East and South Asia History Project*, 29 Ağustos 1992; South Asian Regional Studies, University of Pennsylvania.
- 2 Berktaý ve Faroqi, *New Approaches*, s. 242 vd.
- 3 D. Ross, "The Portuguese in India and Arabia, 1517-1538", *JRAS* (1922), s. 18.
- 4 Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadrami Chronicles*, Oxford UP, 1963.
- 5 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974.
- 6 *MLI*, I, s. VIII.

- 7 *Report on the Middle East and South Asia History Project*, 29 Ağustos 1992; South Asian Regional Studies, University of Pennsylvania.
- 8 [Tekrarlamamak için bu metinden çıkarılan Halil İnalcık ve Abdülcélil Temimi'nin görüşleri için bkz. Bölüm 1.4.
- 9 S. Faroqi, "In Search of Ottoman History"; Berktaý ve Faroqi, *New Approaches*, s. 211-41.
- 10 R. B. Serjeant, *age*.
- 11 J. R. Blackburn, "The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968-976/1560-1568", *Die Welt des Islams*, XIX, 1-4, s. 119-176.
- 12 Mandaville, "Al-Hasa", s. 505.
- 13 Örneğin Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul) Maliyeden Müdevver Defterler, No. 7531.
- 14 İlhan, "The Katif District," s. 781-800.
- 15 S. Özbaran, "Some Notes on the Ottoman Practice of İltizam in the Arab Lands in the Sixteenth Century", *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, 5-6, Zaghuan, 1992, s. 87-95.
- 16 M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, haz. O. Okyar, Ankara, 1975, s. 232; H. İslamoğlu-Inan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul, 1991, s. 32 vd.
- 17 S. Özbaran, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İltizam", V. Milleilerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara, 1990, s. 453 vd. [bkz. Bölüm 4.1].
- 18 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (İstanbul), D. 314.
- 19 S. Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", *Tarih Dergisi* 31 (İstanbul, 1977), s. 98 vd. [bkz. Bölüm 3.1.
- 20 R. Mantran, "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", çev. Z. Arıkan, *Belleten* 201 (Ankara, 1988), s. 1442.

1.3 YAYILAN AVRUPA, GENİŞLEYEN OSMANLI: 16. YÜZYIL BAŞLARINDA MEMLÜKLER, OSMANLILAR VE PORTEKİZLİLER

- 1 Institut Français d'Archéologie Orientale, Kahire 1988.
- 2 John Francis Guilmartin Jr., *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge U.P., 1974, s. 15.
- 3 F. C. Lane, "Venetian Shipping during the Commercial Revolution", *Crisis and Change in the Venetian Economy* (ed. Brian Pullan), Londra. 1968, s. 22-46.
- 4 Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century", *Crisis and Change...* (ed. Pullan), s. 47-58.
- 5 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (çev. Siân Reynolds), c. I, Londra, 1972, s. 543.
- 6 Godinho, I, s. 115-126; aynı yazar, *L'Economie de l'Empire Portugues aux XVe et XVIe Siècles*, Paris, 1969, s. 717-721.
- 7 A. C. Hess, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire...", *American Historical Review* 5/7 (1970), s. 1892-1919.
- 8 Lane, "Naval Actions and Fleet organization, 1499-1502", *Renaissance Venice* (ed. J. R. Hale), Londra, 1973, s. 146-173.

- 9 Selman Reis'e ait olduğu sanılan bu layihanın ilk neşri, Fransızca ve İngilizce çevirileri için bkz. F. Kurdoğlu, "Meşhur Türk Amiral Selman Reis Lâyihası", *Deniz Mecmuası* 47 (1943) İstanbul, s. 67-73; M. Lesure, "Un Document Ottoman de 1525 sur l'Inde Portugaise et les Pays de la Mer Rouge", *Mare Luso-Indicum*, 3, Paris, 1976, s. 137-160; S. Özbaran, "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean", *Arabian Studies*, 4, 1978, s. 81-88.
- 10 Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", *Tarih Dergisi* 31 (1978), İstanbul, s. 96-97.
- 11 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 314, yp. 3a.
- 12 C. R. Boxer, "A Note on Portuguese", s. 416.
- 13 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974 [Bkz. Bölüm 1.5].

1.4 RASÜ'L-HAYME'DE TARİH: KÖRFEZ'DEN OSMANLIYA SEVECEK BAKIŞ

- 1 Gamal el-Din el-Shayyal, "Some Aspects of Intellectual and Social Life in Eighteenth-century Egypt", *Political and Social Change in Modern Egypt* (ed. P.M. Holt), Londra/OUP, 1968, s. 117.
- 2 Bu kitabın bir eleştirisi Ercüment Kuran tarafından (*Tarih Dergisi* XI/15 [İstanbul Ün., 1960], s. 165-167) yapılmıştır.
- 3 Aklıma geliverenler arasında Prof. A. Temimi'nin bir hayli faaliyeti yanında *Arab Historical Review for Ottoman Studies*'i ve Em. Büyükelçi İsmail Soysal'ın Türk-Arap İncelemeleri Vakfı adına çıkardığı *Studies on Turkish-Arab Relations*'i sayabilirim.
- 4 Abdaljelil Temimi, "Modern Historiography as Applied to the History of the Arab Provinces in the Ottoman Period and the Problems of History Schoolboys", *STAR* 2 (1987) İstanbul, s. 21-25.
- 5 A. S. Nawar, "The Need for Cooperation in Research on the History of Arab Provinces during the Ottoman Era", *STAR* 2, s. 11-15.
- 6 H. İnalçık, "Biases in Studying Ottoman History", *STAR* 2, s. 7-10.
- 7 Ankara, 1980, s. VII.
- 8 F. Braudel, *On History* (çev. S. Matthews), Londra, 1980, s. 9.

1.5 KUZEYDOĞU AFRIKA'DA OSMANLILAR

- 1 Orhonlu'nun tarihçiliğini yansıtan iki çalışma için bkz. N. Göyünç, "Cengiz Orhonlu: Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti", *Türk Kültürü Araştırmaları* XV/1-2 (1976), Ankara, s. 7-38; M. Şakiroğlu, "Prof. Dr. Cengiz Orhonlu, 1927-1976", *Belleten* XL/160 (1976) Ankara, s. 669-686.
- 2 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım* (ed. Salih Özbaran), İzmir, 1984, "Sunuş". Orhonlu'nun İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'nde yayınlanan diğer kitapları şunlardır: *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskan Teşebbüsü*, İstanbul, 1963; *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul, 1967; *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler: Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970.
- 3 *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik...*, "Sunuş"..
- 4 Göyünç, *agm*, s. 22-26.
- 5 C. Orhonlu, "XVI. Asrın İlk Yansında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar", *Tarih Dergisi* XII/6 (1962), İstanbul, s. 1-24.

- 6 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi, 1974, s. 5.
- 7 C. Orhonlu, "Osmanlıların Habeşistan Siyaseti, 1554-1560", *TD XV/20* (1965), s. 39-54.
- 8 *Agm*, s. 32.
- 9 *Agm*, s. 32-33.
- 10 M. Lesure, "Les Ottomans et l'Éthiopie", *Mare Luso-Indicum*, III, 1976, s. 199.
- 11 *Habeş Eyaleti*, s. 9.
- 12 Arquivo Nacional da Torre do Tombo (Lizbon), CC, Parte 1, Maço 72, Doc. 16; Maço 3, Doc. 4; aynı arşivde Doc. Orient., Maço 1, Doc. 23 ve 24.
- 13 P. Emmanuelis d'Almeida, *Historiae Aethiopiae*, Romae 1907, cap. XVII.
- 14 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 37; Ruus defteri, no. 213: 5 Temmuz 1555/15 Şaban 962.
- 15 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 37 vd.
- 16 D'Almeida, *Historiae...*, Liv. IV, cap. XIII.
- 17 P. Pais, *História da Ethiopia*, II, Porto, 1945, s. 276.
- 18 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 40.
- 19 *Age*, s. 83 vd.
- 20 *Age*, s. 93.
- 21 *Age*, s. 98.
- 22 *Age*, s. 100.
- 23 *Age*, s. 116-128.
- 24 *Age*, s. 129.
- 25 C. Orhonlu, "Osmanlı-Bornu Münasebetlerine Aid Belgeler", *TD 23* (1969), s. 111-130.
- 26 *Agm*, s. 121.
- 27 *Tarih Enstitüsü Dergisi* 7-8 (1977) İstanbul, s. 145-156.
- 28 Orhonlu'nun Osmanlı arşiv kaynaklarının önemine ilişkin Roma'da bir konferansta sunduğu bildirisi için bkz. "Turkish Archival Sources on Ethiopia", *IV Congresso Internazionale di Studi Etiopici*, (Roma, 1974), s. 455-462.

2.1 16. YÜZYIL ARAP ÜLKELERİ TARİHİ İÇİN TÜRK ARŞİVLERİNİN DEĞERİ

- 1 B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1951, s. 149.
- 2 Lewis, *agm*, s. 149-155.
- 3 Örneğin bkz. Saffet Bey, "Bahreyn'de Bir Vak'a", *TOEM III* (1328) s. 1139-45; F. Kurtoğlu, "Meşhur Türk Amirali Selman Reis'in Lâyihası", *Deniz Mecmuası* 47 (1934), s. 67-73; F. Kurtoğlu, "Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları", *Belleten* 13 (1940), s. 54-88; C. Orhonlu, "1559 Bahreyn Seferine Ait Bir Rapor", *Tarih Dergisi* 22 (1968), s. 1-17; C. Orhonlu, "Hint Kaptanlığı ve Piri Reis", *Belleten* 134 (1970), s. 235-54; C. Orhonlu, "Seydi Ali Reis", *Tarih Enstitüsü Dergisi I* (1970), s. 39-56; Ş. Tekindağ, "Süveyş'te Türkler ve Selman Reis'in Arızası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 9 (1968), s. 77-80; Y. Mughul, "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika", *Belgeler* (1965), s. 37-47; J. S. Mandaville, "The Ottoman Province of al-Hasa in the Six-

- teenth and Seventeenth Centuries", *Journal of the American Oriental Society* 90/3 (1970), s. 488vd; S. Özbaran, "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534-81", *Journal of Asian Studies* 6/1 (1972), s. 45-87; M. Lesure, "Un document ottoman de 1525 sur l'Inde portugaise et les pays de la Mer Rouge", *Mare Luso-Indicum*, III (1976), s. 137-60.
- 4 Arabistan çok geniş bir alan olduğundan ve anılan belge koleksiyonlarının hepsinden söz etmek mümkün olamayacağından, burada yalnızca Yemen ve Lahsa beylerbeylikleri üstünde durulacaktır.
- 5 Mühimme defterlerindeki fermanlar üstüne bir çalışma için bkz. U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, OUP: Oxford, 1960.
- 6 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888.
- 7 Koğuşlar 888, vr. 102a ve 118a: "onbeş kerre yüzbin akçe teslim etmek üzere inâyet olunmuştur." İmparatorluğun başka bazı bölgelerindeki gibi, Arabistan'da kurulan beylerbeylikler salyâne statüsündeydi; başka bir deyişle, gelirler tımar sisteminde olduğu gibi dağıtılmamış, hazine için doğrudan toplanmıştır.
- 8 Koğuşlar 888, vr. 319b ve 357b.
- 9 Koğuşlar 888, vr. 84b.
- 10 Bkz. *Belleken* 134, s. 248-54.
- 11 İlk 60 ciltteki fermanların özetlerini içeren bir kılavuz vardır ve kalan ciltlerin dizinleri de hazırlanma aşamasındadır.
- 12 Müh. D, I, s. 120 ve 233.
- 13 Müh. D, VI, s. 177.
- 14 Müh. D, V, s. 277. 197. sayfada bir hüküm San'a'yı bir beylerbeylik olarak göstermekteyse de bu buyruk sadece birkaç kez tekrarlanmaktadır.
- 15 Müh. D, V, s. 612.
- 16 Müh. D, V, s. 245 ve 289.
- 17 Müh. D, V, s. 376.
- 18 Müh. D, VII, s. 11.
- 19 Müh. D, VII, s. 220 ve 222. Aynı defterdeki kayıtlara göre, Mısır'dan 2000 yeniçerinin gönderilmesi (s. 313-14); Süveyş'ten de 2500 tüfenk, 7000 top (darbzın) yuvalağı, ağır top gülleleri ve diğer mühimmat sağlanması (s. 440) istenmektedir.
- 20 Müh. D, VII, 220 ve 222 (h. 29 Cemaziülevvel 975). Bu arada Hızır Reis'in Yemen'e gitmesi de emredilmektedir (s. 461).
- 21 Müh. D, VII, s. 224.
- 22 Müh. D, VII, s. 692 ve 695-96 (H 20 Safer 976).
- 23 Müh. D, VII, s. 495.
- 24 Müh. D, VII, s. 491 (16 Zilkade 975). Ayrıca bkz. VII, s. 47.
- 25 Müh. D, VII, s. 468 (6 Zilkade 975).
- 26 Müh. D, XXII, s. 317 ve 322.
- 27 Müh. D, XIV, s. 87, 101, 120-21, 170, 227, 286, 881 ve 902.
- 28 Müh. D, XXII, s. 64/15 Cemaziülevvel 981.
- 29 Ruus'un 16. yüzyıldaki işleviyle ilgili olarak bkz. N. Göyünç, "16. Yüzyılda Ruus ve Önemi", *TD XVII/22* (İstanbul, 1968), s. 17-34.

- 30 KK, 209, s. 71.
31 KK, 209, s. 136.
32 H 961/M 1554 tarihli 210, 211 ve 212 numaralı ruus defterleri; 1555 tarihli 213 ve 214 tarihli olanlar; 1557 tarihli 216 numaralı defter; 1558-59 tarihli 217 numaralı defter; 1563-64 tarihli 218, 219 numaralı defterler; 1570-71 tarihli 222 numaralı defter; 1572-73 tarihli 224 ve 225 numaralı defterler; 1576 tarihli 230 numaralı defter; 1577 tarihli 231 numaralı defter; 1578 tarihli 231 numaralı defter; 1579 tarihli 232 numaralı defter; 1579-80 tarihli 234 ve 236 tarihli defterler; 1581 tarihli 239 numaralı defter; 1584 tarihli 242 ve 244 tarihli defterler; 1586 tarihli 246 numaralı defter; 1588 tarihli 248 ve 249 tarihli defterler; 1589 tarihli 251 ve 252 tarihli defterler; ve 1592 tarihli 253 numaralı defter
33 KK, 238, s. 146.
34 Mal. Müd., 2775, s. 763.
35 Mal. Müd. 7092: "İcmâl-i muhâsebe-i vâridât ve masarîfât...".
36 TSMA, E. 8337. Bunun için bkz. Y. Mughul'un *Belgeler*'deki (II, s. 37-47) makalesi.
37 TSMA, E. 8337. Bkz. F. Kurtoglu'nun *Deniz Mecmuası*'ndaki (47, s. 67-73) ve M. Lesure'un *Mare Luso-Indicum*'daki (III, s. 137-60) makaleleri.
38 F. Kurtoglu'nun *Belleten*'deki (13, s. 54-88) makalesi.
39 TSMA, E. 5894 ve E. 5902.
40 TSMA, E. 8342 ve E. 11644.
41 TSMA, D. 798, D. 2140 ve D. 7684.
42 TSMA, D. 314 ve D. 164.

2.2 OSMANLILARLA İLGİLİ PORTEKİZCE KAYNAKLAR

- 1 J. Aubin, "Le Royaume d'Ormuz au Début du XVIe Siècle", *Mare Luso-Indicum* II (1973), s. 78-179.
2 A. D. Farinha, *Os Portugueses no Golfo Pérsico (1507-1538)*, Lizbon, 1991.
3 L. F. Thomaz, "Factions, interests and messianism: The politics of Portuguese expansion in the east, 1500-1521", *The Indian Economic and Social History Review* 28/1 (1991), s. 109.
4 Örneğin bkz. Portekiz genel valisi Lopo Soarez'in 1517 yılında Kızıldeniz'e yaptığı seferin tasviri: "Da viagem que o governador Lopo Soarez fez ao estreito de Mecca em huma armada de 37 velas", *Documentação Ultramarina*..., I, Lizbon, 1960, s. 335; Bacque-Grammont ve Kroell, *Mamluks, Ottomans*..., çeş. yerler.
5 *Cartas de Afonso de Albuquerque*, Lizbon, 1884-1935, I, s. 28 ve 109: "Os Rumes nom podem estar na costa da yndia em nenhuma porta..."; "mando a vosa alteza a mostra das espingardas dos Rumes..."; "os turcos nom pelejariam conosco".
6 R. B. Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadrami Chronicles*..., OUP: Oxford, 1963.
7 Barros, *Década III*, Liv. I, Cap. III.
8 Corpo Cronológico, Parte 2, Maio 130, Doc. 58.
9 Castanheda, *História Descobrimento*..., Liv. IV, Cap. XXXI ve XXXVI.
10 Arquivo Nacional da Torre do Tombo, *Cartas dos Vice-Reis da Índia*, Doc. 82.
11 Barros, *Década III*, Liv. V, Cap. XXXI.

- 12 CC, Parte 1, Doc. 104.
- 13 See S. Özbaran, *The Ottoman Response*, s. 119 vd; A. Cortesão e L. De Albuquerque, *Obras Completas de D. João de Castro*, III, Coimbra, 1976, çeş. yer.

2.3 PORTEKİZ DEVLET ARŞİVİ “TORRE DO TOMBO”

- 1 16. yüzyıl Portekiz kroniklerinden bazıları için bkz. Salih Özbaran, “Osmanlı Tarihi Bakımından XVI. Yüzyılda Portekizli Tarihçiler”, *Tarih Dergisi* 23 (İstanbul, 1969), s. 75-82 [Bu derlemede bir sonraki bölüm bkz. Bölüm 2.4].
- 2 H. Melzig, “Büyük Türk Hindistan Kapılarında”, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hind Seferi* (İstanbul, tarihsiz) adlı kitapçığında bazı Portekizce belgelerin özetlerini vermektedir. Ancak bunların, adını zikretmediği G. Schurhammer'in *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asiens und Seiner Nachbarländer, 1538-1552*, (Leipzig 1932 ve Roma 1962) isimli eserinden aldığı gözden kaçmıyor. Schurhammer'in kitabı, muhtelif arşivlerden toplanan Portekizce belgelerin Almanca özetlerini içerir.
- 3 Burada bütün yayınların listesini vermek mümkün değildir. G. Schumhammer'in yukarıda adı geçen eserinden başka, Osmanlı tarihiyle ilgili bazı vesikaların yayınlandığı, Lizbon'daki Portekiz Denizaşırı Tarihi Araştırmaları Enstitüsü yayın organı *Studia* dergisinin muhtelif sayılarına bakılabilir. Portekizce tarih neşriyatı üzerine faydalı bir makale için bkz. C. R. Boxer, “Some Notes on Portuguese Historiography, 1930-1950”, *History XXXIX* (Londra 1954), s. 1-8.
- 4 Torre do Tombo için hazırlanmış fakat aslında pek faydalı ve pratik olmayan kılavuzlar şunlardır: Mesquita de Figuerado, *Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Roteiro Prático*, Lizbon 1992; P.A. d'Azevedo ve A. Baião, *O Archivo da Torre do Tombo, Sua História, corpos que a compõem e organização*, Lizbon 1905; J. M. da Silva Marques, *Arquivo Nacional da Torre do Tombo*, I (Lizbon 1935). Bu sonuncusunun sadece bir cildi çıkmıştır [Bu kısa değerlendirme makalesinin yayınlandığı 1970 yılından beri anılan arşivdeki yenilikler göz önünde bulundurulmalıdır].
- 5 Muhakkak ki bu tarihlerden önce de Osmanlılarla ilgili mektuplar yazılmıştır. Mesela Osmanlıların Süveyş'teki hazırlıklarıyla ilgili olarak bkz. CC, Parte 1a, Maço 66, Doc. 73.
- 6 Neşredilmiş bazı vesikalar için bkz L. Libeiro, “O Primeiro Corco de Dio”, *Studia I* (Lizbon 1958), s. 201-271; L. Ribeiro, “Preâmbulos do primeiro cerco de Diu”, *Studia X* (1962), s. 151-193; L. Ribeiro, “Em Torno do primeiro cerco de Diu”, *Studia XIII-XIV* (1964), s. 41-104; L. Ribeiro, “Mais documentos relativos ao primeiro cerco de Dio”, *Studia XVIII* (1966), s. 243-293.
- 7 Osmanlı İmparatorluğu nezdinde bir Portekiz casusu ve bir nevi elçi olarak bulunmuş olan D. Catanho'nun Lizbon'da Ajuda arşivinde ve Corpo Cronológico'daki diğer mektupları ve siyasi faaliyetleri için bkz. António da Silva Rego, “Duarte Catanho, Espião e Embaixador (1538-1542)”, *Anais*, seri II, c. 4, (Lizbon 1953), s. 123-140.
- 8 CC, Parte 1 a, Maço 68, Doc. 57.
- 9 CC, Parte 1a, Maço 72, Doc. 16.
- 10 CC, Parte 1a, Maço 85, Doc. 105.
- 11 CC, Parte 1a, Maço 89, Doc. 9.
- 12 CC, Parte 1a, Maço 107, Doc. 9.
- 13 As Gavetes da Torre do Tombo, V. (Lizbon 1965), s.137 vd.

- 14 Ayrica, Manuel de Lima'nın 1541 yılındaki Portekizlerin Süveyş'e başarısız seferi ile ilgili raporu için bkz Elaine Sanceau, "Uma Narrativa da Expedição Portuguesa de 1541 ao Mar Roxo", *Studia IX* (Lizbon 1962), s. 199-234.
- 15 Cart. de Ormuz..., 88b.
- 16 Cart. de Ormuz..., 90a.
- 17 Col. Lourenço, IV, 140b.
- 18 Mesela bkz. Col. Lourenço, IV, 139a ve 140a.

2.4 PORTEKİZLİ TARİHÇİLER

- 1 Mesela bkz. Ethel M. Pope, *India in Portuguese Literature*, Bastora 1937, s. 17 vd.
- 2 C. R. Boxer, *Three Historians of Portuguese Asia (Barros, Couto and Bocarro)*, Makao 1949, s. 6-12; Joaquim Veríssimo Serrão, *Historia Breve de Historiografia Portuguesa*, Lizbon 1962, s. 94 vd.
- 3 "Como o Soldao do Cairo fez uma armada pera a India, depois que o Padre Frei Mouro tornou ao Cairo: edo que Mir Hócem [Emir Hüseyin] Capitão mor della passou té chegar a Dio" (*Decada II*, Livro II, s. 173 vd.).
- 4 "...e o fundamento de huma Armada, que o Soldao tinha enviado por Raez Soleimão [Selman Reis kastediliyor] seu Capitão mor" (*Déc. III*, Liv. I, s. 23 vd.).
- 5 *Age.*, s. 39-70.
- 6 Haidairin olarak geçmektedir.
- 7 "Da Armada que Selim Rey dos Turcos ordenou para nella ir Raez Soleimão a India contra os Portuguezes e do successo della" (*Déc. IV*, Liv. I, s. 44 vd.).
- 8 Badur olarak geçmektedir (*Déc. IV*, Liv. IV, s. 61 vd.).
- 9 *Déc. IV*, Liv. VI, s. 61 vd.
- 10 "Das cousas que houve para Soleimão Emparador dos Turcos mandar a India huma grande Armada contra os Portuguezes" (*Déc. IV*, Liv. X, s. 600) diye başlayan bu sefer Barros tarafından 120 sayfada tafsilatlı olarak anlatılmaktadır.
- 11 Hoca Sefer, 'Coge Sofar' olarak geçmektedir (*Age.*, s. 618).
- 12 Burada *Décadas*'ın Lizbon 1778 baskısı kullanılmıştır.
- 13 Mesela Habeşistan'da Papaz Belchior da Silva kendisini devamlı olarak bu ülkede olup bitenden haberdar ediyordu.
- 14 Diogo do Couto'nun hayatı, tarihçiliği ve diğer eserleriyle ilgili olarak bkz. Aubrey F. G. Bell, *Diogo do Couto*, Oxford UP 1924; Diogo do Couto, *Décadas*, Lizbon 1947, c. I'de António Baião'nun 124 sayfalık girişi; Boxer, *age.*, s. 13-22; Serrão, *age.*, s. 109-112.
- 15 *Déc. V*, Liv. I tamamen bununla ilgilidir.
- 16 *Déc. V*, Liv. VII, s. 113 vd.
- 17 "De como el-Rei de Zeila foi socorrido dos Turcos" (*Déc. V*, Liv. VIII, s. 220 vd.).
- 18 *Déc. VII*, Liv. I, tür. yer., Liv. II, tür. yer.
- 19 "Do tempo em que os Turcos tomaram a cidade de Bacora" (*Déc. VI*, Liv. IV, s. 304 vd.).
- 20 *Déc. VI*, Liv. VI, s. 1-48. Aden, 'Adem' olarak geçmektedir. Mesela bkz. "De como D. Paio de Noronha se foi secretamente de Adem e os Turcos entráram aquela cidade" (s. 30).

- 21 “Do que aconteceu a Luiz Figueira no Estreito do mar Roxo: e de como encontrou o Turco Cafar com as suas galeotas...” (*Déc.* VI, Liv. IX, s. 238-243).
- 22 “De como os Turcos tomaram a fortaleza de Catifa”, (s. 243 vd.).
- 23 “Do que aconteceu a D. Antão de Noronha na jornada de Catifa” (s. 325 vd.).
- 24 “De como D. Antão de Noronha foi ter a Baçora” (aynı yer).
- 25 “De como o Turco mandou huma Armada de vinte e sinco gales de que era Genaral Pirbec...” (*Déc.* VI, Liv. X, s. 404-485).
- 26 “De de como mandou moradobec” (486 vd.).
- 27 “De como o Turco mandou outro Capitão chamado Alecheluby por the levar as galés da Baçora” (s. 537-548).
- 28 “De como o Turco mandou outro Capitão chamado Cafar, a buscar as galés que estavam em Baçora” (*Déc.* VII, Liv. I, s. 46 vd.).
- 29 *Déc.* VII, Liv. III, s. 203-207.
- 30 s. 85 vd.
- 31 “De como os Turcos foram sobre a fortaleza de Baharem...” (s. 109-154).
- 32 Massava burada Maçua olarak geçiyor (s. 223 vd.).
- 33 *Déc.* VII, Liv. X, s. 652-667.
- 34 Capitão Isac (s. 486-494).
- 35 “Antonio Teixeira com recado ao Grão Turco e vai com a resposto ao Reyno” (*Déc.* VIII, s. 43-46).
- 36 s. 68-73.
- 37 s. 102-103.
- 38 Mir Alebec olarak geçiyor (*Déc.* X, s. 84-99).
- 39 s. 260-270.
- 40 “De coma os Turcos, que hiam na Armada do Achem...” (s. 277 vd.).
- 41 “De como sabendo o Turco da ida do xá ao Cohoracona mandou prosequir na empreza da Persia...” (s. 392-417).
- 42 “De como o Turco mandou Ferat Baxá a prover os Fortes que tinha nos Estados da Persia” (s. 486-492).
- 43 “Da Embaixada que o viso-Rey mandou ao Oxa pelo Padre Fr. Simão de Moraes” (s. 514-520).
- 44 “De como o Turco mandou fazer huma Forte Sobre a Cidade de Tabriz: e das cousas quealli succederam entre os Turcos e Persas” (*Déc.* X, Liv. VI, s. 72-98).
- 45 Serrão, *age.*, s. 100-104.
- 46 Burada kullandığım Lizbon 1833 baskısıdır.
- 47 “De como el-Rey Cābaya madou pedir socorro ao Turco” (Liv. VIII, s. 237 vd.); “De como ho Governador soube que ya hua armada de Turcos ao India” (s. 398 vd.); “De como ho embaixador del-rey de Cābaya chegou a Constantinopla” (s. 434); “De como o Turco deu a capitania moor da armada que madava ao India a çoleymão baxaa rey da Cayro” (s. 436 vd.).
- 48 Gaspar Correa’nın hayati ve eseri için bkz. Aubrey F. G. Bell, *Caspar Correa*, Oxford UP 1924; Serrão, *age.*, s. 104.101.
- 49 “Como o govunernador chegou a Juda e entrou ao porto com todo armada”, (c. II, s. 494 vd.).
- 50 c. III, s. 843 vd.
- 51 c. IV, s. 1-68.

- 52 "...que Rumes [Osmanlılardan bazen hâlâ "Rumes" olarak bahsediliyor] veirão por terra, e tomarão Baçora..." (IV, 524-525).
- 53 IV, s. 650 vd.

3.1 OSMANLILARIN GÜNEYE YÖNELİK DENİZ POLİTİKASI

- 1 M.A.P. Meilink-Roelofs, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Lahey, 1962, s. 116.
- 2 TSMA, E.6455. Bu önemli belge önce F. Kurtoğlu tarafından yayınlanmış, 1976'da M. Lesure tarafından Fransızca'ya ve 1978'de S. Özbaran tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir: S. Özbaran, "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)", *Arabian Studies* IV (1978), s. 83-84.
- 3 Denison Ross, "The Portuguese in India and Arabia between 1517-1538", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1922), s. 18.
- 4 Braudel, I, s. 543-70; F.C. Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century", *Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries* (ed. B. Pullan) içinde, Londra, 1968, s. 47-58; Godinho, I, s. 111-72; Meilink-Roelofs "The Structure of Trade in Asia in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *MLI*, IV, 1980, s. 1-43; Boxer, "A Note on Portuguese", s. 415-28; Niels Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in European-Asian Trade in the Early 17th Century*, Odense, 1973.
- 5 Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East* (ed. M.A. Cook) içinde, Londra, 1970, s. 207-18 ve diğer makaleleri; Andrew Hess, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525", *American Historical Review*, LXXV/7 (Aralık 1970), s. 1892-1919; aynı yazar, "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth Century World War", *International Journal of Middle East Studies* 4 (1973), s. 55-76; J.R. Blackburn, "The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968/1560-976/1568", *Die Welt des Islams*, XIX/1-4, s. 119-76; Mandaville, "al-Hasā", s. 488 vd.
- 6 Bernard Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1951), s. 149.
- 7 Örneğin bkz.. Jean Aubin, "Quelques remarques sur l'étude de l'Océan Indien au XVIe siècle", *Agrupamento de Estados de Cartografia Antiga* LXXV, Coimbra, 1972, s. 3-13.
- 8 R.B. Sergeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadrami Chronicles*, Oxford, 1963.
- 9 Cengiz Orhonlu, TD, XVI/19, 1964, s. 168-71, R. B. Sergeant'in *The Portuguese off the South Arabian Coast* adlı çalışmasının eleştirisi.
- 10 Orhonlu, "Bahreyn Seferi", TD, s. 1. 1559 seferi hakkında yazılmış Osmanlı vakayinameleri konusunda altmış yıl önceki benzer bir yakınma için bkz. Saffet, "Bahreyn'de Bir Vak'a", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, III, 1328/1910, s. 1139.
- 11 Bu konu hakkındaki Portekiz arşiv belgeleri için özellikle bkz. Georg Schurhammer, *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asiens*, Roma, 1962 (yeniden basım).
- 12 C. R. Boxer, *The Portuguese Seaborn Empire*, 1415-1825, Londra, 1969, s. 37.
- 13 Godinho, I, s. 487.

- 14 Godinho, II, s. 103; İbn İyas, *Journal d'un bourgeois du Caire* (Fransızca'ya çev. G. Wiet), Paris, 1955, c. I, s. 391.
- 15 Meilink-Roelofs, s. 119.
- 16 İnalçık, "Ottoman Economic Mind", s. 212; Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 5-6.
- 17 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. II, Ankara, 1971, s. 159; Osmanlıların "perspektif yoksunluğu" konusunda bkz.. Michael Cook, "The Age of Süleyman the Magnificent" konulu konferansta sunulan tebliğ, Princeton, 1987.
- 18 C. H. Becker, "Mısır", *İA*.
- 19 Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History* XXIX (1969), s. 109-10.
- 20 Osmanlıların güney okyanusundaki siyasi-dini imajının tartışması için bkz. örneğin, L. Ribeiro, "Em torno do primeiro cerco de Diu", *Studia*, 13-14, Lizbon, 1964, s. 102-3; M. Y. Mughul, *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri*, 1517-1538, İstanbul, 1974, s. 122; A. Reid, "Sixteenth-Century Turkish Influence in Western Indnesia", *Journal of Southeast Asian History* X/3 (Aralık 1969), s. 395-444.
- 21 Özbaran, "Turkish Report", s. 83 (bkz. Özbaran, *The Ottoman Response*).
- 22 Ö.L. Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, İstanbul, 1953, s. 291.
- 23 Sergeant, s. 54.
- 24 Correia, c. III, s. 302.
- 25 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci, Bahriye 5638.
- 26 Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lizboa: Gaveta 20, Maço 7, Doc. 15.
- 27 L. Ribeiro, "Preâmbulos do primeiro cerco de Diu", *Studia* 10 (1962), s. 161-63.
- 28 Archivo General de Simencas, Estados, s. 1309-34.
- 29 A. Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)*, Berlin, 1983, s. 10 vd.; Şerafettin Turan, "Süleyman Paşa (Hadım)", *İA*.
- 30 S. Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", *TD, XXXI* (1978), s. 98-104 (bkz. 3/2-8, 10).
- 31 Özellikle bkz. Halil İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East* (ed. V.J. Parry ve M.E. Yapp) içinde, Londra, 1975, s. 202 vd.
- 32 Bkz. Reid, "Sixteenth-Century Turkish Influence in Western Indnesia", s. 401.
- 33 E. Sanceau, "Uma narrativa de expedição Portuguesa de 1541 ao Mar Roxo", *Studia* 9 (1962), s. 209.
- 34 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 26-27; Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", s. 103-104.
- 35 *Documentos... Moçambique*, III (1540-1560), s. 131, 132.
- 36 Bkz. Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu" ve içindeki Arquivo Nacional da Torre do Tombo'dan referanslar.
- 37 Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lizboa: Coleção de São Lourenço IV, vr. 140b-41b.
- 38 Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar", *TD* 25 (1971), s. 53 vd.
- 39 Salih Özbaran, "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534-1581", *Journal of Asian History* 6/1 (1972), s. 54.
- 40 Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", s. 120 vd.

- 41 Salih Özbaran, "Two Letters of Dom Alvaro de Noronha from Hormuz: Turkish Activities Along the Coast of Arabia", *TED*, IX, s. 245.
- 42 Cengiz Orhonlu, "Seydi Ali Reis", *TED* (1970), s. 39-56; Şerafettin Turan, "Seydi Ali Reis", *İA*; Seydi Ali Reis, *Miratü'l-memalik*, İstanbul, 1313/1895, s. 13'te 1554 muharebesinin bir tasvirini sunar. Değişik tekne türlerinin önemi hakkında bkz. C.M. Cipolla, *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*, Londra, 1965, s. 102-103.
- 43 Braudel, II, s. 549.
- 44 Orhonlu, "Hint Kaptanlığı", s. 235.
- 45 Özbaran, "Turkish Report", s. 92.
- 46 S. Özbaran, "Galata Tersanesinde Gemi Yapımcıları, 1529-1530", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 8-9 (İstanbul, 1980), s. 97-102.
- 47 Özbaran, "Turkish Report", s. 83; BOA. Bahriye 5638. Mısır sultanı'sı, Venedik duka'sı ve Portekiz *cruzado*'su 16. yüzyılda yaklaşık aynı değerdedir.
- 48 Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lizbon: Gaveta 20, Maço 7, Documento 15.
- 49 "A Particular Relation of the Expedition of Solyman Pasha from Suez to India against the Portuguese at Diu Written by a Venetian Officer who was Pressed into the Turkish Service on that Occasion", *A General History and Collection of Voyages and Travels*, VI, Edinburgh, 1824, s. 257 vd.
- 50 S. Soucek, "The Age of Süleyman the Magnificent" konferansında verilen tebliğ, Princeton, 1987.
- 51 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul [T SMA]: D. 314 [Ayrıntı için bkz. Bölüm 4.9].
- 52 Özbaran, "Basra Körfezi", s. 60; C. Orhonlu ve M. Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *TD*, XIII/17 (1963), s. 79.
- 53 Özbaran "Ottoman Turks and the Portuguese", s. 69 [Ayrıntı için bkz. Bölüm 4.9].
- 54 Özbaran, "Basra Körfezi", s. 63.
- 55 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (İngilizce'ye çev. N. Itzkowitz ve C.H. Imber), Londra, 1973, s. 105.
- 56 S. Özbaran, "Ottoman Administration in Arabia in the Sixteenth Century", *International Journal of Turkish Studies* 3/1 (1984-85), s. 93-99.
- 57 TSMA, D. 314. Sahillioğlu, "Yemen'in 1599", s. 302-10.
- 58 Lane, "Mediterranean Spice Trade", s. 47.
- 59 Boxer, "A Note on Portuguese", s. 419, n. 18.
- 60 Salih Özbaran, "Some Notes on the Salyâne System in the Ottoman Empire as Organised in Arabia in the Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları VI* (1986), s. 39-45.
- 61 TSMA, D. 314.
- 62 TSMA, D. 314, var. 12a.
- 63 BOA, Mal. Müd., 7092, 5.
- 64 Bkz. Sahillioğlu, "Yemen'in 1599", s. 287-319.

3.2 16. YÜZYIL BAŞINDA HİNT OKYANUSU

- 1 J.H. Parry, *The Age of Reconnaissance*, New York, 1964, s. 17.
- 2 Boxer, s. 17-18 (Sayılan faktörler, şüphesiz, yetersizdir. İleride, özellikle Bölüm 4.8-9'da başka tartışmalar yer almaktadır).

- 3 Boxer, PSE, s. 33-34. Pero de Cavilha'nın seyahatıyla ilgili olarak ayrıca bkz. C.F. Beckingham, "The Travels of Pero da Cavilha and their Significance", *Congresso Internacional de História dos Descobrimentos*, Lizbon, 1961, s. 3-16.
- 4 Alvaro Velho'nun *Roteiro da Viagem de Vasco da Gama*'sından nakleden Godinho, I, s. 487.
- 5 D. Ayalon, "Memlûklar ve Deniz Kuvvetleri: İslam Âlemi ile Hristiyan Avrupa Arasında Mücadelelerin Bir Safhası", *TD*, 25 (1971), s. 43 vd. Portekizlilerin gelişinden önceki Arap denizciliği ve Hint Okyanusu'ndaki gemicilik için şu iki araştırmaya bakılabilir: G.R. Tibbetts, *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese*, Londra, 1971; A. Lewis, "Maritime Skills in the Indian Ocean 1368-1500", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XVI (1971), s. 238-264.
- 6 R.S. Whiteway, *The Rise of the Portuguese Power in India*, Londra, 1967, 2. Baskı, s. 77 vd.; Godinho, I, s. 498; Boxer, PSE, s. 46.
- 7 Albuquerque (*Commentários*, III, s. 80) 140 quintal'ı 8824 kg karşılığı olarak vermektedir (krş. Meiling-Roelofs, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Lahey 1962, s. 341, not 94. Ayrıca bkz. aşağıda not 19).
- 8 C.R. Boxer, "The Principal Ports of Call in the 'carreira da Índia'", *Les Grandes Escales* (Recueils de la Société Jean Bodin), Brüksel, 1972, s. 35.
- 9 Godinho, I, s. 502 ve II, s. 119.
- 10 "Senhor da Navegação, Conquista, e Comércio da Ethiópia, Arábia, Persia, e Índia" (Barros, *Déc.* I, Liv. VI, Cap. I).
- 11 *Não* veya *nau* (büyük gemi), önce tüccar *carca*'larına sonra ise savaş gemilerine verilen isimdir (bkz. H. Leitão e J.V. Lopes, *Dicionário da Linguagem de Marinha Antiga e Actual*, Lizbon, 1963, s. 284).
- 12 Portekizlilerin doğu Afrika'ya yerleşmeleri hakkında bkz. Justus Strandes, *The Portuguese Period in East Africa* (Almancadan çev. J.F. Walwark), Nairobi-Darüsselam-Kampola, 1968, s. 48 vd.; Godinho, I, s. 503-504.
- 13 "O advento do imperialismo da pimenta" (Godinho, I, s. 502).
- 14 Godinho, I, s. 506-507.
- 15 Castanheda, Liv. II, Cap. I; Godinho, I, s. 509-510; II, s. 130.
- 16 J. Aubin, "Albuquerque", *MLI*, I, 1971, s. 107. Ayrıca bkz. Whiteway, s. 108 vd.; Godinho, II, s. 137.
- 17 Whiteway, s. 112 vd.; Aubin, "Cojeatar et Albuquerque", s. 54.
- 18 Godinho, II, s. 115. Ayrıca bkz. R. Romano-A. Tenenti-U. Tucci, "Venice et la Route du Cap: 1499-1517", *Méditerranée et Ocean Indien*, Paris, 1970, s. 109 vd.
- 19 "Memlûk Sultanının kaptanı Emir Hüseyin (Mir Hocem capitão do soldão)": Barros, *Déc.* II, Liv. III, Cap. V.
- 20 Whiteway, s. 112 vd.; Serjeant, s. 44; Godinho, II, s. 132-133; Aubin, "Albuquerque et... Cambaye", *MLI*, I, s. 12 vd.
- 21 Godinho, II, s. 140-141.
- 22 *The Commentaries of the Great Afonso D'albuquerque*, IV, s. 1 vd.
- 23 *Xerafin* veya *xerafim* (çoğul hali: *xerafins*), önce altın sonradan gümüş Hint-Avrupa parası; Memlûk Sultanlığı'nda kullanılan *esrefi* karşılığı olup 300 reis tutarındaydı (bkz. S.R. Dalgado, *Glossário Luso-Asiático*, Coimbra, 1921, II, s. 424-425; Godinho, I, s. 247).

- 24 Simão Botelho, "O Tombo do Estado da India", *Sabsládios para o História da India Portuguesa*, Lizbon, 1868, s. 78.
- 25 Albuquerque'in Hürmüz seferi için bkz. Whiteway, s. 161 vd. 16. yüzyıl başlarında Hürmüz Şahlığı üzerinde mükemmel bir çalışma için bkz. J. Aubin, "Le Royaume d'Ormuz au début du XVIe Siècle", *MLI*, II, 1973, s. 77-179.
- 26 Godinho, II, s. 103; Boxer, *PSE*, s. 46-47; Meilink-Roelofs, s. 116 vd.
- 27 İbn İyas, *Journal*, I, s. 391.
- 28 Godinho, II, s. 115.
- 29 Rodos'tan "Comendador de Vera Cruz"un 29 Mart 1512'de Kral I. Manuel'e gönderdiği mektupta Memlük sultanının Süveyş'te Portekizlilere karşı 25 kadirga, 10 baştarde hazırlanmak niyetinde olduğunu bildirmişti (CC, parte 1, Maço 11, Doc. 47). Barros (*Déc.* III, Liv. I, Cap. III).
- 30 "Türkler, Türkmenler, Magribiler ve kuzey bölgelerinden Araplar..." (L.O. Schuman, *Political History of the Yemen at the Beginning of the 16th Century: Abu Makrama's Account of the Years 906-927 (1500-1521) with Annotations*, Amsterdam, 1960, s. 21; D. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, Londra, 1956, s. 80: "Khāssakiya 50, jamdārīya 150, tabaka khāmisā (awlāt nās, Memlükler ve başkaları) 450, denizciler, [gönüllü?] askerler (muqātilin), Türkmenler, Magribiler ve başkaları 5344".
- 31 Selman Reis ve Emir Hüseyin'in bu seferi için bkz. Serjeant, s. 48-50; Godinho, I, s. 142-143; Mughul, *Kanunî Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası*..., s. 66-75.
- 32 1538'de Süleyman Paşa Diu üzerinden giderken önce Aden'i zaptetmiş, sonra yoluna devam etmişti.
- 33 Lopo Soares'in seferiyle ilgili Portekizce belgeler için bkz. CC, Parte 1, Maço 22, Doc. 11 ve CC, Parte 1, Maço 23, Doc. 1; "Da viagem que o governador Lopo Soares fez ao estreito de Mecca em huma armada de 37 vellas" *Documentação Ultramarina Portuguesa*, I (Lizbon, 1960), s. 335-340. Bu seferden önce Cidde'deki durumla ilgili olup Selman Reis'e atfedilen bir belge için bkz. Ş. Tekindağ, "Süveyş'te Türkler ve Selman Reis'in Arızası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 9 (1968), s. 77-80; Y. Mughul, "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika", *Belgeler* II (1965), s. 37-47; Godinho, I, s. 144-145.

3.3 KIZILDENİZ'DE OSMANLI EGEMENLİĞİN YERLEŞMESİ

- 1 Braudel, I, s. 389.
- 2 Krş. A.C. Hess, "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War", *International Journal of Middle East Studies* 4 (1973), s. 61.
- 3 Ş. Tekindağ, "II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücadelesi: İlk Osmanlı-Memlük Savaşları (1485-1491)", *Belleten XXXI/123* (1967), s. 347.
- 4 *Agm.*, s. 370-371.
- 5 H. İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", *CHI*, I, s. 315.
- 6 Ş. Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *TD* 22 (1967), s. 49-78.
- 7 Şinasi Altundağ, "Selim I", *İA*. Ayrıca bkz. P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, Londra, 1966, s. 36 vd.
- 8 B. Lewis, "Egypt and Syria", *CHI*, I, s. 229-230; V.J. Parry, "Warfare", *CHI*, II, s. 835. (Bu makalenin Türkçe tercümesi için bkz. *TD* 28-29 (1975), s. 193-218).

- 9 H. İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History* XXIX (1969), s. 109-110.
- 10 Gaveta 15, Maço 19, Doc. 4'den nakleden Godinho, I, 136-137.
- 11 İbn İyas, 190, 195.
- 12 İbn İyas, *Journal*, I, s. 267. İbn İyas'ı onaylayan ve TSMA'nda 6472 numarada bulunan Muhammed bin Abdullah imzalı, 918 Muharreminin evasında yazılan bir mektupta adı geçen Hamid Reis, Hamid Magribi olmalıdır.
- 13 İ.H. Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara, 1972, s. 13-14.
- 14 *CHI*, I, s. 318.
- 15 Bu soruya olumlu cevap veren görüşler için bkz. H. İnalçık, "The Ottoman Economic Mind...", M.A. Cook (ed.), *Studies in Economic History of the Middle East*, Londra, 1970, s. 212; Godinho, II s. 146; Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 5-6.
- 16 Osmanlıların bu yönde belli bir politikası olmadığını savunan görüş için bkz. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, II, Ankara, 1971, s. 159.
- 17 Godinho, II, s. 146.
- 18 Castanheda, Liv. IV. Cap. XXXII ve XXXVI; Godinho, II, s. 146.
- 19 *Tarih-i Şihri'de* (bkz. Serjeant, s. 51-52) Portekizli kumandanın Cidde'deki kuvvetlere karşı gitmeye cesaret edemediği bildirilmektedir. Sağlama için ayrıca bkz. Schuman, *age.*, s. 25-26.
- 20 Krş. *The Prester John of the Indies, a True Relation of the Lands of the Prester John...* (ed. C.F. Beckingham ve G.W.B. Huntingford), Cambridge, 1961.
- 21 Sefer hakkında bkz. Correia, II, s. 583 vd.; Castanheda, Liv. IV, Cap. XXXII, XXXVI; Barros, *Dec. III*, Liv. III, Cap. X.
- 22 Godinho, II, s. 146; Serjeant, s. 52-53.
- 23 Godinho, II, s. 115-121, 146.
- 24 *Age.*, s. 148.
- 25 Bkz. F.W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa): A Classic City-State*, Londra-New York, 1972, s. 353.
- 26 *The History and Description of Africa* (ed. R. Brown), I, s. 25.
- 27 S.J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1789*, Princeton, 1962, s. 1 vd.
- 28 Krş. 1524 tarihli Mısır kanunnamesi (Ö.L. Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar*, İstanbul, 1942, s. 355 vd).
- 29 Shaw, *age.*, s. 184 vd. Osmanlıların Mısır'daki idari ve askeri teşkilatıyla ilgili diğer bir eser: P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, Londra, 1966, s. 44-45.
- 30 *Ahbârü'l-Yemani'*ye (vr. 15b) göre, Sultan Selim'in ölüm haberi Hüseyin Bey'i seferden alıkoymuştu. Ancak, o sırada güçlü bir Portekiz filosunun gelmekte olduğunu öğrenen beyin bu sebeple seferden vazgeçtiğine inanmak daha makul görünmektedir (krş. Schuman, *age.*, s. 38-40; Serjeant, s. 51).
- 31 "...elle era natural de huma Ilha do arciipelago chamada Mitylene, homen de baixa forte, Turco de nação, cujo officio era carpinteiro de navios, e fustas..." (Barros, *Dec. III*, Liv. I, Cap. III). D. Ross'un Hajji ad-Dabir'e dayanarak ileri sürdüğü iddia, yani Selman Reis'in Emir Hüseyin ile birlikte 1508 Çalul seferine katılmış olduğu (bkz. *JRAS* (1922), s. 1-2) doğru değildir. Hajji ad-Dabir, Selman Reis

- (Amir Salman) ve Emir Hüseyin'den (Amir Husein), beraberce yürüttükleri Yemen seferi dolayısıyla bahsetmektedir (krş. *An Arabic History of Gujerat*, I, s. 45).
- 32 Godinho, II, s. 154.
- 33 "hum Haidarin, charques de nação, homem de muita idade, e autoridade, que fara veedor de fazenda do Soltam..." (Barros, *Dec. IV*, Liv. I, Cap. VIII).
- 34 TSMA, E. 6455. Bu belge "Meşhur Türk Amiralı Selman Reis'in Lâyihası" başlığı altında F. Kurtoglu tarafından, biraz da hatalı bir şekilde yayınlanmıştır: bkz. *Deniz Mecmuası* 47 (İstanbul, 1934), s. 67-73.
- 35 Krş. *Ahbârü'l-Yemânî*, vr. 22b: "Çünkü sadr-ı âzam İbrahim Paşa merhûm Selman Reis'ten bu minvâl üzere ahvâl-i Yemen'e muttâlî oldu".
- 36 Mısır'da I. Selim devrinde basılan, üzerinde *sultanî* yazılı sikkeler *sultanî* veya *eşrefî* diye adlandırılırdı (bkz. İ. Artuk, *İA*, "Sikke" mad.). Magalhaes Godinho, 16. yüzyıl boyunca Mısır *sultanî*si, Venedik *ducaı*'ı ve Portekiz *cruzado*'sunun aşağı yukarı aynı değerde olduklarını yazar (bkz. *L'Économie de l'Empire Portugais aux XVe et XVIe Siècles*, Paris, 1969, s. 291).
- 37 TSMA, E. 6455.
- 38 Godinho, II, s. 146.
- 39 Serjeant, s. 52-53.
- 40 Castanheda, Liv. IV, Cap. LVII, LXIX ve LXX; Godinho, II, s. 152.
- 41 Correia, II, s. 852: "Os rumes concertarão vinte gales e que algumes estavam ja em juda, e nom se sabia pera onde aião de navegar: e nova era certa". Selman Reis layihasında (TSMA, E. 6455) Cidde'deki gemiler için "mekzûr gemiler ve yaraklar bundan mevcud olduğu cihetten Portakal gelüb Tur denizine dahletmemişlerdir, Tur denizine gelmemeğe bahs bu gemiler ve yaraklar havfindan olmuştur" demektedir.
- 42 *Documentos Moçambique*, VI, s. 49-61.
- 43 Carta da D.Mel de Azevedo a El Rey, CC, Parte 2, Maço 130, Doc. 58).
- 44 Barros, *Dec. IV*, Liv. I, Cap. VIII; *Ahbârü'l-Yemânî*, vr. 27a.
- 45 "Ficando assy Lopo Vaz de Sampayo com o governança da India por sentença julgada, deu avimento a partir das naos do Reyno, e apercebendo armada pera hir ao Estreito queimar as gales dos rumes, que sabia que erao desbaratados huns dos outros com a morte de seu capitão Soleimão Selman Reis" (Correia, III, s. 227).
- 46 Correia, II, s. 272.
- 47 Castanheda, Liv. VII, Cap. I, XVIII-LXIX.
- 48 Godinho, II, s. 147.

3.4 HİNT OKYANUSUNDA YAYILMA

- 1 *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, Londra, 1963, s. 13.
- 2 "Rodos'un Zaptından Malta Muhasarasına", *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970, s. 49 vd.
- 3 H. Inalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East* (ed. V.J. Parry ve M.E. Yapp), Londra, 1975, s. 202 vd.
- 4 *Cartas dos Vice-Reis da India* (Arquivo Nacional da Torre do Tombo), Doc. 82. Mektubun Farsça aslının fotokopisi ve Portekizce tercümesi için bkz. L. Ribeiro, "Em Torno do Primeiro Cerco de

- Diu", *Studia* 13-14 (Lizbon, 1964), s. 102-103. 1529 yılında Portekizlilerin hapsedtiği Şerafeddin'in (krş. Whiteway, s. 222) bu mektubu Selman Reis'in faaliyetlerinden de bahsettiğine göre 1528 veya 1529 tarihli olmalıdır.
- 5 Barros, *Déc.* IV, Liv. I, Cap. VIII: "em seu peito não tinha tenção de ir em serviço do Turco... e seguir a fortuna em serviço d'ElRey de Cambaya... por que sabia particularmente muitas cousas daquelle Reyno, e da franqueza da gente delle per informação de Coge Sofar, escravo de Ruez Soleimão seu, que elle cativou na costa de Apulha".
- 6 Sonradan Bahadur Şah tarafından "Rumi Han" unvanı verilen Mustafa Bey ile "Hüdavend Han" payesine yükseltilen Hoca Sefer (Selmani) hakkında ayrıntılar için bkz. Mughul, *Kanunî Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası...*, s. 102-110. Ayrıca bkz. Correia, III, s. 405-417; Castanheda, Liv. VIII, Cap. XXVI.
- 7 Ö.L. Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası* XV/1-4, s. 291.
- 8 KK, Bahriye 5683: "Muhâsebe-i ihracât-ı keştihâ-ı hassa ki der nefis-i Süveyş nevsakte fermûde ki masâlih-i Cidde-i mâmûre be-mârifet-i kemine Ali emin-i ihracât-ı Hassâ-i mezbûre an 15 muharremü'l-haram sene 937 ilâ 12 zilhicce sene-i mezbûre.
Asl-ı mâl an hîzâne-i âmire 1.996.732 akçe
.....
Vazia min zâlika 1.943.822 akçe
- 9 Gav. 20, Maço 7, Doc. 15.
- 10 Krş. Peçuyly, *Tarih*, I, s. 219: "selâsen kot'a gemi ve kimi kadırğa ve kimi barça ve mavna ve firkate".
- 11 "De alexandria hay letras de XVI de outubro escritas a mercadores en q escrever q el Turco embio alli XVIII galeas con municiones foteles q manda se labren en el labradas q se lleven en pieças hasta un puerto de mar q se llamo elzor... para yr aachar el armada del Seremo Rey Portugal" (Sim. E 1308-222).
- 12 Godinho, II, s. 154.
- 13 Peçuyly, *Tarih*, I, s. 219. Süleyman Paşa'nın hayat hikâyesi için bkz. Ş. Turan, "Süleyman Paşa", *İA*.
- 14 Mesela *Tarih-i Şihri* (bkz. Serjeant, s. 54), bir Portekiz *grab*'ının 19 Cemaziülevvel 935/29 Ocak 1529 tarihinde Şihri'e geldiğini, orada yüklü bir gemiyi zaptettiğini kaydederken (krş. Correia, III, s. 302) bir Portekiz filosofunun da Hindistan'da Şale nehrinde, Mart 1529'da, Mekke'ye gitmek üzere olan baharat yüklü bir *nao* ile 8 gemiyi zapt ve 4 *parão*'yu da (kalite benzeri küçük savaş veya ticaret gemisi) yaktıklarını yazmaktadır (krş. Castanheda, Liv. VII, Cap. XCVI).
- 15 Serjeant, s. 55.
- 16 Godinho, II, s. 147. Portekizlilerin Massava'da ve Zeyla'da kaleler inşa etmek istedikleri resmi belgelerle kayıtlıdır (krş. Documentos... Moçambique, IV, s. 294).
- 17 "...as galeças grossas destes venezianos, que agora se esperão de Barute e de Alexandria nom trazem especias de nenhua sorte..." (Gav. 20, Maço 7, Doc. 15).
- 18 J.H. Elliot, *Imperial Spain 1496-1716*, Londra, 1963, s. 54.
- 19 Godinho, II, s. 154.
- 20 Ş. Turan, "Süleyman Paşa (Hadım)", *İA*.

3.5 DIU SEFERİ (1538) VE YEMEN'DE OSMANLI NÜFUZU

- 1 Godinho, II, s. 150.
- 2 Krş. Correia, III, s. 378.
- 3 Serjant, s. 74.
- 4 Whiteway, s. 236 vd.; Mughul, *Kanunî Devri*, s. 112 vd.
- 5 Lütî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 357-58.
- 6 CC, Parte 1, Maço 59, Doc. 104; *Colecção de São Lourenço* (ed. E. Sanceau), I, 1973, s. 114-16. Ayrıca bkz. İstanbul'dan 17 Ekim 1536'da gönderilip Simancas arşivlerinde saklı (Sim. E 1312-60) bulunan bir mektup: "el onuco para yr en el cayro a meter orden en las cosas de aquellas provincias, maxime en la armada para lo delas Indias..."
- 7 Krş. Süleyman Paşa'nın Cidde'den gönderdiği tarihsiz bir mektubu (F. Kurtoğlu, "Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları...", *Belleten* IV/13 (1940), s. 63-65; "A Particular Relation of the Expedition of Solyman Pasha from Suez to India against Portuguese at Diu (written by a Venetian officer who was pressed into the Turkish Service on that Occasion", *A General History and Collection of Voyages and Travels* (ed. Robert Kerr), Edinburgh, 1824, VI, s. 257 vd.
- 8 *Déc.* IV, Liv. X, Cap. II.
- 9 F. Kurtoğlu, "Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları...", s. 69-70.
- 10 CC, Parte 3, Maço 14, Doc. 44.
- 11 Bkz. Yukarıda not 5 ve 6.
- 12 "Dergâh-ı muallâyâ Şihr beyinden vârid olan mektub" suretinde (TSMA, E. 6704) "ehl-i Hindin gönülleri kâfir ile beraber" olduğu belirtilmektedir (krş. Kurtoğlu, "Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları...", s. 69-70).
- 13 Whiteway, s. 265.
- 14 Osmanlıların Diu kuşatmasıyla ilgili bibliyografya, oldukça zengin olmasına rağmen henüz ayrıntılı bir çalışmanın konusu olmamıştır. C. Orhonlu (*Habeş Eyaleti*, s. 15-20) ve Y. Mughul'un (*Kanunî Devri...*, s. 141 vd.) kaydettikleri kaynaklar dışında, Diu kuşatması Portekizce kroniklerde pek ayrıntılı fakat tek taraflı anlatılmaktadır (bkz. Barros, *Déc.* IV, Liv. 10; Correia, IV, Cap. I vd.; Couto, *Déc.* IV, Liv. IV ve V; Lopo de Sousa Coutinho, *História do Cerco de Diu*, Lizbon, 1890); L. Ribeiro'nun makaleleri: "O Primeiro Cerco de Diu", *Studia* I (1958), s. 201-271; "Preâmbulos do Primeiro Cerco de Diu", *Studia* 10 (1962), s. 151-193.
- 15 *Ahbârü'l-Yemenî*, vr. 44b-45b.
- 16 CC, Parte 1, Maço 66, Doc. 86.
- 17 CC, Parte 1, Maço 24, Doc. 35.
- 18 H 947/1540-41 yılında Aden açıklarından top atarak geçen bir Portekiz *grab*'ı bazı ticaret gemilerine rastlayıp 300 kişiyi esir ve epeyce ticaret emtiası gasp ederken Osmanlı askeri dolu Aden ve Zebid'den bir müdahale yapılamamıştı (Serjeant, s. 98).
- 19 CC, Parte 1, Maço 68, Doc. 57. Ayrıca krş. CC, Parte 1, Maço 68, Doc. 36.
- 20 Anonim bir Hadramut tarihine göre (Serjeant, s. 98) 7 Rebiülevvel 946'da Aden'e gelen bir kadirga Emir Behram'a ve kadı Abdurrahman'a vilayet beratını getirmişti: "On Wednesday, 7th of the month of Rabî I, a grab arrived at Aden, on board which came an emissary from the court (bab) of Sul-

tan Sulaiman, (bearing) with diplomas (marasim) to the Emir Bahram and the kadı Abd al-Rahman Ba Makhramah, ratifying the (constitution of) the province (wilayah);..." (krş. A. Râşit, *Tarih-i Yemen ve San'a*, I, s. 74-75).

- 21 CDP, IV, s. 14 vd.
- 22 CDP, IV, s. 181-183; CC, Parte 1, Maço 67, Doc. 47.
- 23 E. Sanceau, *Cartas de D. João de Castro*, s. 21 vd.; CC, Parte 1, Maço 24, Doc. 35.
- 24 Col. Lourenço, V, fol. 113a. Ayrıca krş. CC, Parte 1, Maço 66, Doc. 86.
- 25 CC, Parte 1, Maço 66, Doc. 40 ve 75; Maço 68, Doc. 81 ve 97.
- 26 Correia, IV, s. 109-110; CC, Parte 1, Maço 66, Doc. 67; Correia, IV, s. 111.
- 27 E. Sanceau, "Uma Narrativa de Expedição Portuguesa de 1541 ao Mar Roxo", *Studia* 9 (1962), s. 209. Couto (*Déc. V*, Liv. VII, Cap. V), 12 yüksek bordalı, 2 kadirga, 60 kalyote ve caturdan oluştuğunu kaydetmiştir.
- 28 Sanceau, "Uma Narrativa...", s. 210-211.
- 29 s. 274-276.
- 30 Portekiz genel valisinin bu seferiyle ilgili tasvir için, sefere katılmış olan D. João de Castro'nun "Roteiro pue Fez Dom Joao de Castro da Viagem que Fezeram os Portugueses desde Imdia atee Soez" (*Obras Completas de D. João de Castro*, ed. A. Cortesão e Luis de Albuquerque, II, s. 171-399) adlı eseri, zengin coğrafi bilgiler içeren pek kıymetli bir kaynaktır. Ayrıca bkz. Correia, IV, Cap. XVII-XXXII; Couto, *Déc. V*, Liv. VII, Cap. V-XI.
- 31 Habeşistan'daki genel durum hakkında bkz. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 21-30. Ayrıca bkz. Almeida, *História de Aethiopiae*, Liv. III, Cap X).
- 32 Almeida, *aynı eser*, Liv. III, Cap. XII-XIV. Ayrıca bkz. Serjeant, s. 102-103.
- 33 CC, Parte 1, Maço 71, Doc. 17.
- 34 Correia, IV, s. 268-269.
- 35 Mesela bkz. Braudel, I, s. 569; Boxer, "A Note on Portuguese", s. 415 vd.

3.6 OSMANLI-ORTEKİZ BARIŞ TEŞEBBÜSLERİ

- 1 "Duarte Catanho, Esplão e Embaixador", *Anais*, II série, c. 4, (Lizbon, 1953), s. 123-140.
- 2 Correia, IV, s. 14-18.
- 3 A. da Silva Rego, "Duarte Catanho...", s. 128-130.
- 4 Meilink-Roelofs'ın (bkz. s. 363, not. 141) G.W.F. Stripling'e (*The Ottoman Turks and the Arabs*, 1511-1574) dayanarak Portekizlilerin Osmanlılara sonsuz karabiber teklif ettikleri iddiası doğru olmasa gerek.
- 5 CC, Parte 1, Maço 68, Doc. 57.
- 6 CC, Parte 1, Maço 3, Doc. 4. Torre do Tombo'da mevcut olan şartları içeren orijinal Türkçe belge, çeşitli yerlerindeki siliklikler sebebiyle tam olarak okunamamaktadır (bkz. Doc. Orient, Maço 1, Doc. 22).
- 7 CC, Parte 1, Maço 69, Doc. 40 (10 Şubat 1541) ve Doc. 47 (15 Şubat 1541): "Instrução que leva duarte catanho".
- 8 CC, Parte 1, Maço 71, Doc. 28. Diogo de Mesquita İstanbul'a giderken Ancona'dan 13 Mart 1542'de kralına gönderdiği mektubunda Süveyş'te 45 kadirganın bulunduğunu yazmıştı (bkz. CC, Parte 1, Maço 71, Doc. 89).

- 9 D c. V, Liv. IX, Cap. IX.
- 10 CC, Parte 1, Maço 72, Doc. 16. Ayrıca bkz. Doc. Orient., Maço 1, Doc. 23; Correia, IV, s. 404.
- 11 Doc. Orient., Maço 1, Doç. 24. Belgede yırtık olup okunamayan ve yukarıda köşeli parantez içinde verilen kısımda bir yanlış dikkatimi çeken Sayın Profesör Nejat Göyünç'e teşekkür ederim.
- 12 "Saygın Hristiyan hükümdarların lideri, İsa dininden ulular içinde örnek alınacak kişi, Hristiyan halkın işlerini kolaylaştıran, geliştiren, görkem ve ün sahibi Portekiz Kralı III. Dom João'ya: Bu yüce mektup size ulaşır ulaşmaz bileceğiniz üzere, Duarte Catanho adlı elçinizi saadetli makamımıza göndermişsiniz ve bizim yüce katımız ile dostluk kurmak istemiştiniz. Bu bağlamda ayrıntılı padişah mektubumuz cevap olarak yazılıp aynı elçiyle gönderilmişti. Daha sonra Diogo de Mesquita adında bir elçiniz daha gelmiş, Catanho ile gönderilen mektubumuzda yazılı koşulları kabul ettiğinizi bildirmiş ve ek olarak başka şeyler istemiştiniz. Bu isteklerin bazıları kabul edilmemiş, uygun olanlar yüce mektubumuzda yazılıp adı geçen kişiyle size gönderilmişti; bu şartlar çerçevesinde dostluk istemeniz durumunda güvenilir bir elçi gönderin denilmişti. Şimdi, Duarte Catanho'yu tekrar saadetli padişah kapısına gönderip bazı koşullar ileri sürmüşsünüz. Bunları önceki elçiniz de dile getirmişti, ama tarafımızdan kabul edilmemiş; şimdi de kabul edilmemiş. Eğer eskiden bildirilen koşullar çerçevesinde dostluk isterseniz bize bildiriniz; dostluk arzunuz yoksa dahi bildiriniz ki Hindistan taraflarının sorunlarına ona göre eğilelim. Elçiniz gitme arzusunu gösterdiğinden dolayı sultanın yüce izniyle gönderildi. İstanbul, Ekim 1544."
- 13 Col. Lourenço, IV, fol. 405; Correia, IV, s. 407.
- 14 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 29.
- 15 "o porto de Maçuha... onde estava hum feytor do Turquo com vinte e cinco rumes, pue em Maçuha estava tratando, vendendo roupas e comprando mantimentos" (Correia, IV, s. 343-344).
- 16 Serjeant, s. 106.
- 17 Correia, IV, s. 423.
- 18 *Age.*, s. 427-428.
- 19 *Age.*, s. 525.
- 20 "...E assy affirmarão que pola costa de Melindi andavão fustas de rumes ao salto roubando o mar e a terra, e que todos se recolhião a caxem" (Correia, IV, s. 525). Portekiz'in Hürmüz valisi Luis Falcão 4 Kasım 1546'da genel valisine yazdığı mektupta, Türklerin Kişn'i zaptettiklerini, Dofar üzerine gitme hazırlıkları içinde olduklarını bildirmektedir (bkz. Col. Lourenço, II, fol. 208).
- 21 Sim. E 1318-127.
- 22 Sim. E 1318-297: "El tributo del Cayro, la suma desian que era quinientos mil ducados".
- 23 CC, Parte 1, Maço 7, Doc. 19.

3.7 HİNT OKYANUSU'NA AÇILAN YENİ YOL

- 1 Longrigg'in eseri ilk defa Oxford University Press'de 1925'te basılmış, ikinci baskısı 1968'de yapılmıştır (s. 31).
- 2 Barros, *D c. III*, Liv. VI, Cap. III.
- 3 *Agb.*
- 4 Simão Botelho, "O Tombo do Estado da India", *Subsídios para a História da Índia Portuguesa* Lisbon, 1868, s. 78.

- 5 Bkz. Bölüm 3.5.
- 6 Barros, *Déc.* IV, Liv. III, Cap. XV.
- 7 Barros, *Déc.* IV, Liv. III, Cap. XVIII.
- 8 Osmanlı-Safevî rekabetinin başlangıcı ve gelişmesi hakkında bkz. B.S. Kütükoğlu, *Osmanlı-Iran Siyasî Münasebetleri, 1578-1590*, s. 1-3; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 336 vd.; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, V, s. 202 vd.
- 9 H. İnalçık, "Bursa", *Et*²; A.H. Lybyer, "The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", *English Historical Review* LXX (1915), s. 572-588.
- 10 T. Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irak'ın Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütühatı", *Belleten* XXI (1957), s. 449 vd.
- 11 TSMA, E 5466'da bulunan, Emir Râşid'in, Hacı el-Maliki adlı biriyle padişaha gönderdiği 18 Kasım 1535 tarihli mektubu. Bu mektubu tercüme edip bana, TSMA E 2396'da bulunan "Sultan Hazretlerine Basra beyi Emir Râşid'den vârid olan mektubun tercümesi" ile karşılaştırma imkânı sağlayan Dr. Ramazan Şeşen'e müteşekkirim. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Rüstem Paşa'ya atfedilen *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazma 2438, vr. 205a.
- 12 Longrigg, *age.*, s. 25.
- 13 Peçuyli, *Tarih*, I, s. 207.
- 14 *Tevârih-i Âl-i Osman*, 2438, vr. 239b-240b; *Cart. Ormuz*, fol. 36a, 72a-b; 75a.
- 15 *Col. Lourenço*, IV, fol. 140a ve 506a.
- 16 *Col. Lourenço*, IV, fol. 140b-141b: "De Ayaz baxa [gouvernad] or de bagadad p[er]ja aly bem alyom Rey de guizaira".
- 17 *Col. Lourenço*, IV, fol. 139a-140a ve 493a-494b.
- 18 CC, Parte 1, Maço 75, Doc. 104; *Gavetas*, I, s. 915-918.
- 19 KK, Ruûs 208, s. 117.
- 20 *Tevârih-i Âl-i Osman*, vr. 243b; Nazmi-zâde, *Gülşen-i Hulefâ*, vr. 62b.
- 21 "... Padişah Ayas Paşa'ya iki yüz bin akça terakki ve Bilâl Mehmed Paşa'ya on kerre yüz bin akça ile Basra beylerbeyliğini verdi" (*Tevârih-i Âl-i Osman*, vr. 243b).
- 22 *Cart. Ormuz*, fol. 88.
- 23 Bkz. T. Gökbilgin, "Rüstem Paşa", *İA*.
- 24 Bir kısım asker ve toprak Katif kalesine yerleştirilmişti: I. Wicki (ed.), *Documenta Indica*, II, Roma, 1950, s. 69; Couto, *Déc.* VI, Liv. IX, Cap. IV.
- 25 KK, Ruûs 209, s. 71; *Gavetas*, V, s. 38 vd.
- 26 Kırş. Ç. Orhonlu-T. Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *TD XIII/17-18*, s. 79-102.
- 27 Basra Körfezi sahillerinde Osmanlılarla ilgili olarak ayrıca bkz. S. Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *TD 25* (1971), s. 51-72.

3.8 HÜRMÜZ KUŞATMASI (1552)

- 1 I, s. 75.
- 2 Bkz. Hürmüz'ün Portekizli kumandanı Manuel de Lima'nın bir mektubu (İngilizce tercümesi: Özbaran, "The Ottoman Turks and Portuguese...", s. 73).

- 3 *Ahbârü'l-Yemani*, vr. 45b-46b.
- 4 *Cart. Ormuz*, fol. 90a; Col. Lourenço, III, s. 160.
- 5 *Ahbârü'l-Yemani*, vr. 47b.
- 6 *Age.*, vr. 46b.
- 7 *Age.*, vr. 48a-b.
- 8 *Age.*, vr. 50b. Özdemir Paşa'nın hizmetine karşılık kendisine "terakki" verildiği KK, Ruus 209, s. 134'te kayıtlıdır. Onun Yemen beylerbeyliği ile ilgisi hakkında bkz. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 34.
- 9 TSMA, E. 8342. Özdemir Paşa'nın Yemen'deki fetihleri ile özellikle Neşşar Mustafa Bey ile Süla kuşatmasını ilgilendiren kaynaklar için bkz. *Koğuşlar 888*, vr. 319b; *Ahbârü'l-Yemani*, vr. 52a-b.
- 10 Couto, *Déc. VI*, Liv. VI, Cap. III ve IV.
- 11 Kızıldeniz'de özellikle Bender-i Cidde'de bu yıllardaki gümrük hasılatının iyi durumda olduğu anlaşılmaktadır (krş. TSMA, E. 11644).
- 12 *Ahbârü'l-Yemani*, vr. 49a; Couto (*Déc. VI*, Liv. VI, Cap. III); Col. Lourenço, IV, fol. 283.
- 13 Couto, *Déc. VI*, Liv. VI, Cap. V; Whiteway, s. 316-317.
- 14 Couto, *Déc. VI*, Liv. VIII, Cap. XII.
- 15 *Age.*, VI, Liv. IX, Cap. III.
- 16 Correia, IV, Cap. XIX.
- 17 Orhonlu, "Hint Kaptanlığı", s. 235-236.
- 18 CC, Parte 1, Maço 85, Doc. 105. Bu mektubun Osmanlılarla ilgili olan ve ekseriyetini oluşturan kısımlarını çıkartıp sadece dinî nitelik taşıyan taraflarını Padre Josef Wicki yayınlamıştır (bkz. *Documenta Indica*, II (Romae, 1950), s. 111-116).
- 19 Büyük nehir gemileriyle yaklaşılmaması zor, küçük adacıklardan oluşan Cezayir bölgesi kabile reislerinin faaliyetleri ve Portekizlilerden yardım talepleri hakkında bkz. Couto, *Déc. VI*, Liv. IX, Cap. IV; Nazmi-zâde Murtezâ, *Gülşen-i Hulefâ*, vr. 63a.
- 20 CC, Parte 1, Maço 87, Doc. 2 (5 ekim 1551); Couto, *aynı yer*.
- 21 Önceleri "Süveyş Kaptanlığı" adıyla anılan "bahr-ı ahmer filosu" veya "Hind donanması" kumandanlığının 16. yüzyıl ortasında "Hind Kaptanlığı" olarak isimlendirilmesi hakkında bkz. Orhonlu, "Hint Kaptanlığı...", s. 235 vd.
- 22 Couto, *Déc. VI*, Liv. X, Cap. I.
- 23 *Age.*, VI, Liv. X, Cap. I.
- 24 *Koğuşlar 888*, vr. 487b; Orhonlu, "Hint Kaptanlığı...", s. 240, 252.
- 25 Couto, *Déc. VI*, Liv. X, Cap. I.
- 26 *Koğuşlar 888*, vr. 488a; Seydi Ali Reis (*Mirâtü'l-Memâlik*, s. 12) donanmanın 30 gemiden müteşekkil olduğunu yazmaktadır. Hürmüz'de Portekiz denetimindeki yerli vezir Nureddin'in Portekiz genel valisine yazdığı bir mektupta, donanmanın 25 kadirga (*gale*) ve 3 yüksek tip gemiden (*navio dalto bordo*) meydana geldiğini bildirmektedir (CC, Parte 1, Maço 89, Doc. 9, vr. 3b-5a).
- 27 Bu bilgi, C.R. Boxer'in özel arşivinden elde edilmiştir. Bunun için ve diğer pek çok mevzuda beni aydınlatması için İngiliz Profesör'e fazlasıyla müteşekkirim.
- 28 Hürmüz kuşatması hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. CC, Parte 1, Maço 89, Doc. 7 (üç ayrı mektup); Couto, *Déc. VI*, Liv. X, Cap. II-III; Orhonlu, "Hint Kaptanlığı...", s. 243-244.
- 29 Couto, *Déc. VI*, Liv. IV, Cap. IV.

- 30 Mesela bkz. Seydi Ali Reis, *Miratü'l-Memâlik*, s. 13; Peçuyulu, *Tarih*, I, s. 352.
- 31 CC, Parte 1, Maço 89, Doc. 9, fol. 4b.
- 32 Kuşatmasirasında Hüzmüz valisi bulunan D. Álvaro de Noronha, Piri Reis için "denizde ve savaşta büyük bir kişi (*grãde homem do mar e de gerra*)" derken onu Barbaros ayanında görmektedir (CC, Parte 1, Maço 89, Doc. 9).
- 33 Krş. Orhonlu, "Hint Kaptanlığı...", s. 244 vd.
- 34 Couto, *Déc.* VI, Liv. X, Cap. XIII.
- 35 KK, Ruus 212, s. 25.
- 36 Couto, *Déc.* VI, Liv. X, Cap. XIII. Irmão Alexio Madeira'nın 24 Eylül 1553 tarihinde Hüzmüz'den Padre Luis Gonçalves'e gönderdiği bir mektupta sultanın Basra'dan gelecek gemiler ile birlikte büyük bir donanma hazırlanmasını emrettiği bildirilmektedir (*Documentação para a História das Missoes do Padroado Português do Oriente*, V (Lizbon, 1951), s. 328-329).
- 37 Krş. Ş. Turan, "Seydi Ali Reis", *IA*.
- 38 *Miratü'l-Memâlik*, s. 19.
- 39 Muhid adlı eserin de sahibi olan Seydi Ali Reis hakkında bkz. Orhonlu, "Seydi Ali Reis", *TED* I (1970), s. 39-56; Turan, "Seydi Ali Reis", *IA*.
- 40 Couto, *Déc.* VII, Liv. I, Cap. V.
- 41 *Age.*, VII, Liv. III, Cap. IV.

3.9 KÖRFEZ'DEN BİR ÖYKÜ: 1559 BAHREYN TRAJEDİSİ

- 1 E. Le Roy Ladurie, *The Territory of the Historian* (çev. Ben ve Sian Reynolds), The Harvester Press, Sussex 1979, s. III.
- 2 Topkapı Sarayı Müzesi, Koşuşlar 888, vr 487b-488b'deki bu belgeler Cengiz Orhonlu tarafından yayınlanmıştır: "Hint Kaptanlığı", *Belleten*, XXXIV/134, 1970, s. 249-53.
- 3 S. Özbaran, "Two Letters of Dom Alvaro de Noronha from Hormuz", *TED* 9, 1978, s. 243.
- 4 Seydi Ali Reis, *Miratü'l-Memâlik*, İstanbul 1313/1895, s. 18.
- 5 Mandaville, "...Al-Hasâ.", s. 486 vd; Özbaran, *The Ottoman Response*, s. 131 vd.
- 6 Couto, *Da Ásia*, Lisboa 1778-88, *Déc.* VII, Livro VII, Capitulo VII.
- 7 TSMA, E. 3004. Bu belge Cengiz Orhonlu tarafından yayınlanmıştır: "1559 Bahreyn Seferine Ait Bir Rapor", *TD* XVII/22, 1967, s. 1-16.
- 8 Saffet Bey, "Bahreyn'de Bir Vak'a", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, III, 1328/1910, s. 1142.
- 9 Couto, *Déc.* VII, Liv. VII, Cap. VII, s. 110: "*duas gales e setenta terradas, e terranquins e hum bargantim de dez bancos em cujos vasilhas embarcou mil e duzentos Turcos, e janissaros, e muitos mantimentos, e munições, e petrechos de guerra...*"
- 10 Mühimme defterinde Murad Şah, Feridun Bey'de (*Münşeatü's-Selâtin*, İstanbul 1274/1857, I, s. 610) Murad Han olarak geçerken, Couto'da (*Déc.* VII, Liv. VII, Cap. VII) Bahreyn veziri (*guazil*) *Rax Murado* biçiminde sıfatlandırılmıştır. Kızıyla evli olduğu Hüzmüz Veziri Nureddin'in sanının *Ra'is Murad* olması ve öykümüzü dayandırdığımız Osmanlı beyinin raporunda da Reis Murad olarak nitelendirilmesi dolayısıyla, burada Reis Murad'ın kullanımı daha mantıklı sayılabilir (Bahreyn için bkz. J. Aubin, "Le Royaume d'Ormuz au Début du XVIe Siècle", *Mare Luso-Indicum*, II, 1973, s. 99).

- 11 Couto, *Déc.* VII, Liv. VII, Cap. VIII, s. 115.
- 12 *Age.*
- 13 Orhonlu, "Bahreyn Seferi", s. 12; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1948, s. 461; R.B. Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast*, Oxford UP., 1963, s. 143.
- 14 Couto'ya göre (s. 117), her kadirgada 150 er bulunuyordu.
- 15 Couto, *age.*
- 16 Orhonlu, "Bahreyn Seferi", s. 12.
- 17 Couto, *Déc.* VII, liv. VII, Cap. VIII, s. 20.
- 18 Orhonlu, *agm.*, s. 12.
- 19 Couto, *Déc.* VII, Liv. VII, Cap. IX, s. 123.
- 20 Orhonlu, *agm.*, s. 13.
- 21 *Agm.*, s. 3 ve 13.
- 22 Couto, s. 125.
- 23 Orhonlu (*agm.*, s. 14), Rehal-oğlu'nun (İbn Rehal'in) Arabistan sahilindeki Katif sancağında da topraklara sahip bulunduğunu yazmaktadır.
- 24 *Agm.*, s. 14.
- 25 Couto (s. 125-32) muharebenin tüm ayrıntısını vermektedir.
- 26 *Age.*, s. 132.
- 27 *Age.*, s. 132-33.
- 28 Orhonlu, *agm.*, s. 14.
- 29 *Catur* Hindistan'da hızlı bir kürekli gemi türüydü, daha çok mesaj iletmede, özellikle de o sular-
da gezinen korsanlar tarafından kullanılıyordu (P.E. Pieris ve M.A.H. Fitzler, *Ceylon and Portugal*,
Pt. 1: Kings and Christians 1539-1552, Leipzig 1927, s. 357).
- 30 Couto, *Déc.* VII, Liv. VII, Cap. X, s. 135.
- 31 G. Correia, *Lendas da Índia*, Lisboa 1858-61, II, s. 749.
- 32 Couto, *Déc.* VII, Liv. VII, Cap. X, s. 136.
- 33 Portekizce'deki *Alcaide*, Arapça'daki *el-kaid* sözcüğünden türemiştir (Dalgado, *Glossário Luso-Asi-*
tico, I, s. 21).
- 34 *Casado*, Portekizlilerin Doğu'da evli olanlarına verilen addır.
- 35 Couto (s. 137), Mustafa Paşa'nın Carvalho'ya bir kaftan verdiğini ve Noronha'yı ikna etmesi için
bir miktar para vaat ettiğini kaydetmektedir.
- 36 Orhonlu *agm.*, s. 15.
- 37 Bu sancak beyinin Bahreyn'de tam olarak ne zaman Reis Murad'ı gördüğü, Reis Murad'ın D. Antão'yu
görmesinden önce mi, yoksa döndükten sonra mı gördüğü, kaynaklardan tam anlaşılamamaktadır.
- 38 Orhonlu, *agm.*, s. 15.
- 39 Bkz. yukarıda not 30.
- 40 Orhonlu, *agm.*, s. 16.
- 41 Couto, *Déc.* VII, Liv. VII, Cap. X, s. 138.
- 42 Couto, s. 140: "*que foi desejendo de sanear com El Rey de Ormuz e com os Portugueses, pela culpa em
que tinha caida...*".

- 43 Couto, s. 140. Bu kişi, Couto'nun daha sonra sözünü ettiği ve Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra onun yerini alan Mehmed Bey olmasa gerek (bkz. aşağıda not 46).
- 44 Couto, s. 141'de Müslümanlara "e como estes eram Mouros" şeklinde değiniyor.
- 45 MD; III, s. 143.
- 46 Couto, s. 142: "que era hum sangiaco, que se chama Mahamede...".
- 47 Couto, s. 150-51.
- 48 Orhonlu, *agm.*, s. 16. Bir Portekiz *cruzado*'su 400 reis tutarındaydı.
- 49 Orhonlu, *agm.*, s. 9 ve 16; Couto, s. 152.
- 50 Özbaran, "The Ottoman Turks...", s. 69.
- 51 N. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century*, Studentlitteratur: Andelsbogtrykeriet i Odense, 1973, s. 154 vd.

3.10 BAHARAT TİCARETİNİN CANLANMASI

- 1 Müh. D., II, s. 167.
- 2 KK, Ruus 213, s. 212: "Özdemir Paşa'ya vilâyet-i Habeş ondört kerre yüzbinle emr olunmağın..." (krş. Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 37).
- 3 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 31-32; P. Emmanuells d'Almeida S. I., *História Aethiopiae*, Romae, 1907, Cap. XVII.
- 4 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 93 vd.
- 5 Mesela bkz. H. 953 yılına ait KK, Ruus 208, s. 6; 959 yılına ait Basra kanunnamesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Def. 282, s. 1-11, 37, 213, 233, 290-292; 961'e ait KK, Ruus 211, s. 5, 13, 88; Ruus 212, s. 14; 962-63 yılına ait Mal. Müd. 5691; 966 tarihli KK, Ruus 216, s. 10; 980 tarihli KK, Ruus 225, s. 222. Lahsa eyaleti için 961 yılına ait KK, Ruus 211, s. 46; Ruus 212, s. 25, 29; Ruus 213, s. 18-19, 49-50; Ruus 216, s. 10; Ruus 218, s. 146 (h. 988). Yemen Beylerbeyliğinin mukataatı, arazi ve iskele gelirleri için bkz. TSMA, D. 314: "İcmal-i muhasebe-i varidat ve ihracat-ı hıızâ-ne-i âmire-i vilayet-i Yemen..." [bkz. Bölüm 4.5].
- 6 Ugo Tucci (ed.) *Lettres d'un marchand vénétien, André Berengo (1553-1556)*, Paris, 1957, çeşitli yerler. İpek ticareti konusunda ayrıca bkz. H. İnalçık, "Harir", *Eİ*.
- 7 Braudel, I, s. 545 vd.
- 8 Godinho, II, s. 169-170.
- 9 "A Note on Portuguese, s. 417.
- 10 *Agm.*
- 11 Braudel, I, s. 547.
- 12 *Age.*, s. 548. 1548 yılına ait Vilayet-i şam kanunnamesinde şu kayıtlar bulunmaktadır: "Nefs-i şam'a gelen ve giden meta'dan gümrük alınur. Evvel Mekke-i Müřerrefe'den bahar ve akmişe geldikde Hacc-i Gazze yolundan gelse Gazze kurbinde Han-ı Yunus nam yerde alınur ve eğer şam yolundan gelse şam kurbinde Kisve nam karyede alınur kanun-ı kadımdır. Deve yükü bahardan ve akmişeden yedişer altun gümrük bacı deyu alınur Ve buçuk altun mübâşiyye hâlâ miri için zapt olunur. Amma nefis-i şam'a gelüp efrenc taifesiyle bazar olunsa satandan her yüz altına onar altun alınur alan efrencden dokuzar altun alınur..." (Barkan, *Kanunlar*, s. 221). 1551 tarihli Basra kanunnamesi için de bkz. Mantran, "Réglements", s. 224-277.

- 13 "Ouvidor" Thomé Serrão'nun Hürmüz'den 24 Kasım 1550'de kralına yazdığı mektup (Gav. 15, Maço 16, Doc. 25).
- 14 António da Silva Rego (ed.), *Documentação para a História das Missoes da Padroado Português da Oriente*, 7 (1952), s. 74.
- 15 Gav. 15, Maço 19, Doc. 37.
- 16 Agb., Doc. 38 (krş. Documentos... Moçambique, VII, s. 243-261).
- 17 CC, Parte 1, Maço 87, Doc. 71.
- 18 Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence...", s. 47.
- 19 TSMA, D 314, vr. 3a:
-
An Mahsûl-i İskeleha-yı Vilayet-i Yemen...	2.820.058	pare
An vacib-i sene-i 968	2.473.755	"
An bakaya-yı sinin-i maziye	346.303	"
- 20 TSMA, D 314, vr. 10b.
- 21 CC, Parte 1, Maço 107, Doc. 9 (krş. Boxer, "A Note on Portuguese...", s. 420).
- 22 Steensgaard, *Carracks. Caravans and Companies...*, s. 42.
- 23 Tucci (ed.), *Lettres d'un marchand...*, çeş. yer.
- 24 Braudel, I, s. 549.
- 25 Age., s. 549.
- 26 CC, Parte 1, Maço 102, Doc. 47: D. Diogo de Noronha'nın 17 Aralık 1557'de Goa'dan yazdığı bir mektup: "...de Ormuz escreveo Dom João de Tayde ao governador ser lhe chegado embaixador do baxa de baçoraa a pedir pazas". Ayrıca krş. Gavetas, IV, s. 232.
- 27 CC, Parte 1, Maço 86, Doc. 120.
- 28 Couto, *Déc.* VI, Liv. X, Cap. XVIII; *Déc.* VII, Liv. I, Cap. VI-VII (krş. Boxer, "A Note on Portuguese...", s. 417). Osmanlı İmparatorluğu ile Güneydoğu Asya İslam devletleri arasındaki münasebetlerin başlangıcı ve gelişmesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. Reid, "Sixteenth Century Turkish Influence in Western Indonesia", *Journal of Southeast Asian History*, X/3 (1969), s. 395-414; R. Şah, "Açı Padişahı Sultan Alaeddin'in Kanuni Sultan Süleyman'a Mektubu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8-9 (1967), s. 374-409.
- 29 Couto, *Déc.* VII, Liv. VI, Cap. VII; *Déc.* VII, Liv. VII, Cap. VI (krş. Boxer, "A Note on Portuguese...", s. 417).
- 30 Braudel, I, s. 550.
- 31 "...a muita quantidade de pimenta que he vinda aquelas partes de Meca e asy tudo ho mays que quizer saber.." (CC, Parte 1, Maço 103, Doc. 136). D. Affonso'nun diğer bir mektubu için bkz. CC, Parte 1, Maço 103, Doc. 52 (krş. CDP, VIII, s. 104).
- 32 M.A.L.C. Fagundes, "Contribuição para o Estudo dos Correios entre Portugal e Roma no Século XVI", *Arquivos do Centro Cultural Português*, I (1969), s. 463-467.
- 33 Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence...", s. 47 vd.
- 34 Agm., s. 49.
- 35 L. Pires'in mektupları CDP'nin 8 ve 9. ciltlerinde yayınlanmıştır.
- 36 CDP, IX, s. III: "... sendo tanta a que vem a poder do Turco não he de maravilhar vir tão pouca a Lisboa". Kaliküt'te, *quintal* ı (50 kg) 5 *cruzado*'dan alınan karabiber Lizbon'da 64 *cruzado*'dan, yani 12 misliyle satılıyordu (Braudel, I, s. 438).

- 37 Serjeant (s. 110), bu tarihlerde Arapça eserlerde Açe'nin bu kadar sık yer almasını hayretle karşılamaktadır.
- 38 "E pella mesma via do Cairo dizem se entende vinhão duas naos despeciaria ao Cinde com salvo condu-to e licença do ditto visorey" (CDP, VIII, s. 250).
- 39 CC, Parte 1, Maço 86, Doc. 120'de D. João de Lisboa şöyle diyor: "Süveys'te arzulanı hilafına çalışan Hi-ristiyan doğramacılar bana o sırada mahzenlerde 10 kadirğa olduğunu söylediler... Kalyondan ziyade nao'ya benzeyen büyük bir gemiyi henüz bitirdiler, ağustos boyunca bir kadirğa yaptılar".
- 40 Wicki (ed.), *Documenta Indica*, IV, s. 412; C. Beccari (ed.), *Rerum Aethiopicarum Scriptores Occiden-tales Inediti*, X (Romae 1910), s. 98 [bkz. ileride bölüm IV/6].
- 41 Müh. D., V, s. 118; Müh. D., VI, s. 177.
- 42 Bkz. Bölüm 1.5.
- 43 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 31-32.
- 44 J.H. Elliot, *The Old World and the New 1492-1650*, Cambridge, 1972, s. 60-61.
- 45 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 32.
- 46 Age., s. 32. Padre Andre de Oviedo, maiyeti ile 17 Mart 1557'de Massava önüne geldiğinde orada "Habeşistan'ı fethet kararlı" Özdemir Paşa'yı bulmuştu (P. Pais, *História da Etiopia*, II, s. 276).
- 47 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 48 vd.
- 48 Age., s. 98-107.
- 49 Koğuşlar 888, vr. 487b.
- 50 Müh. D., III, s. 139.
- 51 Bahreyn'in o sıralardaki hâkimi Reis Murad, Hürmüz veziri Nureddin'in kızıyla evliydi (Couto, *Déc.* VII, Liv. VII, Cap. III).
- 52 Müh. D., II, s. 18 [bkz. Bölüm 3.9].
- 53 Braudel, I, s. 553.
- 54 Wicki (ed.), *Documenta Indica*, IV, s. 180-181.
- 55 CC, Parte I, Maço 102, Doc. 47.
- 56 Wicki (ed.), "Duas Cartas oficiais de Vice-Reis da India, escritas em 1561 e 1564", *Studia*, III (1959), s. 53-54.
- 57 Gavetas, V, s. 137.
- 58 Couto, *Déc.* VIII, Cap. V; KK, Ruus 218, s. 69.
- 59 Kanuni Sultan Süleyman'dan Portekiz kralına giden mektuplar, H 971/1563 evail ve evahirinde (Gav. 15, Maço 14, Doc. 20) ve 28 Muharrem 972/5 Eylül 1564 tarihinde (Müh. D., V, s. 70) gönderilenlerdir.
- 60 *Asia in the Making of Europe*, I, Chicago, 1965, s. 129-130.
- 61 CC, Parte I, Maço 105, Doc. 139 (1562 yılına ait); CC, Parte I, Maço 106, Doc. 8 (1562); CC, Parte I, Maço 106, Doc. 82 (1563); Sim. E 1053-10 (1563).

4.1 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLTİZAM

- 1 M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâni Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (yay. O. Okyar), Ankara, 1975, s. 232.
- 2 Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, 1986, s. 21.
- 3 L. Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Ni-zamı", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23, no. 1-2 (1962-63), s. 108-109.

- 4 İnalçık, "Military and Fiscal", s. 327.
- 5 Shaw, *The Financial*, s. 26.
- 6 A. Abdulrahman and Y. Nagata, "The İltizam System in Egypt and Turkey", *Journal of Asian and African Studies*, XIV, Tokyo, 1977, s. 170.
- 7 Shaw, *The Financial...*, s. 33.
- 8 Mandaville, "al-Has...", s. 505-505.
- 9 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 98-99.
- 10 BOA, Tapu-Tahrir, no: 532, s. 22.
- 11 BOA, Tapu-Tahrir, 532, s. 23.
- 12 TSMA, D. 314, yp. 7a.
- 13 BOA, Mal. Müd., no. 1382, s. 50.
- 14 Müh. D., no. 19, s. 5.
- 15 Müh. D., 49, s. 101.
- 16 Müh. D., 26, s. 4.
- 17 B. Mc Gowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*. Cambridge UP., 1981, s. 172.

4.2 BASRA VE LAHSA EYALETLERİNDE MALİ UYGULAMALAR

- 1 Kısa bir açıklama için bkz. S. Özbaran, "Some Notes on the *Salyane* System in the Ottoman Empire as Organised in Arabia in the Sixteenth Century", *Journal of Ottoman Studies/Osmanlı Araştırmaları*, VI, İstanbul, 1986, s. 39-45.
- 2 Saffet, "Bahreyn'de Bir Vak'a", *TOEM*, III, İstanbul, 1328/1910, s. 1139.
- 3 Orhonlu, "Bahreyn Seferi", s. 1 (bkz. Bölüm 3.9).
- 4 C. Orhonlu, "Hint Kaptanlığı", s. 235 vd.
- 5 Mandaville, "al-Hasā", s. 486-513.
- 6 B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of Arab Lands", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1951, s. 139-155.
- 7 Mantran, "Règlements", s. 224-277.
- 8 İlhan, "The Katif District", s. 781-800.
- 9 *Agm.*, s. 786.
- 10 *Agm.*, s. 789.
- 11 Mandaville, "al-Hasā", s. 504-505.
- 12 İnalçık, "Military and Fiscal", s. 327.
- 13 İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Londra, 1973, s. 113.
- 14 BOA, KK, Ruus, 218, s. 120.
- 15 BOA, KK, Müh. D., 5, s. 344.
- 16 BOA, KK, Mal. Müd., 7531, s. 174 ve 184.
- 17 BOA, KK, Tapu/tahrir, 282, s. 12-35.
- 18 H. İnalçık, "Military and Fiscal...", s. 330.
- 19 BOA, KK, Müh. D., 71, s. 353.
- 20 BOA, KK, Müh. D., 7, s. 471.

4.3 YEMEN'İN OSMANLI BÜTÇELERİ

- 1 H. Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, TTK: Ankara, 1985, s. 287-319.
- 2 15, 1-4, 1954-55, s. 251-39; 17, 1-4, 1955-56, s. 193-347; 19, 1-4, 1957-58, s. 219-332.
- 3 S. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt, 1005-1006 (1596-1597)*, Lahey, 1968.
- 4 H. Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler IV/7-8* (Ankara, 1969), s. 1-33; Bu makalede Sahillioğlu, ayrı bütçeleri olan eyaletlerin bir listesini de vermektedir. Yemen bütçesi için yukarıda not 1'e bakılabilir.
- 5 H. G. Majer, "Ein osmanisches aus de Zeit Mehmeds des Eroberers", *Der Islam* 59 (1982), s. 40-63.
- 6 H. Sahillioğlu, "Sıvış Year Crisis in the Ottoman Empire", *Studies in the Economic History of the Middle East* (ed. M. Cook), Londra, 1970, s. 232.
- 7 TSMA, D. 314. Bu defter H 969/1561-62 tam yılına ait bir bütçeyi de içermektedir.
- 8 H. Sahillioğlu, "Yemen'in 1599...", s. 288.
- 9 *Agm.*, s. 287.
- 10 *Agm.*, s. 287-88.
- 11 Sahillioğlu, bir beylerbeyinin veya defterdarın azli ya da atanmasına bağlı olarak tam yıldan daha kısa veya daha uzun bir süreyi kapsayabileceğine işaret etmiştir ("Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın...", s. 7).
- 12 Bkz. İ. Artuk, "Para" mad., *İA*.
- 13 Shaw, *The Budget*, s. 18.
- 14 Sahillioğlu, "Yemen'in 1599...", s. 291.
- 15 TSMA, D. 314, vr 10b.
- 16 TSMA, D. 314, vr 11a.
- 17 TSMA, D. 314, vr 4a.
- 18 Sahillioğlu, "Yemen'in 1599...", s. 302.
- 19 TSMA, D. 314, vr 16a.
- 20 Sahillioğlu, "Yemen'in 1599...", s. 301-2.
- 21 TSMA, D. 314, vr 12a.
- 22 TSMA, D. 314, vr 4a.
- 23 BOA, Mal. Müd., nu. 7092.
- 24 TSMA, D. 314, vr 2a (bkz. ekteki bütçe).
- 25 TSMA, D. 314, vr 2b (bkz. ekteki bütçe).
- 26 TSMA, D. 314, vr 2b (bkz. ekteki bütçe).
- 27 BOA, Mal. Müd., no. 7092, s. 5.
- 28 BOA, Mal. Müd., no. 1382, s. 50vd.
- 29 R. Blackburn, "The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968/1560-976/1568", *Die Welt des Islams* 19 (1979), s. 129 vd.
- 30 TSMA, D. 314 numarayla kayıtlı olan bu bütçe defteri, İdris Bostan tarafından, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde 1978 yılında benim danışmanlığımda "lisans mezuniyet tezi" olarak hazırlanmış olup burada *icmal* kısmı sadeleştirilerek verilmiştir.

4.4 OSMANLILAR VE HİNDİSTAN TİCARETİ

- 1 İnalıcık'ın bu alanda yaptığı ve özellikle konumuz olan 16. yüzyılı içeren çalışmalarının sonuçları, verileri ve bibliyografyası için, *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600* (Cambridge UP, 1994) kitabında yer alan "The India Trade" (s. 315-63) bölümüne bakılabilir.
- 2 S. Faroqi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*, I.B. Tauris: Londra 1994, s. 162-163 (Türkçesi: *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev. Gül Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 1995) ve başka yazılarında gösterilen veriler ve bibliyografya.
- 3 Mantran, "Règlements", s. 224-277.
- 4 İlhan, "The Katif District", s. 781-800.
- 5 D. Potache, "The Commercial relations between Basra and Goa in the sixteenth century", *Studia* 48 (1989), s. 151-61.
- 6 Boxer, "A Note on Portuguese", s. 417.
- 7 Örneğin, bkz. Özbaran, *The Ottoman Response*.
- 8 S. Özbaran, "The Ottoman Budgets of the Yemen in the Sixteenth Century", Özbaran, *The Ottoman Response*, s. 30 (Türkçesi için bkz. Bölüm 4.3).
- 9 Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600", s. 287-319.
- 10 Shaw, *The Budget*.
- 11 Mantran, "Règlements...", s. 227 vd.
- 12 BOA, Tapu/tahrir, 282, s. 12-35.
- 13 Osmanlıların Arap ülkelerinde uyguladıkları bu yapılanmayla ilgili olarak bkz. Bölüm IV/1-2.
- 14 BOA, Tapu-tahrir, no. 282, s. 292 (bkz. İlhan, "The Katif District...", s. 795).
- 15 BOA, Mal. Müd., no. 7541, s. 174-183.
- 16 TSMA, D. 314, vr. 10b-20b.
- 17 TSMA, D. 164.
- 18 BOA, Mal. Müd., no. 7092.
- 19 BOA, Mal. Müd., no. 1382.
- 20 BOA, Mal. Müd., no. 7555 (bkz. Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600", s. 287-319).
- 21 Potache, "The Comercial relations...", s. 159-61.
- 22 "Evolution of empire: The Portuguese in the Indian Ocean during the sixteenth century", J.D. Tracy (ed.), *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge UP., 1991, s. 298-331.
- 23 Agm., s. 328.
- 24 Bkz. Bölüm 1.2.

4.5 OSMANLI EKONOMİSİNİN SINIR BEKÇİLERİ

- 1 K. Kara, *Liseler İçin Tarih 2*, Önde Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 138.
- 2 M. Kunt, "Siyasal Tarih (1300-1600)", *Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti 1300-1600* (yay. yön. S. Akşin), Cem: İstanbul, 1988, s. 139-140.
- 3 G. Veinstein, "Büyükülüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)", R. Mantran (yay. yön), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Çev. S. Tanilli), c. 1, Say: İstanbul, 1991, s. 246 (Ayrıntı için bkz. Bölüm 4.7).
- 4 H. İnalıcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Londra/Weidenfeld, 1973.

- 5 H. İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (ed. H. İnalcık ile D. Quataert), Cambridge UP., 1994, s. 92-93.
- 6 Örneğin bkz. S. Özbaran, "The Ottoman Budget of the Yemen for the Sixteenth Century", *The Ottoman Response*, s. 49-60.
- 7 H. Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, c. 4/7-8, TTK: Ankara, 1969, s. 16.
- 8 *Agm.*, s. 33.
- 9 Özbaran, *The Ottoman Response*, s. 58-59.
- 10 H. Sahillioğlu, "Yemen'in 1599, s. 302 vd.
- 11 Özbaran, *The Ottoman Response*, s. 47.
- 12 Shaw, *The Financial*, s. 210-215. Aynı yazarın ayrıntılı bir çalışması: *The Budget*.
- 13 S.M. es-Seyyid Mahmud, XVI. Asırda Mısır Eyaleti, İstanbul Edebiyat Fak., 1990, s. 173 vd.
- 14 Barkan, *Kanunlar*, s. 355 vd.
- 15 BOA, Mal. Müd., no. 5691.
- 16 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İltimaî Tarihi*, C. II, TTK: Ankara, s. 109.
- 17 İnalcık, *An Economic*, s. 93 (söz konusu defterden ayrıntılı istatistikler için bkz. Bölüm 4.6-7).
- 18 BOA, Mal. Müd., 5691, s. 4.
- 19 BOA, Mal. Müd., 5691, s. 13.
- 20 BOA, Mal. Müd., 5691, s. 47.
- 21 BOA, Mal. Müd., 5691, s. 51.
- 22 BOA, Mal. Müd., 5691, s. 89.
- 23 BOA, Mal. Müd., 7531 (Bu defterden yansıtılan daha ayrıntılı veriler için bkz. Bölüm 4.6).
- 24 BOA, Mal. Müd., 7531, s. 174-184.
- 25 E. Eldem, "Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkileri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, Tarih Vakfı: İstanbul, 1998, s. 20.
- 26 S. Subrahmanyam, *The Portuguese Empire in Asia 1500-1700*, Longman: Londra, 1993, s. 90.
- 27 J. Kaldy Nagy, "The Cash Book of the Ottoman Treasury in Buda in the Years 1558-1560", *Acta Orientalis, Hung.*, c. XV. Budapeşte, 1962, s. 173-182.
- 28 H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI. Louvain, 1980, s. 286.
- 29 İnalcık, "Military and Fiscal", s. 303.
- 30 S. Faroqi, "Crises and Change, 1590-1695", *An Economic and Social History* (ed. H. İnalcık ve diğ.), s. 436.

4.6 ASKERİLERİN MÜLTEZİMLİĞİ, BASRA VE LAHSA EYALETLERİNDEKİ UYGULAMALAR

- 1 C. Kafadar, "The Ottomans and Europe", *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* (ed. T.A. Brady, H.A. Oberman, J.D. Tracy), Brill: Leiden 1994, s. 614.
- 2 H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 1, 1300-1600, Cambridge UP. 1994, s. 22 (Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I 1300-1600, (çev. H. Berktaş), Eren: İstanbul 2000, s. 58).
- 3 İnalcık, *An Economic and Social*, s. 23-24. (İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal*, s. 58-60).
- 4 Darling, *Revenue-Raising*, s. 119'da, dikkatimizi. haklı olarak, yanlış çağrışıma çekmekte, "[neden-

- sej iltizam, diğer herhangi bir vergileme biçiminden daha fazla gerileme düşüncesinin sembolik bir yükünü taşımaktadır" demektir.
- 5 Özbaran, *The Ottoman Response...*, s. 39-48.
- 6 Ö.L.Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, 1953; M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (ed. O. Okyar), Ankara 1975, s. 234.
- 7 İnalçık, *An Economic and Social*, s. 65.
- 8 S.M. es-Seyyid Mahmud, XVI. Asırda Mısır Eyaleti, I.Ü. Edebiyat Fakültesi: İstanbul, 1990, s. 173 vd.
- 9 Barkan, *Kanunlar*, s. 355 vd.
- 10 L. Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisan ve Tuzları İşletme Nizamı", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1963); H. Sahillioğlu, "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XVI. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, aynı cilt.
- 11 K. Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge UP., 1999.
- 12 Darling, *Revenue-Raising...*, Bölüm IV ve V; M. Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi* (çev. Ş. Laykel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 1999, Bölüm V.
- 13 H. Gerber, "Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. 143-54.
- 14 K. Barkey, *Eşkılar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* (çev. Z. Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 1999, s. 102-105.
- 15 J. Kaldy-Nagy, "The Cash Book...", s.
- 16 M. Çizakça, "Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy, 1520-1697", *Journal of European Economic History*, XXII/2 (1993), s. 222-32; aynı yazar, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi* (Ş. Laykel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 1999, s. 119vd.
- 17 Darling, *Revenue-Raising...*, s. 122.
- 18 Shaw, *The Financial*, s. 3; İnalçık, *An Economic and Social*, s. 65 (İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal*, s. 103); Özbaran, *The Ottoman Response...*, s. 42, 44-45, 47-48.
- 19 M.A. Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban: Beyrut, 1982, s. 146-7 ve 154.
- 20 M.L. Venzke, "Special Use of the Tithe as a Revenue-Raising Measure in the Sixteenth-Century Sanjak of Aleppo", *JESHO* XXIX/111 (Ekim 1986), s. 293.
- 21 M. Hinds ve V.L. Ménage, *Qasr İbrım in the Ottoman Period: Turkish and Further Arabic Documents*, Egypt Exploration Society: Londra, 1991, s. 7. Ayrıca bkz. H. İnalçık, "Hawāla", *Eİ2*.
- 22 K.N. Chaudhuri, "Tides of History? The Indian Ocean Societies", *History Today* 42 (Temmuz 1992), s. 48-50.
- 23 H. Berktaş ve S. Faroqhi (ed), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Frank Cass: Londra, 1992, s. 266.
- 24 Mantran, "Règlements...", s. 230.
- 25 Agm., s. 251; İlhan, "The Katif...", s. 797.
- 26 BOA, Tapu-Tahrir, 282.
- 27 BOA, Mal.Müd., no. 5691, s. 4, 13, 47, 51 ve 89.

- 28 BOA, Tapu-Tahrir, 534, s. 16.
29 BOA, Tapu-Tahrir, 534, s. 22.
30 BOA, Mal. Müd., 7531, s. 174-183 (bkz. bu bölüm sonundaki ek).
31 BOA, Mal. Müd., 7531, s. 175.
32 BOA, Mal. Müd., 7531, s. 178.
33 BOA, Mal. Müd., 7531, s. 183.
34 TSMA, Koğuşlar 888, s. 118a.
35 İlhan, "The Katif District...", s. 292-95.
36 S. Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", TD 25, s. 66 vd.
37 BOA, Mal. Müd., no. 1762, s. 715.
38 BOA, Mal. Müd., no. 1762, s. 715.
39 BOA, Müh. D., zeyl, no. 3, s. 170.
40 BOA, Ruus (Kamil Kepeci tasnifi) 218, s. 53.
41 BOA, Ruus, 218, s. 53.
42 BOA, Müh. D., no. 3, s. 17, hk. 49.
43 BOA, Müh. D., no. 19, s. 5, hk. 13.
44 BOA, Müh. D., no. 26, s. 4, hk. 10.
45 BOA, Müh. D., no. 5, s. 504, hk. 1373; no. 7, s. 471; no. 71, s. 353.
46 S. Faroqhi, "Trade Controls, Provisioning Policies, and Donations: The Egypt-Hijaz Connections during the Second Half of the Sixteenth Century", *Süleyman the Second and His Time* (ed. H. İnalcık ve C. Kafadar), ISIS: İstanbul 1993, s. 142.
47 İnalcık, *An Economic and Social*, s. 85. Özel eyaletler için bkz. Sahillioğlu, "Yemen'in 1599...".
48 Mübahat Kütükoğlu'nun *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (Kubbealtı: İstanbul, 1994) başlığına taşıyan araştırması söz konusu teşkilatlanmanın güzel bir yansıması niteliğindedir.
49 Darling, "The Finance Scribes and Ottoman Policies", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (ed. C.E. Farah), Missouri State Univ., 1993, s. 89; R. Murphey, *Regional Structure in the Ottoman Economy: A Sultanlic Memorandum of 1636 A.D. Concerning the Sources and Uses of the Tax-Farm Revenues of Anatolia and the Coastal and Northern Portions of Syria*, Otto Harra-sowitz: Wiesbaden, 1987.
50 Bu konunun Hint Okyanusu'yla ya da daha geniş açıdan görüntüsüyle ilgili bazı yorumlar için ayrıca bkz. N. Steensgaard, "Asian Trade and World Economy from the 15th to 18th Centuries", T.R.de Souza (ed.), *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions*, Concept: Yeni Delhi, 1985, s. 229; S. Subrahmanyam ve L.F. Thomaz, "Evolution of Empire: The Portuguese in the Indian Ocean during the Sixteenth Century", J.D. Tracy (ed.), *The Political Economy of Merchant Empires*, CUP: Cambridge, 1991, s. 298-331 özellikle 229-40; Om Prakash, "European Commercial Enterprise in Pre-colonial India", *The New Cambridge History of India*, 11/5, s. 23 vd., 339-40; İ. Togan, "Ottoman History by Inner Asian Norms", Berktaş and Faroqhi, *New Approaches*, Cass: Londra, 1992, s. 206 ve 265; Berktaş and Faroqhi, *New Approaches...*, s. 266; C. Imber, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh UP., 1997, s. 137.
51 BOA, Mal. Müd., 7531, s. 174-183.

4.7 SINIRDAKİ ASKERİ ÖRGÜTLENME

- 1 Örneğin R. Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, UCL: Londra, 1999, s. 43-49 ve 190.
- 2 T. Anıcanlı ve Mara Thomas, "Sidestepping Capitalism: on the Ottoman Road to Elsewhere", *Journal of Historical Sociology*, c. 7, no. 1, Mart 1994, s. 30-34.
- 3 G. Káldy-Nagy, "The First Centuries of the Ottoman Military Organisation", *Acta Orientalia...Hung.*, c. XXXI, 1977, s. 170.
- 4 G. Ágoston, "Ottoman Warfare in Europe 1453-1826", J. Black (ed.), *European Warfare, 1452-1815*, Mcmillan Press, 1999, s. 126 (Türkçesi: *Top, Tüfek ve Süngü* başlığı altında yayınlanan (Kitap Yayınevi: İstanbul, 2003) eser içindedir (s. 128-53).
- 5 P. Fodor, "Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army", P.Fodor, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*, ISIS: İstanbul, 2000, s. 304.
- 6 Bkz Bölüm 4.5.
- 7 BOA, Mal. Müd., no. 5691 ve 7531. (bkz, Bölüm 4.6).
- 8 BOA, Mal. Müd., no. 5691, s. 30-39.
- 9 BOA, Mal. Müd., no. 5691, s. 69-70.
- 10 Fodor, "Making a Living...", s. 278; H. İnalcık, "Gönüllü", *El*².
- 11 İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal*, s. 136.
- 12 BOA, Mal. Müd., no. 5691, s. 2-4.
- 13 BOA, Mal. Müd., no. 5691, s. 24-25.
- 14 BOA, Mal. Müd., no. 5691, s. 46.
- 15 BOA, Mal. Müd., no. 5691, s. 71.
- 16 BOA, Mal. Müd., no. 7531 (Bkz. Bölüm IV/6, Ek).
- 17 Bkz. Bölüm 4.2.
- 18 Denizcilik tarihi bakımından azebler için İdris Bostan'ın *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyıl-da Tersâne-i Amire* (TTK: Ankara, 1992, s. 51-66) adlı çalışmasına ve gerekirse oradaki referanslara bakılabilir.
- 19 Merdan, Farsça'da "erkek", "yiğit" gibi anlamlar ifade eden *merd* sözcüğünün çoğul biçimidir. Özellikle Osmanlı Mısır beylerbeyliği askeri örgütlenmesinde kalelerde görev yapan bu sınıfın sayısal varlığı için bkz. Shaw, *The Financial...*, s. 197-99, 211-12.
- 20 E. Eldem, "Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet Ekonomi İlişkileri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, Tarih Vakfı: İstanbul 1998, s. 20.
- 21 M.A.L. Cruz, "Emiles and Renegades in Early Sixteenth Century Portuguese India", *The Indian Economic and Social History Review*, 23/3, 1986.

4.8 ASYA'DA VE AFRIKA'DA ATEŞLİ SİLAHLARIN VE ASKERİ TEKNOLOJİNİN YAYILMASINDA OSMANLILARIN ROLÜ

- 1 Oxford UP., 1975.
- 2 *Cartas de Afonso de Albuquerque...*, I, s. 28.
- 3 *Cartas...*, III, s. 83-84.

- 4 Krş. D. Ayalon, "Bahriyya", *Elz.*
- 5 İnalçık, "The Socio-Political Effects...", s. 203.
- 6 İbn İyas, *Journal*, I, s. 190, 195.
- 7 *Age.*, I, s. 267.
- 8 Ş. Tekindağ, "Süveyş'te Türkler ve Selman Reis'in Arızası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 9 (İstanbul, 1968), s. 77-80.
- 9 Y. Mughul, "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika", *Belgeler* 2 (Aralık, 1965), s. 37-47; Godinho, II, s. 141-149.
- 10 Castanheda, *Livro VI*, capitulo II.
- 11 Barros, *Da Asia*, Lisboa, 1778, Década III, *Livro VI*, s. 27.
- 12 *Déc.* III, *Livro VI*, s. 33.
- 13 F. Kurtuluş, "Selman Reis Layihası", *Deniz Mecmuası* 47 (İstanbul, 1943), s. 67-73.
- 14 S. Botelho, "O Tombo do Estado da India", *Subsídios para a História da Índia Portuguesa*, Lizbon, 1868, s. 217.
- 15 C.R. Boxer, "Asian Potantates and European Artillery in the 16th-18th centuries: A Footnote to Gibson-Hill", *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, c. 38/II (Singapur 1966), s. 158-159.
- 16 Serjeant, s. 60.
- 17 Correia, III, s. 405-417; Castanheda, *Livro VIII*, Capitulo XXVI; Mughul, *Kanunî Devri Osmanlıların Hind Okyanusu Politikası...*, İstanbul, 1974, s. 102-110.
- 18 İnalçık, "The Socio-Political Effects...", s. 204.
- 19 C. Orhonlu, bazı Portekizce kayıtları da kullanmıştır (Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 27-29).
- 20 16 Rebiülevvel 975 / 20 Eylül 1567 tarihli Açe padişahına yazılan "name-i hümayun" sureti için bkz. Saffet, *TOEM*, 10, s. 606-609.
- 21 Couto, *Déc.* VIII, capitulo 21 ve 22. Ayrıca bkz. A. Reid, "Sixteenth Century Turkish Influence in Western Indonesia", *Journal of Southeast Asian History* X/3 (Aralık 1969), s. 395-414.
- 22 Reid, s. 396-397.
- 23 *Age.*, s. 410-411.

4.9 16. YÜZYILDA HİNT OKYANUSU'NDA OSMANLI DENİZ GÜCÜ

- 1 Kapudan paşanın yetki ve egemenlik alanları üstüne düzenlenen bir sempozyumun çerçevesi içine oturmasa ve benim burada üzerinde duracağım Kızıldeniz, Arabistan Denizi ve Basra Körfezi'nde gerçekleşen temel denizcilik organizasyonları doğrudan Kapudan Paşa'nın emri altında işlemiş olmasa dahi, andığım yerler ve oradaki faaliyetler Osmanlı deniz gücünün bir parçasıydı. Çağdaş tarih kaynakları, imparatorluğun daha geniş dünyasında, özellikle de Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki bağlantı hakkında bizleri daha iyi aydınlatabilecek mülkiyettir. Bu nedenle, anılan sempozyuma sunulan bu bildiri, birçok tarihinin Osmanlıların Akdeniz'de geliştirdikleri denizcilik ve geleneksel *manière de combattre* ile Hint Okyanusu'nda okyanusa uygun koşullarda güçlü donanmaları bulunan Portekizlilere karşı giriştikleri mücadelelerde başarılı olmadıkları yönündeki tezlerini daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

- 2 Bkz. Bölüm 3.1.
- 3 Merkez ile Piri arasında ve Basra ve Diyarbekir beylerbeylikleri ile Piri arasındaki yazışmalar için bkz. Orhonlu, "Hint Kapudanlığı...", s. 235-54.
- 4 Bu üs ve limanlara ilişkin belge ve defterlere ait referanslar aşağıdaki notlarda verilmiştir.
- 5 Imber, "The Navy", s. 248.
- 6 Bu bildirinin amacı, Süveyş ve Basra gibi tersanelerdeki gemi inşaatını ve diğer denizcilik faaliyetlerini sergilemek değildir, şüphesiz, böyle bir ayrıntılı çalışma, Osmanlı denizciliği üstüne daha kesin yargılarda bulunabilmek için gereklidir.
- 7 Katib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar fî Esfari'l-Bihar*, İstanbul, 1329 [1914], s. 25.
- 8 Godinho, , II, s. 154'teki referans.
- 9 Orhonlu, "Hint Kaptanlığı...", s. 235-54.
- 10 Imber, "The Navy...", s. 270 (BOA, Müh. D., 6, s. 122 ve 128).
- 11 Orhonlu, "Seydi Ali Reis", *TED*, I (1970), s. 55-56 (BOA, mühimme, ruus ve maliye defterlerini kullanmıştır).
- 12 BOA, Müh. D., no. 4, s. 51.
- 13 BOA, Müh. D., no. 5, s. 76; no. 6, s. 138.
- 14 BOA, Müh. D., no. 21, s. 136 ve 236.
- 15 BOA, Müh. D., no. 34, s. 308.
- 16 BOA, Mal. Müd., 1382, s. 308.
- 17 C. Beccari S.l. (ed.), *Rerum Aethiopicarum...*, X, Roma, 1910, s. 98.
- 18 *Corp. Dip. Port.*, IX, s. 157.
- 19 BOA, Müh. D., no. 4, s. 51, hk. 540.
- 20 BOA, Müh. D., no. 6, s. 177, hk. 382.
- 21 BOA, KK, Ruus, no. 225, s. 254; BOA, Müh. D., no. 25, s. 180 gibi örnekler verilebilir.
- 22 BOA, KK, Ruus, no. 212, s. 25; 9 Nisan 1554 (6 Cemaziülevvel 961).
- 23 Carta de Simao da Costa a el-rei D. Sebastiao, Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Gaveta XV, 17-40 (bkz *As Gavetas da Torre do Tombo*, V, Lisboa, 1965, s. 140.
- 24 BOA, KK, Ruus, no. 225, s. 223.
- 25 BOA, Müh. D., no. 33, s. 254, hk. 519.
- 26 BOA, Müh. D., no. 31, s. 318, hk. 707.
- 27 BOA, Müh. D., no. 42, s. 55 ve 89.
- 28 BOA, KK, Ruus, no. 244, s. 177.
- 29 BOA, Mal. Müd., no. 7531.
- 30 TSMA, D. 314 (bkz S. Özbaran, *The Ottoman Response...*, s. 49-60; D. 805; D. 2140; D. 2215; BOA, Mal. Müd., no. 7531 (Ayrıca bkz. Bölüm IV/5 ve IV/7).
- 31 Burada birim *pâre*'dir ve 16. yüzyıl ortalarında iki *akçe* değerindedir. *Akçe* ve *altın sikke* olarak hesaplananlar tabloda belirtilmiştir.
- 32 TSMA, D. 314; BOA, Maliyeden Müdevver, no. 7555 (H. Sahillioğlu'nun yayınladığı bütçe); no. 2215; ve no. 7531.
- 33 TSMA, D. 314.
- 34 S. Subrahmanyam, "The Trading World of the Western Indian Ocean, 1546-1565: A Political In-

- terpretation", *A Carreira da Índia e as Rotas dos Estreitos* (ed. A. Matos e F. Thomaz), Angra do Heroísmo, 1998, s. 207-227.
- 35 S. Soucek, "Ottoman Naval Policy in the Indian Ocean", *X. Türk Tarih Kongresi (1986)*, IV, TTK: Ankara, 1993, s. 1443-46.
- 36 J.F. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge UP, 1974, s. 11-15.
- 37 "C'est ni la valeur, ni le nombre, ni les richesses qui leur manquent; c'est l'ordre, et la discipline, et la manière de combattre" (bkz. V.J. Parry, "La Manière de Combattre", *War, Technology and Society in the Middle East* (ed. V.J. Parry ve M.E. Yapp), Oxford UP, 1975, s. 256.

SÖZLÜK

[Burada sıralanan deyimler, çok daha farklı anlamlar içerebilir; genellikle kitapta geçen söylemleri içinde ve kısaca açıklanmışlardır.]

<i>ağa</i>	Ordu birliklerinde üst dereceli yetkili; bölüklerin ağası, odaların ağası gibi.
<i>akçe (akça)</i>	Osmanlılarda gümüş para; 16. yüzyıl ortalarında 1/60 sultanî altın, 1582 yılında 1/60-70 Venedik dukası.
<i>akmişe</i>	Kumaş sözcüğünün çoğulu.
<i>alâtçı</i>	Denizcilik işlerindeki usta (çoğulu <i>alâtçıyan</i>).
<i>alcaide mor</i>	<i>Alkaid</i> 'den türeyen sözcük; garnizon ya da kale komutanı; dizdar.
<i>alemdar</i>	Yeniçeri teşkilatında ve başka bazı Osmanlı birliklerinde orta ve bölük nişanları bulunan bayrakları taşıyan kişi.
<i>altı-bölük</i>	Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezde sürekli hizmetteki seçkin (kapıkulu) süvari birlikleri.
<i>âmil</i>	Mukataada emninin işini gören, askerilerden seçilen, vergi toplayan ve kimi zaman mültezim görevi yapan kişi.
<i>Armada do Estreito</i>	Portekiz'in Kızıldeniz'i gözleyen, gerektiğinde oraya sefer yapan donanmasına verilen ad.
<i>Asitâne-i saadet</i>	İstanbul; sultan sarayı; padişah merkezi.
<i>askeri</i>	Asker sınıfından; içinde vergi ödemeyen askeri ve dini seçkinlerin bulunduğu görevli gruplar.
<i>azeb (azap)</i>	Genç, bekâr erkek, cenkçi; kale muhafızı, ulufeli asker; orduda yardımcı piyade ya da donanmada hizmetli veya savaşçı (çoğulu <i>azeban</i>)
<i>bac</i>	Alışveriş vergisi; satılık bir maldan alınan çarşı veya geçiş resmi.
<i>badaluşka</i>	<i>Bacaluşka</i> , Osmanlıların özellikle kale döğmek için kullandıkları ve <i>prangi</i> 'dan büyük bir top türü.

<i>bâd-ı hevâ</i>	Yörenin yasa ve geleneklerine göre, örneğin <i>gerdek hakkı</i> , <i>yava</i> ya da <i>kaçkun</i> türünden vergi.
<i>baştarde</i>	Amiral/ <i>kapudan</i> gemisi; <i>kadırga</i> türünden olup 26-30 oturaklı, kürekli büyük gemi.
<i>bender</i>	Liman ya da iskele.
<i>bey</i>	Beg; komutan; sancak, zeamet ya da başka bir birim sahibi, yöneticisi.
<i>beylerbeyi</i>	<i>Beglerbegi</i> ; <i>mîrmîrân</i> ; beylerbeyiliğin en üst yöneticisi, vali.
<i>beylerbeyilik</i>	Osmanlı İmparatorluğu'nda beylerbeyi yönetimindeki en geniş yönetim birimi, eyalet.
<i>beytülmal</i>	<i>Mîrî</i> ; kamu hazinesi.
<i>bloqueia</i>	Portekiz yönetimince Kızıldeniz'i kuşatmada tutma ya da oraya sefer yapma amacındaki donanma faaliyeti.
<i>bölük</i>	Askeri birliklerin düzenlenmesinde kullanılan ve ortalama 5-10 kişiden oluşan grup için kullanılan deyim; <i>gönüllüyan</i> bölükleri, <i>merdan</i> bölükleri gibi.
<i>brigantin</i>	Bkz. <i>pergente</i> .
<i>capitão</i>	Askeri ya da ticari bir geminin komutanı; kaptan.
<i>casado</i>	Evli erkek; daha ziyade <i>Estado da Índia</i> 'da yerleşik kişi.
<i>catur</i>	Kürek ve yelkenli, hızlı hareket edebilen, mesaj ulaştırmak amacıyla inşa edilmiş ve korsanlarca da kullanılmış hafif bir gemi türü.
<i>cemaat</i>	Topluluk; bazı askeri birliklere verilen ad; <i>cemaat-i azeban</i> , <i>cemaat-i topçıyan</i> gibi.
<i>Cezayir</i>	Basra ve Şattûlarap çevresinde adacık ve bataklıklarla dolu alanlar; yerel hâkimiyet.
<i>collo</i>	Venedik ağırlık ölçüsü; 2,5 <i>kantar</i> , 141.122 kg.
<i>cruzado</i>	360 <i>reis</i> değerinde Portekiz madeni -esasında altın parası.
<i>cürm ü cinayet resmi</i>	İşlenen suçlara ve bunların cezalandırılmalarına karşılık alınan bir vergi.

<i>çavuş(an)</i>	Çeşitli hizmetlerde, bilhassa ulaştırma işlerinde merkezde olduğu kadar eyaletlerde iş gören memur, askeri bir sınıf.
<i>defterdar</i>	Osmanlı İmparatorluğu'nda mali işlerin baş yetkilisi; yeni oluşan eyaletlerde finans sorunlarıyla uğraşan ve <i>beylerbeyi</i> 'lerden sonra gelen sorumlu kişi.
<i>divan-ı hümayun</i>	İstanbul'da hükümet, imparatorluğu yöneten en üst kurul.
<i>dizdar</i>	Kalelerdeki birliklerin komutanı.
<i>duka</i>	Altın Venedik parası; 1 Osmanlı altını değerinde.
<i>emanet</i>	<i>Emin</i> 'in yüklendiği iş; nakit vergi toplama işlemi.
<i>emin</i>	Güvenilir kişi; <i>emanet</i> 'ten sorumlu, belirli bir yerin vergisini toplamaya ve harcamaya yetkili sultan temsilcisi.
<i>escrivão de fazenda</i>	Portekiz imparatorluğunda kraliyet hazine sekreteri; genellikle bir geminin veya bir manifaktürün kâtibi.
<i>Estado da Índia</i>	Sözcük anlamıyla "Hindistan Devleti"; genellikle Portekiz imparatorluğunun güney Afrika'dan Japonya'ya kadar uzanan egemenlik alanları için kullanılan bir deyim.
<i>Estreito</i>	Portekizlilerin, Kızıldeniz için, "Estreito de Meca" olarak da kullandıkları tanım.
<i>eyalet</i>	Bazen <i>vilayet</i> ; Osmanlı imparatorluğunda beylerbeyi yönetimindeki en geniş yönetim birimi, <i>beylerbeylik</i> .
<i>fâris</i>	Çoğunlukla <i>ulufeli</i> hisar eri, kalelerde atlı nefer.
<i>ferman</i>	Buyruk, <i>hükm</i> ; padişahın bir soruna ilişkin emri.
<i>fidalgo</i>	Birinin oğlu (<i>filho de algo</i>); "soylu" sınıfa mensup kişi.
<i>flori</i>	Floransa altın parası, 60 <i>akçe</i> değerinde.
<i>fusta</i>	Kürekli, kimi zaman hafif birkaç top taşıyan küçük gemi.
<i>gale</i>	Kürekli, 15-30 oturaklı, gerektiğinde yelkenle hareket edebilen ve Portekiz donanmasında en çok kullanılan gemi.
<i>gâyet</i>	Hicri bir ayın son günü.

<i>gönüllü(yan)</i>	Kuloğlu, müslümanlığı yeni kabullenmiş ya da “Anadolu yiğitlerinden” gelen ve çoğunlukla sınır bölgele- rinde aylıklı hizmet eden, ateşli silah kullanabilen kimselerin oluşturduğu birlik.
<i>grab</i>	<i>Gurâb, gurap</i> ; bir tür kürekli gemi; büyükleri kadırgaya, küçükleri kaliteye benzeyen ve daha çok Basra Körfe- zi’nde ve Umman Denizi’nde işleyen bir tür çekdiri.
<i>Guizaira (qizayra)</i>	Portekizlilerin güney Irak’taki Cezayir bölgesine ver- dikleri isim.
<i>gurre</i>	Hicri bir ayın ilk günü.
<i>hane</i>	Vergi birimi olarak ev halkı.
<i>harâc-ı arazi</i>	Osmanlı egemenliğindeki topraklardan, ekilen arazi- den ve ürün üzerinden alınan vergi.
<i>hashâ-i padişahi</i>	Sultan hasları, merkezi devlet hazinesine ait gelir kaynakları.
<i>havâle</i>	Tahsis etme, bir görevli veya iş için -özellikle kaleler- deki askerler için- nakit para transferi; bu işlerle ilgi- li olan yetkili kişi.
<i>Hazine-i Âmire</i>	İmparatorluk merkezi ya da eyalet bütçesi (<i>hızâne-i</i> <i>âmire</i> de denir).
<i>hükm-i hümayun</i>	Sultan fermanı, padişah emri.
<i>icmâl</i>	Özet; vergi kaynaklarının askeri sınıf içindeki dağılı- mını içeren defter.
<i>ihracat</i>	<i>Harc</i> ’tan türeyen deyim; harcamalar, giderler.
<i>ihtisab</i>	Çarşı-pazar denetiminden alınan; genellikle <i>iltizam</i> ’a verilen bir vergi.
<i>iltizam</i>	Yüklenme (deruhte etme); <i>tımar</i> rejiminin dışında, <i>mukataa</i> sistemi içindeki vergilerin, devlet görevlileri olan <i>emin</i> veya <i>mültezim</i> gibi görevliler tarafından -ya da özel girişimcinin kâr payı olarak- toplanması.
<i>imam</i>	İbadette önderlik eden kişi; askeri birliklerde bu gö- revle yüklü sorumlu.
<i>irâd</i>	Gelirler; <i>ruznamçe</i> ’nin <i>mahsul</i> ’ünü ifade eden tanım.

<i>irsaliye</i>	<i>Eyalet</i> bütçesinde gelir fazlası olarak görünen ve merkeze gönderilen nakit para.
<i>iskeleha</i>	İskeleler; gümrük noktaları; gemi barınak ve gözetim yerleri.
<i>kadırga</i>	Osmanlı donanmasında esasta kürekle hareket eden ve yelkeni yardımcı olarak kullanılan çekdiri türünden gemilerin büyüğü.
<i>kalyon</i>	Yelken ve kürekle hareket eden gemi; iki veya üç anbarlı, en büyük boydaki savaş gemisi.
<i>kalyote</i>	<i>Kalieta</i> , <i>kalite</i> ; kalyon biçiminde ve 19-24 oturaklı çekdiri cinsinden gemi.
<i>kantar</i>	Osmanlılardaki standardı 56.449 kg (44 okka) olan ve İslam ülkelerinde ağırlığı değişen bir ölçü birimi.
<i>kanunname</i>	İmparatorluğun yasa kitabı; Osmanlı <i>çyalet</i> 'lerinde askeri birlikleri, yöneticileri, idari, sosyoekonomik ve mali işleri düzenleyen kurallar bütünü.
<i>kapudan</i>	Filo veya gemi reisi, derya beyi, kaptan; tersane, iskele ya da liman sorumlusu olan denizci komutan.
<i>karavela</i>	<i>Karavula</i> , <i>Caravel</i> ; yelkenli gemi.
<i>kâşif</i>	Osmanlı hiyerarşisinde, özellikle Mısır ve Yemen'de, <i>mukataa</i> 'lara bağlı olarak yönetim ve maliyede çalıştırılan ve <i>mültezim</i> 'lik eden kimse.
<i>kâtib</i>	Kayıt tutan kişi; bölük ve ocak düzenlemelerinde <i>ağa</i> ve <i>kethüda</i> 'dan sonra gelen askeri yetkili.
<i>kayık</i>	Baş ve kıçları eğri, küçük deniz taşıtı.
<i>kethüda</i>	Kâhya; adı geçen askeri birliklerde <i>ağa</i> veya <i>kapudan</i> 'dan sonra gelen sorumlu yönetici.
<i>kul</i>	Padişahın saraya bağlı hizmetkâr ve askerleri; devletin vergi ödeyen tebaası.
<i>levend</i>	Başiboş halk; paşalar yanında ücretli er; korsanlık eden ve Osmanlı donanmasına katılmış olan denizci.
<i>lezez</i>	Hicri yılın şevval, zilkade ve zilhicce ayları için kullanılan ve maaşları gösteren kısaltma.

<i>liva</i>	Bkz. <i>sancak</i> .
<i>mahsul</i>	Ürün, gelir, para.
<i>mal-ı mîrî</i>	Sultana/kamuya ait servet, varlık, para.
<i>masar(an)</i>	Hicri yılın muharrem, safer ve rebiülevvel ayları için kullanılan ve maaşları gösteren kısaltma.
<i>merd(an)</i>	Erkek(ler), yiğit(ler); Sınır boylarında, kalelerde görev yapan ve sayıları küçümsenmeyecek orandaki askerler.
<i>Memalik-i Mahrûse</i>	Korunan ülkeler; Osmanlı İmparatorluğu.
<i>meşâyah</i>	Şeyhler; dinin, <i>askeri</i> sınıf içinde, önde gelenleri.
<i>mevacib(at)</i>	Askerlerin maaşları için kullanılan deyim; bunlar için tutulan kayıtların adı.
<i>mîr-alem</i>	Bir askeri birliğin önderi.
<i>mîrî</i>	Osmanlılarda, genellikle toprak ve gelir kaynakları için kullanılan ve padişaha/devlete aidiyeti belirten tanım.
<i>mîrliva</i>	Sancakbeyi; bkz. <i>sancak</i> .
<i>moio</i>	Hububat ölçü birim; 60 <i>alqueires</i> , 13 Lizbon litresi.
<i>mufassal</i>	Gelir kaynaklarının ve hanelerin yazıldığı ayrıntılı defter.
<i>muhammedi</i>	16 <i>akçe</i> değerinde para birimi. Bağdat ve Basra darphanelerinde ihracata yönelik olarak basılan gümüş sikke.
<i>müstahfiz(an)</i>	Koruyan(lar); sınır eyaletlerindeki yeniçeriler ya da oraları korumak için görevlendirilen, imparatorluğun çeşitli yörelerinden toplanan, ateşli silah kullanabilen ve <i>mevacib</i> alan askerler.
<i>muhtesib</i>	<i>İhtisab</i> işlerini, çarşı-pazar vb faaliyetleri denetleyen memur.
<i>mukataa</i>	Özellikle <i>iltizam</i> sistemi içinde vergi toplanması amacıyla düzenlenmiş (sözcük anlamıyla bölünmüş) gelir kaynakları.
<i>mübâşiriye</i>	Yapılan iş ya da gözlem için alınan vergi.
<i>mühimme defterleri</i>	Osmanlı merkezi (divan) yönetimince çıkarılan فرمان ve beratların kopyalarını içeren defterler.
<i>mültezim</i>	<i>İltizam</i> 'ı üslenen yetkili.

<i>müteferrika</i>	<i>Mevacib</i> 'li ve askeri örgütlenme içinde sınır boylarında ve kalelerde atlı olarak özel yerleri olan kişiler.
<i>mütesellim</i>	Bir sancakta mali denetleyici; sancakbeyi veya başka bir yetkili yerine bakan kişi.
<i>nâzır</i>	Bir vergi kaynağını denetleyen, <i>nâzır-ı emval</i> .
<i>nefer</i>	Kişi, er; genellikle bir askeri veya vergi mükellefini anlamlandıran sözcük.
<i>nau (náo)</i>	Büyük gemi, karaka; yüksek/geniş olan, önce tüccar sonra da savaş gemilerine verilen ad.
<i>oda</i>	Enderun ve yeniçeri ocaklarında koğuş ya da kışla; özellikle <i>azeban</i> birliklerini oluşturan <i>cemaat</i> 'ler içinde yeralan ve herbirinde 5-15 <i>nefer</i> bulunan örgütlenme için kullanılan deyim.
<i>osmanî</i>	Osmanlıların gümüş parası <i>akçe</i> 'ye özellikle Arap ülkelerinde verilen ad.
<i>ouvidor</i>	Portekiz kraliyet yargıcı.
<i>pare</i>	Aslı <i>müeyyedi</i> , zamanla <i>medin</i> biçiminde telaffuz edilen Mısır kökenli ve Osmanlılarda <i>pare</i> 'ye dönüşen, Kanuni Sultan Süleyman devrinde 2 <i>akçe</i> değerinde olan, daha ziyade Mısır ve Yemen maliyesinde kullanılan gümüş para.
<i>pergente</i>	Kürekle hareket eden 18-19 oturaklı savaş gemisi.
<i>quintal</i>	Portekizlilerde 51,4 kg-58,7 kg değerinde bir ağırlık ölçü birimi; bkz <i>kantar</i> .
<i>Rafizî</i>	<i>Ehl-i Rafz</i> , İslam'da Şiiliğin aşırılığındaki siyasal/dinsel ve Osmanlı yönetiminin sapkınlık saydığı bir hareket.
<i>reaya</i>	Yönetilen, üretici, vergiye tâbi olan ve askeri sınıfın dışında kalan Müslüman ve gayrimüslim köylü, halk, tüm tebaa.
<i>recec</i>	Hicri yılın rebiyülahır, cemaziülevvel ve cemaziyelahir ayları için kullanılan ve maaşları gösteren kısaltma.
<i>reis</i>	Deniz subaylarına (<i>ümera</i> 'sına) verilen unvan; bir <i>cemaat</i> 'ın, bölgenin ya da kentin lideri (çoğulu <i>rüesa</i>).

<i>reis</i>	Portekiz para sisteminde temel birim.
<i>reşen</i>	Hicri yılın receb, şaban ve ramazan ayları için kullanılan ve maaşları gösteren kısaltma.
<i>resm-i arus</i>	Evlenmede kocalardan alınan vergi.
<i>Rûm (Rûmî)</i>	Anadolu ve yakın Rumeli çerçevesi, çekirdek Osmanlı bölgeleri, (Osmanlılar).
<i>Rumes</i>	<i>Rumî</i> 'ler, Osmanlılar; tekil olarak <i>rume</i> ya da <i>rumy</i> olarak kullanılan Portekizce tanım.
<i>ruznamçe</i>	Günlük kayıt; hazinenin, eyalet hazinelerinin, gelir ve giderlerini belirlemek amacıyla sıklıkla -hergün olmasa dahi- yaptıkları kayıt defteri, mali tutanak.
<i>ruus defterleri</i>	Yönetime ilişkin ve çoğunlukla yüksek düzey yetkililerin atamaları, ödüllendirilmeleri vb kayıtları içeren defterler.
<i>salyâne</i>	Yıllık olarak verilen maaş; <i>ümera</i> 'nın maaşlarının ödendiği farklı eyalet yönetimi için kullanılan deyim.
<i>sancak</i>	Sancak beyine bağlı olan ve beylerbeylik içinde bir alt ve temel yönetim birimi.
<i>sarıca</i>	Gözüpek, kavgacı, para karşılığı özellikle paşa kapılarında hizmet eden kişi.
<i>selh</i>	Hicri ayın son günü.
<i>ser</i>	Baş anlamında kullanılan deyim; <i>ser-bölük</i> (bölük-başı), <i>ser-oda</i> (oda-başı) gibi.
<i>sekban</i>	Genellikle <i>sarıca</i> ile anılan tüfekli, ücretli asker.
<i>sikke-i gûrî</i>	<i>Sultanî</i> ya da <i>eşrefî</i> , Memlûk sultanlığında ı <i>duka</i> veya ı <i>cruzado</i> değerinde altın para.
<i>sikke-i hasene</i>	Altın sikke, Osmanlılarda değerli para birimi, 16. yüzyıl sonlarında ı Venedik <i>düka</i> 'sı ya da 41 <i>pare</i> karşılığında.
<i>surre</i>	25.000 <i>pare</i> 'yi ya da 50.000 <i>akçe</i> 'yi oluşturan kese için kullanılan deyim; Hicaz'a gönderilen para.
<i>Südde-i Saadet</i>	Mutluluk Kapısı; Saray, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi.
<i>tahrir</i>	Deftere yazma; Osmanlıların belirli zamanlarda top-

	rakların, <i>hane</i> 'lerin ve gelir kaynaklarının sayım ve yazım yöntemi.
<i>tahvil</i>	Havale, devir, borç, süreç; bir <i>mukataa</i> 'yı iltizam eden <i>mültezim</i> 'e bu kaynağın belli bir süre için belirlenen gelirini toplatma işlemi.
<i>terrada</i>	<i>Tarrâd</i> sözcüğünden türeyen, daha çok Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde kullanılmış yelkenli ve kürekli geniş gemi.
<i>terranquim</i>	Çoğunlukla Hindistan'da kullanılan, yelkenleri de bulunan hafif, kürekli gemi.
<i>tersane</i>	Gemi yapım ve onarım mahalli.
<i>tımar</i>	Düzenli askerlik hizmeti vermek koşuluyla genelde <i>tımarlı sipahi</i> 'lere tanınan 20.000 akçenin altındaki vergileri toplama hakkı.
<i>tımarlı sipahi</i>	<i>Tımar</i> sahibi atlı asker. Öş'ünü ve vergisini aldıkları topraklarda besledikleri cebeliler ile birlikte savaşa giden askeri sınıf.
<i>tobî</i>	Topçu.
<i>topcıyan</i>	<i>Bölük</i> düzenlemesinde sınır boylarında bulunan ve topçulukta usta askerler.
<i>Turquo</i>	O <i>Turco</i> , Türk; genellikle Osmanlı sultanını tanımlayan sözcük.
<i>tüfenkci (yan)</i>	<i>Tüfenk</i> (tüfek) kullanan ve sınır boylarında korumacı ve gerektiğinde başka İslam ülkelerine yardıma ve ateşli silah yapım ve kullanımını öğretmeye giden askeri birlik.
<i>ulufe</i>	Ücretli olarak hizmet gören askerilerin üç ayda bir verilen maaşları için kullanılan deyim.
<i>varidat</i>	Gelirler; mali kayıtlarda ve bütçe düzenlemelerinde gelir hanesine yazılan girdiler.
<i>veedor da fazenda</i>	Portekiz imparatorluğunda mali işlerde yönetici.
<i>yük</i>	Yüzbin <i>akçe</i> yerine kullanılan bir deyim.
<i>xerafim</i>	<i>Xerafin</i> , çoğul haliyle <i>xerafins</i> , <i>eşrefi</i> 'den türeme ve 300 <i>reis</i> tutarında Portekiz gümüş parası.

<i>zambuk</i>	Sanbuk; eskiden doğu Hindistan sahillerinde nakliyatda kullanılan, halen Arabistan kıyılarında işletilen küçük tip gemi.
<i>zarbozan</i>	<i>Zarbezân, darbuzân</i> ; genellikle küçük çaplı olan ancak çeşitli boyutlarda da dökülen bir top türü.
<i>zeamet</i>	Genellikle 20.000 ile 100.000 <i>akçe</i> arasında değişen ve <i>subaşı</i> 'lıktaki <i>sipahi</i> 'ler ve sınır boylarında bulunan askerilere tahsis edilen gelir kaynağı türü.
<i>Zeydi</i>	Kuzey Yemen'de Şiiliği benimsemiş bir sülale; Osmanlılarda iktidar mücadelesine girişen hanedan.

KAYNAKLAR VE BİBLİYOGRAFYA

1. YAYINLANMAMIŞ 16. YÜZYIL KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (İstanbul)

Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri, no: 2-7, 9, 19, 21, 22-23, 25-27, 31-34, 42, 71, 73.

Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri zeyli, no: 2 ve 3.

Kamil Kepeci, Bahriye, no: 2288, 5638.

Maliyeden Müdevver Defterler, no: 1382, 1762, 2775, 5691, 7092, 7531, 7541, 7555, 17642.

Tapu-Tahrir Defterleri, no: 37, 213, 233, 282, 290, 292, 532, 534, 961.

Topkapı Sarayı Müzesi (İstanbul)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 164, D. 314, D. 798, D. 805, D. 2140, D. 2215, D. 7684; E. 3004, E. 5466, E. 5894, E. 5902, E. 6455, E. 8337, E. 8342, E. 11644.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, no: Koğuşlar 888.

Arquivo Nacional da Torre do Tombo (Lizbon)

Corpo Cronológico, Parte 1a, Maço 1, Doc. 24; Maço 3, Doc. 4; Maço 7, Doc. 19; Maço 11, Doc. 47; Maço 22, Doc. 11; Maço 23, Doc. 1; Maço 24, Doc. 35; Maço 66, Doc. 40, 67, 73, 75, 86; Maço 67, Doc. 47; Maço 68, Doc. 36, 57, 81, 97; Maço 69; Maço 71, Doc. 17, 28, 89; Maço 72, Doc. 16, 68-69, 71-72, 87, 89; Maço 73, Doc. 104; Maço 85, Doc. 105; Maço 86, Doc. 120; Maço 87, Doc. 2, 71; Maço 89, Doc. 9; Maço 102, Doc. 47; Maço 102, Doc. 52, 136; Maço 105, Doc. 139; Maço 106, Doc. 8, 82; Maço 107, Doc. 9; Parte 2a, Maço 130, Doc. 58; Parte 3a, Maço 14, Doc. 44.

Cartas de Ormuz a D. João de Castro, Casa Forte.

Cartas de Vice-reis da Índia, Doc. 82.

Colecção de São Lourenço, vol. IV.

Gavetas, Gav. 15, Maço 7, Doc. 15; Maço 14, Doc. 20; Maço 19, Doc. 37-38; Gav. 20, Maço 7, Doc. 15.

Archivo General de Simancas

Fº, 1053-10; 1308-222; 1312-127; 1318-297.

Yazma Kronikler

Ali (Gelibolulu Mustafa), *Künhü'l-Ahbar*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazma no: 2377.

Matrakçı Nasuh, *Süleyman-nâme*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazma no: 379.

Nahravâli (Kutbeddin [Ali]), *Ahbarü'l Yemani*, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul, Hamidiye, yazma no: 886.

Rumuzi, *Tarih-i Feth-i Yemen*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazma no: 6045.

Rüstern Paşa[ya atfedilen], *Tevârih-i Âli Osman*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazma no: 2438.

2. YAYINLANMIŞ 16. YÜZYIL VE BAZI 17. YÜZYIL KAYNAKLARI

Albuquerque, A. de, *The Commentaries of the Great Afonso Dalbuquerque* (çev. W. De Gray Birch), 4 cilt, Hakluyt Society: Londra, 1875-1884.

—*Cartas de Afonso de Albuquerque*, 7 cilt, Lizbon, 1884-1935.

Almeida, E.d', *História de Aethiopiae*, Romae, 1907.

- Ayn-i Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman der Hulâsa-i Mezzamin-i Defter-i Divan*, (yay. T. Gökbulgin), İstanbul, 1979.
- Bacqué-Grammont, J. L. ve Anne Kroell, *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge: L’Affaire de Djedda en 1517*, Institut Français: Kahire, 1988.
- Baião, A., *Documentos Inéditos sobre João de Barros*, Coimbra, 1917.
- Barbosa, D., *The Book of Duarte Barbosa* (çev. L. Dames), 2 cilt, Hakluyt: Londra, 1918-1921.
- Barkan, Ö.L., XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I: *Kanunlar*, İstanbul, 1945.
- “H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* XV/1-4 (1953).
- Barros, J., *Da Ásia: Décadas I-IV*, Lizbon, 1777-1778.
- Beccari, C. (ed.), *Rerum Aethiopicarum Scriptores Occidentales Inediti*, X, Romae 1910.
- Beckingham, C.F. (ed.), *Some Records of Ethiopia, 1593-1646: Being Extracts from the History of High Ethiopia or Abassia by Manoel de Almeida...*, Hakluyt Society: Londra, 1954.
- Botelho, S., “O Tombo do Estado da Índia”, *Subsídios para a História da Índia Portuguesa*, Lizbon, 1868.
- Castanheda, F.L. de, *História do Descobrimento e Conquista da Índia pelos Portugueses*, 3 cilt, Lizbon 1833.
- Castro, D. João de, *Obras Completas de D. João de Castro* (ed.), A Cortesão ve L. de Albuquerque, cilt 3, Coimbra 1976.
- Corpo Diplomático Português, Lizbon, 1868-15 cilt yayınlanmıştır.
- Correia, G., *Lendas da Índia*, 4 cilt, Lizbon 1858-1861.
- Couto, D., *Da Ásia: Décadas IV-XII*, Lizbon 1778-1788.
- Documenta Indica* (ed. J. Wicki), 16 cilt, Roma, 1948-1984.
- Documentação para a História das missoes do Padroado Portugues de Oriente* (ed. A. da Silva Rego), 12 cilt, Lizbon, 1947-1958.
- Documentação Ultramarina Portuguesa*, cilt 1-5, Lizbon 1960-67.
- Documentos sobre os Portugueses em Moçambique e na África Central, 1497-1840*, (ed. S. Rego ve T.W. Baxter), 7 cilt, Lizbon, 1962.
- Faria e Sousa, M. de, *Ásia Portuguesa* (çev. P. de Matos ve G.S. Fereira), 6 cilt, Porto 1945-1947.
- Farinha, A.D., *Os Portugueses no Golfo Pérsico 1507-1538: Contribuição Documental e Crítica para a sua História*, Lizbon, 1991.
- Feridun Bey, *Münşeatlı’s-Selâtin*, İstanbul, 1274 (1857).
- Gavetas (As) da Torre do Tombo*, cilt V, Lizbon, 1965.
- Hadzibegic, H., “Rasprava Ali Čavuşa iz Sofije...”, *Bulletin du Musée de la Republique de Bosnie et Hercegovine a Sarajevo*, Nova serija, II, 1947.
- Hajji Dabir, *An Arabic History of Gujarat* (ed. D. Ross), 3 cilt, Londra, 1910-1928.
- Heyd, U., *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford UP., 1960.
- Iskandar Beg Munshî, *History of Shah ‘Abbās the Great* (ed. R.M. Savory), 2 cilt, Colorado, 1978.
- Işıksal, T., “Arşivlerimizde Osmanlıların Süveyş Tersanesi ve Güney Denizleri Politikasına İlişkin En Eski Belgeler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* III/18 (1969).
- Kâtip Çelebi, *Tuhfetü’l-Kibar fî Esfari’l-Bihar* (yay. O.Ş. Gökyay), MEB: İstanbul, 1973.
- Kurtoğlu, F., “Belgrat’ın Muhâsarası ve Hadım Süleyman Paşanın Mektupları”, *Belleten* 13 (Ankara 1940).
- “Meşhur Türk Amiralisi Selman Reis Layihası”, *Deniz Mecmuası* 47 (1943).

- Leo Africanus, *History and Description of Africa* (ed. R. Brown), Londra, 1896.
- Lesure, M., "Un Document Ottoman de 1525 sur l'Inde Portugaise et les Pays de la Mer Rouge", *Mare Luso-Indicum* III (Paris, 1976).
- Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1341 [1922].
- Mantran, R., "Règlements Fiscaux Ottoman, La Province de Bassora (2e moitié du XVIe siècle)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* X/2-3 (1967).
- Mughul, Y., "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika", *Belgeler* 2 (1963).
- Mürteza, Nazmi-zâde, *Gülşen-i Hulefa*, İstanbul, 1143 (1730).
- Nagy, J. Kaldy, "The Cash Book of the Ottoman Treasury in Buda in the Years 1558-1560", *Acta Orient, Hung...*, Tomus XV, Budapeşte, 1962.
- Orhonlu, C., "1559 Bahreyn Seferine Ait Bir Rapor", *TDXVII/22* (1967).
- "Osmanlı-Bornu Münasebetlerine Ait Belgeler", *TD* 23 (1969).
- Özbaran, S., "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean", *Arabian Studies*, 4 (1978).
- "Two Letters of Dom Alvaro de Noronha from Hormuz: Turkish Activities along the Coast of Arabia", *TED* IX (1978).
- "A Particular Relation of the Expedition of Solymán Pasha from Suez to India against Portuguese at Diu (written by a Venetian officer who was pressed into the Turkish Service on that Occasion)", *A General History and Collection of Voyages and Travels* (ed. Robert Kerr), Edinburgh, 1824, VI.
- Peçuyulu, İ., *Tarih*, İstanbul, 1238 (1866).
- Pires, T., *The Suma Oriental of Tomé Pires* (çev. ve ed. A. Cortesão), 2 cilt, Hakluyt: Londra, 1944.
- Ribeiro, L., "O Primeiro cerco de Dio", *Studia* I (1958).
- "Preambulos do primeiro cerco de Dio", *Studia* X (1962).
- "Em torno do primeiro cerco de Diu", *Studia* XII-XIV (1964).
- "Mais documentos relativos ao primeiro cerco de Dio", *Studia* XVIII (1966).
- Saffet Bey, "Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi", *TOEM*, Cüz 10-11 (1327).
- "Bahreyn'de Bir Vak'a", *TOEM* III (İstanbul, 1328).
- "Bahreyn'de Bir Vak'a", *TOEM* III (1328/1910).
- "Bir Osmanlı Filosunun Sumatra Seferi", *TOEM* X/1 (1910).
- Sahillioğlu, H., "Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XVI. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2 (1962-63).
- "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, Cilt 4/7-8, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1969.
- "Sınıç Year Crisis in the Ottoman Empire", *Studies in the Economic History of the Middle East* (ed. M. Cook), Londra, 1970.
- "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Türk Tarih Kurumu: Ankara 1985.
- "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, 1985.

Sanceau, E., "Uma Narrativa de Expedição Portuguesa de 1541 ao Mar Roxo", *Studia* 9 (1962).
Sergeant, R.B., *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadrami Chronicles...*, Oxford UP, 1963.
Seydi Ali, *Miratü'l-Memâlik*, İstanbul, 1313 (1895).
Schuman, L.O., *Political History of the Yemen at the Beginning of the 16th Century: Abu Makrama's Account of the Years 906-927 (1500-1521) with Annotations*, Amsterdam, 1960.
Schurhammer, G., *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asiens und Seiner Nachbarländer, 1538-1552*, Leipzig 1932 ve Roma 1962.
Shaw, S., *The Budget of Ottoman Egypt 1005-1006 / 1596-1597*, Lahey-Paris/Mouton, 1968.
Teixeira, D., *The Travels of Pedro Teixeira* (ed. W.F. Sinclair), Hakluyt: Londra, 1902.
Tekindağ, Ş., "Süveyş'te Türkler ve Selman Reis'in Arizası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9 (1968).
Wicki (ed.), "Duas Cartas oficiais de Vice-Reis da India, escritas em 1561 e 1564", *Studia* III (1959).

3. BİBLİYOGRAFYA

Abdul rahman, A. ve Nagata, Y., "The Iltizam System in Egypt and Turkey", *Journal of Asian and African Studies* XIV (Tokyo, 1977).
Agoston, G., "Ottoman Warfare in Europe 1453-1826", J. Black (ed.), *European Warfare, 1452-1815*, Mcmillan Press, 1999, s. 126. (Türkçesi, *Top, Tüfek ve Süngü* (Kitap Yayınevi: İstanbul, 2003).
Akdağ, M., *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, cilt 2, Türk Tarih Kurumu: Ankara 1971.
Allen, W.E., *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, Londra, 1963.
Allouche, A., *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)*, Berlin, 1983.
Altundağ, Şinasi, "Selim I", *İA*.
Aricanlı, T. ve Thomas, M., "Sidestepping Capitalism: on the Ottoman Road to Elsewhere", *Journal of Historical Sociology*, c. 7, no. 1 (Mart 1994).
Anıkan, M. ve Toledo, P., *XIV.-XVI. Yüzyıllarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik Tarihimize İlgili İspanyol Belgeleri*, Deniz Kuvvetleri: Ankara, 1995.
Artuk, İ., "Sikke", *İA*.
Aubin, J., "Albuquerque et les Négociation de Cambaye", *MLI* I (1971).
—"Le Royaume d'Ormuz au Début du XVIe Siècle", *MLI* II (1973).
—"Quelques remarques sur l'étude de l'Océan Indien au XVIe siècle", *Agrupamento de Estados de Cartografia Antiga LXXV*, Coimbra, 1972.
Ayalon, D., "Bahriyya", *EI*².
—"Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom", Londra, 1956.
—"Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri: İslâm Âlemi ile Hristiyan Avrupa Arasında Mücadelelerin Bir Safhası", *TD* 25 (1971).
Azevedo, P.A. d' ve A. Baião, *O Archivo da Torre do Tombo, Sua História, corpos que a compõem e organização*, Lizbon 1905.
Bakhit, M.A., *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban: Beyrut, 1982.
Balbay, M., *Yemen: Türk Mezarlığı*, Cumhuriyet Kitapları: İstanbul, 2000.
Barkey, K., *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* (çev. Z. Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 1999.

- Becker, C. H., "Misir", *İA*.
- Beckingham, C.F., "The Travels of Pero da Cavilha and their Significance", *Congresso Internacional de História dos Descobrimentos*, Lizbon, 1961.
- Beckingham, C.F. and Huntingford, G.W.B. (ed.), *The Prester John of the Indies, a True Relation of the Lands of the Prester John...*, Cambridge, 1961.
- Bell, A. F. G., *Caspar Correa*, Oxford UP. 1924.
- *Diogo do Couto*, Oxford UP. 1924.
- Berkay, H. ve Faruqi, S., (ed), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Frank Cass: Londra, 1992.
- Blackburn, J. R., "The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968-976/1560-1568", *Die Welt des Islams*, XIX, 1-4.
- Boxer, C.R., *Three Historians of Portuguese Asia (Barros, Couto and Bocarro)*, Macau 1949.
- "Some Notes on Portuguese Historiography, 1930-1950", *History XXXIX* (Londra 1954).
- "Asian Potantates and European Artillary in the 16th-18th centuries: A Footnote to Gibson-Hill", *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, c. 38/II (Singapur 1966).
- "A Note on Portuguese Reactions to the Revival of the Red Sea Spice Trade and the Rise of Aceh, 1540-1600", *Journal of Southeast Asian History* X/3 (1969).
- *The Portuguese Seaborn Empire, 1415-1825*, Londra, 1969.
- "The Principal Ports of Call in the 'carreira da India'", *Les Grandes Escales* (Recueils de la Société Jean Bodin), Brüksel, 1972.
- Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, (çev. S. Reynolds), c. I, Londra, 1972.
- *On History* (çev. S. Matthews), Londra, 1980.
- Carter, F.W., *Dubrovnik (Ragusa). A Classic City-State*, Londra-New York, 1972.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık: İstanbul, 1986.
- Chaudhuri, K.N., "Tides of History? The Indian Ocean Societies", *History Today* 42 (Temmuz 1992).
- "The Unity and Disunity of Indian Ocean History from the Rise of Islam to 1750: The Outline of a Theory and Historical Discourse", *Journal of World History* 4/1 (1993).
- Cipolla, C.M., *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*, Londra, 1965.
- Cook, Michael, "The Age of Süleyman the Magnificent" konulu konferansta sunulan tebliğ, Princeton, 1987.
- Cruz, M.A.L., "Exiles and Renegades in Early Sixteenth-Century Portuguese India", *The Indian Economic and Social History Review* 23/3 (1986).
- Çizakça, M., "Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy, 1520-1697", *Journal of European Economic History* XXII/2 (1993).
- *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi* (çev. Ş. Laynel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 1999.
- Dalgado, S.R., *Glossário Luso-Asiático*, Coimbra, 1921.
- Darling, L.T., "Ottoman Salary Registers as a Source for Economic and Social History", *Turkish Studies Association Bulletin* 14/1 (1990).

- "The Finance Scribes and Ottoman Policies", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (ed. C.E. Farah), Missouri State Univ., 1993.
- *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* (Brill: Leiden 1996).
- Dursteler, E., "Identity and Coexistence in the Eastern Mediterranean, C.A. 1600", *New Perspectives in Turkey*, No. 18 (Bahar 1998).
- Eldem, E., "Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkileri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, Tarih Vakfı: İstanbul, 1998.
- "Osman Hamdi Bey: Uzak'ta Osmanlı Sömürgeciliğinin Bir Tanığı", *Toplumsal Tarih* 114 (Haziran 2003).
- Elliot, J.H., *Imperial Spain 1496-1716*, Londra, 1963.
- *The Old World and the New 1492-1650*, Cambridge UP., 1972.
- Fagundes, M.C., "Contribuição para o Estudo dos Correios entre Portugal e Roma no Século XVI", *Arquivos do Centro Cultural Português* I (1969).
- Farinha, A. D., "O Bahrain no Início do Século XVI segundo as Fontes Portuguesas", *Amor, Sentir e Viver a História: Estudos de Homenagem a Joaquim Veríssimo Serrão*, vol. I, E. Colibri: Lizbon, 1995.
- Faroghi, S., "Crises and Change, 1590-1699", *An Economic and Social* (ed. H. Inalcık ve diğ.).
- "In Search of Ottoman History", *New Approaches*.
- "Trade Controls, Provisioning Policies, and Donations: The Egypt-Hijaz Connections during the Second Half of the Sixteenth Century", *Süleyman the Second and His Time* (ed. H. Inalcık ve C. Kafadar), ISIS: İstanbul 1993.
- *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*, I.B. Tauris: Londra 1994 (Türkçesi: *Hacılar ve Sultanlar* (1517-1638), çev. Gül Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 1995).
- *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* (çev. Z. Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 1999.
- "Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century", *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* (ed. F. Adanır ve S. Faroghi), Brill: Leiden, 2002.
- Finkel, C., *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary 1593-1606*, Viyana, 1988.
- Fleet, K., *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge UP., 1999.
- Fodor, P., "Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army", P.Fodor, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*, ISIS: İstanbul, 2000.
- Genç, M., "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (haz. O. Okyar), Ankara, 1975.
- Gerber, H., "Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986).

- Glammann, K., "European Trade 1500-1750", *The Fontana Economic History of Europe*, (der. C. M. Cipolla), cilt 2, Glasgow: Fontana 1978 (3. Basım).
- Godinho, V. M., *A Economia dos Descobrimentos Henriquinos*, Lizbon, 1962.
- *Os Descobrimentos e Economia Mundial*, Lizbon, 1963-65.
- *L'Économie de l'Empire Portugais aux XVe et XVIe Siècles*, Paris, 1969.
- Gökbilgin, T., "Rüstem Paşa", *İA*.
- "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irak'ın Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütühatı", *Bellekten XXI* (1957).
- Göyünç, N., "16. Yüzyılda Ruus ve Önemi", *Tarih Dergisi XVII/22* (1968).
- "Cengiz Orhonlu: Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti", *Türk Kültürü Araştırmaları XV/1-2* (Ankara, 1976).
- Guilmartin, J.F. Jr., *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge UP., 1974.
- Güçer, L., "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisanı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İktisat Fakültesi Mecmuası 23/1-2* (1962-63).
- Hess, A.C., "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525", *American Historical Review LXXV/7* (Aralık 1970).
- "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War", *International Journal of Middle East Studies 4* (1973).
- *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, University of Chicago: Chicago, 1978.
- Heyd, U., *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford UP., 1960.
- Hinds, M. and Ménage, V.L., *Qasr İbrim in the Ottoman Period: Turkish and Further Arabic Documents*, Egypt Exploration Society: Londra, 1991.
- Hinz, W., *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden 1955.
- Hobsbawm, E., "The Curious History of Europe", *On History*, Londra, 1997.
- Holt, P.M., *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, Londra, 1966.
- Höpkken, W., "Tarih Eğitiminde Yeni Yönelimler", *Toplumsal Tarih 112* (Nisan 2003).
- Imber, C.H., "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum 6* (1980).
- İşık, N.G., *İspanya: Bir Başka Avrupa*, Metis: İstanbul, 1991.
- İyas, İbn, *Journal d'un bourgeois du Caire*, (çev. G. Wiet), c. I, Paris, 1955.
- İlhan, M., "The Katif District (Livā) during the First Few Years of Ottoman Rule: A Study of the 1551 Ottoman Cadastral Survey", *Belleten LI/200* (Ağustos 1987).
- İnalçık, H., "Bursa", *El²*.
- "Gönüllü", *El²*.
- "Harir", *El²*.
- "Hawāla", *El²*.
- "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO III* (1960).
- "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History XXIX* (1969).

- "The Rise of the Ottoman Empire", *CHI I* (1970).
- "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, (ed. M.A. Cook), Londra, 1970.
- *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (çev. N. Itzkowitz ve C.H. Imber), Londra, 1973.
- "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, (ed. V.J. Parry ve M.E. Yapp), Londra, 1975.
- "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum VI* (1980).
- "Biases in Studying Ottoman History", *Studies on Turkish-Arab Relations*, 2 (İstanbul, 1987).
- *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600* (Cambridge UP, 1994).
- *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt I: 1300-1600* (çev. H. Berktaş), Eren: İstanbul, 2002.
- İslamoğlu-Inan, H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul, 1991.
- Kafadar, C., "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima", *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları (Halil İnalcık Özel Sayısı)*, c. 10 (1986).
- "The Ottomans and Europe", *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* (ed. T.A. Brady, H.A. Oberman, J.D. Tracy), Brill: Leiden 1994.
- Kılıç, A.T., "Halil Berktaş ile Söyleşi: Makro Anlatılardan Mikro Tarihçiliğe, Tarihçilikte Değişen Yaklaşımlar", *Toplumsal Tarih* 112 (Nisan 2003).
- "Murat Belge ile Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik", *Toplumsal Tarih* 113 (Mayıs 2003).
- Koloğlu, O., "Gündemdeki Tarih: 'Türkler' ve Akdenizlilik", *Tarih ve Toplum* 224.
- Kunt, İ.M., *Sancak'tan Eyalet'e: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi: İstanbul, 1978.
- "Siyasal Tarih (1300-1600)", *Türkiye Tarihi*, 2: *Osmanlı Devleti 1300-1600*, (yay. yön. S. Akşin), Cem: İstanbul, 1988.
- Kütükoğlu, B.S., *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, I: 1578-1590, Edebiyat Fakültesi: İstanbul, 1962 (II. cildin ilavesiyle 1612 yılına kadar gelişmeleri içeren baskısı 1993'te İstanbul Fetih Cemiyeti tarafından yapılmıştır).
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı: İstanbul, 1994.
- Lach, D.F., *Asia in the Making of Europe*, I, Chicago, 1965.
- Laduri, E., Le Roy, *The Territory of the Historian* (çev. Ben ve Sian Reynolds), The Harvester Press: Sussex 1979.
- Lambton, A.K.S., *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, Tauris: Londra, 1988.
- Lane, F. C., "Venetian Shipping during the Commercial Revolution", *Crises and Change in the Venetian Economy* (ed. Brian Pullan), Londra, 1968.
- "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century", *Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries* (ed. B. Pullan), Londra, 1968.

- "Naval Actions and Fleet Organization, 1499-1502", *Renaissance Venice* (ed. J. R. Hale), Londra, 1973.
- *Venice: A Maritime Republic*, The Johns Hopkins UP.: Baltimore ve Londra, 1973.
- Leitão, H. e Lopes, J.V., *Dicionário da Linguagem de Marinha Antiga e Actual*, Lizbon, 1963.
- Leo Africanus, *The History and Description of Africa*, I, Londra, 1896.
- Lesure, M., "Les Ottoman et l'Éthiopie", *MLI* III (1976).
- Lewis, A., "Maritime Skills in the Indian Ocean 1368-1500", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XVI (1971).
- Lewis, B., "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1951).
- "Egypt and Syria", *CHII* (1970).
- *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler* (çev. N. Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 1996.
- Lopo de Sousa Coutinho, *História do Cerco de Diu*, Lizbon, 1890.
- Lybyer, A.H., "The Influence of the Rise of the Ottoman Turks upon the Routes of Oriental Trade", *American Historical Assoc.*, I (1914).
- "The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", *English Historical Review* LXX (1915).
- Mahmud, es-S., XVI. *Asrda Mısır Eyaleti*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi: İstanbul, 1990.
- Majer, H. G., "Ein osmanisches aus de Zeit Mehmeds des Eroberers", *Der Islam* 59 (1982).
- Mandaville, Jon E., "The Ottoman Province of al-Hasā in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of American Oriental Society* 90/3 (1970).
- Mantran, R., "Règlements Fiscaux Ottomans: La Province de Bassora (2e moitié du XVIè s.)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* X/ii-iii (1967).
- "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti" (çev. Z. Arıkan), *Beldae* 201 (1988).
- Marques, da Silva J. M., *Arquivo Nacional da Torre do Tombo*, I, Lizbon 1935.
- Mc Gowan, B., *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge U.P., 1981.
- Meiling-Roelofsz, M.A.P., *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Lahey 1962.
- "The Structure of Trade in Asia in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *MLI* IV (1980).
- Melzig, H., "Büyük Türk Hindistan Kapılarında", Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hind Seferi, İstanbul (tarihsiz).
- Mesquita de Figuerado, *Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Roteiro Prático*, Lizbon 1992.
- Mughul, M. Y., *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri, 1517-1538*, İstanbul, 1974.
- Murphey, R., *Regional Structure in the Ottoman Economy: A Sultanlic Memorandum of 1636 A.D...*, Harasowitz: Wiesbaden, 1987.
- *Ottoman Warfare, 1500-1700*, UCL: Londra, 1999.
- Nagy, G. Káldy, "The First Centuries of the Ottoman Military Organisation", *Acta Orientalia...Hung.*, c. XXXI (1977).

- Nawar, A. S., "The Need for Cooperation in Research on the History of Arab Provinces during the Ottoman Era", *Studies on Turkish-Arab Relations* 2 (1987).
- Ocak, A.Y., "Türk ve Türkiye Tarihinde İslam'ı Çalışmak yahut 'Arı Kovanına Çomak Sokmak'", *Toplum ve Bilim* 91 (Kış 2001-2002).
- Orhonlu, C., "XVI. Asrın İlk Yansında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar", *TD XII/6* (İstanbul, 1962).
- "Osmanlıların Habeşistan Siyaseti, 1554-1560", *TD XV/20* (1965).
- "Hint Kaptanlığı ve Piri Reis", *Belleten XXXIV/134* (1970).
- "Seydi Ali Reis", *TED I* (1970).
- "Turkish Archival Sources on Ethiopia", *IV Congresso Internazionale di Studi Etiopici*, Roma, 1974.
- *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi: İstanbul, 1974.
- *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım* (yay. Salih Özbaran), İzmir, 1984.
- Orhonlu, Cengiz ve Işıksal, T., "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *TD XIII/17* (1963).
- Özbaran, S., "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *TD 25* (1971).
- "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534-1581", *Journal of Asian History* 6/1 (1972).
- "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)", *Arabian Studies IV* (1978).
- "Galata Tersanesinde Gemi Yapımcıları, 1529-1530", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 8-9 (İstanbul, 1980).
- "Ottoman Administration in Arabia in the Sixteenth Century", *International Journal of Turkish Studies* 3/1 (1984-85).
- "Some Notes on the Salyane System in the Ottoman Empire as Organised in Arabia in the Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları VI* (1986).
- "The Ottomans in Confrontation with the Portuguese in the Red Sea after the Conquest of Egypt in 1517", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul, 1986.
- "Some Notes on the Ottoman Practice of İltizam in the Arab Lands in the Sixteenth Century", *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 5-6 (1992).
- *The Ottoman Response to European Expansion*, ISIS: İstanbul, 1994.
- "Osmanlı Sınırları Semineri", *Toplumsal Tarih* 66 (Haziran 1999).
- "Oryantalizmin Panzehirini Yaratmadan 'Başka'ları Tanımak: Sınırlı Bilginin Tutsaklığını Aşmak", *Toplumsal Tarih* 111 (Mart 2002).
- Pais, P., *História da Etiópia*, 3 cilt, Porto, 1945-1946.
- Pamuk, Ş., *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge UP., 2000.
- Parry, J.H., *The Age of Reconnaissance*, New York, 1964.
- Parry, V.J., "Warfare", *CHI II* (1970).

- "La Manière de Combattre", *War, Technology and Society in the Middle East* (ed. V.J. Parry ve M.E. Yapp), Oxford UP, 1975.
- Pieris, P.E. ve Fitzler, M.A.H., *Ceylon and Portugal, Pt. 1: Kings and Christians 1539-1552*, Leipzig 1927.
- Pope, E. M., *India in Portuguese Literature*, Bastora 1937.
- Potache, D., "The Commercial relations between Basra and Goa in the sixteenth century", *Studia* 48 (1989).
- Power, D. ve Standen, N. (ed.), *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700-1700*, Macmillan: Londra, 1999.
- Prakash, Om, "European Commercial Enterprise in Pre-colonial India", *The New Cambridge History of India* 11/5 (1998).
- Râşit, A., *Tarih-i Yemen ve San'a*, I, İstanbul, 1291 [1874].
- Rego, da Silva António, (ed.), *Documentação para a História das Missoes da Padroado Português da Oriente* 7 (1952).
- "Duarte Catanho, Espião e Embaixador (1538-1542)", *Anais*, seri 11, cilt 4, 1953.
- Reid, A., "Sixteenth Century Turkish Influence in Western Indonesia", *Journal of Southeast Asian History* X/3 (1969).
- Romano, R., Tenenti, A., Tucci, U., "Venice et la Route du Cap: 1499-1517", *Méditerranée et Ocean Indien*, Paris, 1970.
- Ross, Denison, "The Portuguese in India and Arabia between 1517-1538", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1922).
- Sahillioğlu, H., "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)", *Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı (1979).
- Serrão, J.V., *História Breve de Historiografia Portuguesa*, Lizbon 1962.
- Sertoğlu, M., *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1958.
- Shayyal, G., "Some Aspects of Intellectual and Social Life in Eighteenth-century Egypt", *Political and Social Change in Modern Egypt* (ed. P.M. Holt), Oxford UP.: Londra, 1968.
- Shaw, S., *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798*, Princeton U.P., 1962.
- Soucek, S., "The Age of Süleyman the Magnificent" konferansında verilen tebliğ, Princeton, 1987.
- "Ottoman Naval Policy in the Indian Ocean", *X. Türk Tarih Kongresi* (1986), IV, TTK: Ankara, 1993.
- Steensgaard, N., *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century*, Studentlitteratur: Andelsbogtrykeriet i Odense, 1973.
- "Asian Trade and World Economy from the 15th to 18th Centuries", T.R.de Souza (ed.), *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions*, Concept: Yeni Delhi, 1985.
- Strandes, Justus, *The Portuguese Period in East Africa*, (çev. J.F. Walwark), Nairobi-Dar as Salam-Kampala, 1968.
- Stripling, G.W.F., *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574*, Illinois: Urbana, 1942.
- Subrahmanyam, S., *The Portuguese Empire in Asia 1500-1700*, Longman: Londra, 1993.
- "The Trading World of the Western Indian Ocean, 1546-1565: A Political Interpretation", *A Carreira da Índia e as Rotas dos Estreitos* (ed. A. Matos e F. Thomaz), Angra do Heroísmo, 1998.

- Subrahmanyam, S. ve Thomaz, L.F., "Evolution of Empire: The Portuguese in the Indian Ocean during the Sixteenth Century", J.D. Tracy (ed.), *The Political Economy of Merchant Empires*, Cambridge UP., 1991.
- Şah, R., "Açı Padişahı Sultan Alâeddin'in Kanunî Sultan Süleyman'a Mektubu", *Tarih Araştırmaları Dergisi* V/8-9 (1967).
- Şakiroğlu, M., "Prof. Dr. Cengiz Orhonlu, 1927-1976", *Belleten* XL/160 (Ankara, 1976).
- Tekindağ, Ş., "II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücadelesi: İlk Osmanlı-Memlûk Savaşları (1485-1491)", *Belleten* XXXI/123 (1967).
- "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *TD* 22 (1967).
- Temimi, A., "Modern Historiography as Applied to the History of Arab Provinces in the Ottoman Period and the Problems of History Schoolboys", *Studies on Turkish-Arab Relations* 2 (1987).
- Thomaz, L. F., "Factions, Interests and Messianism: The Politics of Portuguese Expansion in the East, 1500-1521", *The Indian Economic and Social History Review* 28/1 (Yeni Delhi, 1991).
- "A questão da pimenta em meados do século XVI", *A Carreira da Índia e as Rotas dos Estreitos* (ed. A. Matos e L.F. Thomaz), Angra do Heroísmo, 1998.
- Tibbetts, G.R., *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese*, Londra, 1971.
- Togan, İ., "Ottoman History by Inner Asian Norms", Berkay ve Faroqi (ed.), *New Approaches*.
- Tortaloro, E., "20. Yüzyılda Dünya Tarihi", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme* (çev. G., Evrim, yay. Z.A. Kızıltoprak), Tarih Vakfı İstanbul, 2000.
- Tucci, U., (ed.) *Lettres d'un marchand vénétien, André Berengo (1553-1556)*, Paris, 1957.
- Turan, Ş., "Süleyman Paşa (Hadım)", *İA*.
- "Rodos'un Zaptından Malta Muhasarasına", *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970.
- *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, Metis: İstanbul, 1990.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Tarihi*, II, TTK: Ankara, 1975 (3. baskı)
- *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara, 1972.
- *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK: Ankara 1948.
- Veinstein, G., "Büyüklüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)", R. Mantran (Yay. yön), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Çev. S. Tanilli), c. 1, Say: İstanbul, 1991.
- Venzke, M.L., "Special Use of the Tithe as a Revenue-Raising Measure in the Sixteenth-Century Sanjak of Aleppo", *JESHO* XXIX/iii (Ekim 1986).
- Wallerstein, I., "The 'Discoveries' and Human Progress", *Estudos e Ensaios em homenagem a Vitorino Magalhães Godinho*, Lizbon, 1988.
- Wesseling, H., "Overseas History", *New Perspectives on Historical Writing* (ed. P. Burke), Cambridge, 1991.
- Whiteway, R.S., *The Rise of the Portuguese Power in India*, Londra, 1967.
- Yavuz, H., *Kâbe ve Haremeyn için Yemen'de Osmanlı Hakimiyeti (1517-1571)*, İstanbul, 1984.

Dizin

Ab

- Abdurrahman, Abdürrahim** 69, 184, 322
abluka 35, 49, 112, 113, 122, 126, 167
Açe 37, 43, 52, 71, 75, 88, 92, 100, 106, 174, 176, 178, 206, 208, 262, 265, 266, 270
Adalı, Hasan 15, 55
Adanır, Fikret 19, 21
Aden 7, 23, 35, 36, 75, 78, 87, 90, 93, 100, 101, 104, 105, 110, 111, 114, 116, 122, 124, 126, 127, 129, 131, 134, 136, 138, 140, 141, 144, 153, 155, 156, 160, 199, 205, 209, 211, 213, 269, 270, 274
Adilcevaz 77
Ágoston, Gábor 241
Ahbârü'l-Yemânî 71, 155, 156, 319, 320, 322, 326
Akarlı, Engin 55
Albuquerque, Afonso de 7, 15, 81, 82, 90, 95, 97, 113, 115, 117, 124, 263
Âlem-ârâ-yi Abbâsî 71
Ali, Mir Sultan 168, 169, 170
Allen, W. E. 128
Altındağ, Şinasi 16
Arap tarihçiler 56
Arap Tarihçileri Birliği 54
arazi vergisi 105, 107
Ankan, Muzafer 16, 25
Arkiko 64, 178; **savaşı** 65
askeri örgütlenme 6, 15, 46, 240, 242, 244, 246, 248, 250, 252, 254, 256, 258, 260
Atıf Paşa 26
Aubin, Jean 42, 80, 97
Ayas Paşa (Bağdat Beylerbeyi) 7, 86, 89, 90, 101, 124, 145, 148, 151
azaban 6, 46, 104, 124, 173, 181, 193, 216, 219, 220, 222, 223, 244, 245, 247, 248, 255, 259, 260, 280

Ba

- Babür** 133, 265
Bacqué-Grammont, Jean Louis 27, 28, 48, 51, 53, 80
badaluşka 103

- Bağdat** 7, 31, 73, 75, 86, 89, 90, 101, 124, 145, 147, 150, 163, 164, 171, 173, 196, 220, 235, 241, 243
Bahadır Şah 133, 134, 265, 321
baharat 5, 24, 35, 37, 43, 48, 50, 52, 61, 63, 66, 83, 87, 88, 94, 97, 98, 101, 109, 110, 112, 113, 115, 120, 124, 126, 131, 133, 138, 140, 143, 147, 172, 174, 176, 178, 180, 206, 208, 215, 263, 266; **emperyalizmi** 35, 112; **ticareti** 35, 49, 50, 52, 61, 63, 94, 101, 109, 121, 138, 174, 177, 206, 208, 263, 266; **Yolu** 110, 115, 124, 147, 174
Bahreyn Adası 29, 92, 162, 165
Bahreyn Emirliği 54
Bakhit, Adnan 230
Balbay, Mustafa 26, 31
Baltacı, C. 55
Barkan, Ömer Lütfi 195, 228, 240
Barkey, Karen 228
Barros, João de 8, 9, 82, 84, 90, 91, 108, 116, 124, 127, 129, 134, 145, 264
barut 67, 74, 102, 103, 120, 147, 160, 263
Barzen, Gaspar 174
Basra Beylerbeyliği 74, 76, 88, 189, 220, 222, 234, 236, 255
Basra kanunnamesi 231
Basra Körfezi 5, 7, 14, 26, 29, 33, 35, 37, 45, 48, 50, 54, 55, 72, 75, 79, 80, 84, 86, 87, 89, 91, 96, 97, 101, 104, 110, 115, 124, 128, 145, 148, 152, 156, 161, 172, 174, 179, 180, 188, 190, 192, 208, 214, 267, 268, 270, 275
Basra tahrir defteri 45
Başbakanlık Osmanlı Arşivi 34, 73, 74, 76, 77, 172, 196, 242
Becudo, Isaac 177
Becudo, Mathew 177
Belge, Murat 18
Bender-i Süveyş 186, 272
Benî Tâhir hanedanı 111
Berdistan 166, 167
Berengo, A. (Halep konsolosu) 176
Berkay, Halil 8, 10, 18, 41, 231

Berkû'l-Yemânî fî fethi'l-Osmânî 71

Beydilli, Kemal 21

Beylül 66, 179

Birleşik Arap Emirliği 33

Blackburn, Richard 44, 96

Bor (bur) 66

Bornu 25, 68, 69

Bostan, İdris 55, 267

Botelho, S. 175

Boxer, Charles R. 8, 35, 37, 52, 96, 108, 110, 174, 206, 208

Braudel, Fernand 8, 23, 35, 37, 50, 59, 62, 63, 96, 102, 118, 121, 138, 172, 174, 176, 179, 215

Budin 220, 224, 236, 237, 260

Bustani's-Seldûn 71, 262, 266

Ca

Carvalho, Aleixo 136, 166, 170

Castanheda, Fernão Lopes de 82, 83, 90, 92, 264

Castro, D. João de 8, 84, 88, 136, 143, 144, 150, 156, 174

Cavilha (Misyoner) 109, 295, 317

Cezar, Yavuz 183

Chaudhuri, K. N. 28, 231

Cidde 7, 27, 33, 48, 51, 68, 74, 78, 80, 87, 90, 92, 99, 102, 114, 116, 122, 124, 126, 130, 140, 141, 150, 176, 262, 264, 268, 272; olayı 48, 80; sancığı 68

Coelho, Manuel 170

Cook, Mickel 47, 98

Correia, Gaspar 9, 82, 83, 90, 93, 99, 114, 124, 125, 138, 143, 157

Costa, Simão da 15, 88, 136, 273

Coutinho, D. Francisco 179

Couto, Diogo de 7, 9, 65, 82, 83, 90, 92, 124, 141, 156, 159, 160, 163, 164, 167, 208, 266

Cruz, Maria Augusta Lima 261

Cunha, Nuno da (Portekiz valisi) 113, 136, 139, 147, 264

Ça

Çaycı, Abdurrahman 69

Çizakça, Murad 228, 229

Darling, Linda 9, 228, 229

Dâvid, Géza 241

Debarva (Deborao) 64

Demir, Fevzi 18

devşirme 46, 243

Diarii 24, 50, 124

Dias, Bartholemeu 15, 80, 109, 322

Dicle 87, 147, 150, 157

divan 11, 74, 76, 185, 201, 204, 271

Doğu Afrika 33, 60, 62, 96, 100, 102, 111, 112, 143, 270

Doğu Akdeniz limanları 48; ticareti 107

Dourado, Fernão Vaz 7, 90, 124, 173

Dursteler, Eric 24

Ecevit, Bülent 57

Eldem, Edhem 17, 32, 223, 261

Ersanlı, Büşra 19

Esenbel, Selçuk 18

esir ticareti 66

Estado da Índia 43, 49, 80, 82, 100, 139, 160, 265; ayrıca bkz. Portekiz

Etiyopya 63, 65, 71

Eyûb Bey (Nazır-ı Emvâl) 203

Faria, Pero de 174, 292

Faroqhi, Suraiya 8, 19, 21, 25, 27, 41, 44, 206, 224, 225, 236

Fas 38, 69, 142, 201, 209, 231, 232

Fawaz, Leila 20

Fayat (Hacı, elçi) 88, 89, 150

Ferhad Paşa (Yemen Beylerbeyi) 155, 156

Fethiye kalesi 260

Fırat 87, 147, 149, 150, 157

Figueira, Luiz (Kaptan) 156

Filistin 57, 73

Fleet, Kate 23

Fodor, Pál 240, 241, 243

Func sultanlığı 64

Gagliano 24

Gama, Cristavão da 137, 138, 265

Da

Ec

Fa

Ga

Gama, D. Estavão da 92, 100, 136, 137, 141
 Gama, Manuel da 137
 Gama, Vasco da 35, 37, 97, 108, 110, 112, 265
 Gazanfer Ağa 24
 Genç, Mehmet 45, 182, 186
 Gerber, Haim 228
 Glavdevos (Habeş Kralı) 138, 143, 265
 Goa 82, 88, 91, 106, 110, 114, 115, 135, 136, 138, 139, 156, 160, 170, 174, 175, 179, 208, 263
 Godinho, Magalhães 9, 35, 36, 38, 50, 52, 80, 96, 112, 113, 115, 122, 124, 125, 127, 131, 174, 215
 Gonçalves, Sagrator 170
 Gowan, Bruce Mc 187
 Gökbilgin, Tayyib 24
 Gökay, Orhan Şaik 51
 gönüllüyan 6, 46, 75, 124, 181, 193, 216, 217, 219, 222, 228, 232, 234, 238, 239, 242, 244, 247, 248, 259, 260, 280
 Guilmartin, John Francis 48, 51, 262, 276
 Gücerat sultanı 129, 161, 265
 Güceratlılar 43
 Güçer, Lütfi 183
 gümrükler 43, 47, 193, 206, 213, 215
 güney denizleri 33, 42, 44, 102, 208, 273

Ha Habeş Eyaleti 7, 11, 52, 60, 61, 63, 64, 69, 90, 124, 172, 184, 189, 209, 265, 270, 290
 hac 69, 71, 201, 206
 Haçlı seferi 121
 Hadrami kronikleri 42, 71
 Halep sancağı 230
 Hama 73, 74
 Hasan Pehlivan 155
 hassa kuvvetleri 205, 240
 Hazine-i Âmiri 77, 144
 Hencam (Angan) Adası 164, 167
 Hess, Andrew C. 25, 47, 51, 96
 Hızır Bey 7, 90, 124, 269
 Hızır Reis (Kurtoğlu) 266
 Hindistan 6, 28, 30, 35, 38, 41, 43, 48, 51, 60, 62, 64, 71, 78, 82, 84, 86, 93, 99, 101, 106, 109,

110, 112, 114, 117, 121, 123, 125, 128, 131, 136, 140, 143, 145, 146, 149, 156, 163, 175, 178, 180, 181, 192, 206, 208, 210, 212, 214, 261, 263, 265, 268, 278
 Hint Okyanusu 5, 7, 14, 19, 24, 26, 28, 30, 35, 37, 45, 47, 49, 52, 63, 71, 72, 74, 75, 78, 80, 82, 87, 90, 92, 94, 102, 104, 107, 114, 116, 117, 119, 124, 126, 132, 135, 137, 139, 141, 143, 144, 146, 148, 150, 152, 158, 159, 161, 162, 171, 175, 177, 178, 180, 181, 199, 206, 207, 209, 215, 231, 262, 264, 266, 268, 270, 272, 274, 276, 279, 280
 Hitti, Philip 20
 Hobsbawn, Eric 31
 Hourani, Albert 20
 Höpken, Wolfgang 18
 hububat 36, 140, 210
 Humus 73
 Hürmüz 37, 75, 80, 83, 84, 87, 89, 98, 101, 102, 109, 110, 113, 115, 129, 134, 139, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 156, 157, 159, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 174, 176, 179, 189, 192, 210, 214, 268, 276; Boğazi 90, 124, 154, 160, 161, 163; Mektupları 88; Seferi 74, 318; Basra ticaret yolu 88
 Hüseyin Kemal (Hoca) 169

Infemo, Pero de Taide 160

Irak 31, 35, 46, 73, 98, 110, 145, 147, 150
 Işık, N. GÜL 15, 26

Iber Yarımadası 25, 38, 128

İbn İlyas 116, 120, 263
 İbrahim Paşa (Sadrazam) 95, 129, 130, 148
 İbrahim, Ahmed İbn bkz. Mücahid, Ahmed el
 İbrim 66, 230, 231
 ihtisab 67, 221, 232, 245
 İlhan, Mehdi 45, 190, 208, 231
 iltizam 28, 37, 45, 46, 66, 105, 107, 181, 188, 190, 191, 193, 197, 216, 218, 220, 226, 235, 237, 261, 279, 280

İn

İb

İnalcık, Halil 10, 14, 21, 24, 27, 28, 35, 41, 43, 47,
51, 54, 56, 96, 98, 105, 118, 121, 183, 186,
188, 191, 193, 206, 215, 217, 218, 221, 224,
226, 241, 243, 262, 265, 267

İpek Yolu 147

İpşirli, M. 55

İran 28, 29, 36, 41, 42, 62, 71, 72, 92, 96, 98, 100,
110, 118, 120, 147, 164, 165, 167, 169, 174, 176,
226, 227, 262, 264, 278

İskender Münşî 71

İskenderiye 36, 37, 50, 65, 87, 98, 103, 106, 111,
113, 116, 120, 122, 123, 125, 126, 128, 130, 131,
174, 175, 177, 178, 272

İsmail (Şah) 115, 120, 238, 240

İker, Samih 69

Ja Jacome, Francisco 164

João II. 109

João III. 63, 74, 130, 140, 141, 142, 152, 163, 174

Ka kadiğa 7, 51, 64, 65, 68, 75, 76, 87, 99, 100, 102,
103, 116, 122, 125, 126, 128, 130, 133, 137,
143, 153, 156, 158, 161, 163, 166, 172, 201,
264, 266, 268, 270, 272, 276

Kafadar, Cemal 24, 226

Kafesoğlu, İbrahim 17

Kaldy, Nagy, Gyula 224, 229, 241

kalyon 75, 87, 102, 122, 126, 137, 159, 177

kalyote 51, 126, 137, 143, 156, 164, 178, 273

Kameron Adası 115, 127

kanal açma girişimi (Nil, Kızıldeniz) 36

kanunnameler 45, 190

kapıkulu süvarileri 240

karabiber 37, 88, 99, 101, 106, 123, 133, 139, 141,
172, 174, 177, 180

Katîf 10, 75, 76, 89, 92, 101, 148, 150, 152, 156, 158,
161, 163, 164, 166, 168, 170, 171, 174, 185,
186, 189, 190, 208, 211, 214, 232, 235, 273

kayık 51, 103, 126

Kays Adası 164

kervan ticareti 35

Kızıldeniz 5, 7, 26, 27, 35, 37, 48, 52, 60, 62, 64, 67,
72, 74, 78, 80, 82, 83, 86, 87, 89, 93, 95, 97,
99, 100, 104, 106, 109, 118, 120, 122, 124, 126,
128, 130, 131, 133, 141, 143, 147, 152, 153, 156,
157, 160, 162, 172, 174, 176, 180, 206, 208,
209, 263, 267, 268, 270, 272, 275

Kışım Adası 160, 164

Koloğlu, Orhan 20, 69

Koryat 113

Kölemenler 124

Kroel, Anne 27, 28, 48, 51, 53, 80

Kubad Paşa (Basra Beylerbeyi) 159, 162

Kulischer 49

kumaş 8, 201, 205, 206

Kunt, Metin 95, 216

Kuran, Ercüment 69, 82, 90

Kutbeddin Mekki 71

Kütükoğlu, Bekir 21

Lacerda, Gil de Goes 166, 171

Lach, D. F. 180

Ladurie, Le Roy 162

Lahsa 6, 7, 29, 45, 65, 73, 77, 89, 90, 95, 104,
105, 107, 124, 145, 146, 150, 151, 156, 162,
163, 168, 169, 171, 173, 179, 182, 184, 186,
188, 194, 196, 208, 210, 215, 226, 231, 234,
237, 241, 243, 264, 270, 273, 274

Lane, Frederic C. 24, 35, 37, 49, 52, 63, 96, 175, 177

Lesure, Michel 51, 63

Levant 35, 37, 45, 51, 80, 96, 98, 101, 112, 114, 138,
172, 174, 176; ticareti 35, 45, 175

Lewis, Bernard 9, 14, 16, 30, 73, 96, 189

Lisboa, D. João de (Maskat valisi) 159, 176

Lizbon 8, 9, 11, 15, 26, 34, 41, 43, 63, 72, 79,
82, 87, 88, 90, 91, 93, 98, 100, 101, 106,
108, 109, 112, 114, 115, 124, 130, 139, 141,
143, 148, 151, 174, 175, 177, 180, 270

Longrigg, S. T. 145

Lopez, Bastião 87, 92, 149

Ludden, David 41

Lybyer, A. H. 49

La

Ma **Mahmud Bey (Süveyş Kaptanı)** 75
Mahmud, es-Seyyid 219, 228
Majer, Hans Georg 195
Maksudoğlu, M. 55
maliye defterleri 77, 78, 198
maliye koleksiyonları 73
maliyeden müdevver defterler 10, 77
Mana (Şeyh, Lahsa hâkimi) 51, 56, 57, 63, 82, 110, 137, 150, 164, 183, 193, 274, 278
Mandaville, Jon E. 10, 45, 96, 184, 189, 190
Mantran, Robert 11, 46, 47, 190, 208, 217, 231,
Maskat 7, 87, 90, 92, 102, 110, 113, 124, 159, 160, 176
Massava 64, 66, 92, 122, 137, 143, 178, 179, 270,
Maurice, Comte de Saxe 276
Mehmed (Bender i Süveyş kaptanı) 118, 195, 221, 232, 235, 238, 244, 247, 250, 256, 272, 274,
Mehmed Bey (Katif Beyi) 134, 150, 164, 165, 168, 170, 234
Mehmed Paşa (Lahsa Beylerbeyi) 74, 77, 88, 89, 150, 151, 191
Melzig, Herbert 79
Memalik-i Mahrusa 27, 43, 134, 150, 174
Memlûk 26, 27, 33, 36, 48, 49, 57, 81, 83, 90, 98, 99, 102, 108, 111, 113, 114, 116, 118, 120, 121, 124, 125, 134, 263, 264, 268, 270
Ménage, Victor 16, 230
Menâma kalesi 163; **şehri** 29
Merc-i Dabık 120
merdan 6, 181, 193, 216, 219, 222, 223, 239, 247, 248, 254, 257, 259, 260, 274
mevacib 6, 46, 76, 77, 124, 173, 179, 181, 193, 200, 204, 219, 220, 221, 231, 232, 234, 241, 242, 248, 258, 267, 274
Mısır 35, 36, 49, 51, 52, 54, 56, 64, 66, 67, 71, 74, 82, 91, 93, 98, 100, 102, 105, 107, 111, 116, 118, 120, 124, 128, 134, 143, 144, 147, 155, 161, 173, 177, 184, 191, 195, 204, 209, 219, 220, 227, 229, 241, 243, 260, 263, 264, 268, 271, 273, 286; **Kulu** 67
Miratu'l-Memâlik 30, 268

Miroğlu, İsmet 55, 65, 75, 179
Morsi, Abdullah 54
Mozambik 64, 101, 107, 112
muhasabe kayıtları 45, 192, 196
muhtesib 67, 286
Murad Paşa (Yemen Beylerbeyi) 75
Mustafa Bey (Neşşar) 138, 153
Mustafa Paşa (Adilcevaz beyi) 77
Mustafa Paşa (Lahsa Beylerbeyi) 29, 107, 113, 179
Musul 32, 73, 150, 169
Mücahid, Ahmed el 64, 143, 265
mühimme defterleri 11, 45, 66, 74, 105, 189, 273
mustahfızan 6, 46, 124, 181, 219, 220, 280

name-i hümayun 7, 34, 90, 124, 141
Nasır, Cemal Abdül 43, 245
Neccar, Mustafa Abdülkadir en- 54
Nevvar, Abdülaziz 55, 56
Noronha, D. Afonso de (genel vali) 160, 175
Noronha, D. Álvaro de 87, 102, 153, 163
Noronha, D. Antão de 92, 106, 158, 164, 166, 167, 168, 169
Noronha, D. João de 164, 165, 167
Noronha, Diogo de 179
Noronha, Garcia de (Hindistan genel valisi) 136, 156
Noronha, Payo de 156
Nureddin (Reis, Hürmüz veziri) 87, 115, 160, 167, 169, 171

Ocak, Ahmet Yaşar 22
Orhonlu, Cengiz 11, 14, 15, 21, 25, 27, 33, 35, 42, 47, 52, 60, 70, 74, 97, 98, 137, 156, 172, 178, 184, 189, 215, 262, 267, 271
Ortaylı, İliber 27
Osman Paşa, Özdemiroğlu 65, 75, 179
Osmanlı; Afrika 61, 68; **arşivi** 34, 73, 74, 76, 77, 172, 196, 242; **belgeleri** 27, 29, 55, 73, 80, 190, 194; **çekirdek bölgesi** 31; **donanması** 51, 100, 104, 125, 136, 137, 161, 162, 268, 273, 285, 304, 309; **kadrgaları** 7, 65,

Na

Oc

90, 100, 124, 136, 143, 158, 160, 161, 164, 268, 269; merkez yapısı 21; tüccarları 24; yapılanması 271; İran münasebetleri 92
Oviedo, Dom Andre de (Habeşistan Patriği) 63, 64, 172

Öz Özdemir Paşa 64, 78, 155, 178, 179

Pa Papalık 50, 52, 177
paralı askerler 82, 168, 227, 229, 240
Parker, Geoffrey 25
Parry, Vernon J. 14, 15, 108, 162, 240, 262
Peixoto, Pero 165, 167
Pires, Laurenço 84, 177, 178, 272
Piri Reis 7, 11, 23, 37, 62, 87, 90, 92, 102, 111, 124, 158, 160, 176, 178, 179, 189, 273
Portekiz İmparatorluğu 36, 37, 38, 45, 48, 50, 80, 83, 88, 93, 208; yayılması 38, 81; yazışmaları 27; belgeleri 86; gemicileri 14, 37
Preveze 51, 134; savaşı 268

Qa Qadros, João de 164, 165

Ra Rahmaniye kalesi 221, 260
Rasûl-Hayme 5, 56, 58, 188; Emirliği 54
Râşid, A. 147, 148, 153
reaya 24, 222, 224, 226, 228, 232, 233, 239, 244
Rego, António da Silva 9, 15, 81, 139, 140
Rehal-oğlu 165
Reid, Anthony 266
Reis Murad 163, 165, 167
Remle 270, 273, 274
Righetto 24
Rodos 120, 128, 129
Romans (Târut) Adası 164
Ross, Denison 42, 96
Ruus Defterleri 12, 76, 189; Kalemi 76
Rüstem Paşa (Veziriazam) 51, 216

Sa Safevîler 8, 41, 132, 141, 147
Saffet Bey 26, 79, 189, 265

Sahillioğlu, Halil 12, 15, 55, 183, 195, 196, 199, 200, 209, 218, 219, 241

Salih Paşa (Cezayir Beylerbeyi) 62, 68
salyâne 66, 75, 77, 124, 150, 173, 191, 193, 200, 201, 210, 217, 218, 235, 258, 275

São Lourenço Koleksiyonu 89

sanca kuvvetleri 240

Sebastião, D. 179

Sefer Reis 64, 92, 156, 161

sekan 224, 227, 240

Selim I (Yavuz Sultan) 91, 118, 120, 121, 263

Selman Reis 7, 26, 30, 36, 48, 51, 63, 78, 83, 90, 91, 93, 95, 99, 102, 103, 116, 124, 127, 129, 262, 268, 271

Serjeant, R. B. 12, 71, 97

Sevvakin 7, 65, 67, 87, 90, 111, 116, 124, 137, 141, 179, 184, 270

Seydi Ali Reis 7, 29, 62, 90, 92, 102, 124, 158, 159, 161, 163, 178, 268, 271

Shaw, Stanford 2, 55, 124, 184, 195, 209, 219, 228

sınırdaki tarih 5

sınırlandırılmış tarih 19

Silvelra, D. Álvaro de 92, 161, 169

Silvelra, D. Antão de 164, 165

Silveira, Diogo de 174

Slot 55

Soarez, Lopo 91, 116, 117, 264

Sokotra 113, 138

Soucek, Svat 47, 264, 276

Soveral, Inofre do 171

Soygit, Osman Zeki 55

Stanga 24

Steensgaard, Niels 35, 96, 176, 215

Subrahmanyam, Sanjay 215, 223, 267, 276

Sumatra 75, 100, 110, 174, 177, 265

Surat 91, 177

Suriye 35, 46, 57, 73, 82, 98, 110, 111, 117, 118, 120, 123, 129, 133, 147, 177, 196, 227, 263

Süleyman I. (Kanuni) 7, 10, 34, 51, 63, 65, 78, 84, 87, 90, 91, 93, 99, 101, 104, 121, 124, 128,

136, 139, 141, 148, 155, 160, 185, 199, 201,
204, 245, 246, 268, 271, 280

Süleyman Paşa (Hadım, Mısır Beylerbeyi) 51, 65,
78, 87, 91, 93, 100, 104, 130, 131, 132, 133,
134, 135, 136, 139, 141, 268

Süleyman, Ali b. (Hanfer emiri) 51, 65

Sümer, Faruk 17

Süveyş 23, 26, 36, 51, 75, 76, 87, 92, 98, 100, 102,
104, 114, 120, 124, 125, 128, 132, 134, 136,
141, 143, 150, 152, 153, 156, 159, 163, 178, 185,
186, 266, 268, 270, 275, 287; **filosu** 104;
Kaptanı 75, 272; **tersanesi** 102, 103, 268;
tophanesi 100

Şa **Şahin, Haluk** 39
Şakiroğlu, Mahmut 24
Şattûlarap 101, 104, 148, 149, 157, 210, 211
şeggalin 67, 205
Şengör, A. M. Celal 30
Şerafeddin (Vezir) 129
Şeref Han 147
Şerefeddin (İmam) 83, 146, 153
Şeyyal, Cemaleddin e-ş 55

Ta **Ta'iz** 74, 153, 155
Tabakoğlu, Ahmet 55
tapu defterleri 45, 73, 189
Tarih e-ş-Şihri 99
tarihçilik 14, 18, 20, 23, 31, 40, 44, 54, 56, 59, 71,
85, 162, 278, 279, 282
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası 13, 79, 265,
tarihyazını 19, 97
Tedmuri, Ahmed C. et- 54
Teixeira, António 180
Temimi, Abdülcelil 54, 56, 69
tersane 36, 51, 100, 102, 103, 152, 156, 268, 270,
273, 275
Thomaz, Luís Filipe 15, 38, 79, 81, 215
tımar sistemi 45, 105, 124, 181, 182, 185, 188, 190,
191, 193, 196, 217, 226, 232
ticaret 24, 34, 36-38, 43, 86, 120, 137, 144, 151,

161, 177, 208, 215; **yolları** 5, 34, 38, 40, 80,
82, 96, 101, 180, 199; ayrıca bkz. **tüccar**

Tigre 64, 178

Toledo, Paulino 25, 294, 304

topçu 103, 104, 120, 129, 134, 200, 204, 218,
243, 244, 248, 254, 255, 257, 258, 264, 266,
270, 276

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi 13, 73, 78, 90, 124,
195, 198

Torre do Tombo arşivleri 15, 63, 72, 79, 81, 82, 83,
84, 86, 88, 91, 101, 139, 140, 142, 149

Trablusşam 73, 173, 174

Tugurt 68

Turan Şah 146, 166, 168

Turan, Şerafettin 23, 129

tüccar 24, 36, 49, 67, 68, 74, 82, 83, 101, 112, 120,
123, 126, 127, 131, 140, 146, 150, 175, 177,
178, 180, 211, 228

tüfek 67, 82, 101, 137, 138, 163, 165, 168, 205, 263,
265, 266

tüfenkçiyan 46, 219, 280

Türk arşivleri 25, 73

Ulama Han 147

Uleyyan, Abdül Hüseyin ibn (Medine hâkimi) 7,
89, 90, 124

Uleyyan, Ali ibn 148, 149, 150
ulufe 218, 222, 224

Uzakdoğu 52, 89, 101, 177, 208, 265, 266

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 51, 240

ücret 46, 64, 77, 78, 105, 107, 115, 124, 173, 177,
224, 225, 232, 254, 255, 280

Ümit Burnu 35, 49, 106, 109, 123

Üveys Paşa (Yemen Beylerbeyi) 155

Vargle 68

Venedik tarihi 24, 37

Venzke, Margaret L. 230

vergi 34, 37, 43, 45, 66, 67, 74, 76, 77, 105, 107,
111, 137, 145, 147, 173, 179, 181, 183, 186, 188,

UI

Va

190, 192, 199, 206, 208, 211, 216, 219, 223,
235, 237, 260, 268, 277, 279

Viceyanagar İmparatorluğu 110

Wa **Wallerstein, Emmanuel** 38, 39
Wesseling, Henk 39, 40

Ya **yağma** 48, 75, 102, 133, 156, 159, 160, 205, 217,
280

Yapp, M. E. 262

Yavuz, H. 55, 91, 118, 121, 183, 263

Yemen 5, 7, 12, 26, 37, 44, 46, 52, 55, 64, 65, 67,
68, 71, 73, 78, 83, 90, 95, 97, 100, 104, 107,
111, 116, 124, 126, 129, 131, 133, 136, 138, 153,
155, 156, 172, 173, 176, 181, 182, 185, 186, 191,
192, 194, 205, 208, 212, 214, 215, 219, 236,
237, 241, 243, 260, 265, 266, 268, 269, 271,
273, 275

Yeni Delhi 38

Za **Zachariadou, Elizabeth** 24
zahlre 38
zarbozan 103
Zeine, N. Zeine 55
zenœfil 115, 123, 133
Zeydi hanedanı 153, 155; **kabileleri** 107

Ünlü Osmanlı denizcisi ve coğrafyacısı, *Kitab-ı Bahriye*'nin yazarı Piri Reis'in 1552'de 850 asker, 30 kadirga ve kalyonla Süveyş'ten yola çıkıp Hürmüz'ü kuşatması hakkında ayrıntılı bilgisi olanımız pek azdır. Tarih kitaplarımızın Osmanlı donanmasının Kızıldeniz'de ve Hint Okyanusu'nda Portekiz donanmasıyla karşılaşmalarını, Osmanlı tüccarının bölgedeki ticaret ağı için Portekizlilerle çekişmesini yazdığı pek nadirdir. Güney komşularımıza, Arap dünyasına ilişkin tarihsel coğrafya bilgisinin Türk tarihçiliği içinde hiç de memnun edici olmayan, çok sınırlı bir şekilde işlenmeye çalışıldığı ortaya çıkıyor. Oysa tarihimizi daha iyi bilmemiz, milliyetçilikten uzak bir tarih anlayışıyla geçmişe bakabilmemiz, ülkemizin güneyinde yer alan dünyayı daha iyi anlamamızı sağlayacak. İşte özellikle bu bölgenin tarihi üstüne çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Salih Özbaran bu kitapta yer alan çeşitli makalelerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Bahreyn'den Basra'ya ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan uzak eyaletlerinde kurmaya çalıştığı düzeni hem Osmanlı, hem de Portekiz arşivlerine dayanarak çözümlüyor. Hakkından gelebileceği boyutları fazlasıyla aşmış bir imparatorluğun, Anadolu ve yakın Rumeli gibi çekirdek bölgelerde kurduğu düzeni uzak eyaletlerde tekrarlayabilmesi tabii ki mümkün olamazdı. Yöneticiler, buralarda iltizam sisteminde yoğunlaştılar. Tımarlı sipahi ve "cebelü" yetiştirmediler; mümkün olduğu kadar nakit vergi toplama yoluna gittiler; bu iş için en düşük rütbeli askerleri bile "emin/mültezim" olarak görevlendirdiler. Askerlerin çoğu iş peşindeki "gönüllü" gençler oldu. tüfenklerini kapıp imparatorluğun bir yanından sınırlara akın ettiler. A

sınırsız imparatorluğun sınır boylarındaki yapılanmasında bütün bu örgütlenmeler yeterli olmadı. Hint Okyanusu'ndan gelen mallar üzerinden alınan vergilerin oranı tüm gelirler içinde düşük kaldı. Köylünün elindeki topraktan ya da ürününden, zanaatkârlardan, pazar yerlerinden, çarşıdan toplanan vergiler yeterli olmuyordu çoğu zaman; olsa da çok büyük bir kısmı asker beslemeye ayrılıyordu. İmparatorluk merkezinden ve merkeze daha yakın ve daha zengin eyaletlerden gelen yardımlar kurtarıyordu sınır bekçilerini. İşte bu kitabın Osmanlı tarihinin pek bilinmeyen yönlerini öğrenmek isteyenler için bir rehber olacağını umuyoruz.

TARİH VE COĞRAFYA Dizisi

Kitapyayinevi

ISBN 975-8704-53-2

